

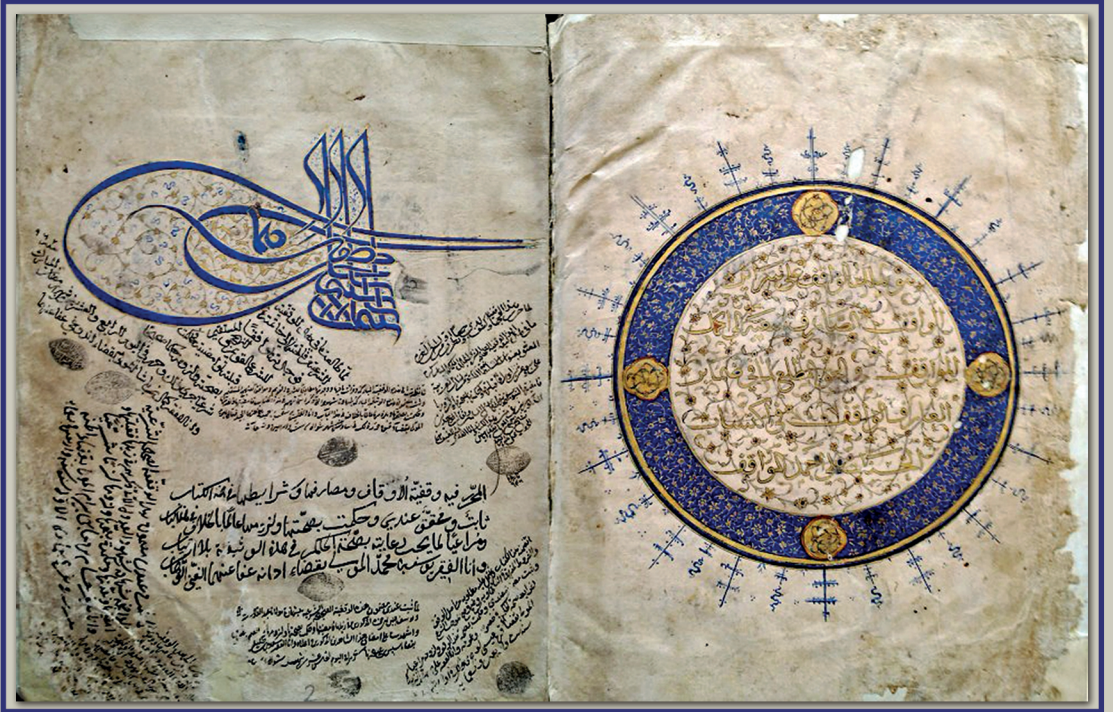

Ankara Üniversitesi

Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Dergisi

OTAM

Sayı: 38 / Güz 2015

Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University

ANKARA - 2016

Ankara Üniversitesi

**Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi**

OTAM

Sayı 38/Güz 2015

**Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University**

ANKARA - 2016

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
İncitaşı Sokak No:10 06510 Beşevler / ANKARA Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 26/02/2016

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2015

SAYI: 38

EYLÜL

Yayın Sahibi: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi adına
Prof. Dr. Yılmaz Kurt (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Prof. Dr. Yılmaz Kurt, Mendil Sokak 16-19 Etilik/ Ankara.

Yayın İdare Merkezi: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
(OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ata-
türk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 134, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE

Tel: +90 312 310 96 49; +312 310 32 80/ 1065, 1045, **Belgegeçer:** +90 312 3105713

E-posta: otam@ankara.edu.tr

İnternet Sitesi: www.otam.ankara.edu.tr **Bilgi Edinme Birimi:** botam@ankara.edu.tr

Yaygın Süreli Hakemli Yayın

Basım Yeri ve Tarihi: Ankara 05/02/2016

Yayın Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Yılmaz Kurt (Başkan)
Prof. Dr. Neşe Özden (Üye)

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Üye)
Prof. Dr. Nesimi Yazıcı (Üye)

Danışma Kurulu Üyeleri

(Danışma Kurulu üyeleri aynı zamanda Hakemler Kurulu üyeleridir.)

Prof. Dr. Seçil Karal Akgün (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Mehmet Beşirli (Çankırı Karatekin Ün.)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Ün.)
Prof. Dr. Musa Çadircı (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)
Prof. Dr. Mesut Elibüyük (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Ün.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Ün.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. György Hazai (Macaristan)
Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu (IRCICA)
Prof. Dr. Halil İnalçık (Bilkent Ün.)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Ün.)
Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Ün.)
Prof. Dr. İsrail Kurtcephe (Akdeniz Ün.)

Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Ün.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu (Düzce Ün.)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Ün.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ün.)
Yrd. Doç. Dr. Oktay Özel (Bilkent Ün.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Ün.)
Prof. Dr. Ali İbrahim Savaş (Çankırı Karatekin Ün.)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Ün.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Ün.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Ün.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Ün.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediylidiz (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Hasan Yüksel (Cumhuriyet Ün.)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Yunanistan)

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2015

SAYI: 38

EYLÜL

Bu sayı için Hakemler Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Bülent Anı (İstanbul Sabahattin Zaim Ün.)
Prof. Dr. Ali Arslan (İstanbul Ün.)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur (Atatürk Ün.)
Prof. Dr. Hasan Babacan (Mehmet Akif Ersoy Ün.)
Prof. Dr. Fatmagül Berktaş (İstanbul Ün.)
Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu (Marmara Ün.)
Prof. Dr. Hüseyin Çınar (Yıldırım Beyazıt Ün.)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Ankara Ün.)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Ün.)
Prof. Dr. Birsan Karaca (Ankara Ün.)
Prof. Dr. Nuri Köstüklü (Selçuk Ün.)
Prof. Dr. Ali Fuat Öreç (İstanbul Ün.)
Prof. Dr. Cenk Reyhan (Gazi Ün.)
Prof. Dr. Yusuf Sarıncay (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Ün.)
Prof. Dr. İbrahim Sezgin (Trakya Ün.)
Prof. Dr. Namık Sinan Turan (İstanbul Ün.)
Prof. Dr. Yavuz Unat (Kastamonu Ün.)
Prof. Dr. Mehmed Alaaddin Yalçınkaya (Karadeniz Teknik Ün.)
Doç. Dr. Mustafa Alkan (Gazi Ün.)
Doç. Dr. Kamil Çolak (Eskişehir Osmangazi Ün.)
Doç. Dr. Hilal Ortaç Gürpınarlı (Ege Ün.)
Doç. Dr. Recep Karacakaya (İstanbul Medeniyet Ün.)
Doç. Dr. Abdülhamit Kırmızı (İstanbul Şehir Ün.)
Doç. Dr. Kayhan Orbay (ODTÜ)
Doç. Dr. Hatice Oruç (Ankara Ün.)
Doç. Dr. Hacer Topaktaş (İstanbul Ün.)
Doç. Dr. Mucize Ünlü (Ondokuz Mayıs Ün.)
Doç. Dr. Fatih Yeşil (Hacettepe Ün.)
Yrd. Doç. Dr. Fatih Bayram (İstanbul Medeniyet Ün.)
Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü (İstanbul Ün.)
Yrd. Doç. Dr. Emrah Safa Gürkan (İstanbul 29 Mayıs Ün.)
Dr. Aladin Husić (Orientalni institut u Sarajevu)

Editör Yardımcısı: Doç. Dr. Hatice Oruç

Yayın Sekreteri: Arş. Gör. Ertan Ünlü

Yazı İşleri:

ISSN: 1019-469X

OTAM, Babar ve Güz sayısı olarak yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir.
OTAM, TÜBİTAK ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS ve ASOS
INDEX tarafından taranmaktadır.

OTAM' da yayımlanan yazılar Yayın Kurulu'ndan izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.
Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak Resmi: Ramazanoğulları Vakfıyesi

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

AUTUMN 2015

NUMBER: 38

SEPTEMBER

Owner: The Center for Ottoman Studies, Ankara University: Prof. Dr. Yılmaz Kurt (Faculty of Letters)

Managing Editor: Prof. Dr. Yılmaz Kurt, Mendil Sokak, 16-19 Etlik/ Ankara.

Administrative Office: Ankara University, The Center for Ottoman Studies Directorate, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 134, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY

Tel No: +90 312 310 96 49; 310 32 80 / 1065 **Fax No:**+90 312 310 57 13

E-mail: otam@ankara.edu.tr

Web: www.otam.ankara.edu.tr **Information:** botam@ankara.edu.tr

Semiannual Journal

Printed in: Ankara 05/02/2016

Editorial Board

Prof. Dr. Yılmaz Kurt (Head of Board)
Prof. Dr. Nesimi Yazıcı (Member)

Prof. Dr. Neşe Özden (Member)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioglu (Member)

Advisory Board

(The members of the advisory Board are also members of the Board of Referees)

Prof. Dr. Seçil Karal Akgün (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Mehmet Beşirli (Çankırı Karatekin Un.)
Prof. Dr. İdris Bostan (Istanbul Un.)
Prof. Dr. Musa Çadircı (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Geza David (Hungary)
Prof. Dr. Mesut Elibüyük (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (Istanbul 29 Mayıs Un.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Un.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. György Hazai (Hungary)
Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu (IRCICA)
Prof. Dr. Halil İnalçık (Bilkent Un.)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Un.)
Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Un.)
Prof. Dr. İsrail Kurtcephe (Akdeniz Un.)

Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Un.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu (Düzce Un.)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Un.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Fine Arts Un.)
Assist. Prof. Dr. Oktay Özel (Bilkent Un.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Un.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Keio Un.)
Prof. Dr. Ali İbrahim Savaş (Çankırı Karatekin Un.)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Un.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Un.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Un.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Un.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Un.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Hasan Yüksel (Cumhuriyet Un.)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Greece)

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

AUTUMN 2015

NUMBER: 38

SEPTEMBER

Board of Referees for this volume

Prof. Dr. Bülent Arı (İstanbul Sabahattin Zaim Un.)
Prof. Dr. Ali Arslan (İstanbul Un.)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atınur (Atatürk Un.)
Prof. Dr. Hasan Babacan (Mehmet Akif Ersoy Un.)
Prof. Dr. Fatmagül Berktaş (İstanbul Un.)
Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu (Marmara Un.)
Prof. Dr. Hüseyin Çınar (Yıldırım Beyazıt Un.)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Ankara Un.)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Un.)
Prof. Dr. Birsen Karaca (Ankara Un.)
Prof. Dr. Nuri Köstüklü (Selçuk Un.)
Prof. Dr. Ali Fuat Örenç (İstanbul Un.)
Prof. Dr. Cenk Reyhan (Gazi Un.)
Prof. Dr. Yusuf Sarıncay (TOBB Economics and Technology Un.)
Prof. Dr. İbrahim Sezgin (Trakya Un.)
Prof. Dr. Namık Sinan Turan (İstanbul Un.)
Prof. Dr. Yavuz Unat (Kastamonu Un.)
Prof. Dr. Mehmed Alaaddin Yalçınkaya (Karadeniz Technical Un.)
Assoc. Prof. Dr. Mustafa Alkan (Gazi Un.)
Assoc. Prof. Dr. Kamil Çolak (Eskişehir Osmangazi Un.)
Assoc. Prof. Dr. Hilal Ortaç Gürpınarlı (Ege Un.)
Assoc. Prof. Dr. Recep Karacakaya (İstanbul Medeniyet Un.)
Assoc. Prof. Dr. Abdülhamit Kırmızı (İstanbul Şehir Un.)
Assoc. Prof. Dr. Kayhan Orbay (METU)
Assoc. Prof. Dr. Hatice Oruç (Ankara Un.)
Assoc. Prof. Dr. Hacer Topaktaş (İstanbul Un.)
Assoc. Prof. Dr. Mucize Ünlü (Ondokuz Mayıs Un.)
Assoc. Prof. Dr. Fatih Yeşil (Hacettepe Un.)
Assist. Prof. Dr. Fatih Bayram (İstanbul Medeniyet Un.)
Assist. Prof. Dr. Ramazan Erhan Güllü (İstanbul Un.)
Assist. Prof. Dr. Emrah Safa Gürkan (İstanbul 29 Mayıs Un.)
Dr. Aladin Husić (Orijentalni institut u Sarajevu)

Vice Editor: Assoc. Prof. Dr. Hatice Oruç

Secretary of the Editorial Board: Res. Assist. Ertan Ünlü

Technical Editors:

ISSN: 1019- 469X

OTAM is a refereed journal published two times a year (in spring and fall) by Ankara University Press. OTAM is indexed/cited in TÜBİTAK/ ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS and ASOS İNDEX.

An article published in OTAM may not be published elsewhere without the permission of the Editorial Board. The responsibilities of the published articles rests with authors.

Photo: Waqfiyye of Ramazanogulları

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

ÇAVUŞ, REMZİ

Plevne Müdafaası'nda Topun Önemi /
The Importance of the Cannon in the Defense of Plevna.....1

GEZA, DAVID

Macaristan'da Yönetici Osmanlı Aileleri /
Leading families in Ottoman Hungary.....13

GÜLLÜ, RAMAZAN ERHAN

İstanbul'da Ermeni-Rum Kiliseleri Krizi ve Ermenilere Tanınan
Yeni İmtiyâzlar (1890-1891) / The Crisis of the Armenian and
the Greek Orthodox Patriarchates in Istanbul and New Concessions
for Armenians (1890-1891)..... 31

KAYA, GÖKHAN

Bürokratik Nüfûza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak
Üzerine Bir Girişim: Mahmud Nedim Paşa'nın Görüşlerinde Ahlâk ve
Devlet İdaresi / An Initiative for Reconstituting the Monarchical Sovereignty
Against the Bureaucratic Domination: Mahmud Nedim Pasha's Ideas on
Ethics and the State Administration..... 55

KÖKÇÜ, AYŞE

Osmanlı'da Astronomi ve Matematik Doktoru İlk Bilim Adamımız:
Arakel Garabed Sivasliyan / Our First Scholar with Ph.D.
in Astronomy and Mathematics in the Ottomans: Arakel Garabed Sivasliyan 95

KURTARAN, UĞUR

Osmanlı Diplomasi Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar
İle Bu Kaynakların İncelenmesindeki Metodolojik ve Diplomatik Yöntemler
Üzerine Bir Değerlendirme / A Review on Primary Sources Used in Writing
Ottoman Diplomatic History and the Methodological and Diplomatics
Techniques in Analyzing These Sources..... 107

ÖZCAN, EMİNE SONNUR

Âşıkpaşazâde Târîhi'nde Osmanlı Hâkimiyet Söylemi ve Terminolojisi /
The Ottoman Sovereignty Discourse and Terminology in the Âşıkpaşazâde Târîhi.... 141

SEZER, CEMAL

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun
Komitelerinin Romanya'daki Faaliyetleri / Operations of Armenian
Hinchak and Dasnaksutyun Committees in Romania During World War I..... 157

TUĞLUCA, MURAT

Güvenlik Kaygılarının İdari Modernleşmeye Etkisi: Taşlıca'nın İdari Dönüşümü
(1851-1912) / Impact to the Administrative Modernization of Security
Concerns: Administrative Conversion of Pljevlja (1851-1912)..... 177

YILMAZ, MEHMET EMİN-GÖKÇE GÜNEL

Sâhib'ül-Hayrât Makbûl (Sokollu) Mustafa Paşa /
Possessor of Good Works and Deeds Makbûl (Sokollu) Mustafa Pasha..... 219

Saygıdeğer OTAM Okurları,

OTAM dergisinin 38. Sayısını sizlere ulaştırabilmenin mutluluğunu yaşıyoruz. OTAM, sosyal bilimler dergileri içerisinde 30 yıla yaklaşan yayın hayatı ile ayrı bir yer ve öneme sahip. Hakemli, saygın bir dergi olarak sizlerden gördüğü büyük ilgi ile “Devlet-i ebed-müddet”i dünyaya tanıtmaya devam edecektir.

OTAM’ın bu sayısının 1915 Ermeni Zorunlu Göçü’nün 100. Yılı olması dolayısıyla Türk- Ermeni İlişkileri Özel Sayısı olarak çıkmasını planlamıştık. Bu konuda kalem oynatan akademisyenler özel toplantılar ve özel sayılar sebebiyle oldukça yoğun bir yıl geçirdiler. Bu yüzden OTAM’a yazı gönderecek olan uzmanlardan çoğu bu isteklerini yerine getiremediler. Derginin gecikmesini uygun görmediğimiz için Özel Sayı için gönderilen makaleleri de alarak bu sayıyı serbest sayı olarak yayınlamaya karar verdik.

OTAM’ın 38. Sayısında 10 değerli makale okuyacaksınız. İlk makale Remzi Çavuş’un “Plevne Müdafaası’nda Top’un Önemi” isimli çalışması. Yakınçağ Tarihimizde unutulmayan bu savunma savaşının gizli kahramanı olan Osmanlı topunun savaşı nasıl etkilediği konusu başarı ile işlenmiş.

Macar dostumuz David Geza’nın yıllar öncesinden OTAM için bir makale göndermek sözü vardı. O sözünü bu sayıda gerçekleştirdi. “Macaristan’da Yönetici Osmanlı Aileleri (Leading families in Ottoman Hungary) isimli makalesini okuma şansına sahip olduk. Kendisine teşekkür ederiz.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nden Ramazan Erhan Güllü, bu sayıya “İstanbul’da Ermeni-Rum Kiliseleri Krizi ve Ermenilere Tanınan Yeni İmtiyâzlar (1890-1891)” isimli değerli makalesi ile katıldı. Oldukça hacimli makalesinde Sayın Güllü yeni arşiv belgelerinin ışığında konuyu dikkatli bir şekilde değerlendirmiş.

Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden Gökhan Kaya’nın “Bürokratik Nüfûza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak Üzerine Bir Girişim: Mahmud Nedim Paşa’nın Görüşlerinde Ahlâk ve Devlet İdaresi” başlıklı makalesinde Yakınçağ Tarihimizin ünlü ismi Mahmud Nedim Paşa’yı değişik bir bakış açısıyla değerlendiriyor.

Ayşe Kökçü’nün bir bili tarihçisi gözüyle kaleme aldığı “Osmanlı’da Astronomi ve Matematik Doktorası İlk Bilim Adamımız: Arakel Garabed Sivasliyan” başlıklı çalışması bu sayıda yer alan diğer bir çalışmadır.

Uğur Kurtaran, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversite Tarih Bölümü’nde görev yapıyor. OTAM için gönderdiği, “Osmanlı Diploması Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar İle Bu Kaynakların İncelenmesindeki Metodolojik ve Diplomatik Yöntemler Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı kapsamlı makalesi konuya ışık tutan önemli bir çalışma olmuştur.

TÜBİTAK çalışanlarından Dr. Emine Sonnur Özcan’ı OTAM okurları daha önce yayınlanan bir yazısı ile tanımaktadırlar. Özcan 38. Sayıda ise,

“Åşikpařazâde Târihi’nde Osmanlı Hâkimiyet Söylemi ve Terminolojisi” ile çok bilinen bir kaynağı değişik bir bakış açısıyla inceliyor.

Abant İzzet Baysal Üniversitesi Tarih Bölümü’nden Cemal Sezer, Türk-Ermeni ilişkileri konusunda “ Birinci Dünya Savaşı Sırasinda Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun Komitelerinin Romanya’daki Faaliyetleri” isimli değerli çalışması ile karşımızda.

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Tarih Bölümü’nden Murat Tuğluca, “ Güvenlik Kaygılarının İdari Modernleşmeye Etkisi: Taşlıca’nın İdari Dönüşümü (1851-1912)” Rumeli’de XIX. yüzyılda adından sıkça söz edilen Taşlıca kenti hakkında arşiv belgelerini de başarı ile kullanarak çok detaylı bilgiler aktarmakta.

Sayının son çalışması ise Mehmet Emin Yılmaz ve Gökçe Günel’in ortaklaşa kaleme aldıkları ve Sokollu Mustafa Paşa’nın vakfını inceledikleri “Sâhib’ül-Hayrât Makbûl (Sokollu Mustafa Paşa” başlıklı makedir.

OTAM’ın yayın değişimi istemi doğrultusunda yurt içinden ve yurt dışından bizlere yayınlarını ulaştıran kurumlara teşekkür ederiz.

Kendilerine ayrı ayrı ulaşmak imkânı bulamadığımız saygıdeğer akademisyenlerimiz ve genç tarihçilerimiz, OTAM’ın elektronik ortamdaki bütün sayılarına Ankara Üniversitesi “Dergiler” adresinden ulaşabileceklerdir.

OTAM’ın 2009 yılından beri müdürlük ve baş editörlük görevini elimizden geldiği kadar yapmaya çalıştık. OTAM dergisini bu çizgiye sizlerin desteği ile getirmek büyük bir mutluluktur. 6 yıldan beri devam eden OTAM Osmanlıca Kursları çoğu zaman 3 ayrı kur ile hizmet sunarak büyük bir fedakârlık örneği sergiledi. Bu kurslarda çok değerli öğrencilerle tanışmak, onlara birşeyler öğretmek imkânı bulduk. Bu hizmeti başarı ile yürüten Editör Yardımcımız Doç. Dr. Hatice Oruç, Yrd. Doç. Dr. A. Latif Armağan, Arş. Gör. Muhammed Ceyhan’a teşekkür borçluyuz. En büyük teşekkür ise OTAM’ın her türlü etkinliğinde canla başla çalışan OTAM Yayın Sekreteri Arş. Gör. Ertan Ünlü’ye. Onun sabırlı ve düzenli katkıları olmasa pek çok etkinliği gerçekleştiremezdik. Rektörlüğümüz, basım ve dağıtım işinde her zaman gerekli yardımı yaptı. Dergimizin baskı sayısının 300’e indirilmesi ise dijital dergiciliği yaygınlaştırmak anlayışından kaynaklanmaktaydı. Biz yine de OTAM gibi dünya çapında tanınan ve aranan dergilerin ilk sayılarındaki amaca uygun şekilde raflarda basılı olarak da yer alması gerektiğine inanmaktayız.

OTAM’ın 38. Sayısı ile OTAM müdürlüğü ve OTAM Baş Editörlüğü görevim yaş haddinden emekli olmam dolayısıyla sona erecektir. OTAM’ı OTAM yapan değerli Yönetim Kurulu Üyelerimize, Bilim Kurulu Üyelerimize, değerli hakemlerimize, yazılarıyla OTAM’a hayat veren değerli yazarlarımıza ve siz değerli okuyucularımıza şükranlarımı sunuyorum.

Her şey gönlünüzce olsun. Sağlık ve esenlik içinde olunuz.

Prof. Dr. Yılmaz KURT
OTAM Müdürü

Makaleler / Articles:

Plevne Müdafaası'nda Topun Önemi **The Importance of the Cannon in the Defense of Plevna**

Remzi Çavuş*

Özet

Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasında Nisan 1877'de başlayıp, Balkanlar ve Kafkaslar üzerinde iki ana cephede, Ocak 1878'e kadar dokuz ay kadar süren Doksanüç Harbi esnasında, Bulgaristan sınırları içinde bulunan Plevne'nin Rus ordusu tarafından muhasarası beş ay kadar sürmüştür. Asker ve silah bakımından Türklere nazaran daha avantajlı durumda olan Ruslar, şehri ele geçirmek için üç defa saldırıya geçtyseler de bekledikleri başarıyı elde edememişlerdir.

Osmanlı tarafının Plevne'de başarılı bir savunma yapmasında Gazi Osman Paşa'nın askerî yeteneğinin, Türk askerinin dirayetinin ve mükemmel bir şekilde hazırlanmış toprak istihkâmların etkisi oldukça büyüktür. Fakat bunların ve daha başka etkenlerin dışında her iki tarafın kullandığı topların niteliği ve bataryaların idare şekli de çarpışmalarda belirleyici bir rol oynamıştır. Rus tarafı toprak istihkâmlar üzerinde tesir gücü oldukça düşük, erken ısınarak kullanılamaz hale gelen tunçtan mamul uzun namlulu ve yüksek açılı atışlar yapmaya elverişli olmayan topları kullanırken Türk tarafı kısa mesafede yüksek açılı ve başarılı atışlar yapabilen, çelikten mamul obüsleri kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Plevne, Gazi Osman Paşa, Doksanüç Harbi, Top, Topçu.

Abstract

The 93 War (the Ottoman-Russian War of 1877-1878) between the Ottoman Empire and the Russian Empire was fought on two main fronts, the Balkan and the Caucasus. It started in April 1877 and lasted for nine months until January 1878 and the Russian siege on Plevna within the Bulgarian borders lasted for five months. Although the Russians had an advantage over the Turks in terms of troops and weapons, they didn't achieve their desired success after trying to seize the city three times.

---

* Dr, Esentepe Mb. Şebit Mustafa Güngör Cd. Kent 2000 Sitesi, 45/9, Tokat.
E-mail: remzicavus@hotmail.com

The successful defense of Plevna by the Ottomans arose from the military capability of Ghazi Osman Pasha, the ability of the Turkish soldiers and perfectly prepared ground fortifications. But aside these and other effects, the type of cannons used by both sides and the handling of the batteries played an important role in combat. The Russians used long barreled cannons made out of bronze on the ground with extremely low power, which overheated very quickly and thus became unusable and were not suitable for high angled shots. The Turkish side however used steel howitzers that could make high angled shoots from a short distance.

Keywords: Plevna, Ghazi Osman Pasha, Ninety Three War, Cannon, Cannoneer

Giriş

Nisan 1877'de başlayıp Rus Çarlığı ile Osmanlı Devleti arasında dokuz ay kadar devam eden Doksanüç¹ Harbi'nin ortaya çıkmasında, 1875 yılında Balkanlarda başlayan karışıklıklar etkili olmuştur. Balkanlar ve Kafkaslarda iki cephede birden cereyan eden bu savaşta Romanya, Sırbistan ve Karadağ Rusya'nın yanında yer almıştır.²

Plevne Müdafaası'nın birinci safhası 20 Temmuz 1877 tarihinde başlamıştır.³ Vidin'den harekete geçen Gazi Osman Paşa, Ruslara karşı, yüz elli kilometreyi aşkın bir yolu yedi günde yürüterek getirdiği Türk birliğini savaştırmıştır.⁴ Askerler tüm yorgunluk ve bitkinliklerine rağmen büyük bir gayret göstererek Ruslara ağır bir mağlubiyet yaşatmıştır.⁵ Plevne'nin on mil kadar uzağına çekilmek zorunda kalan Ruslardan geriye bol miktarda silah, cephaneye ve savaş malzemesi kalmıştır. Fakat perişan bir şekilde geri çekilen Rus askerlerini, günlerdir yorgun ve bitkin olan Osmanlı kolordusu takip edememiştir.⁶

Plevne Müdafaası'nın 30 Temmuz 1877'de başlayan ikinci safhası iki gün sürmüştür. Bu safhada Ruslar yirmi bin kişi ve elli sekiz topla savunulan Plevne'ye elli bin asker ve yüz seksen dört topla taarruz etmişlerdir.⁷ Kendi piyadelerinin taarruzunu hazırlamak için şehir üzerine mermi yağdıran Rus topları, toprak istihkâmlar üzerinde beklenen tesiri gösterememiştir.⁸ Gazi

¹ Savaşın başlangıç yılı olan 1877'dinin rûmî takvime göre 1293'ye tekabül etmesinden dolayı böyle bir isimlendirme kullanılmıştır.

² Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 2000, s. 340, 341.

³ Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, ATASE, Ankara 1993, s. 166; N. Uçar, *a.g.e.*, s. 49.

⁴ *Falkirk Herald*, 2 Ağustos 1877; Uçar, *a.g.e.*, s. 49.

⁵ Ahmed Cemal, *Plevne Müdafaası*, İbrahim Hilmi, İstanbul 1316, s. 37.

⁶ *The Star*, 24 Temmuz 1877; Ahmed Cemal, *a.g.e.*, s. 37.

⁷ Uçar, *a.g.e.*, s. 57; Süer, *a.g.e.*, s. 218.

⁸ A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kıran Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge, İstanbul 2009, s. 422.

Osman Paşa'nın komuta ettiği Türk birlikleri karşısında başarılı olamayan Rus ordusu perişan bir şekilde geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁹ Gazi Osman Paşa, yeterli süvari birliğine sahip olamadığından, dağınık ve düzensiz bir şekilde geri çekilen Rusları takip ederek imha etme fırsatını kaçırmıştır.¹⁰ Plevne Muharebeleri'nin ikinci safhasında Rusların asker zayıyatı yedi bin kişiyi geçerken Osmanlı ordusunun asker kaybı bin iki yüz civarında olmuştur.¹¹

Muharebelerin ikinci safhasından sonra, Plevne'nin dışarıdan destek almasını önlemek için büyük gayret sarf eden Ruslar, Plevne'ye otuz iki kilometre mesafede olan Lofça'yı alarak Gazi Osman Paşa'nın sevkıyat yolunu kapatmışlardır.¹²

Plevne Müdafası'nın 7 Eylül 1877'de başlayan üçüncü safhasında Rusların asker sayısı Romanya'nın 50.000'i bulan asker desteğiyle 100.000 civarında olmuştur.¹³ Romanya'nın verdiği bu destek sayesinde Ruslar, Plevne Muharebeleri'nde daha etkin mücadele edebilmiştir.¹⁴ Yeni gönderilen kuvvetlerle birlikte Osmanlı askerinin sayısı ise kırk bin civarında olmuştur.¹⁵ Yirmi beş kilometre uzunluğunda bir hat üzerinde sıralanmış Rus topçu bataryaları¹⁶ Plevne'yi beş gün boyunca bombalamışlardır.¹⁷ Türk topçusu ise onlara başarılı bir şekilde karşılık vermiştir.¹⁸ Havan ve obüs¹⁹ toplarından yoksun olan ve topçu birliklerini iyi bir şekilde idare edemeyen Ruslar, Gazi Osman Paşa'nın toprak istihkâmları üzerinde beklenen etkiyi gösterememiştir.²⁰ Altı gün süren muharebelerde mağlup olan Rusların asker kaybı 20.000'i aşarken Osmanlı ordusunun kaybı 4.000 civarında olmuştur.²¹ Birkaç hafta içinde kendilerini toparlamayı başaran Ruslar, asker ve top sayılarını artırarak Plevne'yi daha sıkı bir çember içine almaya çalışmışlardır.²²

⁹ Ali Fuad, *Osmanlı Rus Seferi*, C. 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1326, s. 66; Şirokorad, *a.g.e.*, s. 423.

¹⁰ Talat, "Plevne Müdafası", *Mecmua-i Askerî*, S. 7, İstanbul 1927, s. 36; Uçar, *a.g.e.*, s. 47.

¹¹ Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 68.

¹² *Basiret*, nr. 2195, 27 Ağustos 1293; Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 76.

¹³ *Evening Telegraph*, 11 Eylül 1877; Mehmed Hulusi, *Niçin Mağlup Olduk? 1877-1878 Osmanlı Rus Seferi*, Sancakçıyan Matbaası, İstanbul 1326, s. 102.

¹⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 228, 25 Mart 1879.

¹⁵ *London Standard*, 29 Ağustos 1877; Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁶ Topçu sınıfında, yüz civarında askere sahip ve taburun bir alt birimi olan askerî birliğe "batarya" denilir.

¹⁷ *Basiret*, nr. 2207, 10 Eylül 1293; Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 98.

¹⁸ *Basiret*, nr. 2204, 6 Eylül 1293; Frederick William V. Herbert, *The Defense of Plevna*, John Murray, London, 1911, s. 190.

¹⁹ Yüksek açılı atışlar yapabilen kısa namlulu top.

²⁰ Şirokorad, *a.g.e.*, s. 424-426.

²¹ Talat, *a.g.e.*, s. 61; Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 141.

²² N. Uçar, *a.g.e.*, s. 123.

Plevne Muharebeleri'nin üçüncü safhasından sonra şehrin dışarıyla irtibatı iyice kesilmiş ve Gazi Osman Paşa'nın dışarıdan destek alma ihtimali bitmiştir. Bundan sonra iki yol kalmıştır: Ya tüm imkânlar tükenene kadar savunma devam ettirilecek veya bir yolu bulunarak şehir terk edilecektir. Osmanlı yönetiminin düşüncesi ikinci seçenekten yani Gazi Osman Paşa'nın ahaliyi, askerleri ve gerekli askerî malzemeleri alarak, şehri terk etmesinden yana olmuştur.²³

Osmanlı yönetimi Plevne Cephesi'ndeki çarpışmaların diğer cepheleri de etkileyeceğini düşünmüştür.²⁴ Bundan dolayı da buraya destek göndermeyi önemsemmiştir.²⁵ Fakat imkânların yeterli olmayışından ve Plevne ile Sofya arasındaki yolun Ekim 1877'den itibaren Rusların denetiminde olmasından dolayı Gazi Osman Paşa'ya gerekli destek gönderilememiştir. Kesintisiz bir şekilde devam etmiş olan çarpışmaların Türk ordusunda oluşturduğu eksiklikler telafi edilememiştir. Dolayısıyla da Gazi Osman Paşa, 10 Aralık 1877 tarihinde yaptığı çıkış hareketini düşmanın üçte birinden daha az olan, günlerce soğuğa ve açlığa karşı yaptığı mücadelede bitkin düşmüş askerlerle yapmıştır. Ayrıca Plevne'de kalmak istemeyip orduyla birlikte oradan ayrılan sivil halk Gazi Osman Paşa'nın Ruslar karşısındaki durumunu zorlaştırmıştır.

Plevne Muharebeleri'nde Koordinasyon

Topçu bataryaları piyade birliklerinin taarruzuna ortam hazırlar ve muharebe esnasında düşman askerlerini geri püskürterek kendi birliklerini koruma altına alır.²⁶ Ayrıca karşı tarafın bataryalarını baskı altına alarak kendi piyade birliklerinin geri çekilişinin daha rahat olmasını sağladığı gibi düşman tarafının taarruza kalkmasını önler.²⁷ Bundan dolayı topçu birlikleriyle piyade birlikleri arasında koordinasyon oldukça önemlidir. Bunun sağlanabilmesi için de her iki tarafın birbirlerinin muharebe özelliklerini bilmeleri gerekir. Ayrıca her iki birliğin komutanları arasında sıkı bir irtibat olmalıdır.²⁸ Aynı bataryanın topları arasında da uyum olmalıdır. Bunun için topların atış özellikleri göz önünde bulundurularak gerekli ayarlamalar yapılmalıdır. Bir muharebe esnasında sadece aynı bataryadaki topların kendi arasında uyumlu olması yeterli olmaz. Aynı amaca hizmet eden tüm bataryalar arasında uyum olması gerekir. Muharebe esnasında öyle bir an gelir ki tüm bataryaların aynı çizgi üzerinde

---

²³ BOA, Y.EE, 76/26.

²⁴ BOA, YEE, 76/49.

²⁵ BOA, A.} MKT. MHM, 482/16; BOA, İ:DH, 756/61738.

²⁶ ATASE, BLH, 734/H6/1-16; Mahmut Hüsamettin, *Muharebede Topçunun İstimali*, İstanbul 1309, s. 8.

²⁷ Miralay Halil Kemal, *Her Zabıt Topçuluktan Ne Bilmelidir*, Askerî Matbaa, İstanbul 1928, s. 65.

²⁸ Miralay Halil Kemal, *a.g.e.*, s. 62-64.

yerleşerek ortak hedefe atış yapması gerekir. Bu da bataryaların birlikte hareket etmesini kaçınılmaz hale getirir. Ayrıca bataryalardan birisinin atış hakkında elde ettiği faydalı malumatı diğeriyle de paylaşması birlikte hareket etmenin gereklerindedir.²⁹

Rus komutanlar, Plevne Muharebeleri esnasında süvari, piyade ve topçu birlikleri arasındaki koordinasyonu yeterince sağlayamadıkları gibi piyade birliklerini bile koordineli bir şekilde hareket ettirememişlerdir.³⁰ Mesela Plevne Muharebeleri'nin üçüncü safhasında piyade birlikleri arasındaki uyumsuzluktan dolayı sadece askerlerin yarısı taarruza kalkmıştır. Harekete erken geçmiş olanların Türk birlikleri karşısında bozgun halinde geri çekildikleri esnada Rusların diğeri piyade birlikleri taarruza kalkmıştır ki bu da çok işe yaramamıştır.³¹

Plevne Muharebeleri ve İstihkâm

Topçu bataryalarının aldıkları atış görevlerini verimli bir şekilde yerine getirebilmesi, topların yerleştirildiği mevziin³² iyi seçilmesi, ateş idare merkezinin³³ iyi yetişmiş subayların komutasında olması, hedef tespitinin doğru yapılması ve hedefin yapılan atışlara dayanıklı olup olmamasına bağlıdır.

Yeterli askerî tecrübe ve liyakate sahip bulunan Gazi Osman Paşa, istihkâma gereken önemi vermiş, askerleri ve sivil halkı gece gündüz çalıştırarak Plevne'nin etrafını derin, çok amaçlı ve birbirine yer altından açılmış tünellerle bağlanan siperlerle çevirmiştir. Yer altına askerlerin dinlenmeleri, cephanelerin depolanması hatta atların barındırılması için bölümler hazırlanmıştır. Böylece Plevne'nin etrafı tam bir köstebek yuvasına dönmüştür.³⁴ Topçu atışlarıyla düşmanın oyalandığı zaman zarfında Gazi Osman Paşa siperleri sürekli daha güçlü hale getirmiştir.³⁵ Rusların kullandıkları topların geneli bu toprak istihkâmlar karşısında pek etkili olamamıştır.³⁶

Gazi Osman Paşa, Plevne'nin çevresindeki toprağı kazma ve kürekle Rus toplarına karşı aşılması zor bir kalkan haline getirmesine karşılık Rus

²⁹ *A.g.e.*, s. 4-15.

³⁰ Ahmed Cemal, *a.g.e.*, s. 72; Mehmed Hulusi, *a.g.e.*, s. 80.

³¹ Mehmed Hulusi, *a.g.e.*, s. 107.

³² Mevzii: Mevzii, muharabe esnasında, topçu bataryaları ve piyade birliklerinin düşmana karşı yerleştirildikleri, değişik siper ve setlerle savunmaya elverişli olarak hazırlanmış yerdir.

³³ Ateş idare merkezi: Topçu bataryalarında (bölük), yapılacak atışların planlandığı ve toplaı ateşlemekle vazifeli olanlara gerekli malumatların iletildiği birimdir.

³⁴ Charles S. Ryan, *Kızılay Emri Altında Plevne ve Erzurum'da*, Çev. Ali Rıza Seyfioğlu, MEB, İstanbul 1962, s. 106, 128; Uçar, *a.g.e.*, s. 90.

³⁵ *Basiret*, nr. 2199, 31 Ağustos 1293; Süer, *a.g.e.*, s. 172.

³⁶ Şirokorad, *a.g.e.*, s. 422-426.

birliklerinin elinde geçici siperler kazacak kadar bile kazma kürek olmamıştır. Bundan dolayı, taarruza kalkan veya geri çekilmek zorunda kalan Rus piyadeleri çok ciddi kayıplar vermiştir.³⁷ Üzerine şarapnel ve mermi yağan bazı Rus askerleri kendisine sığınacak bir siper oluşturabilmek için kasaturasını³⁸ kullanmak zorunda kalmıştır.

Türklerin siperlerinde savunmada olmasına karşılık Ruslar sürekli olarak taarruza kalkışmışlardır. Bundan dolayı da Plevne Muharebeleri'nin üç safhasında da Rus kayıpları büyük olmuştur. Çünkü sürekli taarruza kalkmak Rus askerlerini Osmanlı topçusunun ve piyadesinin açık hedefi haline getirmiştir.³⁹

Plevne Muharebelerinde Rus Topçuları

Ruslar, Plevne Muharebeleri'nde genel itibariyle taarruz halinde bulunmuştur. Buna bağlı olarak da Rus bataryalarının asıl vazifesi kendi piyadelerine taarruz ortamı oluşturmak ve onların en az kayıpla geri çekilişini kolaylaştırmak olmuştur. Fakat Rus topçusu, Plevne Muharebeleri esnasında, piyadesine uygun bir taarruz ortamı hazırlayamamıştır.⁴⁰ Mesela Plevne Muharebeleri'nin ikinci safhasında Rus bataryaları taarruz için gereken ortamı oluşturamadan piyadeler harekete geçirilmiştir. Rus topçusu muharebelerin üçüncü safhasında da Plevne'yi beş gün boyunca topa tuttuğu halde Türk siperlerini tahrip edememiştir.⁴¹

Plevne Muharebeleri esnasında Rus bataryalarının kendilerinden beklenen vazifeyi yapamamalarının sebeplerinden birisi kullanılan topların Gazi Osman Paşa'nın hazırladığı savunma sistemine tesir yapamayacak özellikte olmasıdır.⁴² Bu muharebe esnasında Rusların sahip olduğu top miktarı, Türklerin elindekilerin dört beş katı kadardır. Fakat bu toplar genellikle uzun namluludur ve yüksek açılı atışa müsait olmayan türdendir. Rusların elinde yüksek açıyla atış yapabilen top sayısı çok azdır.⁴³ 450 toptan 60 tanesi büyük çaplıdır, bunların da sadece 15 tanesi yüksek açılı atış yapabilmektedir. Hâlbuki Gazi Osman Paşa'nın istihkâm sisteminin çökertilmesi için büyük çaplı, yüksek açılı atışlar yapabilen obüsler gerekmiştir. Obüslerin yüksek açıyla attığı mermiler hedeflenen yere yüksekte ve dikine bir iniş yaparlar.⁴⁴ Özellikle de birkaç deneme atışıyla hedefi tutturana topların aynı ölçüleri kullanarak yapacağı atışlar Türk siperlerini perişan hale getirebilirdi. Fakat Rus toplarının attığı mermiler,

³⁷ Mehmed Hulusi, *a.g.e.*, s. 105.

³⁸ Kasatura: Tüfeğin ucuna takılan, iki tarafı da keskin uzunca bıçak.

³⁹ Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 89, 101; Süer, *a.g.e.*, s. 387, 235.

⁴⁰ Ahmed Cemal, *a.g.e.*, s. 147; Süer, *a.g.e.*, s. 234.

⁴¹ Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 96, 116.

⁴² Mehmed Hulusi, *a.g.e.*, s. 80; Şirokorad, *a.g.e.*, s. 422-426.

⁴³ Şirokorad, *a.g.e.*, s. 422-426.

⁴⁴ Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 151-155.

ya Türk siperlerinin önündeki yığılı topraklara saplanıp kalmış veya siperlerin gerisine düşmüştür. Bundan dolayı da Rusların, Plevne Muharebeleri'nin üçüncü safhasında, Türkler tarafına, beş günde yaptıkları 30.000 atış pek tesirli olmamıştır.⁴⁵

Atışların tesirli olmasında, mermiyi gönderen barutun miktarı önemlidir.⁴⁶ Doksanüç Harbi'nin başladığı günler, Rus topçusunun, mühimmat açısından en elverişsiz zamanıdır. Çünkü savaştan önce topçu birliklerinde büyük bir değişime gidilerek yeni toplar kullanılmaya başlanmıştır. Yeni toplara uygun barut paketi ve mermi tedariki yeterince yapılmadan harbe girilmiştir. Dolayısıyla da Ruslar Doksanüç Harbi'nde yeni sistem toplarda eski sistem topların mermilerini ve barut paketlerini kullanmak zorunda kalmışlardır.⁴⁷ Bundan dolayı Rus toplarının, savaş esnasındaki atışları pek verimli olmamıştır.⁴⁸ Çünkü toplarla mermiler ve gönderici barut arasındaki uyum ideal seviyede olmamıştır. Dolayısıyla da mermilerin ilk hızları düşük olmuştur.⁴⁹ Rus topların performansının düşük olmasında sevkiyat ve depolama sürecinde mühimmatın nemlenmiş olması da etkili olmuştur.⁵⁰

Sürekli yapılan atışlar sonucunda toplarda aşırı ısınma meydana gelir ve belirli aralıklarla top namlusunun bol suyla yıkanması gerekir.⁵¹ Harp esnasında tüm bataryaların su kaynaklarına yakın yerleştirilmesi ise mümkün değildir. Harp esnasında, namlusu tünçten olan ve çok hızlı ısınan topları soğutmak Ruslar açısından büyük bir problem olmuştur. Üst üste yapılan atışlar neticesinde ısınan toplar kullanılamaz hale gelmiştir.⁵²

Rus bataryalarının verimli olamamasının sebeplerinden birisi de sık sık yer değiştirilmesidir. Böyle olunca önceki mevziide tecrübeyle elde edilmiş atış ölçüleri terk edilir, hareket halindeki batarya karşı tarafın açık hedefi haline gelir, yeni bir mevziye yerleşmek zaman kaybına sebep olur.⁵³ Çünkü bir batarya taşınma esnasında sadece birkaç topunu alarak harekete geçmez. Ağırlığı tonlarca olan mühimmat deposunun da taşınması gerekir. Özellikle bu, hayvanlarla çekilen büyük çaplı toplara sahip bataryalar için ciddi bir sorundur. Yağışlar sonucunda kullanışsız hale gelen arazi bu sorunu daha da büyütür. Personel yorulur ve bıkar. Ayrıca, karşı taraf mevzilerine çok yaklaşan bataryalar onların atışlarından daha fazla etkilenir.⁵⁴

⁴⁵ Ahmed Cemal, *a.g.e.*, s. 147; Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 147.

⁴⁶ Hasan Tahsin, *Rehber-i Fen-i Esliba*, İstanbul 1313, s. 229.

⁴⁷ Süer, *a.g.e.*, s. 45, 49.

⁴⁸ Hasan Tahsin, *a.g.e.*, s. 229.

⁴⁹ Süer, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁰ BOA, Y.PRK.HR, 2/1.

⁵¹ Miralay Halil Kemal, *a.g.e.*, s. 56.

⁵² Süer, *a.g.e.*, s. 384.

⁵³ Miralay Halil Kemal, *a.g.e.*, s. 19, 57.

⁵⁴ Ryan, *a.g.e.*, s. 61; Miralay Halil Kemal, *a.g.e.*, s. 17, 58, 67.

Osmanlı siperleri üzerine yukarıdan atış yapabilecek şekilde tepelere bataryalar yerleştirmek Rusların avantajlarından birisi olmuştur.⁵⁵ Böylece topların Plevne üzerinde oluşturacağı etki artmış ve şehir içindeki depolar ve savaşın destekçisi olan halk daha kolay vurulmuştur. Bu mermilerden şehir halkı büyük zararlar görmüştür.⁵⁶

Ruslar, Gazi Osman Paşa'nın gündüzleri tahrip olan siperleri gece tamir etmemesi için gece de bataryaların bir kısmını kullanarak topçu atışlarını devam ettirmişlerdir. Fakat amacı Türk tarafına tedirginlik vermek, onların istirahat etmelerini önlemek olan bu atışlar hedef gözetilmeden yapılmıştır.⁵⁷

Ruslar, Plevne Muharebeleri'ne gerekli araştırmaları ve tespitleri yapmadan girişmişlerdir. Bu durum onların istihkâmlar üzerine rastgele yaptıkları topçu atışlarından da açıkça anlaşılmıştır. Hâlbuki yapacakları araştırmalarla Plevne istihkâmlarının zayıf yönlerini tespit ederek daha etkili bir topçu bombardımanı düzenleyebilirlerdi.⁵⁸

Plevne Muharebeleri'nde Osmanlı Topçusu

Osmanlı ordusunun Plevne Muharebeleri esnasında top sayısı Ruslara nazaran dört beş kat daha az olmuştur. Almanya'dan satın alınan ve o dönem için en modern kabul edilen çelik namlulu Krupp topları namlusu tunçtan olan Rus toplarına göre daha etkili kullanılmıştır.⁵⁹

Mevzisi genel itibariyle sabit olan Türk bataryaları ilk atımlar sonucunda elde ettikleri atış bilgilerini uzun süre verimli bir şekilde kullanabilmişlerdir. Bol cephaneye ve topa sahip olan Rusların⁶⁰ on atımına karşılık bir atım yapılabilmıştır.⁶¹ Fakat kısıtlı sayıda yapılan bu atımlar genel itibariyle hedefini bulmuş ve Rus bataryalarını işlemez hale getirmiştir.⁶² Bu durum sadece Türk bataryalarının sabit durmasına bağlanamaz. Bataryaların elinde yüksek açılı atışlar yapabilen ve kısa mesafeleri vurmaya yatkın obüsler olması, genel itibariyle taarruz halinde olan Rus tarafının siperlerin dışına çıkarak açık alanda hareket etmesi de etkili olmuştur. Ayrıca Rus bataryaları daha ilk atışa başladıklarında yerlerini, çıkardıkları ateşlerle ve dumanla belli ederek Türklerin

⁵⁵ Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 85; Süer, *a.g.e.*, s. 227.

⁵⁶ Ryan, *a.g.e.*, s. 54; Süer, *a.g.e.*, s. 235.

⁵⁷ Uçar, *a.g.e.*, s. 97; Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 88, 90.

⁵⁸ Ahmed Cemal, *a.g.e.*, s. 71, 145; Mehmed Hulusi, *a.g.e.*, s. 79.

⁵⁹ BOA, İ.DH., 701/49084; Ahmed Cemal, *a.g.e.*, s. 22; Süer, *a.g.e.*, s. 376, 514. Osmanlı Devleti Doksanüç Harbi'nden sonra da topçu sınıfını Alman usulüne göre yapılandırmaya çalışmıştır (BOA, İ.HR., 278/17016).

⁶⁰ Plevne Muharebeleri'nin üçüncü safhasında Rusların 450 topuna karşılık Türklerin elinde 70 civarında top vardır (Ahmed Cemal, *a.g.e.*, s. 151). Osmanlı tarafı, cephane yetersizliğinden dolayı bu yetmiş topu bile tam olarak kullanamamıştır (Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 132).

⁶¹ Ali Fuad, *a.g.e.*, s. 130, 274.

⁶² Süer, *a.g.e.*, s. 380.

açık hedefi haline gelmiştir. Bazen Rus bataryalarının komutanları bile Türk topçusunun atışlarına hedef olmuştur.⁶³ Derin siperlere gömülen Türk toplarına ise karşı tarafın atışları pek tesir etmemiştir.⁶⁴

Sürekli atış yapan topların soğumaya alınması, bu esnada suyla yıkanması ve yağlanması gerekir. Böyle bir durumda toplardan bir kısmı susturulmuş olur.⁶⁵ Fakat Türk tarafı bu hali de Ruslar karşısında faydaya dönüştürmüştür. Üzerine aşırı şekilde top mermisi gelen toplar siperlerde hazırlanan özel bölmelere çekilmiştir. Bu topların imha edildiğini zanneden ve derin sessizliğe aldanan Rus piyadeleri taarruza kalkıştığında Türkler, topları tekrar mevziine sokarak atışa başlamışlar ve Rus piyadesine büyük kayıplar verdirmişlerdir.⁶⁶

Topçu bataryalarının en önemli vazifelerinden birisi karşı tarafın taarruza kalkmasını önlemektir. Bunun için de bataryalar, karşı tarafın mevzilerinde hiçbir boşluk bırakmamalıdır.⁶⁷ Gazi Osman Paşa, Türk bataryalarını karşı tarafta hiç boşluk bırakmayacak şekilde yerleştirmiş ve aralarındaki koordinasyonu mükemmel hale getirmiştir. Buna bağlı olarak da Rus piyadeleri taarruza kalkıştığında, Türk topçusunun ateşinden dolayı ilerlemekte zorlanmışlar ve panik havası içinde etrafa dağılmışlardır. Türk topçusunun tesirli atışları, Rus piyadesinin siperlerine dönmesini bile engellemiştir.⁶⁸

Topçu bataryalarının vazifelerinden birisi, attıkları şarapnel⁶⁹ ve dane⁷⁰ mermileriyle karşı tarafın birlikleri arasındaki irtibatı kesmektir. Bu da ancak karşı taraf hakkında elde edilecek sağlıklı bilgiyle mümkündür. Bundan dolayı topçu birliklerinin atışlarını yönlendiren ateş idare merkezleri hedef bölgeyle ilgili verileri çok iyi değerlendirmelidir. Bu birimin başında tecrübeli komutanlar olmalıdır.⁷¹ Gazi Osman Paşa, savaş esnasında az sayıdaki topu tecrübeli komutanlarla iyi idare etmeyi bilmiştir.

Topçu mevzileri düşman ateşinden korunabilecek mesafede olmalı, batarya mevzii düşmanın ve hedefin durumuna göre seçilmelidir.⁷² Gazi Osman Paşa, bataryaların yerleştirilmesini mükemmel bir şekilde yapmıştır. Topçu

⁶³ Ryan, *a.g.e.*, s. 72; Süer, *a.g.e.*, s. 370.

⁶⁴ Süer, *a.g.e.*, s. 239, 369.

⁶⁵ Miralay Halil Kemal, *a.g.e.*, s. 56.

⁶⁶ *Basiret*, nr. 2203, 5 Eylül 1293; Süer, *a.g.e.*, s. 99, 275.

⁶⁷ Hakkı, *Mevzi Muharebelerinde Topçunun Suret-i İstimali Hakkında Kavaid*, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul, 1335, s. 6, 43.

⁶⁸ *A.g.e.*, s. 61, 219, 340, 370.

⁶⁹ Şarapnel mermisinin içinde metal parçalar ve barut vardır. Uç kısmına, düştüğü yerde patlamasını sağlayacak şekilde hassas tapa takılan ve etrafa metal parçaları dağıtan bu mermiler genelde asker toplulukları üzerine atılırlar (Hasan Tahsin, *a.g.e.*, s. 160; Mehmet Lütü, *Esliba-i Osmanîye*, İstanbul, 1308, s. 203, 204).

⁷⁰ Dane mermileri düştüğü yerde, içindeki barut ve başındaki tap vesilesiyle patlar ve olduğu yerde yakmaya ve yıkmaya sebep olduğu gibi çevreye parça da dağıtarak etki yapar (V. Nayman, *Külliyat-ı Fen-i Esliba*, İstanbul 1306, s. 107).

⁷¹ Hakkı, *a.g.e.*, s. 35.

⁷² Mahmut Hüsamettin, *a.g.e.*, s. 10; Hakkı, *a.g.e.*, s. 7.

bataryalarını tabyalar arasında, piyadelerden uzak bir şekilde, küçük gruplar halinde yerleştirmiştir. Böylece topçu ve piyade⁷³ birlikleri, düşman tarafının top atışlarından en az etkilenen hale getirilmiştir. Çünkü toplar çıkardıkları ateş ve dumanla yerlerini belli eder ve açık hedef haline gelirler. Rus piyadeleri ise topçularının arka kısımlarına yerleştirilmiştir. Böyle olunca da bataryalarla birlikte onlar da Türk topçusunun açık hedefi haline gelmiştir.⁷⁴

Doksanüç Harbi'den önce Osmanlı Devleti topçuluk açısından değişim yaşamıştır. Savaşa birkaç yıl kala ve savaş esnasında Almanya'dan Krupp topları satın alınmıştır. Bunların mermileri ve diğer malzemelerinin sürekli olarak Almanya'dan satın alınması gerekmiştir. Savaş esnasında bile, Tophane-i Âmire'nin cephelerdeki bütün toplara mühimmat yetiştirememesinden dolayı Avrupa'dan top mermisi, tapan⁷⁵ ve barut almak gerekmiştir.⁷⁶

Sonuç

Gazi Osman Paşa, beş ay boyunca asker ve top sayısınca daha üstün olan Ruslara karşı Plevne'yi başarılı bir şekilde savunmuştur. Rusların daha kalabalık ve silah bakımından üstün olmalarına rağmen Osmanlı kolordusu karşısında bekledikleri başarıyı elde edememelerinde ve büyük kayıplar vermelerinde Gazi Osman Paşa'nın uyguladığı istihkâm sistemi, topçu bataryalarını etkin bir şekilde kullanması buna karşılık Rus bataryalarının Plevne üzerinde beklenen tesiri gösterememiş olması vardır. Gazi Osman Paşa, izlemiş olduğu savaş stratejisi ile Ruslara beklemedikleri mağlubiyetler yaşatmış ve dönemin askerî uzmanlarının bakış açısını değiştirmiştir.⁷⁷

Ekim 1877'den itibaren gerek devletin imkânlarının kısıtlı olmasından gerekse Rusların Plevne ile Sofya arasındaki yolu kontrol altına almasından dolayı Gazi Osman Paşa'ya gerekli destek gönderilememiştir. Kesintisiz devam eden çarpışmalarda Osmanlı ordusunun asker mevcudu ve imkânları günden güne azalırken Ruslarınki ise gelen takviyelerle sürekli artmıştır.⁷⁸ Böyle bir durumda savunmanın devam ettirilmesinin Türk tarafına faydadan ziyade zarar getireceğini ve şehirden başarılı bir çıkış hareketi yapmaktan başka çare kalmadığını gören Osman Paşa, 10 Aralık 1877 tarihinde emrindeki birlik ve sivil halkla birlikte Rus hatlarını aşarak bölgeden ayrılmayı denemiştir. Fakat sayı ve imkânlar bakımından bitme seviyesine gelmiş olan Osmanlı birliği beş saat kadar devam eden kanlı çarpışmalar sonucunda Ruslara teslim olmak zorunda kalmıştır.⁷⁹

⁷³ Piyade: Osmanlı ordusunda yaya askerlere piyade denilir. Genel itibariyle karşı düşman tarafı üzerine asıl operasyonları yürüten askerî gruptur.

⁷⁴ Mehmed Hulusi, *a.g.e.*, s. 104.

⁷⁵ Top mermisinin ön kısmına takılan, merminin ne zaman ve ne şekilde patlayacağını belirleyen parça.

⁷⁶ BOA, İ.DH., 701/49084; BOA, İ. MMS., 57/2640; BOA, İ.MMS, 57/2636.

⁷⁷ *London Standard*, 29 Ağustos 1877.

⁷⁸ BOA, Y.PRK.HR, 2/1.

⁷⁹ *Basiret*, nr. 2199, 31 Ağustos 1293; Uçar, *a.g.e.*, s. 47.

Kaynakça

A-Belgeler

ATASE, BLH, 734/H6/1-16

BOA, İ.DH., 701/49084

BOA, A. } MKT. MHM, 482/16.

BOA, İ:DH, 756/61738.

BOA, İ.HR., 278/17016

BOA, İ.MMS., 57/2636

BOA, İ.MMS., 57/2640

BOA, Y.PRK.HR, 2/1.

BOA, Y.EE, 76/26

BOA, YEE, 76/49

B-Sürelî Yayınlar

Basiret

Evening Telegraph

London Standard

Falkirk Herald

Tercüman-ı Hakikat

The Star

C-Kitaplar ve Makaleler

Ahmed Cemal, *Plevne Müdafası*, İbrahim Hilmi, İstanbul 1316.

Ali Fuad, *Osmanlı Rus Seferi*, C. 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1326.

ARMAOĞLU, Fahir, *Siyasi Tarih*, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1975.

Hakkı, *Mevzî Mubarebelerinde Topçunun Suret-i İstimali Hakkında Kavaid*, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1335.

Hasan Tahsin, *Rehber-i Fenn-i Esliba*, İstanbul 1313.

HERBERT, Frederick William V., *The Defense of Plevna*, John Murray, London 1911.

Mahmut Hüsâmettin, *Mubarebede Topçunun İstimali*, İstanbul 1309.

Mehmed Hulusi, *Niçin Mağlup Olduk? 1877-1878 Osmanlı Rus Seferi*, Sancakçıyan Matbaası, İstanbul 1326.

Mehmet Lütfi, *Esliba-i Osmaniye*, İstanbul 1308.

Miralay Halil Kemal, *Her Zabıt Topçuluktan Ne Bilmelidir*, Askerî Matbaa, İstanbul 1928.

NAYMAN, V., *Külliyat-ı Fenn-i Esliha*, İstanbul 1306.

RYAN, Charles S., *Kızılây Emri Altında Plevne ve Erzurum'da*, Çev. Ali Rıza Seyfioğlu, MEB, İstanbul 1962.

SÜER, Hikmet, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, ATASE, Ankara 1993.

ŞİROKORAD, A. B., *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Talat, "Plevne Müdafaası", *Mecmua-i Askerî*, S. 7, İstanbul 1927, s. 1-231.

UÇAR, Nail, *Gazî Osman Paşa ve Plevne*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1978.

UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih*, Filiz Yayınları, İstanbul 2000.

Macaristan'da Yönetici Osmanlı Aileleri Leading Families in Ottoman Hungary

Géza Dávid*

Özet

16'ncı ve 17'nci yüzyıl Osmanlı arşiv kaynaklarında anılan, yüksek görevlerde bulunanların ailevî ilişkilerini saptamak genellikle oldukça zordur. Yine de kimi önemli sülaleleri izlemek mümkündür. Ayrıca sülale fertleri arasında akrabalık bağları olmayan birkaç grubu da bu kapsama sokmak yerindedir. Bunların arasında Türk asıllı olanlar da bulunmaktadır. Fakat çoğu Balkanlardan gelen İslâmiyete sonradan girmiş olan kimselerdir. İlk grubun en iyi bilinen örneği 1546 yılında Budin/Buda vilayetinin ilk tahririni yapan ve 1549'da paşalığın defterdarlığı görevine getirilen Çandarlızade Halil Bey'dir. Slav kökenli olan ailelerden Yahyalılar ve Sokollular başta gelir. Yahya Paşa'nın neslinden ve akrabalarından Bali, Mehmed ve Arslan Paşaların Budin beylerbeyliğine atanmış olmaları, Arslan, Derviş ve Mehmed Beylerin ise birer sancak beyi olarak görevlendirilmeleri bu sülalenin ne kadar nüfuzlu olduğunu ve faaliyet alanlarının 1540'lı yıllarda Balkanlardan Macar topraklarına kaydığını açık bir şekilde göstermektedir. Sokollular ise 1566'dan 17'nci yüzyılın ilk on yıllarına kadar yönetici konumundaydılar. *Aranid* lakabıyla karşımıza çıkan kişiler ise meşhur bir Arnavut ailesine mensuptular. Dört-beş kişiden oluşan doğulu bir klan (Ulama, Kanber, "Deriel", Mehmed Han ve Velican Bey) Tekeli boyuna, Zulkadirilere ve bilinmeyen soya bağlı olup bir dönem İran şahına da hizmet ettiler. Hırvat asıllı, kariyerinin ilk safhasında Yahyapaşaoğlu Mehmed Bey'in voyvodası olan ve bu ocak ile sonradan da ilişkide kalan Kasım Bey/Paşa ise kendi adamlarından daha kalabalık bir şebeke oluşturabildi. Büyük olasılıkla Macar asıllı, aralarında sıkı ilişki bağları olan bir ümera grubu da İskender, Deák (Kâtip) Mehmed ve Macaroğlu Ali Paşa'dan meydana geldi. Bu aile ve grupların gerçek gücünü, neyi ve ne kadar etkileyebildiklerini, beklenenin ötesine giden tutumlarını merkezin hangi ölçüde frenleyebildiğini veya frenlemek istediğini, onlarla ne tür iç siyaset oyunlarına girdiğini yeterince bilmiyoruz. Tartışmasız olan bir şey varsa o da üzerinde durduğumuz dönemde sistemin oldukça aksaksız yürüdüğüdür. Bunun en önemli nedenlerinden biri, belki de en önemlisi, onlara olağanüstü iyi gelir sağlanmış olması, ayrıca da hem prestij hem imkânlar açısından özel duruma sahip olmalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Macaristan'ı, taşra yönetimi, yönetici aileler, çok ulusluluk.

---

* Prof. Dr., Macaristan.

Abstract

It is often rather difficult to figure out the family relationships of high-ranking officials in Hungary mentioned in the sixteenth- and seventeenth-century Ottoman sources. Nevertheless, it is possible to follow the fortunes of members of certain important kinship groups. Also worthy of attention are prominent individuals who were not affiliated by blood, but who belonged to common networks. Among these, we find individuals of Turkish origin, but encounter many more who were renegades, from families which hailed from the Balkans. Those from Turkey are best represented by Çandarlızade Halil *bey*, who drew up the first cadastral surveys of the *sancaks* comprising the *vilayet* of Budin/Buda in 1546 and who went on to become *defterdar* of the same province in 1549, while the most significant families of Slav background were the Yahyalis and the Sokollus. The fact that three of Yahya *paşa*'s offspring and other relations (Bali, Mehmed, and Arslan *paşas*) were appointed governors of Buda and another three (Arslan, Derviş, and Mehmed *beys*) were each charged with setting up a new *sancak* shows how influential this kinship group was, and that it transferred its main field of activity from the Balkans to the Hungarian territories in the 1540s. The Sokollus occupied high administrative positions from 1566 up until the 1620s. District governors with the cognomen Aranid were descended from a well-known Albanian noble family. One kinship group, with four or five members (Ulama, Kanber, 'Deriel', Mehmed Han, and Velican *beys*), originated from the eastern parts of the Empire; certain of them belonged to the Tekeli tribe and another was of Zulkadirli background, while the remainder were of unknown descent and had been in the shah of Iran's service before coming to Hungary. Of Croatian origin, Kasım *bey* and *paşa*, who began his career as a *voyvoda* for Yahyapaşaoğlu Mehmed *bey* and who remained in close contact with the *bey*'s kinsfolk, was able to create quite a large following from among his subordinates. A smaller group of interrelated *ümera* – İskender, Deák ('Scribe') Mehmed, and Macaroğlu Ali *paşa* – probably had Hungarian forebears. It is still difficult to determine the real strength of these families and groupings, and also the kinds of developments they could influence and how far this influence went. Other issues are the extent to which the centre – if it so wished – could check their actions, should these go beyond the limits customary, and the kinds of political games the centre played with them. However, what cannot be disputed is that the system generally functioned rather efficiently in the period under discussion. An important reason for this – perhaps the most important one – was the very great remuneration given these officials, while the enormous prestige and extraordinary possibilities accompanying their roles also played a part.

Keywords: Ottoman Hungary, local administration, influential families, multinationalism

16'ncı ve 17'nci yüzyıl Osmanlı arşiv kaynaklarını incelediğimiz zaman çeşitli yüksek görevlerde bulunanların çoğunlukla sırf kendi adlarıyla anılmış olduklarını görüyoruz. Yani Mehmed, Ahmed, Hasan ve Hüseyin Bey /Paşalar birbirlerini izliyorlar. Bu nedenle aralarındaki ailevi ilişkileri saptamak genellikle oldukça zordur. Bazen atası da yöneticilik yapmışsa, o da paşa veya bey olarak gösterilmekteydi. Kimi durumlarda oldukça tanınmış bir kişi ile olan akrabalık "hiş-i" tabiriyle ifade ediliyordu. Ayrıca, kendi işlerini kolaylaştırmak için aynı dönemde aynı bölgede hizmette bulunan iki üç Mahmud Beyi birbirinden ayırt etmek için kâtipler ara sıra kimi belirginleştirici adlar da eklemekteydiler. Ancak Metin Kunt'un araştırmalarına göre önemli akrabalıklara değinme alışkanlığı 1560'lı yıllara doğru terk edilmeye yüz tuttu.¹ Ümeranın hangi aileden geldiği konusunda tarih kitapları bazen daha fazla bilgi sağlıyor. Ancak – özellikle 16'ncı yüzyıl söz konusu olduğunda – tarihlerin bir kısmının çağdaş olmaması, inanılabilirlik açısından ara sıra problem yaratıyor. 17'nci yüzyılda ise paşa ve beyler tarih kitaplarında lakaplarıyla zikrediliyor. Yalnız bu lakaplar, çoğunlukla ilgili kişinin bir vücut veya başka özelliğini yansıttıkları için, babadan oğula pek geçmiyordu. Üzerinde durmak istediğim konunun baş ağrıtan başka bir karakteristiği, yaygın bir isim taşıyan beylerbeyi veya sancakbeylerinin uzak bir yere atanmaları halinde takiplerinin zor oluşudur. Bu da, birkaç büyük ailenin dışında, kimin kiminle akraba olduğunu ister senkronik ister diyakronik düzeyde (yani nesilden nesile) tespit etmenin pek de kolay olmadığı anlamına gelmektedir. Yine de, bir taraftan eskiden beri bilinen, öte yandan değişik arşiv tasniflerinde karşımıza çıkan, bazı önde gelen ailelerden bazılarını bir araya toplamak mümkündür. Konumuzu biraz genişleterek yerel klanları da eklersek Osmanlı Macaristanı sosyal tablosunun üst tabakası hakkında biraz daha fazla bilgi edinmeyi umabiliriz. Anlatcağım bir taraftan elimizdeki olanakları örneklendirmek, öte yandan kimi yanlış anlaşılmalara düzeltmekten ibarettir.

Bu bağlamda en şöhretli ve nadir bir örnek, Macar topraklarında görevde bulunan hakikî bir Anadolu Türk ailesinden Çandarlızadelere mensup bir Osmanlı şahsiyetidir. 14 Ekim 2011 tarihinde ansızın yitirdiğimiz ve bu çalışmayı hatırasına ithaf etmek istediğim hocam, Gyula Káldy-Nagy'nin tespitine göre 1545'te Budin'e gelen ve yeni kurulan bölgenin ilk tahrir işlemlerini yürüten Halil Bey,² en geç 1549'dan itibaren aynı vilayetin defterdarıydı.³ Nüfus ve tarımla ilgili verileri pek güvenilir olmayan bu ilk mufassal defterleri Habsburglarla ve Erdel prensleriyle sürdürülen hudut tartışmalarında –çoktan bilindiği gibi– uzun bir süre için bir nevi mutlak başvuru kaynağı rolünü

¹ Metin Kunt, *The Sultan's Servants, The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*, (The Modern Middle East Series, 14.), Columbia University Press, New York 1983, s. 62.

² Gyula Káldy-Nagy, *Harács-szedők és ráják, Török világ a 16. századi Magyarországon*. (Kőrösi Csoma kiskönyvtár, 9.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1970, s. 66.

³ Lajos Fekete, *Budapest a törökkel*, (Budapest története III.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1944, s. 211, not 28.

oynamıştı: İçinde izi bulunan yerleşim yerleri Osmanlı gözüyle kendi toprağı sayılıyordu. 1552 yılında, bazıları oldukça ilginç kimi Mühimme Defteri kayıtlarında Halil Bey’i aynı vazifede görüyoruz.⁴ Bu belgelerin birinde, Budin beylerbeyi Ali Paşa, Halil Bey’in sancakbeyliğine terfi edilmesini rica ediyor. Ancak Divan-ı Hümayun’dan çıkan cevaba göre “*şimdi hazır sancak olmayub inşallahu’t-aaş düşdükte [Halil] uluvv-i refetüm ile behremend ve muhassıl*” olacak.⁵ Ve gerçekten birkaç yıl sonra, 9 Kasım 1554 günü Sirem (Szerém) sancağından Lipova (Lippa) sancağına atanan bir Halil karşımıza çıkıyor.⁶ Bir süre sonra bu zat –vilayet merkezi geçici olarak Lipova’ya taşındığı zaman– Temeşvar (Temesvár) sancakbeyliğine ve aynı zamanda bu vilayetin mal defterdarlığına getirilmiştir.⁷ Yalnız bu Halil’in bizim aradığımız kişiyle aynı olup olmadığı biraz şüpheli. Hâlbuki 1552’de Estergon (Esztergom) beyi de bu adı taşıyordu.⁸ Sirem’e hangisinin atandığını öğreninceye kadar bu konuda kesin karara varmamız mümkün değildir. Çandarlıoğlu Halil’in Lipova–Temeşvar’da bulunduğu kanıtlanabilse de sonradan kuşkusuz Budin’de ve tekrar defterdar olarak çalıştığı anlaşılmaktadır.⁹ Uzunçarşılı’nın 5 numaralı Mühimme Defterinden alıntılacağı gibi Eylül 1565’te bu görevden mazulken İstanbul’a dönmesine izin verildi.¹⁰ Her hâlükarda gerek babasının menşei ve Şam beylerbeyi oluşu,¹¹ gerek kendisinin dönemin şeyhülislamı Sadullah Sadî Çelebi’nin kızıyla evlenmiş olması¹² ne kadar nüfuzlu çevrelerde büyüüp dolaştığını göstermektedir. Sonuç olarak diyebiliriz ki bu aile yalnız bir tek kişi ile Macar topraklarında temsil edilmiştir ve Halil’in çocuklarından haberimiz yoktur.

İkinci ve nispeten daha iyi bilinen örneğimiz, 15’nci yüzyıldan başlayarak Balkanlarda şöhret kazanan ve daha sonra –en azından kısmen– Macaristan’da faaliyette bulunan Yahya Paşa sülalesidir. Ailenin kurucusu sayılan Bosna ve Niğbolu beyi, ayrıca da iki kez Anadolu, üç kez ise Rumili beylerbeyi olan Yahya Paşa, Hedda Reindl’in Sanuto’ya atfen öne sürdüğü bilgiye göre Arnavut asıllıydı.¹³ Genelde güvenilirliğiyle bilinen Venedik tarihçisinin bu noktada

⁴ Géza Dávid–Pál Fodor, “*Az ország ügye mindenek elött való*” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544-1545, 1552)*, “*Affairs of State Are Supreme*”, *The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544–1545, 1552)*, (História könyvtár, okmánytárak) História-MTA Történettudományi Intézet, Budapest 2005, çeşitli yerler.

⁵ G. Dávid–P. Fodor, *A.g.e.*, s. 310.

⁶ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme defteri* 1, s. 174/994.

⁷ BOA, *Kepeci* 214, s. 28.

⁸ G. Dávid–P. Fodor, “*Az ország ügye mindenek elött való*”, s. 527, 616.

⁹ L. Fekete, *Budapest a törökörban*, 211, not 28.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII/66.) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974, s. 111.

¹¹ İ. H. Uzunçarşılı, *A.g.e.*, s. 108-110.

¹² Gy. Káldy-Nagy, *Harács-szedők és ráják*, s. 67.

¹³ Hedda Reindl, *Männer um Bayezid, Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bayezids II, (1481–1512)*, (Islamkundliche Untersuchungen, 75.) Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1983, s. 335–345.

yanılıp yanılmadığını söylemek zor. Nasıl olsa, Yahya Paşa'nın hem kendisinin hem haleflerinin bir dönem Bosna ve Sırbistan'da yaşayıp hizmet ettiklerini görüyoruz. Şunu da hatırlatalım ki Safvet Beg Başağić –tam menşeiini belirtmeden– onu meşhur Hırvat, Boşnak ve Hersekliiler arasında anmıştır.¹⁴

Yahya Paşa'nın oğullarından biri, Semendire (Szendrő/Smederevo) ve Bosna sancakbeyi olan Bali Bey, Macaristan tarihinde hiç şüphesiz bir dönüm noktası oluşturan Mohaç (Mohács) Meydan Savaşı'nın Osmanlı başarısıyla neticelenmesinde önemli rol oynamıştır. İkinci Budin beylerbeyi ve sık sık “Küçük” lakabıyla anılan Bali Paşa'nın, bu Bali Bey'in oğlu olup olmadığı konusunda çeşitli çağdaş ve modern yazarlar arasında tutarsızlık bulunmaktadır. Oysa bu kumandan ve yönetici H. 933/M. 1526–1527'de ölmüştür.¹⁵ Bunun dışında, Claudia Römer'in Budin beylerbeyi Bali Paşa'nın mührüne dayanarak saptadığı gibi söz konusu idarecinin babası Hamza'dır.¹⁶ Bu iki delilin sayesinde sorun çözülmüşe benziyor. Yine de, çağdaş tarih yazarı Muradî¹⁷ ve Alman gezgini Hans Dernschwam¹⁸ da ikinci Budin valisini aynı lakapla, yani “Küçük” olarak zikrediyor. Yanlış anlaşılmalara kısmen bundan kaynaklanabilir. Esas olarak bizi ilgilendiren nokta şu: Boyaniç-Lukaç'ı izleyerek Markus Köhbach'ın öne sürdüğü gibi, bu kişi de muhtemelen Yahyapaşahlılar klanına bağlıydı.¹⁹

1543 yılında vefat eden Bali Paşa'nın yerine kesin olarak tespit edilebildiği gibi, Yahya Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa geçmişti.²⁰ Kendisi daha önce Semendire sancakbeyiydi ve çeşitli askerî harekâta katılmıştı. 1548'de Budin'de öldüğü, dönemle ilgili yazılarda tekrarlanmaktadır.²¹ Oysa, oğlu Arslan Bey'in kaleme aldığı bir arzdan onun Semendire sancakbeyi iken ebediyete intikal etmiş olduğu anlaşılıyor.²² Babasının bu fani dünyadan ayrıldığında hangi görevde bulunduğunu oğlu muhakkak iyi biliyor olmalı. Dolayısıyla bu veriye güvenebiliriz.

¹⁴ Safvet Beg Başağić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turski carevini*, Matica hrvatska, Zagreb 1931, s. 37.

¹⁵ İbrahim Peçevi'ye atfen Hubert Neumann, “Türkische Urkunden zur Geschichte Ungarns und Polens”, *Der Islam*, 8 (1918), s. 122.

¹⁶ Claudia Römer, “Einige Urkunden zur Militärverwaltung Ungarns zur Zeit Süleymâns des Prächtigen”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLIII (1989), s. 24, not 4.

¹⁷ József Thúry, *Török történetrók. II. (1521–1566)*. (Török-magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1896, s. 282, 296.

¹⁸ Franz Babinger, *Hans Dernschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*, Duncker und Humblot, München–Leipzig 1923, s. 6.

¹⁹ Markus Köhbach, *Die Eroberung von Füleke durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*. (Zur Kunde Südosteuropas, II/18.) Böhlau, Wien–Köln–Weimar 1994, s. 224, not 108.

²⁰ Antal Gévay, *A' budai pasáké*, Strauss Antal özvegye, Bécs 1841, s. 5/2.

²¹ Örneğin A. Gévay, *A.g.e.*, s. 6/3, Gy. Káldy-Nagy, *Harács-szedőék és rújják*, s. 66 vb.

²² BOA, *Kepeci* 209, s. 37.

Yukarıda zikredilen Arslan Bey/Paşa'nın hayatı hakkında Yasemin Altaylı'nın *OTAM* dergisinde çıkan makalesinden Türk okuyucular nispeten ayrıntılı bilgi edinebiliyorlar.²³ Bu yazıyı Claudia Römer²⁴ ve Markus Köhbach'ın²⁵ tebliğ ve notlarıyla birleştirip kimi arşiv belgeleriyle bütünleştirerek Arslan'ın sırasıyla aşağıdaki görevlerde bulunduğunu söyleyebiliriz:

- 1537 yılı civarından başlayarak geniş anlamda Yahyalıların hâkimiyeti altında olan Pojega (Pozsega)'nın 18 Eylül 1541 tarihine dek ilk sancakbeyi,
- adı geçen tarihten itibaren Prizrin (Prizren) mirlivası,²⁶
- 1543 civarında Vulçitrın (Vuçitrn) beyi,
- 15 Nisan 1550'ye kadar Klis (Klissa) beyi,
- bu tarihten sonra Hatvan “ve Eğri (Eger)”²⁷ beyi,
- 18 Ocak 1553'ten 10 Ekim 1555 öncesine kadar²⁸ İstolni Belgrad (Székesfehérvár) beyi,
- 5 Ocak 1557'ye kadar Silistre (Silistra) beyi,
- bu günden sonra kısa bir müddet için Filek (Füle) beyi,
- 1557 Eylülünden 1559 yaz aylarına kadar Mohaç–Peçuy (Pécs)²⁹ beyi,
- kısa bir mazuliyetten sonra 15 Ekim 1560'tan itibaren tekrar Pojega beyi,
- tam belli olmayan bir tarihten itibaren ama kesinlikle Kasım 1563'te Semendire beyi.³⁰

Ayrıca Römer'den Arslan Paşa'nın Budin'de gerçekleştirdiği önemli inşaatlardan da haberdar oluyoruz. Yine aynı makalede Arslan'ın beylerbeyi olduktan sonra da Semendire sancağındaki eski haslarının bir kısmından vaz geçmeyerek gelirlerini toplamaya çalıştığı ve bu nedenle ölümünden sonra bir teftişin yapıldığı belgelerle gözler önüne seriliyor.³¹

²³ Yasemin Altaylı, “Budın beylerbeyi Arslan Paşa (1565–1566)”, *OTAM*, 19 (2006), s. 33-51.

²⁴ Claudia Römer, “On Some *Hâşş*-Estates Illegally Claimed by Arslan Paşa, Beglerbegi of Buda 1565–1566”, *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*. Editör C. Heywood and C. Imber, ISIS, İstanbul 1994, s. 297.

²⁵ M. Köhbach, *Die Eroberung von Füle*, s. 220–224, not 107.

²⁶ BOA, *Maliye defteri* 34, y. 678^a ve y. 427^a.

²⁷ Feridun M. Emecen–İlhan Şahin, “Osmanlı taşra teşkilâtının kaynaklarından 957–958 (1550–1551) tarihli sancak tevcih defteri”, *Belgeler* 23 (1999), s. 62, 101.

²⁸ M. Köhbach, *Die Eroberung von Füle*, s. 262, not 246.

²⁹ Géza Dávid, “Mohács–Pécs 16. századi bégjei”, *Pécs a törökörban*. (Tanulmányok Pécs történetéből, 7.) Pécs Története Alapítvány, Pécs 1999, s. 71 ve not 157.

³⁰ BOA, *Kepeci* 218, s. 48.

³¹ C. Römer, “On Some *Hâşş*-Estates”, s. 297–318.

Yahyapaşahlara bağlı başka bir önemli kişi Derviş Bey'di. Babasının kim olduğu hakkında iki rivayet vardır. Bazılarına göre yukarıda anılan üçüncü Budin beylerbeyi Mehmed Paşa'nın,³² bazılarına göre ise ikinci Budin beylerbeyi Bali Paşa'nın oğluydu.³³ Bu ikileme 1553'te kaleme alınan bir tımar ruznamçesi kaydı açıklık getirmektedir.³⁴ Bu kayıta İnebahtı sancakbeyi olan Hasan Bey'e, Bali Paşa oğlu Derviş Bey'in kimi köylerinin teslim edilmiş olduğu anlatılıyor. Bu belgenin devamı daha önceki bir savımızı pekiştirmek açısından da önemlidir: Buna göre Derviş Bey, söz konusu köyleri vaktiyle Vidin mirlihası olan Bali Bey'den almıştır. Bu Bali Bey Yahya Paşa oğlundan başka bir kimse değildir. Çünkü Yahya Paşa oğlu Bali Bey bir dönem Vidin mirlihalığı yapmıştır.³⁵

Derviş Bey'in yaşam öyküsünü yazarken, Yagodina şehrinin, ailesinin bir nevi merkezi olduğu anlaşılıyordu.³⁶ Hans Dernschwam'a göre, İstanbul'a yolculukları sırasında Derviş Bey'in, babası Küçük Bali tarafından yaptırılmış olan geniş avluya sahip tek katlı evinde gecelediler. Dönüşte ise aynı yerde kalamadılar, çünkü ev, beyin kendi adamlarıyla doluydu. Bunun nedeni kısmen Derviş Bey'in tam o sırada, yani 1555'te bir cami veya mescit inşaatına başlamış olmasıydı. Bunu yaparken buraya, harap olan kilise ve manastırlardan başta büyük bir mermer taş olmak üzere çeşitli malzeme getirildiğini öğrenmekteyiz. Bu bilgi hem kültür tarihi, hem de modern iletişim araçlarının olmadığı bir dönemde uzak bölgelerin yönetimi konusunda bilgi toplanılmasının başarısı açısından enteresandır. Bunun dışında, Dernschwam'ın gidişte ve dönüşte de değindiği ve bu düzeydeki yöneticilerin ne tür girişimlere başvurduklarını gösteren ilginç bir nokta daha var. Buna göre, Derviş Bey Yagodina bölgesine karlılarıyla, çocuklarıyla birlikte olmak üzere oldukça çok Macar yerleştirmişti. Büyük ihtimalle Lüteryen mezhebine bağlı olan papazları da vardı.³⁷ Bu haberi Johann Maria Malvezzi'nin Mart 1551 tarihinde Edirne'den yolladığı mektup da tasdik etmektedir. Habsburg (Nemçe) elçisinin anlattığı gibi sadrazam Rüstem Paşa ona, az önce Szigetvár yakınlarında ele geçirilen ve Derviş Bey tarafından oralara gönderilen 45 zincire vurulmuş haydut (başiboş asker) gösterdi.³⁸ Bu iki "batılı" gözlemcinin ileri sürdüklerini büyük bir şans eseri olarak 1560 civarında kaleme alınan bir Mufassal Tahrir Defteri kayıtları da doğrulamaktadır.³⁹

³² Gy. Káldy-Nagy, *Harács-szedők és ráják*, s. 66.

³³ F. Babinger, *Hans Dernschwams Tagebuch*, s. 6, M. Köhbach, *Die Eroberung von Füleke*, s. 224, not 108.

³⁴ Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ehemalige Konsularakademie, Krafft 284, y. 14^r.

³⁵ Olga Ziroyeviç, *Tursko vojno uredjenje u Srbiji (1459–1683). L'organisation militaire turque en Serbie (1459–1683)*. Istorijski Institut, Beograd 1974, s. 264.

³⁶ Géza Dávid, "A Life on the Marches: the Career of Derviş bey", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, LIV (2001), s. 411–426.

³⁷ F. Babinger, *Hans Dernschwams Tagebuch*, s. 6, 259–260.

³⁸ *Austro-Turcica 1541–1552. Diplomatiska Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*. Haz. Srećko M. Džaja–Günter Weiß. (Südosteuropäische Arbeiten, 95.) R. Oldenbourg Verlag, München 1995, s. 565/215.

³⁹ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. 632 (Flügel 1376).

Yagodina kasabası başlığı altında Derviş Bey'in 40 evli ve 10 bekâr (“mücerret”) erkek kölesi (“bende”-si) sıralanmaktadır. Bunlar başka bir yerde azatsız kul olarak anılıyorlar. Sahipleri öldükten sonra onlara Yagodina'nın yakınında bulunan Dobranje adlı bir mezraada yer gösterildi. Listede yer alan kişilerden 21'i hiç şüphesiz Macar adı taşıyor, geri kalanların ismi ya belirsiz ya da Slav asıllıdır. Demek ki 1551'de Edirne'de olanları Derviş Bey geri getirmiş olabilir, fakat doğal olarak Yagodina'da karşımıza çıkanlar başka bir grubun mensupları da olabilirler. Bu yerleştirmenin dikkati çeken bir özelliği daha var: Derviş Bey'in Kasım 1555'te sıralanan has gelirleri arasında Semendire sancağı Lefçe nahiyesinde 12.000 akçelik bir ünite de mevcut. Dört yerleşim yerinden oluşan bu birim “*ber kanda sancak tasarruf ederse haslarına mahsub olmak üzere*” onun elindeydi. Avrupa feodal düzenine benzeyen bu tasarruf şekli Macar topraklarında hizmet eden beyler arasında ender görülen bir olay değildi, fakat genellikle nüfuzlu kişiler ile ilgili olarak görünmektedir. Söz konusu yerlere baktığımızda bunlardan ilki Yagodina'dan başka bir kasaba değildi. Yer adlarının üçüncüsü ise “Yagodina'ya yakın” Dobranje idi. Demek ki bu yerler, tam bu bölgeye sevk ettiği Macarlarla alâkalı olarak dile getirilenlerdir. İdareci olarak atanan Derviş Bey ise, bir taraftan babasının tam onun için oluşturduğu Tuna (Duna) Kapudanlığını kurdu. Diğer taraftan da 1543'te ele geçirilen Segedin (Szedged) şehrinde Arslan Bey/Paşa'nın daha önce Pojega'da yaptığı gibi yeni bir sancak kurdu.

Yine 1543'te meydana getirilen İstolni Belgrad sancağının ilk yöneticisi de, karşımıza ilk kez Çingene livası beyi,⁴⁰ Estergon seferinde ise İnebahtı mirlivası⁴¹ olarak çıkan Yahya Paşa'nın öbür oğlu, Ahmed Bey'di. Kendisi yakındaki Ozora kalesine karşı yaptığı başarısız hücumun ardından görevden alınarak yerine 28 Ocak 1545 tarihinde Derviş Bey tayin edildi.⁴² Bu Ahmed Bey'in (Feridun Emecen ve İlhan Şahin'in yayımladığı bir defter kaydından anlaşıldığı gibi) sabıkan Mısır'da sancakbeyi; 1550'de ise Pojega ve Ösek (Eszék, Osijek) mirlivası olan ve yine Yahyapaşaoğlu olarak gösterilen Ahmed Bey'le aynı kişi olup olmadığı belli değilse de, hatası nedeniyle azledildiği bölgeden bir süre için bayağı uzaklara gitmiş olması ve sonra tekrar buralara dönmüş olması imkân dahilindedir.⁴³ Aynı zamanda bu veri, Yahyalıları yalnız Avrupa mintikalarında aramızın da doğru olmadığına işaret ediyor.

Yahya Paşa neslinden olan daha önemsiz öteki kişilerden şimdi yalnız Arad ve daha sonra yeni sancak merkezi Gyula'nın ilk mirlivası olan Mehmed Bey'i

⁴⁰ Tayyib M. Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları”, *Bellekten*, XX/78 (1956), s. 262, not 18.

⁴¹ Mehmet İpçioğlu, “Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi 1543. Yeni bir kaynak”, *Osmanlı Araştırmaları*, X (1990), s. 143.

⁴² Gyula Káldy-Nagy, *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest megye múltjából, 3.) Pest megyei Levéltár, Budapest 1977, s. 8, G. Dávid–P. Fodor, “*Az ország ügye mindenek elött való*”, s. 35, 36, 52, 54, 90 vb.

⁴³ F. M. Emecen–İ. Şahin, “Osmanlı taşra teşkilâtı”, s. 99.

anmakla yetiniyorum. Miklós Istvánffy'nin bir cümlesinden hareket ederek⁴⁴ bu kişinin Hristiyan asıllı olduğunu ve eski adının da Mihály Kunovics olduğunu savunanlar vardır. Yalnız bu iddia Osmanlı kaynakları tarafından doğrulanamamıştır. Zira Macar meseleleri hakkında genellikle sağlam bilgi sahibi olan Peçevi'ye göre “*Yahyalı ve Sofî Mehmed Bey ... ol hinde Varat sancağı beyi bulunmağla*” Gyula kalesinin teslimi onun tarafından sağlandı.⁴⁵ Burada bir yazılış veya okunuş hatası yapıldığı aşikârdır çünkü Várad bu tarihte Osmanlı idaresi altında değildi. Bu yüzden burada kast olunan sancağın, beyinin adının Mehmed olduğunu bildiğimiz Arad olmalıdır. Yahyalı lakabı ise bu sülaleye bağlı olduğuna tanıklık etmektedir. Mehmed Bey'in çağdaşı olan Âşık Çelebi'nin de aynı görüşü öne sürdüğü Peçevi'nin yazdıklarından daha da önemli ve bizim açımızdan son derece rahatlatıcıdır.⁴⁶ Ayrıca şuna da değinmek istiyorum: Yukarıda söylenenlerin ve bu konuda daha önce yazdıklarımın⁴⁷ ışığı altında, ilk Gyula beyinin Ali adında birisi olduğunu inandırıcı bulmuyorum.⁴⁸

Yahyalılardan üç kişinin Budin beylerbeyliğine atanmış, üç kişinin ise birer sancak kurmakla görevlendirilmiş olması bu ailenin ilk dönemde ne kadar nüfuzlu olduğunu ve faaliyet alanını Balkan bölgelerinden büyük ölçüde Macar topraklarına aktardığını açık bir şekilde gösteriyor. Siyasî güçleri yanında bu ocağa bağlı olanların başta kudretlerini aksettiren inşaatlar yaptıkları ve zevklerini yansıtan edebiyat dalında kültüre de katkı sağladıkları kuşkusuzdur.⁴⁹

Bir tek kişi ile olsa da, Balkanların yine oldukça kalabalık ve faal ailesi olan Mihaloğulları da Osmanlı Macaristanı'nda temsil edilmektedir. Derviş Bey'e İstolni Belgrad sancağı verildiği zaman yerine Rumili subaşılardan Yahşi Bey oğlu Hızır tayin edildi.⁵⁰ Bu açıklamanın yanlış olmadığını Tayyib Gökbilgin'in Mihaloğulları hakkında verdiği şecere doğrulamaktadır.⁵¹

Şimdi daha önce pek bilinmeyen, ancak vaktiyle önemli bir Arnavut ailesinden ve onun Macar topraklarında bulunan temsilcilerinden kısaca söz etmek istiyorum. Mevzuubahis sülale eski Arnavut aristokratlarından sayılan

⁴⁴ Miklós Istvánffy, *Magyarok dolgairol irt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. Sajtó alá rendezte Péter Benits. I/2, 13–24. könyv, Balassi Kiadó, Budapest 2003, s. 406.

⁴⁵ İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevî*, Yer ve tarih yok, s. 420–421.

⁴⁶ Balázs Sudár, *A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi bódoltságban*. (Humanizmus és reformáció, 29.) Balassi Kiadó, Budapest 2005, s. 61, not 203.

⁴⁷ Géza Dávid, “Arad ve Gyula Sancakbeyleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120 (1999), 55-70.

⁴⁸ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı'nın Macaristanı. Osmanlı hâkimiyetindeki Macaristan'ın tarihî coğrafyası ve idarî taksimâtı (1526–1718)*, Kitabevi, İstanbul 2010, s. 271.

⁴⁹ Örnekler için bkz. Aleksandar Fotić, “Yahyapaşa-oğlu Mehmed Pasha's *evkaf* in Belgrade”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 54 (2001), s. 437–452, B. Sudár, *A Palatics-kódex török versgyűjteményei*, s. 55.

⁵⁰ G. Dávid–P. Fodor, “*Az országg ügye mindenek elött való*”, s. 50, 61.

⁵¹ M. Tayyib Gökbilgin, “Mihal-oğulları”, *İslâm Ansiklopedisi*, VIII. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1987⁴, s. 290.

Araniti veya Arianiti'lerdir. Önemlerini Arianiti Comneno'nun hükümdar İskender (Skander) Bey'in damadı olduğu da ispat ediyor.⁵² Bunlar Osmanlılara karşı uzun süre savaşmışlardır. Bu doğru ise de karşılardakiler daha 1441'de Aranid nökeri olan Albos'a tımar olarak bir köy bağışlanmasını başardılar.⁵³ Arnavut bölgesi tamamen fethedildikten sonra ailenin bir kolu İtalya'ya sığındı. Sülalenin eski yerlerinde kalan üyeleri ise İslamiyeti kabul ettiler. Ancak nüfuzlarını kaybetmediler. (Babinger'e göre son Arianiti 1551'de Parma Savaşı'nda öldü.)⁵⁴ Ancak 1602'de Guglielmo adlı bir Araniti'nin deniz seferlerinde üstün başarı göstermiş olduğunu öğrendiğimizde ailenin devam ettiğini kabul etmemiz gerek.⁵⁵ Hatta 1924 yılında Arnavut devleti İçişleri Bakanı Mustafa Aranitas adlı biriydi.⁵⁶ Doğal olarak bu kişi ailenin mühtedi soyundan gelmiş olmalıdır. Ailenin mühtedilerinden ilk olarak Mahmud adlı birisi kaynaklarda saptanabiliyor. Bu kişi Himara ve çevresi sancakbeyliğine getirildi, yalnız oraya gittiğinde hiddetlenen halk onu parçalayarak öldürdü.⁵⁷ Oğlu Ali Bey, Kanina, Ergiri Kasri ve Berat yakınlarında kimi köylerin sahibi olan bir zaimdi.⁵⁸ Daha sonra Prizrin; Mayıs 1522'de ise Avlonya beyi olmuş, nihayet Rodos kuşatması sırasında ölmüştü.⁵⁹

Macar topraklarında karşımıza çıkan ilk Aranid 1546'da Budin alaybeyi görevinde bulunan Mahmud'dur.⁶⁰ Onun bu vazifeden tam olarak ne zaman ayrıldığını bilmiyoruz, fakat çok büyük bir ihtimalle 1552'den 1559'a kadar

⁵² Franz Babinger, "Arianiti Comneno, Schwiegervater Skanderbegs", *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*. III. München 1976, s. 257–265.

⁵³ Halil İncelik, *Hicri 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid*. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV/1.) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954, s. 86.

⁵⁴ Franz Babinger, *Das Ende der Arianiten*. (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, Jahrgang 1960, Heft, 4.) München 1960, s. 86.

⁵⁵ Peter Bartl, *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. (Albanische Forschungen, 14.) Harrassowitz, Wiesbaden 1974, s. 151, not 27.

⁵⁶ Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen. Band II (1912 bis 1925)*. (Südosteuropäische Arbeiten, 67.) R. Oldenbourg Verlag, München 1973, s. 184.

⁵⁷ F. Babinger, *Das Ende der Arianiten*, s. 16–17, not 4, 19.

⁵⁸ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 386, Halil İncelik, Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna. XV. asırda Rumeli'de hristiyan sipahiler ve menşeleri. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XI/6^a.) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987², s. 162.

⁵⁹ Ömer Lûtfi Barkan, H. 933–934 (M. 1527–1528) malî yılına ait bir bütçe örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV (1953–1954), s. 303 ve not 1, Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âli Osman. X. defter*. Haz. Ş. Severcan. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVIII/13.) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 159.

⁶⁰ Gy. Káldy-Nagy, *A Budai szándzsák 1559. évi összeírása*, s. 164, not 192, s. 168, not 197, s. 198, not 242, s. 211, not 255, s. 212, not 257, s. 213, s. 217, not 265, s. 218, not 267.

Solnok (Szolnok) sancağının ilk beyi de kendisiydi.⁶¹ Bundan sonra onu izleyebildiğimiz 1573 yılına kadar çeşitli Macar sancaklarında görevde bulunuyordu; bu arada Solnok'a iki defa da dönmüştü.⁶² Bölgede bu dönemde bir başka Mahmud Bey de sancaktan sancağa dolaştığından ikisini karıştırmamak için kâtipler Aranid lakabını oldukça sistematik bir şekilde adı önüne veya üstüne eklediler.⁶³ Onun dışında 1550'li yıllarda iki başka Aranid'i de saptayabildim.⁶⁴ Bunlardan biri Çirmen'den Macar bölgelerine gelmişti.⁶⁵ Nihayet 1593 veya 1595 civarında "*Aranid oğlu Mahmud beg evladından Bektaş*" beye yine Solnok sancağına getirildiğinde rastlıyoruz.⁶⁶ Daha sonra bu aile de gözlerimizin önünden kayıp olup gidiyor.

1566'da Arslan Paşa'nın idamıyla Budin'de yeni bir evre, Sokolluların devri başladı. En uzun süre, 12 yıl vilayetin başında duran Sokollu Mustafa Paşa 16'ncı yüzyıl Macaristan'ı Osmanlı yöneticilerinin kuşkusuz en iyi tanınan şahsiyetidir.⁶⁷ Buna rağmen, onunla ilgili, nitelik ve nicelik açısından da çok yönlü tüm verilerden de yeterli ölçüde yararlanılmış olduğunu söyleyemeyiz. Bir taraftan çağdaş biyografisi, -üzerinde uzun müddetten beri çalışılmakla birlikte - henüz çıkmadı.⁶⁸ Öte yandan Viyana'da bulunan kendi arz ve mektuplarını içeren bir defterin⁶⁹ en önemli bir iki belgesi bu risaleden istifade eden Jacob'un dikkatinden kaçtı.⁷⁰ Bunların dışında Budin paşalarının Macarca mektuplarının önemli bir kısmı onun imzasını taşıyor.⁷¹ Son olarak ona hitaben İstanbul'dan yollanan hükümleri anmamız lazım.⁷² Hepsini ve döneme ait başka defter ve kayıtları da kullanarak onun hakkında geniş bir monografi hazırlanabilir.

Sokollu Mustafa Paşa'nın 1578 yılındaki idamından sonra, aile fertleri padişahın gözünden düşmedi. Bunun neticesinde meselâ 1585'te Zigetvar

⁶¹ G. Dávid, "Mohács–Pécs 16. századi bégjei", s. 74–75.

⁶² BOA, Maliye defteri 563, çeşitli yerler.

⁶³ Aynı defter, çeşitli yerler.

⁶⁴ Gyula Káldy-Nagy, *Kanuni devri Budin tabirir defteri (1546–1562)*, (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 177.) Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971, s. 307, not 378, Gy. Káldy-Nagy, *A Budai szándzsák 1559. évi összeírása*, s. 164, not 1.

⁶⁵ Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ehemalige Konsularakademie, Krafft 284, foto 549.

⁶⁶ BOA, A. NŞT 1141, s. 88.

⁶⁷ Gyula Káldy-Nagy, "Budın beylerbeyi Mustafa paşa", *Bulleten* 210 (1990), s. 649–663, Géza Dávid, "Szokollu Musztafa budai pasa (?–1578)", *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. Száz portré a magyar történelemből*. Editör Árpád Rácz, Rubicon–Aquila-könyvek, Budapest (1999), s. 80–81.

⁶⁸ Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Keleti Gyűjtemény, Török O. 215.

⁶⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ehemalige Konsularakademie, Krafft 137.

⁷⁰ Georg Jacob, *Türkische Urkunden aus Ungarn*. Heft 1–3, Veröffentlichungen der Doktor-Hermann-Thorning Gedächtnis-Stiftung, Köln 1917–1919.

⁷¹ *A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589*. Szerk. Sándor Takáts, Ferencz Eckhart, Gyula Szekfű, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1915.

⁷² Başbakanlık Osmanlı Arşivi mühimme defterlerinden söz konusu devri kapsayan ciltler.

(Szigetvár)'a tayin edilen Mehmed Bey, merkezde tutulan ümera listesine kaydolunduğu zaman kâtiplerin biri hiç çekinmeden sancağın “*Sabıkan Vidin begi olub Budun'da maktul olan vezir Mustafa Paşa'nun oğlu Mehmed Bege*” verildiğini yazdı,⁷³ başka bir kâtip ise gerçeği biraz güzelleştirerek yalnız müteveffa Mustafa Paşa'dan bahsetti.⁷⁴ Bir dönem Sokollulardan pek fazla haberimiz yok. 1630'lu yıllarda Kanije (Kanizsa) paşası olan İbrahimpaşazade Hacı Hasan Paşa'nın,⁷⁵ anne tarafından ise de, Sokollu ailesinden gelmiş olduğu kral naibi (palatin) Miklós Esterházy'ye yolladığı bir mektubundan anlaşılıyor. Kendi hakkında şunu yazıyor: “*Mi Nagyságos Szokolovit Haszán Pasa*”, yani biz Sokollu Hasan Paşa hazretleri.⁷⁶ Aynı zamanda kendisinin bugün Pécs şehrinde duran Yakovalı Hasan Paşa Camii'nin banisiyle aynı şahıs ve ailenin Memibeyoğullarıyla da akraba olduğunu Balázs Sudár oldukça inandırıcı bir biçimde kanıtlamaya çalıştı.⁷⁷ Lajos Fekete söz konusu İbrahim Paşa kardeşlerinin de yüksek rütbelere sahip olduklarını tespit edebildi. Ailenin şu veya bu şekilde yolu Südde-i Saadete düşen fertleri lobcilik faaliyetinden kaçınmadılar. Mesela az önce anılan Hasan, hacdan dönüşünde İstanbul'da kısa süreli kalışı sırasında kardeşine iyi bir sancakbeyliği için devreye girdi. Benzer şekilde babası da dalancılık alanında oldukça faaldi.⁷⁸

Bir sülaleye bağlı olmayan fakat birbirleriyle bağlantılı olan kişilerden ilk olarak doğudan gelen dört veya beş şahsiyeti anmak istiyorum. Bunların birlikte Macaristan'a ulaştıklarını Istvánffy'den öğreniyoruz. Bu hümanist tarihçiye göre İran Şahı Tahmasp'a karşı hazırladıkları bir komplodan sonra sultan Süleyman'ın yanına kaçmışlardır. Bunların ilki, vakanüvise göre şahın kızkardeşiyle evli olan Ulama idi. Geri kalan dört zat ise Kanber, Deriel, Mehmed Han ve Velican idi.⁷⁹ İşin gerçekten ilginç tarafı zikredilen beş şahıstan dördünü Macar serhatlerinde birbirine yakın yerlerde sancakbeyi görevinde bulabilmemizdir. Belki Deriel de buralara geldi, yalnız adı yanlış yazıldığı için kim olduğu kolay kolay tespit edilemez. Ulama'nın Tekeli boyuna bağlı olduğu kesin olduğu gibi Velican'ın da onun akrabası olduğunu biliyoruz⁸⁰. Diğerleri de

⁷³ BOA, *Kepeci* 262, s. 25.

⁷⁴ BOA, *Kepeci* 244, s. 169.

⁷⁵ BOA, *Kepeci* 266, y. 15^v.

⁷⁶ [Lajos] Merényi, “A kanizsai végek történetéhez”, *Hadtörténelmi Közlemények*, X (1897), s. 263.

⁷⁷ Balázs Sudár, *A pécsi Jakováli Haszán pasa-dzsámi*, Műemlékek Nemzeti Gondnoksága. Budapest 2010, s. 16–24.

⁷⁸ Ludwig Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy, 1606–1645*, Fürst Paul Esterházy, Budapest 1932, s. LX, 149–153, 158, 365–369, 375–376.

⁷⁹ M. Istvánffy, *Magyarok dolgairól történetiája*, s. 60.

⁸⁰ Jean-Louis Bacqué-Grammont, “Études turco-safavides, XVI: Quinze lettres d'Uzun Süleyman Pasa Beylerbey du Diyar Bekir (1533–1534)”, *Anatolia Moderna/ Yeni Anadolu*, 1 (1991) s. 167, 168, 170.

büyük olasılıkla aynı veya o bölgedeki başka bir kabilenin üyeleri idi.⁸¹ Adları geçenlerden Ulama uzun bir süre için Balkanlarda görevde bulundu, ayrıca beş kez eski Macar Krallığı topraklarında yöneticiydi. Yalnız İran savaşları sırasında – her halde o mntıkların dilini, gelenek ve göreneklerini iyi bildiği için – geçici olarak o taraflara atandı.⁸² Kanber Ali Bey'i Erdel'in daha sonra bir daha görülmeyen “Yaylak ve Makrak” livasının başında 1551'de⁸³; Mehmed Han'ı iki kez Pojega ve Ösek; bir kez ise İzvornik (Zvornik)'te 1549 sonu ve 1551 Ekimi arasında⁸⁴; Velican'ı ise İstolni Belgrad ve İzvornik'te 1550–1551 yıllarında,⁸⁵ daha sonra belki Estergon⁸⁶; Siçen (Szécsény)⁸⁷ ve ölüm yeri olan Filek'te 1560'lı yıllarda görüyoruz.⁸⁸

Bu doğru klanın aksine ilk dönem Budin vilayetinin belki de en renkli ve ilginç şahsiyeti olan, Kasım Bey idi. Bu zat ihtimalen Hırvat asıllı idi. Ancak kariyerinin ilk safhasında Yahyapaşaoğlu Mehmed Bey'in voyvodası olduğundan bu klanla uzun süre ilişkisini sürdürübilmişti. Kasım Bey/Paşa bu yüzden kendi adamlarından oldukça kalabalık bir gurup oluşturabildi. Bu gruba dahil olan voyvoda, kâtip, bevrap ve başka hizmet erbabı, normal gelirleri dışında – büyük ihtimalle patronları sayesinde – kendilerine çeşitli, küçük-büyük gayrimenkuller de sağlayabildiler. Bu tür mezraa, değirmen, çayır ve tarlaları özellikle Kasım'ın ilk sancakbeyi olduğu Mohaç sancağının Mufassal Defterlerinden takip edebiliyoruz.⁸⁹ Fakat bazılarının izi Kasım'ın Temeşvar beylerbeyi olduğu zaman kaleme alınan tahrirde⁹⁰ de mevcut.⁹¹ Kasım Voyvoda, Bey/Paşa ile adamlarının ne tür gizli faaliyetlere giriştiklerini ve kendi menfaatleri için ne çeşit kurnazlıklara başvurduklarını yer darlığından burada dile getiremiyoruz.

Nihayet Balázs Sudár'ın yeni çıkan bir makalesinde kendilerinden söz edilen ve 17'nci yüzyılın ilk çeyreğinde faal üç Macar asıllı ve birbirleriyle büyük ihtimalle işbirliğinde bulunan İskender, Deák (Kâtip) Mehmed ve Macaroğlu Ali Paşa'dan oluşan bir ağdan haberdar oluyoruz.⁹²

⁸¹ Mehmed Han'ın Zulkadiri olduğunu örneğin İ. Peçevi (*Tarih-i Peçevî*, s. 39) öne sürüyor.

⁸² Géza Dávid, “Egy távolról jött oszmán főember a magyar végeken: Ulama bég”, *Keletkutatás*, 2002. ősz–2006. tavasz, s. 62–82.

⁸³ F. M. Emecen–İ. Şahin, “Osmanlı taşra teşkilâtı”, s. 64.

⁸⁴ F. M. Emecen–İ. Şahin, A.g.m., s. 61.

⁸⁵ F. M. Emecen–İ. Şahin, A.g.m., s. 62, BOA, *Kepeci* 209, s. 96.

⁸⁶ BOA, *Mühimme defteri* 2, s. 119/1202.

⁸⁷ BOA, *Mühimme defteri* 4, s. 54/569.

⁸⁸ BOA, *Kepeci* 74, s. 421.

⁸⁹ BOA, *Tapu defteri* 441, 443.

⁹⁰ BOA, *Tapu defteri* 298.

⁹¹ Ayrıntılar için bkz. Géza Dávid, “Kászim vojvoda, bég és pasa”, I–II. *Keletkutatás* 1995. ősz [1997], s. 53–66, 1996. tavasz [2000], s. 41–56.

⁹² Balázs Sudár, “İszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem”, *Századok* 145 (2010), s. 994.

Bu aile ve grupların gerçek gücünü, neyi ve ne kadar etkileyebildiklerini, beklenenin ötesine giden tutumlarını merkezin hangi lde frenleyebildiğini veya frenlemek istediğini, onlarla ne tür iç siyaset oyunlarına girdiğini yeterince bilmiyoruz. Bu soruların bazılarında yazılı metin kalmadığı için belki de hiç bir zaman cevap veremeyeceğiz. Bir Şey belli: zerinde durduğumuz dönemde sistem oldukça aksamasız yürüyordu. Bunun en önemli nedenlerinden biri, belki de en önemlisi, sadakaları satın alınan st düzey yöneticilerine olağüst iyi gelir sağlanmış olması, ayrıca da hem prestij, hem imkânlar açısından özel duruma sahip olmalarıdır.

Kaynakça

a. Arşiv belgeleri:

Budapest, Magyar Tudományos Akadémia,
Keleti Gyűjtemény, Török O. 215
İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
A. NŞT 1141
Kepeci 74, 209, 214, 218, 244, 262, 266
Maliye defteri 34, 563
Mühimme defteri 1, 2, 4
Tapu defteri 298, 441, 443
Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv,
Ehemalige Konsularakademie, Krafft 137, 284.
Wien, Österreichische Nationalbibliothek,
Türk. Hss. Mxt. 632 (Flügel 1376).

b. Kitaplar ve makaleler:

A budai basák magyar nyelvű levezése I. 1553–1589. Editör Sándor Takáts, Ferencz Eckhart, Gyula Szekfű, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1915.

Austro-Turcica 1541–1552. Diplomatiscbe Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. Haz. Srećko M. Džaja–Günter Weiß. (Südosteuropäische Arbeiten, 95.) R. Oldenbourg Verlag, München 1995.

ALTAYLI, Yasemin, “Budın beylerbeyi Arslan Paşa (1565–1566)”, *OTAM*, 19 (2006), s. 33–51.

BABINGER, Franz, *Hans Dernschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*, Duncker und Humblot, München–Leipzig 1923.

BABINGER, Franz, *Das Ende der Arianiten.* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, Jahrgang 1960, Heft, 4.) München 1960.

BABINGER, Franz, “Arianiti Comneno, Schwiegervater Skanderbegs”, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante.* III. München 1976, s. 257–265.

BACQUÉ-GRAMMONT, Jean-Louis, “Etudes turco-safavids, XVI: Quinze lettres d’Uzun Suleyman Pasa Beylerbey du Diyar Bekir (1533–1534)”, *Anatolia Moderna/Yeni Anadolu* 1 (1991), s. 137–186 + 15 belge.

BARKAN, Ömer Lütü, H. “933–934 (M. 1527–1528) malî yılına ait bir bütçe örneği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV (1953–1954), s. 251–329.

- BARTL, Peter, *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert.* (Albanische Forschungen, 14.) Harrassowitz, Wiesbaden 1974.
- BAŠAGIĆ, Safvet Beg, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskei carevimi.* Matica hrvatska, Zagreb 1931.
- BİLGE, Mustafa L., “Arnavutluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* III. Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 383–390.
- BİLGE, Sadık Müfit, *Osmanlı'nın Macaristanı. Osmanlı bâkimiyetindeki Macaristan'ın tarihî coğrafyası ve idarî taksimatı (1526–1718),* Kitabevi, İstanbul 2010.
- DÁVID, Géza, “Kászim vojvoda, bég és pasa”, I–II. *Keletkutatás*, 1995. ősz [1997], s. 53–66, 1996. tavasz [2000], s. 41–56.
- DÁVID, Géza, “Arad ve Gyula sancakbeyleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120 (1999), s. 55–70.
- DÁVID, Géza, “Mohács–Pécs 16. századi bégjei”, *Pécs a törökörban.* (Tanulmányok Pécs történetéből, 7.) Pécs Története Alapítvány, Pécs 1999, s. 51–87.
- DÁVID, Géza, “Szokollu Musztafa budai pasa (?–1578)”, *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. Száz portré a magyar történelemből.* Editör Árpád Rác. Rubicon–Aquila-könyvek, Budapest 1999, s. 80–81.
- DÁVID, Géza, “A Life on the Marches: the Career of Derviş bey”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, LIV (2001), s. 411–426.
- DÁVID, Géza, “Egy távolról jött oszmán főember a magyar végeken: Ulama bég”, *Keletkutatás*, 2002. ősz–2006. tavasz, s. 62–82.
- DÁVID, Géza–FODOR, Pál, “Az ország ügye mindenké elött való.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552).* “Affairs of State Are Supreme”. *The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544–1545, 1552).* (História könyvtár, okmánytárak.) História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2005.
- EMECEN, Feridun M.–ŞAHİN, İlhan, “Osmanlı taşra teşkilâtının kaynaklarından 957–958 (1550–1551) tarihli sancak tevcih defteri”, *Belgeler* 23 (1999), s. 53–121.
- FEKETE, Ludwig, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy, 1606–1645.* Fürst Paul Esterházy, Budapest 1932.
- FEKETE, Lajos, *Budapest a törökörban.* (Budapest története III.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1944.
- FOTIĆ, Aleksandar, “Yahyapaşa-oğlu Mehmed Pasha's evkaf in Belgrade”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 54 (2001), s. 437–452.
- GÉVAY, Antal, *A' budai pasák.* Strauss Antal özvegye, Bécs 1841.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları”, *Belleten*, XX/78 (1956), s. 247–285.

- GÖKBİLGİN, M. Tayyib. "Mihal-oğulları", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 285–292.
- İNALCIK, Halil, *Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid*. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV/1.) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954.
- İNALCIK, Halil, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna. XV. asırda Rumeli'de hıristiyan sipahiler ve menşeleri", *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*. I. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XI/6^a.) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 137–184.
- İPÇİOĞLU, Mehmed, "Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi 1543. Yeni bir kaynak", *Osmanlı Araştırmaları*, X (1990), s. 137–159.
- ISTVÁNNFFY, Miklós, *Magyarok dolgairól irt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. Sajtó alá rendezte Péter Benits. I/2, 13–24. könyv, Balassi Kiadó, Budapest 2003.
- JACOB, Georg, *Türkische Urkunden aus Ungarn*. Heft 1–3, Veröffentlichungen der Doktor-Hermann-Thorning Gedächtnis-Stiftung, Kiel (1917–1919).
- KÁLDY-NAGY, Gyula, *Harács-szedők és ráják. Török világ a 16. századi Magyarországon*. (Kőrösi Csoma kiskönyvtár, 9.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.
- KÁLDY-NAGY, Gyula, *Kanuni devri Budin tabir defteri (1546–1562)*. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 177.) Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971.
- KÁLDY-NAGY, Gyula, *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest megyei múltjából, 3.) Pest megyei Levéltár, Budapest 1977.
- KÁLDY-NAGY, Gyula, "Budın beylerbeyi Mustafa paşa", *Bulleten*, 210 (1990), s. 649–663.
- KEMAL PAŞA-ZÂDE, *Tevarih-i Âl-i Osman*. X. defter. Haz. Ş. Severcan. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVIII/13.) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- KÖHBACH, Markus, *Die Eroberung von Füleke durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*. (Zur Kunde Südosteuropas, II/18.) Böhlau, Wien–Köln–Weimar 1994.
- KUNT, İ. Metin, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*. (The Modern Middle East Series, 14.) Columbia University Press, New York 1983.
- MERÉNYI, [Lajos], A kanizsai végek történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, X (1897), s. 258–265.
- NEUMANN, Hubert, Türkische Urkunden zur Geschichte Ungarns und Polens. *Der Islam*, 8 (1918), s. 113–133.
- PEÇEVÎ, İbrahim, *Tarih-i Peçevî*. I. Yer yok, tarih yok.
- REINDL, Hedda, *Männer um Bayezid. Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bayezids II. (1481–1512)*. (Islamkundliche Untersuchungen, 75.) Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1983.

- RÖMER, Claudia, “Einige Urkunden zur Militärverwaltung Ungarns zur Zeit Süleymāns des Prächtigen”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLIII (1989), s. 23–80.
- RÖMER, Claudia, “On Some *Huşş*-Estates Illegally Claimed by Arslan Paşa, Beglerbegi of Buda 1565–1566”, *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*. Editör C. Heywood and C. Imber, ISIS, Istanbul 1994, s. 297–318.
- SUDÁR, Balázs, *A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban.* (Humanizmus és reformáció, 29.) Balassi Kiadó, Budapest 2005.
- SUDÁR, Balázs, *A pécsi Jakováli Haszan pasa-dzsámi.* Múemlékek Nemzeti Gondnoksága, Budapest 2010.
- SUDÁR, Balázs, Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. *Századok*, 145 (2011), s. 975–996.
- THÚRY, József, *Török történetírók. II. (1521–1566).* (Török-magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1896.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Çandarlı vezir ailesi.* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII/66.) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974.
- VLORA, Ekrem Bey, *Lebenserinnerungen. Band II (1912 bis 1925).* (Südosteuropäische Arbeiten, 67.) R. Oldenbourg Verlag, München 1973.
- ZIROYEVIC, Olga, *Tursko vojno uredjenje u Srbiji (1459–1683).* *L'organisation militaire turque en Serbie (1459–1683)*, Istorijski Institut, Belgrad 1974.

İstanbul'da Ermeni-Rum Kiliseleri Krizi ve Ermenilere Tanınan Yeni İmtiyâzlar (1890-1891)

The Crisis of the Armenian and the Greek Orthodox Patriarchates in Istanbul and New Concessions for Armenians (1890-1891)

Ramazan Erhan Güllü*

Özet

II. Abdülhamit döneminde, Ermeni ve Rum Patrikhaneleri hakkındaki en önemli tartışmalarının başında her iki millete ait nizamnamelerin uygulanması ile ilgili konular geliyordu. 1862 tarihli Rum Milleti Nizamnamesi ile 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi her iki milletin kendi idari kurallarını ve devlete karşı sorumluluklarını belirliyordu. Bu nizamnamelerin bazı hükümlerini devletin haklarına karşı müdahale olarak yorumlayan Sultan II. Abdülhamit, bu maddelerin uygulanmasına itiraz ediyor ve yine bu maddelerin nizamnamelerden çıkarılmasını istiyordu. Buna karşılık her iki patrikhane de Sultan'ın bu düşüncesini kendi kadim haklarına karşı bir tecavüz olarak yorumluyorlardı. Ayrıca patrikhaneler farklı birtakım talep ve şikâyetlerde bulunuyor, nizamnamelerde var olmayan bazı rûhânî konular hakkında da nizamnamelerine yeni maddeler eklenmesini ve rûhânî imtiyazlarının genişletilmesini istiyorlardı. Bu tartışmalar 1890 yılı başlarında başkentte ciddi bir krize neden olmuştu. Her iki patriğin istifa ettiklerini açıklamaları ile krizin derinleşmesi üzerine Sultan II. Abdülhamit istifaları kabul etmemiş ve bir komisyon kurarak patrikhanelerin taleplerinin incelenmesini istemişti. Oluşturulan komisyon hem mevcut nizamnamelerin nasıl işlediği hem de talep edilen yeni konuların içeriği hakkında incelemelerde bulunacaktı. Komisyonun çalışmaları sonucu ülkedeki tüm gayr-ı Müslim topluluklar için geçerli olmak üzere yeni bazı rûhânî/siyasi imtiyazlar devlet tarafından kabul edilmişti. Bu çalışmada her iki patrikhanenin ciddi tartışmalara sebep olan imtiyaz talepleri ile sonradan devlet tarafından Ermenilere tanınan yeni rûhânî/siyasi ayrıcalıkların içerikleri ele alınacaktır.

Anabtar Kelimeler: Millet Sistemi, Ermeni Patrikhanesi, Rum Patrikhanesi, II. Abdülhamit, Gayr-i Müslimler.

---

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.
E-mail: r_erhangullu@yahoo.com.tr

Abstract

One of the most important debates on the Armenian and Greek Orthodox Patriarchates of the Abdulhamid II era were issues related to the implementation of the regulations of both nations. The Greek Millet Regulation dated 1862 and the Armenian Millet Regulation of 1863 determined the administrative rules and responsibilities of both religious groups regarding the state. Abdulhamid II, interpreting some provisions of the above-mentioned regulations as intervention to state's rights, opposed the implementation of certain substances and appealed the removal of these. In contrast, both patriarchates tended to interpret this action as an aggression against their once acquired rights. Demands and complaints of the Patriarchates were not limited to this. They demanded the insertion of new substances regarding some spiritual matters, which do not exist in the regulations and the expansion of spiritual privileges. These discussions had led to a severe crisis in the capital in early 1890. Resignation of both patriarchs deepened the crisis. Sultan Abdulhamid did not accept the resignations and established a commission to examine the demands of the patriarchates. The commission was to examine functioning of the existing regulations as well as the new the contents of the new subjects. The results of the Commission's work was the acceptance of some new spiritual / political concessions regarding all non-Muslims by the government. In this paper, both the demands of the patriarchates and content of the new spiritual / political concessions will be discussed.

Keywords: Millet System, Armenian Patriarchate, Greek Orthodox Patriarchate, Abdulhamit II, non-Muslims.

Giriş

Klasik dönemde idaresi altında yaşayan gayr-i Müslim tebaasını “Osmanlı millet sistemi”¹ çerçevesinde idare eden Osmanlı Devleti, Islahat Fermanı sonrası – fermanın da hükümlerinden birisi olarak – gayr-i Müslimlerin kendileri tarafından hazırlanacak ve “kendi kendilerini idare etmeleri” anlamına gelecek “nizamnameler” hazırlatmıştı. Batılılaşan Osmanlı Devleti’nin, Avrupalı devletlerin isteğiyle kabul ettiği bu nizamnameler aslında gayr-i Müslim tebaanın bir süredir devletten talepleri arasında yer alıyordu ve Islahat Fermanı da bu taleplerin sağlanması açısından uygun zemini oluşturmuştu. Fermanın ilanı sonrası başlayan çalışmalarla 1862 yılında Rum Milleti Nizamnamesi, 1863 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi, 1865 yılında Yahudi Milleti Nizamnamesi yürürlüğe girmiş, yine 1870 yılında da bağımsız Bulgar Kilisesi tanınmıştı. Osmanlı sınırlarında yaşayan gayr-i Müslimler için “özerklik” anlamına gelen uygulamalar da bu

¹ “Osmanlı millet sistemi” hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi – Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

nizamnamelerle teşkil edilmiş oluyordu. Ancak nizamnamelerin uygulanması, yürürlüğe girdikleri andan itibaren sürekli problemlere sebebiyet verecekti. Özellikle Sultan II. Abdülhamit döneminde bu problemler iyice artacaktı. Nizamnameleri devletin egemenlik haklarına aykırı gören II. Abdülhamit, tamamen yürürlükten kaldıramasa da nizamnamelerde yer alan bazı hükümlerin iptal edilmesini istiyordu. En çok tartışma konusu olanlar da Ermeni ve Rum milletlerine ait nizamnamelerdi. Özellikle Ermeni Patrikhanesi'nde Ermeni milletine ait dinî ve sivil işlerin, Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin ilanı ile teşkil edilen rûhânî, cismânî (sivil) ve meclis-i umûmî (genel meclis) isimli üç meclis aracılığıyla yürütülmesi Sultan'ın en büyük itirazlarındandı. Meclis-i umûmî Sultan'a göre kesinlikle kaldırılmalıydı çünkü bu meclis bir parlamento mahiyetindeydi ve devletten bağımsızmış gibi kararlar almaktaydı².

II. Abdülhamit'in iktidarının ilk günlerinden itibaren sürekli tartışılan bu mevzular 1890 yılında ülkede bir krize neden olmuştu. Başta Sultan II. Abdülhamit olmak üzere birçok Osmanlı bürokratu nizamnamelere çeşitli nedenlerle itiraz ederken, Ermeni ve Rum patrikhaneleri ise nizamnamelerini tam olarak uygulayamadıklarını iddia ediyorlar, hatta nizamnamelerde açık olarak belirtilmeyen bazı rûhânî konuların da bulunduğunu ifade ederek bu konularla ilgili yeni bazı taleplerde bulunuyorlardı. 1890 yılında Rum Patrikliği görevinde Dionisios Efendi³, Ermeni patrikliğinde de Horen Aşıkyan Efendi bulunmaktaydılar. Her iki din adamı da Sultan II. Abdülhamit'e yakın kişilerdi. Ancak Rum Patriği Dionisios Efendi, bu yılda yaşanan imtiyaz talepleri ve sonrasında Rumlar için alınan kararlardan memnun olmamış, buna bağlı olarak Sultan'la ilişkileri de bu tarihten sonra gerginleşmişti. Fakat Horen Aşıkyan Efendi (ki ilerde görüleceği üzere o da alınan kararlardan çok memnun olmamakla birlikte) 1894 yılında patriklikten ayrılına kadar hem Sultan II. Abdülhamit hem de diğer devlet kurumları ile uyum içinde çalışmaya özen gösteren bir din adamıydı. Silahlı Ermeni hareketine ve komitelerin faaliyetlerine karşı duruşuyla bilinen Aşıkyan Efendi, radikal Ermeni grupları tarafından Sultan'ın adamı olmakla suçlanmaktaydı. Ancak Patrik, silahlı hareketlere karşı olduğu gibi sadece Sultan'ın direktifleriyle hareket eden bir dinî lider de değildi. Hükümetten olan taleplerini yasal yollardan yürüten Aşıkyan Efendi tüm

---

² Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin ilân süreci ve nizamnamenin detayları hakkında bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 21-57.

³ Dionisios Efendi Rum Patrikliği'ne seçildiğinde, önceki yıllarda ortaya koyduğu Osmanlı Devleti lehine tavırları ve Sultan II. Abdülhamit'le olan yakınlığı gibi sebeplerle Rumlar arasında çok tutulan bir rûhânî değildi. Fakat incelediğimiz konu olan 1890 yılında Rum ve Ermeni Patrikhanelerinin bazı imtiyaz talepleri vesilesiyle Sultan II. Abdülhamit'le yaşadıkları çatışmalar sonrası Patrik Dionisios, Rumlar tarafından "kilise kahramanı" olarak anılmaya başlanacaktır. Bkz.: Yorgo L. Zarifi, *Hatıralarım: Kaybolan Bir Dünya-İstanbul 1800-1920*, (Çeviren: Karın Skotiniyadis), Literatür Yayınları, İstanbul 2006, s. 301-306.

çalışmalarına rağmen komitelerin tepkisinden kurtulamayacak hatta Ermeni komitelerinin İstanbul'da gerçekleştirdikleri ilk silahlı eylem Ermeni Patrikhanesi'nde Patrik Aşıkyan Efendi'ye yönelik olarak gerçekleştirilecektir. Patrikhane ile nizamname tartışmalarının yoğunlaştığı bir sırada (27 Temmuz 1890 tarihinde) patrikhane kilisesinde bir ayın yönetirken Hınçak komitesi tarafından organize edilen bir saldırıya maruz kalan Aşıkyan Efendi, görev süresi boyunca sürekli komitelerin tehditlerine maruz kalmaya devam edecekti. 1894 yılına kadar vazifesini sürdürecektir olan Patrik Aşıkyan Efendi, yine aynı yıl uğradığı yeni bir silahlı saldırı sonrası dayanamayarak görevinden istifa edecektir⁴.

Patrikhanenin Talep ve Şikâyetleri

“Kumkapı Olayı” sonrası Horen Aşıkyan Efendi, yaşananların verdiği huzursuzluk ve bazı rûhânî imtiyazlar hususundaki taleplerinin kabul görmemesi gerekçeleriyle, sağlığının yerinde olmadığını ifade ederek patriklik görevinden istifa etmek istemiş, ancak II. Abdülhamit patriğin istifasını kabul etmemiştir. Bazı Ermeni önde gelenleri de patrikle görüşerek istifasını geri almasını sağlamışlardır. Patrik Efendi, istifasının kabulüyle kalan ömrünü inzivada ibadetle geçirmek istediğini belirtiyordu, ama aslında şahsına karşı Ermeniler arasında görülen tepkiler ve yeni bir suikast endişesinden çekindiği için istifa ısrar ediyordu. Adliye ve Mezahib Nezaretî'ne ilettikleri bazı talepler de huzursuzluğa sebep olmuştu. Fakat patriğin söylediklerinden bu konuyu istifa için bahane olarak kullandığı anlaşılıyordu. Ayrıca bundan böyle meydana gelebilecek benzer bir hadisenin ve Ermeniler arasında oluşabilecek çatışmaların da sorumlusu olarak kendisinin görüleceği hususu patriğin diğer bir endişesiydi. Sultan II. Abdülhamit, patriğin istifa talebini önce, Kumkapı Olayı'nın tahkikatının neticelendirilmesine kadar beklemesini belirterek geçiştirmiş⁵, sonra da reddetmişti. Patrikhaneye ve şahsına yönelik saldırı haricinde Aşıkyan Efendi'nin daha önce de şikâyet mevzusu olarak bildirdiği diğer bir husus Berlin Antlaşması'nda belirlenmiş olan ıslahat meselesinin bir an evvel halledilmesi ve Kürtlerin bölgedeki Ermenilere yönelik hareketlerine karşı gerekli önlemlerin

⁴ 27 Temmuz 1890 günü gerçekleştirilen ve “Kumkapı Olayı” olarak bilinen meşhur hadise Ermeni silahlı hareketi için de bir dönüm noktası olmuş, komiteler bu tarihten itibaren başkent İstanbul'da saldırılarını yoğunlaştırmışlardır. “Kumkapı Olayı” ve sonrasında yaşanan hadiseler hakkında bkz. R. E. Güllü, *a.g.e.*, s. 120-135; Ramazan Erhan Güllü, “{Ermeni Nâmı Taşımak Töhhmet midir?}: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Yaşanan Ermeni Hadiseleri Sonrası İstanbul'u Korumak Amacıyla Alınan Önlemler ve Bu Önlemlere Karşı Tepkiler”, *Osmanlı İstanbulu II (II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)*, (Editörler: Feridun M. Emecen-Ali Akyıldız-Emrah Safa Gürkan), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 815-841.

⁵ Sadrazam Kâmil Paşa'dan Mabeyn Baş Kitâbeti'ne 22 Temmuz 1306 (3 Ağustos 1890) tarihli tezkire; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) *Yıldız Sadaret Husûsî Mâruzât Evrâkı (Y.A.HUS.)* nr. 237/63 lef 1.

alınması idi. Sultan II. Abdülhamit, patriğin şikâyetine konu olan durumların halledilmesi için Kumkapı Olayı'ndan önce, bölgedeki durum ve yapılacaklar hususunda bir komisyon oluşturularak gereken tedkikatın yapılmasını istemişti. Sultanın isteğiyle oluşturulan komisyonun hazırladığı raporun ortaya koyduğu temel nokta, ıslahat meselesinin acilen halledilmesi ve devletin özellikle Avrupa nazarında zor durumda kalmaması için Kürtlerin hareketlerine karşı ciddi önlemler alınması gerekliliği idi. Durumu bu şekilde tespit eden komisyonun konuyla ilgili esas endişesi ise Ermenilerin ıslahat meselesini farklı şekilde yorumlayarak doğu vilayetlerinde farklı bir yapılanma talebinde bulunmalarıydı⁶.

Patriğin talebinin esas noktasını oluşturan bu konu ile birlikte bazı rûhânî meselelerle ilgili diğer talepleri de komisyonun incelediği meseleler arasına dâhil edilmişti. Özellikle taşradaki Ermeni murahhaslarının yaşadıkları sıkıntılar ve bölgedeki asayiş problemlerine bağlı olarak “Ermeni ahâliye sû-i zan ve adem-i emniyyetle” bakılması şeklindeki şikâyetler neticesinde patrikhanenin rûhânî haklarının kısıtlandığı ifade ediliyordu. On başlık altında toplanan bu konular kısaca şunlardı:

“Bazı murahhasların patrikhaneye bilgi dahî verilmeden görev yerleri değiştiriliyor, (nizamnâme uyarınca) rûhânî sıfatı olanların haps ve tutukluluk gibi işlemlerinde patrikliğin bilgilendirilmesi gerekirken bu hükme uyulmuyor, mahkemeye çıkarılan bazı rûhânîler kendi mezhepleri dışındaki hükümlerle yemin etmeye zorlanıyor, alevî konularda patrikhanenin nizamnâme ahkâmıyla sabit olan hukukuna engel olunuyor, verâset konuları aynı şekilde patrikliğin idaresinden alınmak isteniyor, dinî müesseseler ve mekteplerin inşa ve tamiri için toplanan îanelere verilen ruhsat ilmuhaberlerinin patrikhane tarafından teminine engel olunuyor, eskiden beri memleket dâhilinde kilise ve mektep inşası için patrikhanenin takriri gerekirken bir müddetten beri abaliden gelen bazı talepler üzerine de bu tür kurumlara ruhsat verilmek patrikliğin otoritesinin zedelenmesine meydan veriliyor, manastırlardan daha önce alınmayan bazı vergiler alınmak isteniyor ve son olarak Ermeni cemaati topluca ‘bir tertîb-i muzır’a’ teşebbüsünde imiş gibi muameleye maruz bırakılıyordu.”

Bu şikâyetler öncelikle Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü ve incelemeye alındı⁷. Ayrıca Sultan II. Abdülhamit, patrikhanenin bu tür şikâyetlerine konu olan mevzuların somut olarak nelerden ibaret olduğu, şimdiye kadar o konularda neler yapıldığı ve yapılabileceği ile meselenin neden bu kadar uzayarak problemlî hale geldiği gibi konularda bir muhtıra hazırlanarak kendisinin de detaylı olarak bilgilendirilmesini istedi. Bunun üzerine dinî ve mezhebî konularla ilgili bu talepler bir muhtıra halinde düzenlenerek Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından Sultan'a da arz edildi⁸. Bu sürecin başlatılmasında da daha önce patriği

⁶ 28 Haziran 1306 (10 Temmuz 1890) tarihli Encümen-i Mahsus Mazbatası sureti; BOA. Yıldız Sadaret Resmî Mârûzât Evrâkı (Y.A.RES.) nr. 51/22 lef 1.

⁷ 25 Temmuz 1306 (6 Ağustos 1890) tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.) nr. 56/5.

⁸ Patriğin taleplerinin liste halinde hazırlandığı tutanak ve Adliye ve Mezahib Nazırı Rıza Paşa'dan taleplerle ilgili hazırlanan muhtıra; BOA. Yıldız Perâkende Evrâkı – Adliye ve Mezâhib Nezâreti Mârûzâtı (Y.PRK.AZN.) nr 4/48 lef 3-4.

istifadan vazgeçiren Ermeni önde gelenlerinden olan Artin Dadyan Paşa etkili olmuştu. Patrikhanenin taleplerini düzenlettirerek yeniden nezarete ileten ve nezaretin çalışmaları hızlandırması için uğraşan yine Artin Dadyan Paşa idi⁹.

Bu rûhânî talepler genel anlamıyla sadece Ermenilerin değil Rum Patriği ve Bulgar Eksarhı'nın da dile getirdiği mevzulardı. Aşıkyan Efendi ile birlikte Rum Patriği'nin de benzer rûhânî taleplerde bulunması ve kendilerine ait nizamname hükümlerinin uygulanmadığı yönündeki şikâyetleri üzerine Sadrazam Kâmil Paşa, bir süre sonra Aşıkyan Efendi ile görüşmüş, Ermeni Nizamnamesi'nin uygulanmasında bir problem olmadığını anlatmış, Patrik Efendi de Sadrazam'a hak vermişti¹⁰. Ancak nizamname genel hatlarıyla uygulanmakla birlikte nizamnamede yer almadığı ifade edilen konularla ilgili sıkıntılar devam etmekteydi. Bunun için özellikle patrikhane meclislerinin kimi üyeleri tarafından nizamnamede bir tâdilât yapılarak eksik konuların eklenmesi isteniyordu. İlk istifa talebinin kabul edilmemesinin üzerinden birkaç hafta geçtikten sonra patrikhane meclislerinin de nizamnamede yapılacak tâdilât konusundaki taleplerinde ısrar etmeleri üzerine, bir anlamda arada kalmış gibi bir durumda olan Aşıkyan Efendi yine istifa talebini yineledi¹¹. Ancak patriğin istifası Sultan II. Abdülhamit tarafından bir kez daha kabul edilmedi. Tâdilât konusundaki taleplerinin de bir an evvel hayata geçirilmesi için çalışmalara başlanılacağı belirtiliyordu. Sultan, Aşıkyan Efendi'nin istifa talebinde ısrar etmemesi için, özellikle rûhânî talepleri hakkında gereken çalışmaların bir an önce tamamlanmasını istiyordu¹². Yaşadıkları karşısında artık görevde kalmak istemeyen patriğin ısrarları ve meclis içinde de kendisine karşı olanların etkisiyle patrikhane meclis-i umûmîsi de önce patriğin bu son istifasını onaylamış ve patrikhane meclisleri de fesh olunarak yeni aza seçimi kararı alınmıştı. Çünkü yine Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre patrik önce istifasını meclis-i umûmîye sunuyor, istifanın kabulü sonrası da mevcut meclisler fesholunarak yeni üyeler seçiliyordu. Fakat II. Abdülhamit'in istifayı kabul etmemesi üzerine hem meclis-i umûmî kabul ettiği istifayı geçersiz saydı hem de meclislerin aynı üyelerle yönetime devamı kararlaştırıldı¹³. Meclis-i Umûmî'nin bu kararında Sultan'ın tavrının çok etkili

⁹ Artin Dadyan Paşa'nın Mabeyn'e 7 Ağustos 1306 (19 Ağustos 1890) tarihli tezkiresi; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/48 lef 2. Artin Dadyan Paşa'nın biyografisi için bkz.: Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hâricîyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 42-46.

¹⁰ Sadrazam Kâmil Paşa'dan Sultan II. Abdülhamit'e 7 Ağustos 1306 (19 Ağustos 1890) tarihli tezkire; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 238/15.

¹¹ Ermeni Patrikliği'nin Adliye ve Mezahib Nezareti'ne 18 Ağustos 1306 (30 Ağustos 1890) tarihli takrir; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/53 lef 6.

¹² Adliye ve Mezahib Nezareti'nden Mabeyn Baş Kitâbeti'ne 22 Ağustos 1306 (3 Eylül 1890) tarihli tezkire; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/53 lef 4. W. A. White'dan Salisbury'e 1 Eylül 1890 tarihli telgraf; The National Archives (TNA.) *Foreign Office (FO.)* 881/6046 no: 121. "The Help The Armenians", *The New York Times*, 2 September 1890.

¹³ Bu olaylar üzerine Horen Aşıkyan Efendi'nin meclis-i umûmîde yaptığı konuşma metninin ve bunun üzerine meclis-i umûmî üyelerinin patriğe hitaben kaleme kaldıkları yazıların tercümelere; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/45 lef 1-2.

olduğu görülmektedir. Meclis içinde komitecileri destekleyenler ve patriğe karşı olanlar çoğunlukta gibiydi. Sultan'a, patriğe yapılan suikastın ardından toplanan meclis-i umûmîde patriğin istifa etmesi meselesinin görüşüldüğü, hatta bazı üyelerin Aşıkyan'ın istifa etmek zorunda olduğu, eğer istifa etmez veya istifası kabul edilmezse bunu sağlamak için ellerinden geleni yapacaklarına dair fikirler beyan ettikleri} şeklinde ifadelerin yer aldığı jurnaller gönderilmişti¹⁴. Patriğin istifa etmesiyle komitecilerin daha da güçlenmesini engellemek isteyen II. Abdülhamit ise kesin tavrını sürdürerek Aşıkyan'ın istifasını kabul etmedi. Görevine devam etme kararının ardından da Aşıkyan Efendi, ülke genelindeki tüm Ermeni kiliseleri ve din adamlarına hitaben, "gontak" denilen bir tahrirat-ı umûmiyye yayınladı ve bir kez daha komiteciler tarafından sürdürülen ayrılıkçı hareketlere destek verilmemesini istedi. Uzun yıllardır aynı topraklarda Müslümanlarla iç içe, Osmanlı idaresinin himayesi altında ve o idarenin verdiği imtiyazlarla rahat ve huzur içinde yaşadıklarını ifade eden patrik, bu huzur ortamının bozulmaması için herkesin üzerine düşen vazifeyi yapması gerektiğini belirtiyordu¹⁵.

Patrikhane rûhânî meclisi de son talepler ve alınan kararlar hakkındaki görüşlerini yazılı olarak patriğe iletmişti. Rûhânî meclise göre, Anadolu'daki kiliselerde görevli papaz veya murahasların çeşitli suçlara karışıkları iddiasıyla patrikhaneye bilgi verilmeden görevlerinden uzaklaştırılmaları veya sürgün edilmeleri nizamname hükümlerince sahip oldukları haklara aykırı bir durumdu. Zira bu durum çeşitli suistimallere de sebebiyet veriyordu. Bunun dışında da bazı hukûkî konular, mektep ve kiliseler ile dinî müessese ve vakıfların inşa ve tamirleri ile bunlar için harcanacak paraların toplanması gibi hususlarda patrikhanenin yetkilerinin genişletilmesinin sağlanması gerektiğini ifade ediyorlardı¹⁶.

Patrik Aşıkyan Efendi, Adliye ve Mezahib Nezareti'ne görevine devam edeceğine dair kararını iletirken Meclis-i Rûhânî'nin bu mazbatasını da nezarete sundu. Mazbata, Sadaret tarafından II. Abdülhamit'e de iletildi fakat padişah rûhânî meclisin mazbatasını kızgınlıkla karşıladı. Nizamname hükümlerine uyulmadığı iddiasında olan meclis üyelerinin kullandıkları üslup ve talepleri itibarıyla bizzat kendilerinin nizamnameye aykırı davrandığını belirten Padişah, mazbatanın kabul edilmeyerek rûhânî meclise yeniden iadesini istedi. Sultan, "usûl-i kadîmeye gayr-ı muvâfık ve umûr-ı hükûmete müdâhale yolunda, vazîfe ve salâhiyyet hâricinde taleplerde bulunan" meclisin, bu konuda Bâb-ı Âli tarafından ciddi şekilde uyarılmasını ve sonucun kendisine de bildirilmesini istiyordu¹⁷.

Patrikhane Meclis-i Rûhânîsi daha önce de benzer bir üslupla çeşitli taleplerde bulunmuştu. O sırada İstanbul'da bulunmakta olan Patrikhane'nin

¹⁴ Padişah'a yollanan 20 Temmuz 1306 (1 Ağustos 1890) tarihli iki jurnal; *BOA. Yıldız Perâkende Evrâka-Yaverân ve Mâiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.)* nr. 9/67.

¹⁵ Horen Aşıkyan Efendi tarafından yayınlanan ve "gontak" tabir olunan tahrîrât-ı umûmiyyenin sureti; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/45 lef 3.

¹⁶ Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Rûhânîsi'nce Ermeni Patriği'ne hitaben yazılan mazbatanın tercümesi; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/53 lef 7.

¹⁷ Sultan II. Abdülhamit'ten Sadaret'e 23 Ağustos 1306 (4 Eylül 1890) tarihli irâde; *BOA. Irâde – Dâbilîye (İ.DH.)* nr. 1193/93355.

Mısır Murahhası ve Horen Aşıkyan Efendi'den sonraki patrik Mateos İzmirliyan'ın teşvikiyle gündeme getirildiği düşünülen bu taleplere göre de, "hükümet Ermeni milletine ihsan buyrulan imtiyaz fermanlarını yok sayıyor, bazı kitapların tab' ve neşrine müsaade etmiyor, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilayetlere de Ermeni valiler tayinine engel oluyordu." Rûhânî meclis gibi bir kurulun bu tür siyasi meseleleri gündeme getirmesi o sırada da hoş karşılanmamış ve Sultan bu durumun "Ermenilerin bir mesele çıkarmak" niyetinde olduklarını gösterdiğini belirterek, patrikhaneye bu konuda uyarıda bulunulmasını istemişti¹⁸.

Kurulan Komisyonlar ve Faaliyetleri

Ermeni Patrikhanesi ile birlikte Rum Patrikhanesi'nin de benzer bazı rûhânî taleplerinin olması üzerine II. Abdülhamit, her iki patrikhanenin talepleri hususunda inceleme yapmak üzere ayrı bir komisyon kurulmasını istedi. Ermeni Patrikhanesi'nin talepleri ile ilgili olarak Hâriciye Müsteşarı Artin Dadyan Paşa'nın, Rum Patrikhanesi'nin talepleri ile ilgili olarak da Sava Paşa'nın¹⁹ mütalaaları alınacak ve Meclis-i Vükelâ'nın oluşturacağı asıl komisyonun alacağı karar için yardımcı olacak başka bir komisyon daha kurulacaktı. Artin ve Sava paşalar da bu komisyonda yer alacaklardı. II. Abdülhamit, öncelikle taleplerin siyasi bir hedefinin olup olmadığının anlaşılmasını ve yaşanmakta olan kargaşalar vesilesiyle yeni bir müşkilat çıkarılmasına meydan verilmemesini istiyordu. Bunun üzerine, önceki Sadrazamlardan Said Paşa, aynı adı taşıyan Hâriciye Nazırı Said Paşa, Adliye ve Mezahib Nazırı Rıza Paşa ile Yaver-i Ekrem Şakir Paşa'lardan oluşan vekiller heyeti ve ona bağlı diğer komisyon, her iki patrikhanenin de taleplerini incelemek üzere görevlendirildiler. Komisyon üyeleri, patrikhanelerin bu taleplerini sadece dinî-rûhânî serbestlik arzusu olarak görmüyorlar ve her iki patrikhanenin de birer büyük devlet tarafından

¹⁸ Sultan II. Abdülhamit'in Sadaret'e 9 Kânûn-ı Evvel 1305 (21 Aralık 1889) tarihli irâdesi; *BOA. İDH.* nr. 1164/91013.

¹⁹ Rum kökenli Osmanlı devlet adamlarından olan Yannis Sava Paşa çeşitli nazırlık ve valilik görevlerinde bulunmuştur. Aynı zamanda yazar ve araştırmacı yönü de bulunan Sava Paşa'nın İslam Hukuku ile ilgili çalışmaları da bulunmaktadır. Hatta en çok İslam Hukuku çalışmaları ile tanınmaktadır. Sava Paşa, patrikhanelerin talepleri ile ilgili olarak görev yaptığı komisyonda, özellikle Adliye Nazırı Rıza Paşa ile çeşitli anlaşmazlıklara düşmüş ve Rum Patrikhanesi ile ilgili taleplerin bir kısmının kabul edilmemesinin sorumlusu olarak Rıza Paşa'yı görmüştür. Rum Patrikhanesi ile ilgili yapılan çalışmaların tamamlanması sonrası da bu taleplerin resmen yürürlüğe girmemesi üzerine ülkeden ayrılarak Fransa'ya gitmiş ve Paris yakınlarındaki Neuilly kasabasına yerleşmiş, 1904 yılında da orada vefat etmiştir. Sava Paşa'nın biyografisi için bkz. Ferhat Koca, "Osmanlılar Döneminde Gayr-i Müslim Bir İslam Hukukçusu: Sava Paşa (Ö.1901), Hayatı, Eserleri ve İslam Hukukuna Dair Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Konya 2005, s. 93-114; M. Macit Kenanoğlu, "Sava Paşa: İslam Hukuku Hakkındaki Eserleriyle Tanınan Gayrimüslim Osmanlı Devlet Adamı (1832-1904)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt: 36, İstanbul 2009, s. 183-184.

yönlendirildiğini düşünüyorlardı. Bunun için de komisyonun incelemelerinde, öncelikle her iki patrikhanenin de hangi devletlerin desteğiyle hareket ettiklerinin ortaya çıkarılmasına çalışılacağını belirtmişler ancak bu konuda net bir bilgi elde edememişlerdi. Bunun üzerine komisyon, Ermeni Patrikhanesi'nin taleplerini, Ermenilerin “kadim imtiyazlarına” ve “sıfat-ı tabiiyete” muvafık bulmadığını belirterek, talepler “kadim mezheb imtiyazlarına muvafık” hale getirilirse yeniden görüşülebileceği ifadesiyle ilk görüşünü sunmuştu²⁰.

II. Abdülhamit ise, komisyonun müzakerelerini hızlı bir şekilde sürdürerek her iki patrikhanenin talepleri hakkındaki kesin kararını sekiz-on gün içinde tamamlamasını istediği gibi süreçle ilgili kendi kuşku ve sıkıntılarını da dile getiriyordu. Komisyonun her iki patrikhanenin de bir büyük devlet tarafından yönlendirildiği görüşünü çok doğru bulmamakla beraber Sultan, sefirlerin bu meseleyi siyasi bir ortama çekmek istediklerini de vurguluyordu. Örneğin Avusturya Sefiri'nin kendisiyle yaptığı bir görüşmede “otonomi”den bahsettiğini, aynı şekilde İtalya Sefiri'nin de bu manada konuşmalar yaptığını belirtiyor ve Ermeniler açısından sürecin giderek “muhtar bir idare” talebi haline geleceğinin açık olduğunu belirtiyordu. Ayrıca sefirlerin, adliyenin vazifesini tam olarak yerine getiremediği şeklindeki şikâyetlerinin de bu maksada hizmet etmek kasdıyla yapılan değerlendirmeler olduğunu düşünüyordu. Bunu önlemenin en net yolu da komisyonun kanun ve nizam çerçevesinde yürüteceği müzakerelerini bir an evvel tamamlayarak, talepler hususunun netlik kazanmasıydı²¹. Sultan, ayrıca bunlara bağlı olarak alınacak kararlarda kullanılacak ifadelere de özellikle dikkat edilmesi uyarısında bulunuyordu. Ermeniler ülkenin hiçbir vilayetinde çoğunluk teşkil etmedikleri halde, bir süredir doğu vilayetlerine “Ermenistan” denilmeye başlandığını, bunu doğru bulmayanların ise “Ermeni meskûn vilayetler” gibi kavramlar ürettiklerini ifade eden padişah, her iki tanımlamanın da yanlış olduğunu belirtiyordu. Sıradan şeylermiş gibi görünüp zamanla yerleşerek sıkıntılı hale gelebilecek bu tür kavramlara dikkat edilmesini ısrarla vurgulayan padişah, komisyonun çalışmalarını yakından takip etmeye devam edecekti. Hatta kendisine sunulan bu ilk mazbatanın aslını Mabeyn'de bıraktıran Abdülhamit, komisyona hazırlattığı sureti iade etmişti. Genel kuşkucu tavrını sürdüren padişah, herhalde bu sayede alınan kararlar ve yürütülen görüşmeler hususunda kontrolü dikkatle sürdürmeyi ve istenmeyen bir karar alınmasını engellemeyi hedefliyordu²².

²⁰ Meclis-i Mahsus'un 20 Zilhicce 1307 (7 Ağustos 1890) tarihli zabıtname sureti; *BOA. Yıldız Perâkende Evrakı – Sadâret Mâruzâtı (Y.PRK.A.)* nr. 6/2 lef 12. 25 Ağustos 1306 tarihli (6 Eylül 1890) Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ Mazbatası; *BOA. İrade – Meclis-i Mahsus-u Vükelâ (İ.MMS.)* nr. 134/5747 lef 1. Aynı mazbata sureti ile mazbatanın Sultan'a iletiği Sadaret tezkiresi ve 26 Ağustos 1306 (7 Eylül 1890) tarihli irâde; *BOA. Y.A.RES.* nr. 52/8. Oluşturulan komisyonla ilgili bazı haberler; “The Persecuted Armenians”, *The New York Times*, 10 September 1890.

²¹ Mabeyn Baş Kitâbet'ten Heyet-i Encümen'e vuku bulan 21 Muharrem 1308 (6 Eylül 1890) tarihli tebligatın sureti; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 238/111 lef 2.

²² Konuyla ilgili 26 Ağustos 1306 (7 Eylül 1890) tarihli hususi Sadaret tezkiresi ve aynı tarihli irâde; *BOA. İ.MMS.* nr. 134/5747 lef 2-3.

Bu gelişmeler üzerine Adliye Nazırı Rıza Paşa başkanlığında, eski Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Sava Paşa, Hâriciye Nezareti Müsteşarı Artin Dadyan Paşa, Divan-ı Hümayun Beylikçisi Raif Efendi ve Mezahib Müdürü Ziver Bey'den oluşan heyet, her iki patrikhanenin temsilcilerinin de hazır bulunacakları bir toplantıda gereken müzakereleri yapmayı kararlaştırdı. Bu heyetin yapacağı görüşmeler ve hazırlayacağı taslak yukarıda zikredilen Meclis-i Vükelâ üyelerinden oluşan komisyonca da incelenecek, ardından kesin karar açıklanacaktı. Fakat her iki patrikhanenin yetkililerinin de heyetle belirlenen çeşitli günlerdeki görüşmelere katılmamaları, komisyonun müzakere işlerini biraz daha uzattı²³. Patrikhanelerin bu şekilde toplantılara iştirak etmemeleri, komisyonun patrikhanelerin büyük devletlerin teşviki altında oldukları ve meselenin siyasi bir tarafa çekilmek istendiği şeklindeki düşüncelerinin kuvvet bulmasına sebep oluyordu. Fakat Ermeni Patriği Aşıkyan Efendi açısından durum daha zor bir haldeydi. Komisyonla ilgili müzakerelerin takibi dahi komiteciler tarafından patriğin tehdit edilmesine sebep oluyordu ve kısa süre önce istifasını geri çekmiş olan patrik yine bir tedirginlik içine girmişti. Kendisi aslında toplantıya bizzat iştirak etmek istemiş fakat sonradan vazgeçmişti. Bunun sebebi de yine bu durumdu. Hatta aynı günlerde patrik yine istifa etmek isteğini gündeme getirmişti²⁴.

Artin ve Sava Paşalar ise patrikhane yetkilileri de görüşmelere dâhil olmadıkça kendi çalışmalarının yeterli olmayacağını beyan ediyorlardı. Çünkü doğrudan rûhânî meselelerle ilgili olan bu talepler hakkında din adamı kimliği olmayan bu kişilerin görüşleri çerçevesinde kararlar alınması daha sonradan yine şikâyet mevzusu haline gelebilirdi. Artin Dadyan Paşa aslında daha en baştan, konunun bu şekilde komisyonlara sevk edilerek halledilmesine karşıydı. {Patrikhanelere dinî imtiyazlarının korunacağı hususunda asla şek ve şübhe bulunmadığının} bildirilerek {kadim imtiyazlar çerçevesinde sonuca gidilmesi gerektiğini} düşünen Paşa, imtiyazlar meselesinin kadim uygulamalar çerçevesinde Sultan tarafından halledilmesi, böylece de “işin haiz olduğu nezaket ve Amerika'ya varıncaya kadar efkâr-ı umûmiyyece hâsıl olan tesîrâtın bertaraf edilmesi” görüşündeydi. Buna rağmen konunun müzakereyle halledilmesi kararlaştırılarak, çalışmaların komisyonlara sevk edilmesi ve patrikhane yetkililerin katılmaması dolayısıyla komisyonların da istenen hızda çalışmaması sonucu geciktiriyordu. Son çare olarak Artin ve Sava Paşalar, kendileri tek başlarına bu konuyu halledemeyeceklerinden, patrikhanelerden konuyla ilgili layihalar istenmesi talebinde bulundular²⁵.

²³ Adliye Nazırı Rıza Paşa'nın Mabeyn Baş Kitâbet'e sunduğu 2 Eylül 1306 (14 Eylül 1890) tarihli muhtura; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 238/111 lef 3.

²⁴ W. A. White'dan Salisbury'ye 17 Eylül 1890 tarihli telgraf; *TNA. FO.* 881/6046 no: 126.

²⁵ Hâriciye Müsteşarı Artin Dadyan Paşa'nın Mabeyn Baş Kitâbet'e 9 Eylül 1306 (21 Eylül 1890) tarihli takrir; *BOA. Yıldız Perâkende Evrâkı-Hâriciye Nezâreti Mârûzâtı (Y.PRK.HR.)*, nr. 13/70 lef 1.

Bu şekilde karşılıklı yazışmalarla komisyon çalışmaları sürdürülmeye çalışılırken, 24 Eylül 1890 günü komisyon patrikhanelerin taleplerinin ve kendilerinin bu taleplere ilişkin görüşlerinin yer aldığı ilk mazbatasını Padişah'a sundu. Bu ilk metin alınan kesin kararları ihtiva etmiyordu. Komisyonun ilk değerlendirmelerinin yer aldığı bu mazbatada sonradan gerekli tedkik ve tashihler yapıldıktan sonra kesin kararlar açıklanacaktı. Taşra Ermeni murahhaslarının durumları, rûhânî vazifesi olanların tutukluluk ve haps işlemleri, bazı hukûkî sorunlar, kitap basımı ve dağıtımı, mektep ve kiliselerin inşa ve tamiri, kiliselerde cemaatten para toplanması gibi daha birçok dinî-rûhânî yetki alanındaki konularla ilgili komisyonun görüşleri detaylı olarak izah edildi²⁶.

Ayrıca yetkililer, meselenin sadece rûhânî bazı taleplerle sınırlı kalmayarak yabancı devletlerin müdahalesine zemin hazırlayacak siyasî bir konu hale gelme riskine tekrar işaret etmişlerdi. Bu yüzden, devletin kadîm uygulamalarınca sürdürülmesi gereken dinî mevzuların devamında bir sakınca olmadığı açık olduğu fakat patrikhanelerin özellikle adlî mevzularla ilgili taleplerinin ucu açık şekilde olduğu ve siyasî hedeflere işaret ettiği yeniden vurgulanmıştı²⁷. Bu çerçevede hem Sultan'ın görüşleri alınarak²⁸ hem de komisyonun kendi içinde yaptığı çalışmalarla birkaç hafta devam eden görüşmeler neticesinde de patrikhanelerin taleplerinin mevcut şekilde kabulünün ya da uygulanmasının muvafık olmadığı kararlaştırılarak, meselenin patrikhanelere bu şekilde iletilmesi ve patrikhanelerin taleplerini “şayan-ı kabul suretde ta'dil ederek” yeniden bildirmeleri istendi²⁹.

Bu karara her iki patrikhane de yine itiraz etmişti ve taleplerinde herhangi bir değişiklik yapmak istememişlerdi. Çalışmaların, kararların alınmasını geciktirmesi ve komisyonun net bir sonuç açıklamaması patrikhanelerce şikâyet mevzusu edilmesinin yanında, patrikhaneler komisyonun verdiği tâdilât kararından sonra - 20 Ekim 1890 Pazartesi günü - kiliselerini kapatarak durumu protesto etmeyi kararlaştırmışlardı. Protesto olayının haber alınması üzerine II. Abdülhamit, 17 Ekim 1890 günü Sadaret'e verdiği bir irâde ile hemen o gün komisyonun toplanarak patrikhanelerin talepleri ile ilgili tedkik ve tashih işlerini tamamlamasını ve sonucun kendisine de bir mazbata halinde takdimini istedi³⁰.

²⁶ 12 Eylül 1306 (24 Eylül 1890) tarihli komisyon tutanakları ve konuyla ilgili diğer yazışmalar; *BOA. İ.MMS.* nr. 115/4957.

²⁷ Sadrazam ile Adliye, Hâriciye ve Dâhiliye nazırlarından oluşan heyetin Sultan'a 17 Eylül 1306 (29 Eylül 1890) tarihli arzı; *BOA. İ.DH.* nr. 1198/93737 lef 2.

²⁸ Sultan II. Abdülhamit'in 27 Eylül 1306 (9 Ekim 1890) tarihli irâdesi; *BOA. İ.DH.* nr. 1198/93737 lef 4.

²⁹ 27 Safer 1308 (12 Ekim 1890) tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası; *BOA. MV.* nr. 58/45. Aynı mazbatanın sureti; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 239/94 lef 2.

³⁰ Sultan II. Abdülhamit'in Sadaret'e 5 Teşrin-i Evvel 1306 (17 Ekim 1890) tarihli irâdesi; *BOA. İ.DH.* nr. 1202/94037. Aynı tarihli diğer bir irâde; *BOA. İ.DH.* nr. 1202/94039.

Komisyon aynı gün toplanarak, patrikhanelerin taleplerini yine madde madde inceledikten sonra, taleplere ilişkin kararlarını hazırladığı mazbata ile birlikte bir layiha halinde padişaha tekrar sundu³¹.

Ermeni Patrikhanesi daha önce “kilise kitaplarının dahi okunmasına yasak getirildiği” şeklinde de bir şikâyetle bulunmuş, II. Abdülhamit bu sırada Meclis-i Mahsus’a o konuyla ilgili olarak da ayrıca inceleme emri vermişti. Ancak konu ilk alınan kararlarda bir sonuca ulaşmamış ve bu kitaplarla ilgili hüküm daha sonra neticelendirilmek üzere ertelenmişti. Kararların ilânından kısa süre sonra II. Abdülhamit kilise kitaplarıyla ilgili mesele hakkında da kararın açıklanmasını istedi. Hem Sultan’ın beyanına hem de Meclis-i Mahsus’un müzakerelerine göre, Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinden beri kilise kitaplarının okunmasına yasak getirilmesi gibi bir durum söz konusu olmamıştı. Yalnız son zamanlarda yazılmaya başlanan ve “ülkede hükümet içinde hükümet oluşturmak” gibi bir hedef güttüğü görülen veya dinî kitap olup da üzerinde (devlet aleyhinde) çeşitli rumuz ve işaretler bulunan kitap ve risale gibi kimi yayınların yeniden neşrine yasak getirilmişti. Bu yasağın ülkedeki gelişmeler açısından doğru olduğunu düşünen Meclis-i Mahsus’un görüşünü Padişah da paylaşıyordu ve {kilise kitaplarının eskiden olduğu gibi okunmaya devam edilmesine ancak zararlı görülen siyasi yayınların neşrinin yasaklanmasının devamına} karar verildi³².

Diğer hususlarla ilgili alınan kararlar da patrikhanelere iletilmişti³³ ancak her iki patriklik de komisyonun yine bu kararlarından da memnun değillerdi. Diğer taraftan, yabancı sefirler de patrikhanelerin isteklerinin bir an evvel tamamlanması arzusunu, tehditvârî üsluplarla dile getirmeye başlamışlardı. Örneğin Rusya Sefiri, kararların patrikhanelerce olumlu bulunmaması sonrası, Rumlar’ın kiliselerini kapatarak durumu protesto etmeye İstanbul dışında İzmir ve Selanik gibi şehirlerde de devam edeceklerine dair duyumlar aldığını benzer bir üslupla ifade etmişti. Hatta sefire göre, bu durum giderek Rumların yaşadığı

³¹ 5 Teşrîn-i Evvel 1306 (17 Ekim 1890) tarihli Sadaret tezkiresi ve 6 Teşrîn-i Evvel 1306 (18 Ekim 1890) tarihli irâde; *BOA. İ.MMS.* nr. 116/4989. Komisyonca hazırlanan layiha ve aynı tarihli Sadaret tezkiresi; *BOA. Y.A.RES.* nr. 52/24. Aynı layiha üzerine komisyonun 7 Teşrîn-i Evvel 1306 (19 Ekim 1890) tarihli diğer bir mazbatası; *BOA. Y.A.RES.* nr. 52/26.

³² II. Abdülhamit’in Sadaret’e 9 Teşrîn-i Evvel 1306 (21 Ekim 1890) tarihli irâdesi; *BOA. İ.DH.* nr. 1201/93962. 10 Teşrîn-i Evvel 1306 (22 Ekim 1890) tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ Mazbatası ve mazbata ile ilgili Sadaret tezkiresi üzerine II. Abdülhamit’in 11 Teşrîn-i Evvel 1306 (23 Ekim 1890) tarihli irâdesi; *BOA. İ.MMS.* nr. 116/4990. Patrikhanenin taleplerinin 6. maddesinde yer alan bu konu komisyonun ilk incelemesinde de yukarıdaki kararlar aynı istikamette düşünülerek Padişah’a iletilmişti. Sadrazam Kâmil Paşa’nın Padişah’a 15 Eylül 1306 (27 Eylül 1890) tarihli tezkiresi; *BOA. İ.MMS.* nr. 115/4957 lef 3.

³³ Adliye ve Mezahib Nezareti’nden Ermeni Patrikliği’ne yazılan 11 Teşrîn-i Evvel 1306 (23 Ekim 1890) tarihli tezkire sureti; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/68 lef 9.

her bölgeye yayılacaktı. Meselenin bu şekilde sürüncemede kalmasının sorumlusu olarak da sefir, Sadrazam Kâmil Paşa'yı görüyordu. Ayrıca durumun Rum ahali tarafından nümayişlerle protesto edilmeye başlanarak, durumun sorumlusu olan Kâmil Paşa'nın istifasının istenebileceğini, böyle olaylar sonrası da Sultan'ın sadrazamı azlinin hoş olmayacağı gibi nümayişçilerin tutuklanmalarının kaçınılmaz olacağını, bunun da farklı sıkıntılara sebep olacağını aynı tehditkâr üslupla dile getirmişti. Sefir ayrıca zaten İngiliz yanlısı olarak bilinen Kâmil Paşa'nın konu ile ilgili tavrında İngiliz ve Avusturya sefaretlarının etkili olduğunu da eklemişti³⁴.

Patrikhane İçindeki Tartışmalar

Patrikhaneler tarafından kararlar hususunda ilgili makamlara herhangi bir cevap verilmediği gibi Ermeni Patriği Aşıkyan Efendi, bir kez daha "patriklik vazifesini ifâ hususunda aciz ve gayr-ı muktedir bulunduğunu" ifade ederek, daha önce kabul edilmeyen istifasının kabulünü ve vazifesinden ayrılmak istediğini bildirdi³⁵. Patrikhane içindeki diğer gruplarca yine suçlandığı anlaşılan ve hükümetle de yine kendisi karşı karşıya gelecek olan patriğin iyice iş yapamaz duruma geldiği anlaşıyordu. Ermeni Patrikhanesi meclisleri de toplanmıyor, dolayısıyla meclislerin yapacağı vazifeler de yerine getirilmiyordu. Meclislerin toplanmaması, patrikhane meclislerinin kararlara muhalefeti ile birlikte Sultan II. Abdülhamit'in de patrikhane meclislerine -özellikle meclis-i umûmîye- olan muhalefetinden kaynaklanıyordu. II. Abdülhamit bu meclisi yasal bir organ olarak kabul etmiyor ve kaldırılmasını istiyordu. Ancak Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde kabul edilmiş olan bu meclisin faaliyetlerini engellemek patriği de iş yapamaz duruma getiriyordu. Meclis-i Umûmî ile ilgili sürekli yaşanan tartışmalar yüzünden II. Abdülhamit, saltanatının ilerleyen yıllarında nizamnamenin belli hükümlerini tamamen askıya alacaktır. Bu sırada yaşanan temel tartışmaların sebeplerinden biri de yine bu konuydu. Patrik Aşıkyan Efendi'nin tekrar istifa etmek istemesi ve Patrikhane Meclis-i Umûmî'sinin de 31 Ekim 1890 günü toplanarak gündemdeki konuları görüşeceğine dair hükümete bilgi verilmesi üzerine benzer bir tartışma yaşandı ve hem Sadrazam Kâmil Paşa hem de Adliye ve Mezahib Nazırı Rıza Paşa bu taleple ilgili ne yapılacağına dair Sultan'dan bilgi istediler³⁶. Eğer patriğin istifası kabul edilirse, meclisin başkanı da patrik olduğundan başkanı olmayan meclis zaten toplanamazdı. Sadaret, toplantının Zabtiye Nezareti tarafından engellenmesine dair bir öneride bulunmuştu ancak bu öneri de Sultan tarafından, "böyle bir hareket meclisin toplanmamasını tavsiye etmek anlamına gelir hâlbuki bu meclis

³⁴ Hâriciye Nezâreti'nden Mabeyn Baş Kitâbet'e 14 Rebiülevvel 1308 (28 Ekim 1890) tarihli tezkire; *BOA. Y.PRK.HR.* nr. 13/81 lef 2.

³⁵ 15 Teşrîn-i Evvel 1306 (27 Ekim 1890) tarihli Ermeni Patrikliği'nden alınan takrir sureti; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/68 lef 6.

³⁶ Konuyla ilgili Mabeyn, Sadaret ve Adliye Nezareti arasındaki 18 Teşrîn-i Evvel 1306 (30 Ekim 1890) tarihli yazışmalar; *BOA. Y.PRK.AZN.* nr. 4/68 lef 2-3-4-5.

nizama uygun mudur? Bu belirlenmelidir” denilerek kabul edilmemişti. Ayrıca böyle bir engel Kumkapı hadisesine benzer bir kargaşaya da sebebiyet verebilirdi. Bunun için II. Abdülhamit Sadaret’ten Meclis-i Umûmî’nin yasal bir organ olup olmadığını tedkik ettikten sonra, ona göre toplantıya izin verilip verilmeyeceğinin kararlaştırılmasını istedi. Sultan, eğer toplantı yapılırsa herhangi bir uygunsuzluk yaşanmaması için zabtiyenin gereken önlemleri almasını da istiyordu³⁷. Fakat Sultan’ın bu ifadeleri dahi meclisin toplanmasına engel olunmasını istediğine dair bir kanaat oluşturuyordu. Zira nizamname hükmünce oluşturulmuş olan meclisin yasallığı açıktı. Böyle bir engelleme devleti sebepsiz yere başka bir çatışmanın içine çekecekti. Meclisin toplanmaması, işlerin aksamasının sorumlusu olarak yine hükümetin gösterilmesine ve kargaşadan, istenen talepleri yerine getirmeyen hükümetin sorumlu olduğunun söylenmesine sebep olacaktı³⁸.

Bir taraftan bu tartışmalar sürerken diğer taraftan da alınan kararlardan memnun olmayan Ermeni Patrikhanesi Cismânî Meclisi, bir süre sonra taleplerinin bir kez daha yinelenmesi için üyelerini toplantıya çağırdığı gibi, üyeler önceki taleplerine doğu vilayetlerinde yapılmasını talep ettikleri ıslahatlar hakkında da bir madde eklemek arzusunda olduklarını ifade etmişlerdi. Konudan haberdar olan II. Abdülhamit ise hükümete, Cismânî Meclisin bu taleplerinin “asla ve kat’a şayan-ı kabul olamayacağını” ifade ettiği gibi, mesele hakkında gerekli önlemlerin alınıp, patrikhanenin bu teşebbüsünün engellenmemesi halinde, durumdan Bâb-ı Âlî’yi sorumlu tutacağını bildirmişti³⁹. Eski Adliye ve Mezahib Nazırı Cevdet Paşa da, 4 Aralık 1890 günü Padişah’a sunduğu bir layihada yaşanan hadiselerin sorumlusu olarak Bâb-ı Âlî’yi ve Ermeni Milleti Nizamnamesi’nde patriğin yetkilerinin kısıtlanmış olmasını gösteriyordu. Talep edilen son değişikliklerin komitelerin tesir ve tehdidi altında yapıldığını belirten ve sürecin rûhânî taleplerden öteye gideceği endişesini taşıyan Cevdet Paşa, detaylı olarak birçok konudan bahsettiği layihasında meselenin özünü aşağıdaki cümlelerle açıklıyordu:

“... diğer patrikler gibi nüfuzunu gerektiği şekilde muhafaza edemediği cihetle Ermeni Patrikhanesi Nizamnamesi’nce patriğin iktidarı pek çok kısıtlanmış ve avamın nüfuzu artarak söz ayağına düşmüştür. Ermeniler ise güttükçe şamarıb bizce pek ağır görünen nizamnamelerine bile kanaat etmeyerek nizamın dışına çıkmaya cesaret etmekte. Ermenilerin bu yersiz tutumları Mezahib Nezâreti’nce sezilmiş ise de Bâb-ı Âlî son Kumkapı olayına kadar işin önemini benimsememiştir ...”⁴⁰

³⁷ Mabeyn Baş Kitâbet’ten Sadaret’e gönderilen 18 Teşrîn-i Evvel 1306 (30 Ekim 1890) tarihli tezkirenin sureti; BOA. Y.PRK.AZN. nr. 4/68 lef 1.

³⁸ Sadrazam Kâmil Paşa’dan Mabeyn Baş Kitâbet’e 24 Teşrîn-i Evvel 1306 (5 Kasım 1890) tarihli tezkire; BOA. Y.A.HUS. nr. 240/75.

³⁹ Sultan II. Abdülhamit’in Sadaret’e 31 Teşrîn-i Evvel 1306 (12 Kasım 1890) tarihli irâdesi; BOA. İ.DH. nr. 1295-6/102424.

⁴⁰ Cevdet Paşa’dan Mabeyn Baş Kitâbet’e 22 Teşrîn-i Sâni 1306 (4 Aralık 1890) tarihli layiha; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt: 19, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel

Patrikhanenin talepleri hakkında yapılan görüşmeler sonrası alınan kararların patrikhaneye bildirilmesi üzerine Bâb-ı Âlî, özellikle patriğin alınan kararlardan memnun olduğunu belirterek, patrikhanenin de karara olumlu yaklaşacağı görüşündeydi. Fakat patrikhaneden kısa sürede cevap gelmemesi üzerine II. Abdülhamit durumun nedeni hakkında bilgi istedi. Patrikhanenin cevabının gecikme sebebi biraz evvel ifade ettiğimiz gibi patrikhane meclislerinin toplanamamasından kaynaklanıyordu. Patriğin alınan kararlara olumlu yaklaşmasına rağmen patrikhane içinde bu kararları yetersiz bulanlar meclislerin toplanmasına engel olarak bir anlamda Bâb-ı Âlî'yi protesto ediyorlardı. II. Abdülhamit ise meselenin gecikmesinin Bâb-ı Âlî'nin meseleye yeterince ehemmiyet vermemesinden kaynaklandığını düşünüyordu⁴¹.

Bunun üzerine Bâb-ı Âlî'nin patrikhaneye yeniden yaptığı tebligatlar karşısında, Patrik Aşıkyan Efendi Mabeyn'e gelerek bizzat II. Abdülhamit'le görüştü ve alınan kararlar hakkında patrikhane adına şükranlarını sundu. Fakat kararların uygulamaya geçebilmesi için patriğin sözlü kabulü yeterli olmadığı için, patrik hemen aynı gün patrikhane meclis-i umûmîsinin kesin olarak toplanması yönünde çalışmaya başlayacağını ve kararların mecliste görüşülmesini sağlayacağını ifade etti. II. Abdülhamit ise bir süredir meclislerin toplanmayarak kararların geciktirilmesine olan kızgınlığını sürdürüyordu ve bu meclis-i umûmînin hukûkî bir değeri olup olmadığı konusunda problemler olduğunu dile getirdi. Sultan aslında bu meclis-i umûmî yerine yine patriğin başkanlık edeceği bir "meclis-i muvakkat" (geçici meclis) teşkil edilerek bu konuların o mecliste görüşülmesini istiyordu. Bunun üzerine Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ da padişahın bu görüşü doğrultusunda patrikhaneye gereken tebligat yapılarak istenen meclisin bir an evvel teşkil edilmesini ve kararlaştırılacak hükümlerin bu meclis vasıtasıyla tasdikinin ve uygulamaya başlanmasının daha münasip olacağı şeklinde bir karar açıkladı. Patrikhane nizamnamesinde yapılacak ta'dilatın gecikmemesi ve patrikhanenin idari işleyişindeki kargaşanın da bir an evvel sonlandırılması için en doğru yolun bu olacağı sonucuna varılmıştı. Böylece hem dağılmış durumda olan meclis-i rûhânî ve cismânînin vazifesini bu yeni meclis yürütecek hem de bu meclisin onaylayacağı bir komisyon yeni yapılan düzenlemeleri inceleyerek bir an evvel yeni alınan kararların hayata geçirilmesi sağlanmış olacaktı⁴². Ayrıca hem patriğin istifasının

---

Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s. 139-147, Belge No: 47. Aynı lâyiha müsveddesi; *BOA. Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.)* nr. 37/25. Ayrıca bkz. Ali Güler, "Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukukî Düzenlemeler", *OTAM*, Sayı: 6, Ankara 1995, s. 92; Ali Güler, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s. 34.

⁴¹ Sultan II. Abdülhamit'ten Sadaret'e 24 Teşrin-i Evvel 1306 (5 Kasım 1890) tarihli irâde; *BOA. İ.DH.* nr. 1201/93985. Sultan II. Abdülhamit'ten Sadaret'e 13 Teşrin-i Sâni 1306 (25 Kasım 1890) tarihli irâde; *BOA. İ.DH.* nr. 1206/94414.

⁴² 18 Teşrin-i Sâni 1306 (30 Kasım 1890) tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ Mazbatası; *BOA. Y.A.RES.* nr. 53/7 lef 2. Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'nın aynı konulu ve 25 Teşrin-i Sâni 1306 (7 Aralık 1890) tarihli diğer bir mazbatası; *BOA. Y.A.RES.* nr. 53/10 lef 5.

kabul edilmemesi hem de meclis-i muvakkat teşkili gibi uygulamaların daha önceden örnekleri de vardı. Nerses Varjabedian'ın patrikliği döneminde, Varjabedian'ın istifa talebi de kabul edilmeyerek kendisinin görevine devamı sağlanmış; yine 1866 yılında da görülen lüzum üzerine patrikhanede bir meclis-i muvakkat teşkil ettirilmişti. Konuyla ilgili o tarihte patrikhaneye yazılan tezkirenin sureti de çıkarılarak uygulamanın yeni bir şey olmadığı belirtildi⁴³. Bunun üzerine patrikhanede hem meclis-i rûhânî ve cismânînin yerine vazifeleri yürütecek bir meclis-i muvakkat hem de nizamnamenin ta'dilini görüşerek layihasını tanzim etmekten sorumlu bir komisyon oluşturuldu⁴⁴.

Meclis-i Umûmî meselesi o an için bu şekilde halledildiyse de bu konudaki problem ilerleyen zamanlarda da yaşanmaya devam edecektir. Nizamnamede var olan ve *Düstur*'a da yazılmış olan bu kanunun zamanın idarecilerince, hakkında herhangi bir irâde-i seniyye bulunmadan kaydedildiği görüşünde olan Sultan II. Abdülhamit ile patrikhane yetkilileri bundan böyle bu meclisin toplanması her gündeme geldiğinde karşı karşıya geleceklerdir. Sultanın güven duymadığı ve Ermeni meselesinde problemlerin yayılmasında bir çıbanbaşı olarak gördüğü bu meclisle ilgili tartışmalar da uzun müddet devam edecektir. Son durumla ilgili olarak ise bir müddetten beri istifa meselesini gündemde tutan Aşıkyan Efendi'nin, Mabeyn'i ziyareti sırasında istifa etmekten vazgeçtiğini ifade ettiği için memnun olan II. Abdülhamit, alınan kararlarla ilgili patrikhaneden gelecek cevabın ve onun da Meclis-i Vükelâ'nın hazırlayacağı bir mazbatayla onayının yeterli olduğunu bildirerek (kendisinin buna uygun irâdeyi hemen çıkaracağını taahhüt ediyordu), meclis-i umûmî meselesini o an için kapatmıştı⁴⁵. Patrikhane meclisleri ise toplanmakta yaşanan gecikmenin patriğin istifa etmek niyetinde olmasından kaynaklandığını dile getiriyorlardı. Aşıkyan Efendi istifa ederse kendileri de görevden çekileceklerini bildirdiklerini belirten üyeler, patrik net bir karar vermediği için meclisin toplanmasının geciktiğini belirtmişlerdi⁴⁶. Buna karşılık Sultan, Aşıkyan Efendi istifa etmediği için (ve patrik yakında tekrar Mabeyn'e gelerek kendisiyle görüşeceğiinden bu görüşme sonrası) patrikhane meclisleri üyelerini patrikhaneye çağırıp bir araya getirerek çalışmaların tekrar eskisi gibi sürdürülmesini⁴⁷ ve patrikle son kararlaştırıldığı şekliyle (teşkil edilmiş olan meclis-i muvakkat aracılığıyla) meselenin sonlandırılmasını ve alınan kararlar hususunda Meclis-i Vükelâ'nın da ayrıntılı

⁴³ Bu konuda o tarihte (15 Zilkade 1282-1 Nisan 1866) Adliye ve Mezahib Nezareti'nce Patrikhane'ye yazılan tezkirenin sureti; *BOA. Y.A.RES.* nr. 53/7 lef 3.

⁴⁴ Meclis-i Muvakkat'ın ve ta'dilat konusunu inceleyecek komisyonun azalarının isimlerini hâvi pusula; *BOA. Y.A.RES.* nr. 53/7 lef 4.

⁴⁵ Sultan II. Abdülhamit'ten Sadaret'e 25 Teşrin-i Sâni 1306 (7 Aralık 1890) tarihli irâde; *BOA. İ.DH.* nr. 1206/94415. Aynı tarihli diğer bir irâde; *BOA. İ.DH.* nr. 1206/94416 lef 2.

⁴⁶ Sadrazam Kâmil Paşa'dan Mabeyn Baş Kitâbet'e 26 Teşrin-i Sâni 1306 (8 Aralık 1890) tarihli tezkire; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 241/81.

⁴⁷ Sadrazam Kâmil Paşa'dan Mabeyn Baş Kitâbet'e 27 Teşrin-i Sâni 1306 (9 Aralık 1890) tarihli tezkire; *BOA. Y.A.HUS.* nr. 241/84.

bir mazbata hazırlayarak hem kendisine hem de patrikhaneye bildirmesini, bunun ardından çıkarılacak irâde ile de meselenin sonlandırılmasını istiyordu⁴⁸.

Kararların İlanı

Meselenin halli tüm uğraşlara rağmen yine uzadı ve patrikhane ile hükümet kurumları arasındaki devam eden yazışmalarla tespit edilen kesin kararlar birkaç ay sonra netleşti. Kararların tebliği daha da uzun sürdü ve ancak 1891 yılının Mart ayı sonlarında bütün vilayetlere yeni kararlar tebliğ edildi. İlerleyen dönemdeki patriklerden Mağakya Ormanyan ve diğer Ermeni kaynakları kararların Kasım ayı sonlarına doğru netleştiğini vurgularlar. Hatta Ormanyan 28 Kasım 1890 tarihinde Ermeni din adamlarınca alınan kararlardan dolayı Sultan'a şükran ve sadakat duygularının iletildiğini belirtir⁴⁹. Kararlar o tarihte alınmış olsa da ilgililere tebliği birkaç ay sonra olmuştur. Meselenin hallolması ve patrikhanelerle hükümet arasında bir süredir devam etmekte olan gerginliğin – o an için de olsa – sonlandırılması her kesim tarafından olumlu karşılanmıştı. Yabancı devletler arasında da kararlardan en fazla Rusya memnundu⁵⁰.

Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde var olan imtiyazlara ek olarak alınan bu yeni kararlar Sadaret tarafından bir tahrirat-ı umûmîyye ile vilayetlere bildirildiği gibi, bu yeni kararların uygulanmasına vilayet idarecilerince de özellikle dikkat edilmesi isteniyordu. Patrikhanenin talepleri üzerine alınan kararların son hâlini vilayetlere bildiren Sadrazam Kâmil Paşa'nın Kosova Vilayeti'ne yazdığı 19 Mart 1307 (31 Mart 1891) tarihli şukkada belirttiği son kararlar tam olarak şu şekildedir:⁵¹

Kosova Vilayet-i Behiyyesi'ne

Saadetlü Efendim Hazretleri

“Ermeni Patrikhanesi'nin imtiyâzât-ı mezhebiyyesinin idâme-i mahfûziyyeti zımnında vuku' bulan müsted'âyâtı üzerine cereyân eden tedkikat ve müzâkerâta tevîkân ve mezkûr patrikhanenin bâ-berât-ı âlî bâîz olduğu imtiyâzâtın mahfûziyyetini te'yîden üttihâz olunan mukarrerât vechiyle murabhasa ve episkoposların azl ve neşyeleri hakkında vâki' olacak şikâyatın sıbhati patriklikden istihsâr olunmadıkça icrâ' edilmemesi patriklik fermânının medlûli iktizâsından olduğundan ba'de-mâ dahî cürm-i meşhûd üzerine derdest edilenler müstesnâ olmak üzere sair murabhasa ve episkoposlar hakkında usûl-i kadîme vechle muâmele olunması

⁴⁸ Sultan II. Abdülhamit'ten Sadaret'e 29 Teşrin-i Sâni 1306 (11 Aralık 1890) tarihli irâde; BOA. İ.DH. nr. 1205/94359.

⁴⁹ Mağakya Ormanyan, *Azərbaycan (Millî Tarih)*, Kudüs (1912-1927), Cilt: III, Sütun: 4638-4648. Kararlar hakkında ayrıca bkz. Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 137-141.

⁵⁰ Hâriciye Nezareti'ne 22 Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1891 tarihli Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'nden vârid olan 22 numaralı tahrirat-ı mahremânenin suretidir; BOA. Y.A.HUS. nr. 243/87 lef 2. Sadrazam Kâmil Paşa'dan Mabeyn Baş Kitâbet'e 17 Kânûn-ı Sâni 1306 (29 Ocak 1891) tarihli tezkire; BOA. Y.A.HUS. nr. 243/63 lef 1.

⁵¹ BOA. Sadaret Mektûbî Kalemî Mühimme Odası Evrâkı (A.MKT.MHM.) nr. 502/1 lef 1.

Rehâbînin borç için tevkiî ve muhâkemeleri icâb etdiği halde öteden beri mensûb oldukları patrikhane ve murabhasahânelerde tevkiî olundukları misüllü ba'de-mâ dahî ol-vechle muâmele edilmesi ve rubbân ve papazların mevâdd-ı cezâiyyeden dolayı mahâkim-i adliyyede icrâ'-yı istintâk ve muhâkemelerinde istintâk dâireleriyle mahâkimden isdârî i'câb eden celb müzekkeresi Der-saadet'de patrikhane ve taşrada murabhasahâne vasıtasıyla tebliğ olunub patrikhane ile murabhas dahî celb müzekkeresini ahz etmelerini müteâkiben maznûn-ı alenî olan râhibi hükûmete teslîme mecbûr olarak iş bu mecbûriyyet ifâ olunmaz yâhûd hakkında celb müzekkeresi isdâr olunan râhib buna imtisâl etmez ise ihzâr için bi-t-tabî hükûm-i kanûna müracaât olunması ve sübût-ı töhmetle cezâ' tertîbine değin rehâbînin eşhâs-ı âdiyyenin mabûs ve mevkiî buldukları mahallere vaz' olunmayub dâire-i hükûmetde hâl ve sıfatlarına cespân ya'nî mer'iyü'l-bâtır olanlara mahsûs bir odada tevkiî edilmesi ve töhmeti sâbit olub da cünha ve kabâhat derecelerinde ise sıfat-ı rûhânîyesinin nez'î lâzım gelmeyeceği cihetle hakkında terettüb eden habs cezâsını mensûb olduğu patrikhane veya murabhasahâne geçirmesi ve isnâd olunan cürm cinâyet derecesinde ise mertebe-i sübûta isâl olunub mahkûm oluncaya kadar tevkiî ve istintâkınca yine dâire-i hükûmetde tahsîs olunacak odada alıkonulub sübût töhmetiyle hükûm tertîbinde ve sıfat-ı rûhânîyesi alındıktan sonra kanûnen taayyün eden cezâyı umûmî mahbeslerde ikmâl etmesi ve Memâlik-i Şâhâne'nin bir mahallinde intizâm ve âsâyişin jûlen halel-peşîr olması üzerine idâre-i örfiyye ilân olunduğu hâlde bunu mücib olan ahvâl ve esbâb mündeji' oluncaya kadar o memleket dâhilinde vukû'a gelecek cerâim ashâbının bi-l-istisnâ dîvân-ı harbde icrâ'-yı muhâkemâta dahî rubbân ve papazların mevkiîyyet ve mabûsîyyetleri husûsunda dîvân-ı harbce bâlâda mebsût usûle riâyet olunması

Usûl-i muhâkemât-ı cezâiyyenin mevkiî-i icrâ'ya vaz'ından beri mevâdd-ı cezâiyyeden dolayı şahâdete gelen rehâbînin avâm-ı nâs gibi yemîn etmekden imtinâları emr-i muhâkemeyi iştigal etmekte olmasına mebnî gerek umûr-ı hukûkiyye gerek da'vâ-yı cezâiyyeden nâşî tabliî iktizâ' eden rehâbînin âyînleri vechle mensûb oldukları patrikhanede yâhûd murabhasahâne tabliî etdirilmek üzere tanzîm olunan fıkra-i nizâmîyye mücebince muâmele olunması

Akd-i nikâh ve fesb-i nikâh maddelerinden mütevellid nafaka da'vâları öteden beri burada patrikhanede ve taşrada murabhasahânelerde görülmekte olduğu misüllü ba'de-mâ dahî teâmül-i kadîmeye riâyet olunmakla berâber takdîr-i nafaka hakkında gerek patrikhaneden ve gerek taşra murabhasahânelerinden verilen karar yâhûd i'lâmların tahsîl-i nafaka olunacaklar taraflarından i'tirâz vuku' bulmadıkça icrâ' dâirelerince öteden beri icrâ' olunageldiği gibi asıl mesele-i iştigâlîyye olan nafakanın ziyâde takdîr kılınığın ve bu sebeble tesviyesince cezâiyyeti bîn-i icrâ'da iddiâ' ve der-miyân edenlerin bu bâbdaki i'tirâzlarının istimâ' ve tedkiki husûsu dahî ba'd-ez-în patrikhaneye havâle olunub bunun üzerine patrikhaneye bi-t-tedkik ta'dül veya tasdîki hâvî verilecek karâr-ı nihâiyyelerin bir günâ iddi'â ve i'tirâza bakılmayarak icrâ' dâirelerince icrâ'sına mübâderet ve bu bâbda sair medyûnlar hakkında cârî olan usûle tevfiîk hareket edilmesi zımnında mahâkim-i adliyyeye ta'lîmât ve mahâkim-i şer'iyyeye ma'lûmât verilmesi, mahâkim-i şer'iyyeye rü'yet olunan verâset da'vâlarında erbâb-ı mîrâsın patrikhaneden isti'lâmî min-el-kadîm cârî olan usûlde bulunduğın gibi ba'd-ez-în dahî bu usûle riâyet olunması

Ma'bed ve mekâtibin ve cemââta mahsûs olan sâir müessesâtm inşâ' ve ta'mîr ve idâreleri için herkesin rızâsıyla vereceği sadakata üteden beri bir şey denilmemekde ise de bu vesîle ile bilâ-ruhsât bilet tab' olunarak abâlîden akçe istihâsîlî hükûmet-i seniyyece ittihâz olunan usûle münâfî olduğundan ya'nî abâlîden bu vâsita ile cellb ve istihâsîl olunacak akçelere dâir hükûmetçe kesb-i vukûf edilmek lâzım geleceğinden cemâat-i sâire rüesâsı misüllü Ermeni rüesâ-yı rûhânîyesinden dabî inşâ' ve ta'mîr ve idâre-i müessesât-ı hayriyye için efrâd-ı cemâatden bilet tab'yla para toplayacak oldukları halde beyân-ı esbâbı ve ta'yîn-i mikdârı ile hükûmet-i seniyyeden istidâ-yı ruhsât ederek âna göre müsadde-i lâzıme i'tâ' olunması

Patrikhane nizamnâmesinin te'sîsât komisyonunun vazâifine dâir olan kırk altıncı maddesinde bu komisyonun ma'rifeti ve meclis-i cismânînin rızâsı olmadıkça Der-saadet ve havâlisinde kilise ve mekteb ve bunlara mümâsil emâkin-i mezhebîyenin inşâ' ve ta'mîr olunamayacağı musarrab bulunmasına ve bin iki yüz yetmiş iki sene-yi hicriyyesinde neşr olunan islahât fermân-ı âlisinde müceddeden inşâsı iktizâ' eden kilise ve hastane ve mekteb ve mezarlıklar için ruhsât-ı lâzımeyi patrikler yâbûd cemâât metropolitleri Bâb-ı Âlî'den istizân edüb mevâni'-i mülkiyye olmadığı halde ruhsât-ı seniyye arzân buyrulması hakkında fikarât-ı mahsûsa münderic olmasına nazaran vilâyât-ı şâbânedede bulunan murabhasların ve bâ-busûs Kudüs-i Şerif Patrikliği ile Sis ve Abtamar Katoğikoslukları dâire-i rûhânîyelerine tâbî' olan mahâllerde ânların istidâları is'âf olunagelmîş olduğundan ba'de-mâ dabî bu kaideye riâyet olunmakla beraber Der-saadet Patrikliği'ne mensûb mahâllerde cemââtleri efrâdı tarafından o misüllü istidâlar vukû'unda patrikhaneden istifsâr-ı mütâlaa ile alınacak cevâba göre muâmele-i lâzımenin îfâsı husûslarına Meclis-i Mahsûs-ı Vükela'nın tensîbiyle bi-l-istizân irâde-i seniyye-i hazret-i pâd-şâhê şâyân buyrulmuş ve mukarrerât-ı mebhûs-ı anı Adliyye ve Mezâhib Nezâret-i celîlesinden Ermeni Patrikhanesi'ne tebliğ edilmiş ve sâir icâb edenlere ma'lûmât verilmiş olmağla vilâyet-i celîlelerince ve mülbâkâtınca dabî husûsât-ı meşrûhâya müteallik muâmelâtın mukarrerât-ı merkûmeye tevfiķan icrâ'sına i'tinâ' olunması esbâbının istikmâlîne himmet olunması sıyâkında sukka terkîm kâıldı."

Sadrazam

Kâmil

Kararların ilânından birkaç gün sonra yayınlanan yeni bir umûmî tahrirat ile de önceki metinde, yerel ruhbanların vazifeleri ile nafaka ve nikâh davaları hakkında alınan kararların bütün gayr-ı Müslim tebea için de uygulanması gerektiği bildirilmiştir.

"... Mukarrerât-ı mezkûreden rehâbînin mevâdd-ı hukûkiyye ve cezâiyyeden dolayı cellb-i istintâk ve tevkiḫleri ve ind-el-iktizâ tabliḫleri husûslarında ve akd-i nikâh ve fesh-i nikâhdan mütevellid nafaka da'vâlarında riâyet olunması lâzım gelen ve tabriḫrât-ı umûmiyye-i mezkûrede ta'yîn olunan usûlün milel-i sâire-i gayr-ı Müslîme'ye de şumûlü tabîi olduğundan abvâl-i mümâsilede usûl-i mezbûreye tenfiķ

muâmele edilmesi bâ-tensîb icâb eden mahâllere teblîgat icrâ' kılınmış olmağla dabî âna göre iktizâ-yı hâlin ifâsına"⁵²

Bu şekilde son şekli verilerek yayınlanan kararlar Ermeni Patrikhanesi'nce yine yeterli bulunmamıştı. Patrikhane meclisleri üyelerinin çoğunluğu kararları eksik bulmuşlar ve sorumlu olarak da patriği görmüşlerdi. Padişah'la görüşmesi sırasında ilk taslak kararları uygun bulduğunu bildiren Aşıkyan Efendi de muhtemelen sonradan yapılan bazı değişiklikler ve patrikhane içinde bu kararlara ve kendisine karşı yapılan eleştiriler karşısında, nihai kararların istedikleri şekilde sonuçlanmadığını ifade edecektir. Aşıkyan Efendi, kararların vilayetlere tebliğinden yaklaşık bir ay sonra Adliye ve Mezahib Nezareti'ne yeni bir takrir sunmuştu. Patriğin takririnden, alınan kararlardan pek memnun olmadığı anlaşılıyordu. Patrik, Rum Patrikhanesi ile ilgili alınan kararlara kendileri hakkında alınan kararlar arasında farklar olduğunu ve kendilerinin bazı taleplerinin "şayan-ı esef" hiç kabul edilmediği gibi, bunlar hakkında hiçbir şey de denilmemiş olduğunu ifade ediyordu. Patriğe göre, hükûkî bazı meseleler ve mektepler ile dinî müesseseler ve hayır kurumları hususlarında Rum rûhânîlere tanınan imtiyazlar Ermeni rûhânîlere verilmemişti ve Hristiyan tebea arasında Rumların daha imtiyazlı oldukları gibi bir görüntü oluşmuştu. Örneğin bu tür kurumların inşa ve tamirleri için ahalden toplanacak paraların, patrikhanenin vereceği bir makbuz aracılığıyla patrikhane yetkililerince toplanması hususu belirsizliğini koruyordu. Ermenilerden toplanacak her türlü îâne hususunda hükümete müracaat etmeyi pek imkân dâhilinde görmeyen patrikhane, yeni inşa edilecek kurumlar hakkında da imtiyazlarının genişletilmesi talebini bir kez daha yineliyordu⁵³.

Sonuç

1890 yılı sonlarında netleştirilen ve 1891 yılı başlarında ilân edilen, Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde var olan imtiyazlara ek olarak alınan kararlar mevcut haliyle kalacak, dile getirilen eksiklikler ve genel anlamda nizamname tartışmaları ise Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürmeye devam edecektir. 1890 yılında yaşanan tartışmalar ve sonrasında alınan kararlarda görüldüğü gibi, Sultan II. Abdülhamit nizamnameye itiraz edip, nizamname hükümlerinin birçoğunu kaldırmayı tasarlarken, eski hükümlerin hiçbirine dokunulmadığı gibi ek olarak bu yeni hükümler uygulamaya konulmuştur. Karar sonrası Ermeni Patriği'nin dile getirdiklerinden de anlaşıldığı üzere, Islahat Fermanı sonrası gayr-i Müslim

⁵² Sadaret tarafından yayınlanan 21 Mart 1307 (2 Nisan 1891) tarihli tahrîrât-ı umûmiyye; BOA. A.MKT.MHM. nr. 502/1 lef 5. Aynı tahrîrâtın sureti; BOA. Rumeli Müfettişliği Umûmî Teblîgat Evrakı (TFR.İ.UM.) nr. 26/2556 lef 2. Aynı konuda Dâhiliye Nezareti tarafından umûm vilayet ve mutasarrıflıklara yazılan 5 Mayıs 1307 (17 Mayıs 1891) tarihli tahrîrat; BOA. Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH.MKT.) nr. 1833/28. Kararların ilânı ve öncesinde yaşananlar hakkında ayrıca bkz. R. E. Güllü, *a.g.e.*, s. 135-157.

⁵³ Ermeni Patrikhanesi'nden Adliye ve Mezahib Nezareti'ne 6 Nisan 1307 (18 Nisan 1891) tarihli takrir sureti; BOA. Yıldız Mütenevvi Mârûzât Evrakı (Y.MTV.) nr. 49/101 lef 3.

nizamnamelerin ilanından beri tartışma konusu olan ve 1890 yılında bir krize dönüşen bu rûhânî taleplerle ilgili husus, yeni kabul edilen beş maddelik imtiyazlarla da sonlanmayacaktır. Osmanlı Devleti yetkilileri nizamnamenin birçok maddesine idârî hak ve yetkilerin ihlali gerekçesiyle itiraz ederken, patrikhane yetkilileri nizamnamede var olan yasal haklarının engellenmeye çalışıldığı ve çeşitli konularda da hukukî boşluklar bulunduğu gerekçeleriyle şikâyetlerde bulunmaya devam edeceklerdir. Kısacası nizamnamenin uygulanması hususunda Osmanlı Devleti yetkilileri de patriklik yetkilileri de memnun olmamışlardır.

Ayrıca sadece Ermeni Patrikhanesi'nin değil Rum Patrikhanesi'nin de taleplerinin sadece rûhânî bazı isteklerle sınırlı olmadığı ve siyasi bir takım hedefler güttüğü açıktır. Özellikle Avrupalı sefirlerin meseleye müdahil olmaları ve konuyla ilgili tavırları meselenin siyasi yönünü ortaya koymaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin mevcut hâli bu durum karşısında da devleti çaresiz bırakmıştır. Meselenin tamamen farkında olan Sultan II. Abdülhamit'in de nizamnamenin birçok hükmüne itiraz ederken, sonuçta bu yeni maddeleri de onaylamak zorunda kalması, Osmanlı Devleti'nin özellikle ülkesinde yaşayan gayr-i Müslimlerle ilgili birçok gelişmede kendi irâdesini ortaya koymakta zorlandığı gerçeğini bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

Ermeni Patrikhanesi'ne tanınan 5 maddelik bu yeni imtiyazlar özellikle 1908 yılında anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinden sonra da Osmanlı hükümetleri ile patrikhaneler arasında tartışmalara sebep olacaktır. Meşrutiyet döneminin, Müslim – gayr-i Müslim ahali arasında daha fazla yakınlık oluşturabilme ve eşitlik hedefleri çerçevesinde bu imtiyazları doğru bulmayan hükümetlerin politikalarına karşılık, patrikhaneler böyle bir durumu yine hukukî haklarının ihlali olarak yorumlayacaklar ve konuyla ilgili ilerleyen dönemlerde de ciddi tartışmalar yaşanacaktır. Özellikle din adamlarının azl ve sürgün edilmeleri ile maddi sebeplerle gözaltına alınma usülleri hakkındaki ilk iki madde patrikhane tarafından farklı şekillerde yorumlandığı için, en çok tartışılan konular bunlar olacaktır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında Anadolu'da yaşanan kargaşalarda, olayların kiliselere de sıçraması karşısında yerel güçlerin müdahaleleri üzerine sorgulanan veya gözaltına alınan din adamları hakkında patrikhane sürekli bu maddelerin ihlâl edildiğini öne sürerek itirazlarda bulunacaktır. Bu örnekler de konunun siyasi mahiyetini desteklemektedir.

Kaynakça***Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri******(The National Archives)******(Foreign Office)***

881/6046 no: 121; no: 126.

(Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A.MKT.MHM.: nr. 502/1.

DH.MKT.: nr. 1833/28.

İ.DH.: nr. 1164/91013; nr. 1193/93355; nr. 1198/93737; nr. 1201/93962; nr. 1201/93985; nr. 1202/94037; nr. 1202/94039; nr. 1205/94359; nr. 1206/94414; nr. 1206/94415; nr. 1206/94416; nr. 1295-6/102424.

İ.MMS.: nr. 115/4957; nr. 116/4989; nr. 116/4990; nr. 134/5747.

MV.: nr. 56/5.

TFR.İ.U.M.: nr. 26/2556.

Y.A.HUS.: nr. 237/63; nr. 238/15; nr. 238/111; nr. 239/94; nr. 240/75; nr. 241/81; nr. 241/84; nr. 243/63; nr. 243/87.

Y.A.RES.: nr. 51/22; nr. 52/8; nr. 52/24; nr. 52/26; nr. 53/7; nr. 53/10.

Y.EE.: nr. 37/25.

Y.PRK.A.: nr. 6/2.

Y.PRK.AZN.: nr. 4/45; nr. 4/48; nr. 4/53; nr. 4/68.

Y.PRK.HR.: nr. 13/70; nr. 13/81.

Y.PRK.MYD.: nr. 9/67.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt: 19, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1988.***Gazeteler***

The New York Times.

EserlerBEBİROĞLU, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Ohan Matbaacılık, İstanbul 2003.

- GÜLER, Ali, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- KAYAOĞLU, Taceddin, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.
- ORMANYAN, Mağakya, *Azkebadum (Milli Tarih)*, Cilt: III, Kudüs (1912-1927).
- ZARIFI, Yorgo L., *Hatıralarım: Kaybolan Bir Dünya – İstanbul 1800-1920*, (Çeviren: Karin Skotiniyadis), Literatür Yayınları, İstanbul 2006.

Makaleler

- GÜLER, Ali, “Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukukî Düzenlemeler”, *OTAM*, Sayı: 6, Ankara 1995, s. 91-137.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, “{Ermeni Nâmı Taşımak Töhmetsidir?}: 19. Yüzyıl İstanbul’unda Yaşanan Ermeni Hadiseleri Sonrası İstanbul’u Korumak Amacıyla Alınan Önlemler ve Bu Önlemlere Karşı Tepkiler”, *Osmanlı İstanbulu II (II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)*, (Editörler: Feridun M. Emecen–Ali Akyıldız–Emrah Safa Gürkan), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 815-841.
- KENANOĞLU, M. Macit, “Sava Paşa: İslam Hukuku Hakkındaki Eserleriyle Tanınan Gayrimüslim Osmanlı Devlet Adamı (1832-1904)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt: 36, İstanbul 2009, s. 183-184.
- KOCA, Ferhat, “Osmanlılar Döneminde Gayr-i Müslim Bir İslam Hukukçusu: Sava Paşa (Ö.1901), Hayatı, Eserleri ve İslam Hukukuna Dair Görüşleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Konya 2005, s. 93-114.

Bürokratik Nüfûza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak Üzerine Bir Girişim: Mahmud Nedim Paşa'nın Görüşlerinde Ahlâk ve Devlet İdaresi

An Initiative for Reconstituting the Monarchical Sovereignty Against the Bureaucratic Domination: Mahmud Nedim Pasha's Ideas on Ethics and the State Administration

Gökhan Kaya*

Özet

Bu çalışma son dönem Osmanlı yüksek bürokrasisi içinde yer almış, iki defa sadrazam olmuş Mahmud Nedim Paşa tarafından yazılan *Âyine ve Hasbihâl* isimli risalede dile getirilen ahlaki politika temelli devlet idaresine dair düşüncelere odaklanmıştır. Aynı zamanda bir siyaset teorisi sayılabilecek bu risalede Mahmud Nedim Paşa, padişahın iktidarını azaltıp bürokrasinin nüfuzunu arttırdığı için Tanzimat reformlarını eleştirmiştir. Bir başka deyişle iktidarın Saray'dan Bab-ı Âli'ye geçmesine karşı çıkmıştır. Tanzimat bürokrasisine karşı geleneksel bürokrat grubundan olan Mahmud Nedim Paşa hem Tanzimat reformlarına ve bu reformların yürütücüleri olan bürokratlara karşı koyabilecek hem de ahlaki tutum ve değerlere dayanan yeni bir düzen önermiştir. Kısaca onun önerisi otokrat ve kararlı bir padişah ile ahlaki tutum ve değerlere sahip itaatkar bir bürokrasiden oluşuyordu. Bundan başka Mahmud Nedim'in yaklaşımıyla geleneksel Osmanlı nasihatnâme literatürü arasındaki bazı farklar ve benzerlikler ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anabtar Kelimeler: Mahmud Nedim Paşa, Âyine ve Hasbihâl, Risale, Nasihatname, Tanzimat Bürokrasisi, Geleneksel Bürokratlar

Abstract

This study focuses on moral polity ideas mentioned in pamphlet of *Âyine ve Hasbihâl* by Mahmud Nedim Pasha. Mahmud Nedim was one of the traditional bureaucrat group who opposed the Tanzimat reformism.

---

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Çorum.
E-mail: gokhankaya71@gmail.com.

He had criticized about Tanzimat reforms. These reforms meant for him the contraction of the sultan's power and the rise of bureaucracy, in other words, he criticized the shifting of the locus of power from the Palace to the Porte. Against the Tanzimat bureaucracy Mahmud Nedim suggested of both resisting the Tanzimat reforms and forming a new order with the based moral policy. Briefly his suggestion consisted of an autocratic and determined sultan and to have moral attitudes and submissive bureaucracy. Moreover, Mahmud Nedim's approach will be attempted to compare the some differences and similarities with the traditional Ottoman mirror for princes (nasihatnâme) literature.

Keywords: Mahmud Nedim Pasha, Âyine ve Hasbihâl, Pamphlet, Mirror for Princes, Tanzimat Bureaucracy, Traditional Bureaucrats

Giriş

XIX. yüzyıl Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine yapılan çalışmalarda dikkat çekici bir eksiklik göze çarpar. Bu eksiklik, Tanzimat Fermanı sonrası Osmanlı siyaset düşüncesinin, Osmanlı klasik dönem siyaset düşüncesiyle olan bağlarının, etkilenme derecesinin boyutlarının yeterince ele alınmamış olmasıdır. Belirtilen yüzyılın mutlak anlamda bir reform yüzyılı olması ve bu reformlara değişen derecelerde etki eden Avrupa'nın model olarak alınması; dönemin siyaset, hukuki, idari, kültürel, iktisadi düşüncesinin Avrupalı kaynaklarını incelenmesini öncelikli kılması, bu eksikliğin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Ancak XIX. yüzyıl sadece Avrupa'nın model alındığı bir yüzyıl değil aynı zamanda Osmanlı aydınlarının, devlet adamlarının Klasik Osmanlı kültürünü yeniden ve derinlemesine okuduğu bir yüzyıldır.¹

Osmanlı siyasal düşüncesi daha çok iki yazın türü odağa alınarak incelenmiştir. Bunlardan ilki, Osmanlı tarih yazıcılığıdır. Bu tür, yazıldığı dönemin egemen siyasal kültürünün içinde olduğu için bu kültürün ne tür düşünsel yatınlıklar ürettiğinin anlaşılmasında önemli bir rol oynar. İkinci yazın türü ise, hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar, devlet yönetiminin esasları ve şartları, zamanın anlayışına göre en uygun yönetimin nasıl olması gerektiği ve bu amaca nasıl ulaşılacağını, halkın durumu, toplumun hali anlatılarak kötü yönetimin zararlı sonuçlarının açıklanması gibi içeriklere sahip nasihatnâme/siyasetnâme yazıcılığıdır.²

¹ Hüseyin Yılmaz, "Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, Sayı: 2, İstanbul 2003, s. 295.

² Bu yazın türü için Bkz.: Ağâh Sırrı Levend, "*Siyasetnâmeler*", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*: 1962, TDK Yayınları, sayı 217, TTK Basımevi, Ankara, 1963; Ahmet Altay, "*Klasik Dönem Osmanlı Siyasetname Gelenegine Genel Bir Bakış*", *Turkish Studies*, volume 6/3, Summer 2011, s. 1795-1809; Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 1992; Bernard Lewis, "Ottoman Observes of Ottoman Decline" *Islamic Studies*, I/I 1962, s. 71-87; Cornell H. Fleischer, "From Seyhzade

Bu ıslahat risâleleri olarak da adlandırılabilir bu siyasetnameler³ devletin, toplumun içine düştüğü “*kötü*” durumdan nasıl kurtarılabilirine dair somut teşhis ve önerileri barındırır.⁴ Bu teşhis ve öneriler “*bozulmanın*” net bir şekilde görüldüğü XVI. yüzyılın sonlarından⁵ başlayarak İmparatorluğun son erdiği erken XX. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir.

XIX. yüzyılda görülen, Balkan milliyetçiliği/ayrılıkçılığı, Mısır Sorunu, mali zorluklar gibi sorunlar ile daha derinden işleyen İmparatorluğun Avrupa ekonomilerine eklenmesinin⁶ ortaya çıkardığı sorunlar bu yazın türünün

---

Korkud to Mustafa Âlî: Cultural of The Ottoman Nasihatname”, *IIIrd Congress on The Social and Economic History of Turkey* içinde, Ed. H.W. Lowry & R.S. Hattox, İstanbul, The Isis Press, 1990, s. 67-77; Erol Özvar, “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 1999/2, Yıl: 4, sayı 7, s. 135-151; H. Bahadır Türk, *Çoban ve Kral*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012; Pál Fodor, “State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, Tomus XL (2-3), 1986, s. 217-240; R. Abou Al-Haj, “The Ottoman Nasihatname as a Discourse Over Morality”, *Melanges Professeur Robert Mantran*, Ed. A Temimi, Zaghuan 1988, s. 17-30.

³ Nasihatnâme/siyasetnâme ile ıslahatnâme yahut ıslahat layihaları/risaleleri arasında ortak noktalar olmakla birlikte; üslup, yorum, yaklaşım ve ihtiva ettikleri konuların çeşitliliği açısından farklılıklar mevcuttur. Yılmaz, Hem mensup olduğu nasihatname/siyasetname geleniğini yansıttığı için hem de farklı içeriklerini dile getirmesi bakımından bu tür eserlerin tamamına ıslahatnâme isminin verilmesinin doğru olacağı kanısındadır. Bkz.: Çoşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni bir Kavramsallaştırma: ıslahatnâmeler.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 1, Sayı: 2, İstanbul 2003, s. 302. Siyasetnamelerle ilgili bir başka zorluk ise bu türün risaleler ve kanunnâmelerin sınıflandırmasını zorlaştıran bir iç içe geçmişliği, orijinallikleri, yazarlarının bilinmemesi, yazıldıkları dönem ya da tarih konusunda muğlaklıklar barındırabilmesidir. Bkz.: Ahmet Uğur, *a.g.e*, s. 13; H. Bahadır Türk, *a.g.e*, s. 12.

⁴ Osmanlı devlet, siyaset ve toplum anlayışının XVI-XVII yüzyıllar arasında geçirdiği dönüşüm ile meydana gelen çözülme karşısında üretilen çözümler ile bu çözüm sahiplerinin genel bir tasviri ve değerlendirmesi için Bkz.: Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997.

⁵ Örneğin Âsafnâme'nin yazarı Lütfi Paşa, Kanuni Sultan Süleyman zamanında rüşvetin yaygınlığını, mali dengenin bozulma emarelerini, ulufeli askerlerin sayısındaki artışı ve ocağa asker alma biçimindeki bozulmayı eleştirmişti. Bkz.: M. Tayyip Gökbilgin, “Lütfi Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, 5. Baskı, c. 7. MEB, Devlet Kitapları, İstanbul, 1978, s. 99. Mustafa Âlî, kanun-ı kadime aykırı uygulamaları sekiz başlıkta eleştirmiştir. Bkz.: Öz, *a.g.e*, s. 55-59. İlmiye sınıfından Hasan Kâfi ise ehil olmayan kişilerin geldikleri makamların bir sonucu olarak adalet anlayışındaki ihmalkarlığı; yöneticilerin kibirlerinden dolayı alim ve tecrübeli kimselerle müşavere etmeye tenezzül etmemelerini; ordu içindeki hiyerarşinin bozulmasını eleştirmiştir. Bkz.: Mehmet İpşirli, “Hasan Kafi El-Akhisâri ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem fi Nizami'l-Âlem” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11, 1979-1980, s. 240-250.

⁶ Osmanlı ekonomisinin kapitalizme eklenme, periferileşme sürecini dünya sistemi teorisi perspektifinden analiz eden kaynaklar için Bkz.: *The Ottoman Empire and the World Economy*, Der. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge 1987; Şevket Pamuk, *Osmanlı*

artmasına neden olmuştur. Ayrıca bu eklemelenmenin doğrudan sonucu olan Tımar-zeamet düzeninden lonca sistemine kadar pek çok geleneksel kurumun ortadan kalkmasının yol açtığı sorunlar;⁷ yüzyılın ortalarından itibaren yazılan ıslahat metinleri olarak risalelerin, İmparatorluğun kurumlarının tarihteki köklerinin ve kurumsal reformlarının hukuki temellerinin yoğun bir şekilde hatırlandığı, tartışıldığı ve çeşitli önerileri içeren temel metinler olmasını da sağlamıştır.⁸

Risalelerin temel meselesi olan devletin çözülmesini engellemeye yönelik en somut adım; devlet anlayışı ve devlet idaresinde gerçek anlamda Osmanlı-Türk modernleşmesinin başlangıcı sayılan⁹ 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda okunan Gülhane Hatt-ı Hümayun'u¹⁰ ile başlayan Tanzimat Dönemi reformları olmuştur.

Bu modernleşmenin faileri Babıâli'de görev yapan bürokratlardır.¹¹ Bu doğrultuda Tanzimat Fermanı'nı bir bürokrat olan Mustafa Reşid Paşa hazırlamış, padişah Abdülmecid'in bir fermanı olarak yürürlüğe girmiştir. Bir kalemiye mensubu olarak Mustafa Reşid Paşa'nın ıslahat düşüncesi tıpkı selefleri Sadrazam Râmi, Râgıp ve Halil Hamid Paşalar gibi siyasi ve idari tedbirlere öncelik vermek, devletin kurtuluşunu güçlü bir merkezi idarenin oluşturulmasının gerekliliği gibi içeriklere sahipti. Ferman, padişahın

---

Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913, Yurt Yayınları, Ankara 1984. Bu sürecin özet bir anlatımı için ise Bkz.: Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, IV. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 39-71.

⁷ Bu sorunların nasıl yeni sorunlar olduğunun en iyi göstergelerinden birisi yüzyılın sonuna doğru Osmanlı ekonomisinin belirleyici aktörlerinden olacak Avrupa sermayesi kaynaklı Osmanlı Bankası, Düyûn-u Umûmiye İdaresi, imtiyazlı demiryolu şirketleri, Deutsche Bank gibi yabancı bankalar, Fransız Reji İdaresi'nin tütün tekeli gibi kurumlardan anlaşılır. Böylece İmparatorluk XX. yüzyıla ekonomik çıkarları gereği Osmanlı'nın devam etmesinden yana tavır koymuş büyük Avrupalı güçlerin; bir yandan içerideki bürokrasiyi siyasi-ekonomik olarak desteğiyle diğer yandan da yine onların giderek artan ekonomik hegemonyası altında girmiştir. Bkz.: Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

⁸ Douglas A. Howard, "Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit", *Erken Modern Osmanlılar*, Ed. Virginia H. Aksan- Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 191.

⁹ Halil İnalcık, "*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*", *Belleten*, C. XXVII, 1964/112, s. 603-622.

¹⁰ Fermanın tam metni için Bkz.: *Düstur*, I. Tertip, C.1, s. 4-7; Ahmet Rasim, *İstibdattan Hâkimiyet-i Milliyeye*, C. 1, İstanbul 1924, s. 233-237; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, Ankara 1988, s. 255-258; *Tanzimat*, İstanbul Maarif Vekâleti, İstanbul 1940, s. 48; *Takvim-i Vekayi*, Def'a: 187(15 N 1255/ 22 Kasım 1839).

¹¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 15-31; Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Babıâli (1789-1922)*, Çev. L. Boyacı-İ. Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 32; Ersin Kalaycıoğlu- Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Der. Ersin Kalaycıoğlu- Ali Yaşar Sarıbay İstanbul 1999, s. 4-21.

otoritesinin, hakları garanti altına alınmış reformcu bir bürokrasiye devredilmesinin önünü açmıştır.¹²

Nitekim fermanın fikir babalarından olan Sadık Rıfat Paşa'nın yazdığı bir risalede padişahın otoritesinin sınırlandırılmasının gerekliliği açıkça görülür. Paşa, fermanın ana amaçlarından olan temel hakların garanti altına alındığı, padişahın keyfi yönetiminin sınırlandırıldığı, kanun hâkimiyeti kurmak için geçmiş dönemlerde seyfiye ve ulemaya verilmiş ayrıcalıkların ve itibarın rasyonel, kurallı bir yönetimin öznelere olarak Bâb-ı Âli bürokratlarına verilmesi gerektiğini açıkça talep etmiştir.¹³

Bürokrasinin rasyonel, kurallı bir yönetim anlayışına doğru geliştiğinin en iyi kanıtlarından birisi, 24 Mart 1838'de yani II. Mahmud döneminde kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin çalışmalarının¹⁴ kısa sürede düzenli hale getirilmesi, görüşmelerin nasıl yapılacağına ilişkin kendi nizamnamesiyle, iki kâtibinin olmasıdır. Meclis-i Vâlâ, kanun ve tüzük hazırlamanın yanı sıra iç ve dış sorunlarını çözmeye yönelik de iyi işleyen bir kurum olmuştur.¹⁵

Merkezi bürokrasinin egemenliğinin kurulmasının ikinci göstergesi, 1840'ların başından itibaren fer'i, kurum ve yasalar tarafından tanımlanan ve yöneticiler, üreticiler, hizmet kesimleri gibi farklı kesimler ile padişahın yönetimi

---

¹² Tanzimat Fermanı'nın ilanından bir süre önce yazdığı bir mektupta; Reşid Paşa'nın, padişahın keyfi idaresinin hakları garanti altına alınmış bürokrasi eliyle engellenmesi konusunda Avrupa devlet anlayışı ve idaresini bilen, siyasi ve idari ilkeler gereği değil de daha çok insani bir duygu ile de hareket ettiğini gösterir. Mektupta, Paşa'nın hamisi Reissülküttab Pertev Efendi'nin II. Mahmut tarafından idam ettirilmesinin onda yarattığı üzüntüyü dile getirir. Bkz.: F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass., 1942, s. 275'den aktaran İnalçık, a.g.m., s. 615-616.

Osmanlı Devleti'nde bürokratik yenileşmeyi zorunlu kılan nedenler için Bkz.: Ali Akyıldız, a.g.m., s. 15-30. Tanzimat Dönemi'nde sivil bürokrasinin hakimiyeti için Bkz.: Carter V. Findley, a.g.e., s. 129-186.

¹³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 207, 209. Bizzat Fermanı hazırlayan Mustafa Reşid Paşa'nın, Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre önce Lord Palmerstone'a, "değişmez esaslara müstenit iyi işleyen bir iç idare kurmak" olarak bahsettiği modern bürokrasinin oluşturulmasının Balkan milliyetçiliği ve dış müdahaleleri önleyebileceğine, halkın hükümete karşı sevgisini arttırabileceğine dair sözleri, bu iki paşanın paralel düşündüğünü gösterir. Bkz.: Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, 4. Baskı, s. 292-293.

¹⁴ Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye için Bkz.: Mehmet Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

¹⁵ Meclis-i Vâlâ Mısır Sorunu'nun aciliyeti karşısında mesaisini daha çok bu soruna ayırdığı için Tanzimat Dönemi'nde çok daha işlevsel bir hale gelmiştir. Tanzimat döneminin karakteristiği olan her önemli sorun için meclisler oluşturulması ve bu meclislerin aldığı kararların en üst meclis olarak Meclis-i Vâlâ'nın onayından geçtikten sonra yürürlüğe girmesi, Tanzimat'ın ilk dönemindeki bütün yeniliklerin bu meclisin kararları sonucunda oluşmasını sağlamıştır Bkz.: Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 186.

arasında gerçekleşmiş olan uzlaşmaları içeren imtiyaz ve ayrıcalıkların yerlerini, merkezi bürokrasinin vergi talepleri ile örtüşen ve toprakta özel mülkiyeti tanımlayan kuralların ortaya çıkmasıdır. Böylece bürokrasi yegâne vergi toplama ve askere alma yetkisine sahip merci olduğunu ilan etmiştir. Bölgesel, fer'i uygulama ve yasalardan 1858 Arazi Kanunnamesi gibi genel düzenlemelere geçiş, rasyonel bürokrasinin egemenliğini sağladığının diğer bir kanıtıdır.¹⁶

Reşid Paşa ve Sadık Rıfat Paşa gibi Tanzimat'ın ilk kuşak paşalarının merkezi bir bürokrasi eliyle modernleşmeyi yürütmek isteği doğal olarak bu bürokrasiyi yetiştirmek sorununu gündeme getirmiştir. Nitekim Reşid Paşa'nın ser'i makamlardan bağımsız olarak açtığı Meclis-i Maarif-i Umûmiye ve Rüşdiye mektepleri bunun göstergesidir. Genel bir dönemlendirmeye söylenecek olursa 1839-1860 yılları arasında açılan okullar, askeri ve sivil bürokrasiye eleman yetiştirmeye yöneliktir. 1860-1895 arasında ise uzman yetiştiren teknik okullara ağırlık verilmiş, öğretmen okulları, Mülkiye ve Sivil Tıbbiye açılmıştır.¹⁷

Sarayın iktidarını bürokrasiye intikal ettirme düşüncesi ve bu düşüncüyü hayata geçirme pratiklerine Enderun'dan yetişme Âli Rıza ve Sait Paşalar gibi Saray elitleri, özellikle kişisel olarak padişaha bağlı ve güçlü bir padişahu savunan Hüsrev Paşa gibi seraskerler,¹⁸ II. Mahmud'tan itibaren hiç dokunulmayarak kendi kaderine terk edilmiş medrese¹⁹ ve ulema ile taşra ayarı karşı çıkmıştır.²⁰

Böylece 1840'ların sonuna doğru yeni ya da Tanzimatçı bürokratlar ile geleneksel bürokratlar yahut saray grubu denilen iki güç odağı belirginleşmeye başlamıştır. Bunlardan ilki olan yeni bürokratlar grubunu Mustafa Reşid Paşa,

¹⁶ Huri İslamoğlu, "On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Neo-Liberal İmparatorluk Oluşumları" *Suraiye Faroqbi'ye Armağan: Osmanlı Peşinde Bir Yaşam*, Der. Onur Yıldırım, İmge Yayınevi, Ankara 2008, s. 214.

¹⁷ Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye'si*, Der. Kemal H. Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 111.

Bu okullar için Bkz.: Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, II, 1940, s. 321-372; Bu okulların Osmanlı eğitim ve bilgi üretiminin sisteminin nasıl geliştirdiği üzerine ise Bkz.: İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 53-102.

¹⁸ Butrus Abu-Manneh, "Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-ı Âlî'deki Nüfuzlarının Kökleri", *Tanzimat*, Der. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 344.

¹⁹ 1 Eylül 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile modern eğitim medrese eğitimi aleyhine güçlenmiştir. Bu tarihte İstanbul medreselerinin sayısal durumu şöyledir: 166 medresede 5369 öğrenci bulunmaktadır. Bkz.: Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, No. VII-VIII, 1976-1977, s. 278-281.

²⁰ Tanzimat'ın doğurduğu tepkiler için Bkz.: Halil İnalçık "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Bellekten*, XXVIII/112 (Ekim, 1964) s. 623-649.

Fermanın hayata geçirilmesi konusunda karşılaşılan zorluklar için ise. Bkz.: Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Seminer Bildirileri*, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 97-104.

Sadık Rıfat Paşa, ardıları Âlî ve Fuad Paşalar ile bunların yetiştirdikleri bürokratlar oluşturuyordu. İkinci grubu ise, Tanzimat Dönemi'nin ilk yarısı boyunca vezirlikler arasında en üst üç askeri mansıbı oluşturan Serasker, Tophane Müşiri ve Kaptan-ı Deryâ makamlarına gelen paşalar oluşturuyordu. Saray grubunu birleştiren, padişahın yetkilerine ve kendi iktidarına karşı bu yeni bürokrasiyi tehlikeli görmeleri ve onlara olan güvensizlikleriydi.²¹

Saray grubunun örgütlü ve tutarlı bir şekilde çalışıp çalışmadıkları yeterince araştırılmamıştır. Ancak birlikte hareket ettiklerini gösteren işaretler mevcuttur. Örneğin, Mustafa Reşid Paşa'nın artan gücünden dolayıyla da ona bağlı yeni bürokratlardan rahatsız olan Saray grubu, Damat Mehmed Said Paşa aracılığıyla Abdülaziz'e "bu adamın cumhuriyeti ilân edebileceğini ve saltanatın elinden gidebileceğini" söyleyerek, Reşid Paşa'nın görevinden azledilmesini sağlamışlardır.²² Bu gelişmenin ardından yaşananlar ise hem yeni bürokrasi grubunun Tanzimat'ın getirdiği ilkelere göre iş gördüğünün hem de bu iki grup arasındaki mücadelenin varlığına delildir. Reşid Paşa'nın azledilmesinden sonra saray grubu, sadrazam İbrahim Sarım Paşa'ya, Reşid ve Âli paşaların başını çektiği dokuz kişilik bir liste sunmuş, yeni fikirleri savundukları gerekçesiyle bu kişilerin görevlerinden alınmasını istemiştir. Ancak Sarım Paşa da yeni bürokratlar grubundandı, bu isteği, Tanzimat Fermanı'na aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.²³ Bu gelişmeden sonra Abdülaziz, Damat Mehmed Said Paşa'yı Sinop'a sürmüş akabinde Reşid Paşa'yı yeniden sadrazam olarak atamıştır.²⁴

Biz bu çalışmamızda, saray grubuna mensup, Tanzimat reformculuğuna ve bürokrasisine muhalif Mahmud Nedim Paşa'nın, Klasik Dönem sonrası Osmanlı risale yazma geleneğinden izlerin belirgin olduğu "*Âyine ve Hasbihâl*" isimli risalesinden yola çıkarak yukarıda değinilen iktidar ve nüfûz mücadelesinde, saray grubunun ne tür bir siyasal görüş, ilke, değer ve düşüncelere dayandığını aydınlatmaya çalışacağız. Ayrıca Risale'nin geleneksel Osmanlı risale yazını ile olan benzerlik ve farklarını da ortaya koymaya çalışacağız.

Mahmud Nedim Paşa

Mahmud Nedim Paşa, Şam ve Bağdat valiliklerinde bulunmuş Gürcü Mehmed Necib Paşa'nın oğlu olarak 1818'de İstanbul'da doğmuştur.²⁵ 1831'de Sadâret Mektûbi Kalemi'ne girmiş, bir süre Serasker Bursalı Said Paşa'ya Divan Katipliği yaptıktan sonra²⁶ 1841'de Amedî Kalemi'ne geçmiştir.²⁷ Bu görevini ifâ

²¹ Abu-Manneh, a.g.m., s. 345.

²² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. I, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1953, s. 11; Ercüment Kuran, "Reşid Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. IX. MEB, Devlet Kitapları, İstanbul 1964, s. 703.

²³ Abu-Manneh, a.g.m., s. 346.

²⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 11.

²⁵ İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Cilt I, IV. Baskı, MEB Yayınları, İstanbul 1969, s. 264.

²⁶ Mahmud Nedim Paşa, *Âyine ve Hasbihâl*, Karabet Matbaası, İstanbul 1327, s. 69.

ederken Mustafa Reşid Paşa'nın dikkatini çeken Paşa, onun ilk sadaretinde 1847'de ûlâ sınıf-ı sâni rütbesiyle Sadâret Mektubçuluğu'na getirilmiştir.²⁸ Bu tarihten sonra Reşid Paşa'nın himmetiyle 1849'da vekaleten ardından da asaleten âmedilîğe, 1853'te Divân-ı Hümâyûn Beylikçiliği'ne, 1854'te bâlâ rütbesiyle Sadâret Müsteşarlığı'na,²⁹ aynı yıl içinde ise Hariciye Müsteşarlığı'na getirilmiştir.³⁰

Paşa, Kırım Savaşı esnasında Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfî Paşa'nın maiyetinde bir süre Bulgaristan'da bulunmuş, 1855'te Reşid Paşa'nın himmetiyle vezâret rütbesiyle Sayda valisi olmuştur. Aynı yılın Aralık ayında Şam valiliğine, 1857'de ise İzmir valiliğine atanmıştır. 1858'de Meclis-i Tanzimat üyeliğine getirilmiş, aynı yılın Mayıs ayında Fuad Paşa'nın Paris'e gitmesinden ötürü dil bilmemesine rağmen Hariciye Nâzır Vekilliği görevine getirilmiştir.³¹

Mahmud Nedim Paşa 1858 yılının Ağustos ayı ile Aralık ayları arasında Ticaret Nâzırlığı görevini sürdürmüş, bu görevden azledildikten³² sonra kendi isteğiyle 1860'da Trablusgarp valiliğine atanmıştır.³³

Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile irtibatının³⁴ ortaya çıkması üzerine Paşa, İstanbul'a gelmiş, böyle bir irtibatı olmadığı konusunda Âli Paşa'yı ikna etmeyi başardığı gibi Trablusgarp'e dönmek istemediğini belirtmiş, bu görevden istifa ettikten sonra³⁵ 1867'de Meclis-i Vâlâ üyeliğine atanmıştır.³⁶ Bu atamadan sonra

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) İrade Dahiliye (İ.DH.), Dosya No :68 Gömlek No :3368, (22 Ramazan 1258/22 Ekim 1842).

²⁸ Ahmed Lütfî Efendi, *Vak'ânüvis Ahmed Lütfî Efendi Taribi*, Cilt 6-7-8, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 1240.

²⁹ BOA. (Sadaret Divan Kalemî) A.DVN., 96/8, (27 Cemaziyelahir 1270 /27 Mart 1854)

³⁰ Mahmud Nedim Paşa, "*Birinci velîyyü'n-ni'am*" olarak Fuad Paşa'yı işaret eder. Bkz.: *a.g.e.*, s. 65.

Fuad Paşa Amedçi iken Mahmud Nedim Paşa henüz mektupçuydu. Bu kalemde Fuad Paşa ile Mahmud Nedim Paşa'nın geceleri sohbet ettiklerini, Cevdet Paşa Maruzat'da aktarır Bkz.: Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 4-5.

Paşa, ikinci olarak Reşid Paşa'yı zikreder: "*İkincisi âlî-i mu'tî-i murad / Reşidi keremkâre oldum dabil / Ann dabil oldum mevâlisine*" Bkz.: Mahmud Nedim Paşa, *a.g.e.*, s. 76.

³¹ Cevdet Paşa, Paşa'nın dil bilmemesinden dolayı harici işleri Âli Paşa'nın gördüğünü, nezaretin günlük, bürokratik ve evrak işleriyle ise Paşa'nın ilgilendiğini söyler. Bkz.: Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 5.

³² Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 13.

³³ İbnülemin, *a.g.e.*, s. 268.

³⁴ Mahmud Nedim Paşa Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucularından olan Mehmed Bey'in amcasıdır. Bkz.: Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 74-77. Ayrıca Bkz.: Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 197.

³⁵ BOA. (İradeler Meclis-i Mahsus) İ.MMS., 34/1420, (15 Safer 1284/18 Haziran 1867)

³⁶ BOA. (Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı) A.MKT.MHM., 385/57, (19 Safer 1284/ 22 Haziran 1867).

Cevdet Paşa, Paşa'nın Meclis-i Vâlâ riyasetine güven telkin etmediği için atanmadığını söyler. Bkz.: Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. II, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1960, s. 92.

Paşa sırasıyla aynı yılın Ağustos ayında Deâvi Nezareti'ne, Mart 1868'de ikinci defa Sadaret Müsteşarlığı'na, yine aynı yıl içinde Bahriye Nâzırlığı'na getirilmiştir. Nâzırlığı sırasında maaşının arttırılması isteği Âlî Paşa tarafından kabul görmeyince Saray'a yakınlaşmış, bu durum, vükelânın Saray ile doğrudan ilişkisini hoş görmeyen Âlî Paşa ile aralarının açılmasına neden olmuştur. Mahmud Nedim'in bu hamlesinde, Âlî Paşa'nın gittikçe kötüleşen sağlığını fırsat bilip ondan sonrası için kariyerini sağlama alma düşüncesinin etkili olduğu söylenir.³⁷ Nitekim Âlî Paşa'nın 1871'de ölümü üzerine sadrazam olmuş, Âlî Paşa'nın ölümüyle rahat bir nefes aldığı ifade edilen Abdülaziz'in istek ve arzuları doğrultusunda hareket etmiştir.³⁸

Âlî Paşa'nın ölümü sonrasında Mahmud Nedim Paşa'nın bu göreve gelmesi, II. Mahmud'un ölümünden itibaren Bâb-ı Âli ve sivil bürokrasi lehine gelişen güç merkezinin Saray lehine dönmesinin –ki Abdülaziz'in son zamanlarında görülmeye başlanan II. Abdülhamid'in saltanat döneminde güçlenen bu durumun- başlangıç emarelerindedir denilebilir. Nitekim Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı esnasında Âlî Paşa'nın politikalarını savunan dolayısıyla Tanzimat reformlarına sahip çıkan bürokratları görevlerinden alması yahut taşraya sürgün etmesi;³⁹ hem Abdülaziz'in iktidarını sağlamlaştırmak hem de potansiyel rakiplerini saf dışı etmek niyetini taşımıştır. Nitekim icraatlarına bu

³⁷ İbnülemin, *a.g.e.*, s. 273.

Mahmud Celaleddin Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın Saray'a yakınlaşmasını Âlî Paşa'ya olan nefretine bağladığı gibi Padişah Abdülaziz'i Âlî Paşa'ya karşı “*müstebid bir padişahsınız, her emr ve fermanınızı yapmaya muktedirsiniz*” diyerek kışkırttığını ifade eder. Bkz.: Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, Tercüman 1001 Eser Temel Eser, İstanbul 1979, s. 58.

³⁸ Butrus Abu-Manneh, Mahmud Nedim Paşa'nın Tanzimat zihniyetine, reformlarına muhalif olması ile otokrat bir monarşik düzeni savunmasının sadrazamlığa atanmasında etkili olduğunu söyler. Bkz.: Butrus Abu-Manneh, “The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Pasa”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 22, No.3, 1990, s. 265-266.

Davison, Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasını bizzat Abdülaziz'in istediğini, söyler. Ayrıca padişahın gözdesi konumunda olan Paşa'nın, bu konumunun, Bahriye Nâzırı iken padişahın savaş gemilerine olan ilgisini karşılayarak onu hoşnut etmesinden kaynaklanmış olabileceğini söyler. Bkz.: Roderic. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C. II, Papirus Yayınevi, İstanbul 1997, s. 53.

Kuzey Almanya kentleri birliği Hansa'nın İstanbul temsilciliği için 1846'da İstanbul'a gelmiş, 1860'da kurulan Ticaret mahkemelerinde yargıç olarak bir Osmanlı memuru gibi çalışmış, sonrasında bilimsel çalışmalar ve Mülkiye'de hocalık yapmış dolayısıyla dönemin yakından tanıdığı olmuş Andreas David Mordtmann ise Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasını, devlette becerikli ve işe yarar idareci yokluğuna bağlar. Bkz.: Andreas David Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, Çev. Gertraude Songu-Habermann, Pera Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 67.

³⁹ Paşa, 1871'in sonbaharında eski Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı, eski Adliye Nâzırı Şirvanizâde Mehmed Rüsdü Paşa'yı, eski Zaptiye Nâzırı Hüsnü Paşa'yı, İşkodra Valisi İsmail Paşa'yı, Mâbeyn Başkâtibi Emin Bey'i resmi işlemlerin tamamlanmasını bile beklemeden sürgüne yollamıştır. Bkz.: Mehmed Zeki Pakalın, *Mahmud Nedim Paşa*, İstanbul 1940, s. 12; Davison, *a.g.e.*, s. 54; İbnülemin Mahmud Kemal, *a.g.e.*, s. 280.

iki amaç damga vurmuştur. On bir ay süren sadrazamlığında bir yılı kırkar gündün dokuz aya bölerek dokuz aya düşürüp böylece memurlara dokuz ay maaş vermek gibi düşünceleri vardı.⁴⁰ Âlî Paşa'nın ölümüyle aynı yıl yayınlanan 1871 Vilayet Nizamnâmesi'ni⁴¹ uygulamadığı gibi valilerin güçlenmesinin önüne geçmek için görev yerlerini sürekli değiştirmiştir.⁴² Vilayetleri küçülterek vilayet sistemini değiştirmiş, tahsisatlarını azaltmış⁴³, bürokrasiyi denetlemek için jurnal ağı oluşturmuştur.⁴⁴

⁴⁰ Mordtmann, *a.g.e.*, s. 78-79.

⁴¹ 1864 Vilayet Nizamnâmesi'ni tamamlayıcı nitelikte olan 130 maddelik bu nizamname için Bkz.: *Düstur*, I, C. I, Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Nizamnamesi ve Getirdikleri.", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, sayı 5, Ankara Eylül 1996, s. 89-103.

⁴² Davison, bu tayinlerin akıldışlığını şöyle örnekler: "*Abmed Esad Paşa 1867 ile 1875 yılları arasında beş faklı yerde valilik olmak üzere on iki görevde bulunmuştu. Selanik'e vali olarak atanan Mahmud Rauf Paşa yerine varır varmaz Bosna valiliğine gönderilmiş, orada iki gün kaldıktan sonra Hersek'teki birliklerin komutanlığına atanmış, on gün sonra da Manastır valisi yapılmıştı.*" Davison, Mahmud Nedim Paşa'nın tayin politikasının yarattığı kaosu 1876 yılına kadar devam ettiğini söyler. Bkz.: Roderic. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C. I, Papirus Yayınevi, İstanbul 1997, s. 186; Abdurrahman Şeref Efendi Davison'un yukarıda verdiği örneği ayrıntılandırır: "*Yemen Valisi olarak İstanbul'dan hareket eden Sakızlı Esad Paşa Kale-i Sultanîye'den (Çanakkale) döndürülüp serasker tayin edilmiş ve Tophane Müşirliği de sonradan kendisine verilmiş iken dördüncü ordu müşirliği ile Erzurum Valiliği'ne ve bir gün sonra Ankara Valiliği'ne ve Ankara'dan ayağının tozu ile Sivas Valiliği'ne ve üç ay sonra Babriye Nazırlığı'na atanmış ve bunların hepsi, bir sene içinde olmuştur.*" Bkz.: Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Sadeleştiren: Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 149-151; Cevdet Paşa ise Paşa'nın icraatlarını şöyle özetler: "*Mahmud Paşa gayet mütelevvin ve kararsız bir âdem olup bugün yaptığını yarın bozar; vilayetleri bozup eyalet yapar. Bir vilayete vali nasbettiği âdemi yolda giderken azıl, yahud me'muriyetini münasebetsiz bir vilayete tabvil ederdi. Ma'zûl ü mansub vali ve mutasarrıflar yollarda dolaşur ve ba'zan yollarda birbirine kavuşurdu. Ne tarafa gideceklerini, hangi kanun ve nizam üzere hareket edeceklerini bilmezler, cümlesi şaşırıp kalmışlar idi. Bu kargaşalık arasında Mahmud Paşa da havadan sudan ne bulursa çarpar ve eskiden cüz'î hatır-mande olduğu zevat hakkında icrâ-yı garaz u nefsânîyyet eylerdi. Rûz-merre mütenâkız şeyleri arz etmekden çekinmez idi.*" Bkz.: Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, s. 210.

⁴³ Paşa, Sofya mutasarrıflığını Tuna vilayetinden, Maraş mutasarrıflığını da Adana'dan ayırarak yeni vilayetler haline getirmişti. Bkz.: Ebuziyya Tefik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 410-411.

Davison, C. II, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁴ *Vak'a-nüvis Abmed Lütfî Efendi Tarihi*, Haz. Münir Aktepe, C. XII, TTK, Ankara 1993, s. 39-40 II. Abdülhamid'in ikinci musahibi Nadir Ağa'nın hatıratına göre: "*mabeyinde başkatip Süreyya Paşa, Başmabeyinci Osman Bey ve Mabeyin müşiri Gazî Osman paşaların vefatından sonra başve ve jurnalcilik çoğalmıştır. Bunun da sebebi Mahmut Nedim Paşa avanesinin bu tarihten sonra mebeyne alınmalarıdır. Hafiyenin başında Lütfî Ağa isminde bir uşak vardı. Vazîfesi tütiin odası memurluğu idi. Dabiliye müsteşarı Ahmet Refik Paşa (başkatip Tabsin Paşa'nın kayınpederi) sonradan Maarif Nâzırı olan Haşim Paşa, Gümriük Nâzırı Mehmed Âlî Bey, Seccadecibaşı İzzet*

Paşa, maliyeyi düzeltmenin yolunun devlet dairelerini ıslah etmekten geçtiğini düşündüğü için Bâb-ı Âli'de Tensikât ve Tasarrufât Komisyonu kurarak pek çok memuru açığa almış; 100 kuruşun üzerindeki maaşların % 5'ine hazine adına el koymuştur. Taşra evkaf müdürlüklerini kaldırmış, işten çıkarılanların şikayetlerinin artması üzerine bir komisyon kurdurmuştur.⁴⁵ Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'ni lağvederek görevlerinin bir bölümünü Şeyhülislamlığa, bir bölümünü de Maliye Nezâreti'ne aktarmıştır.⁴⁶ Bu gelişmelerin yanı sıra memurlara aylarca maaş verilememesi, Rumeli Demiryolu'nun Osmanlı aleyhinde maddeler taşıdığı gerekçesiyle feshedilip Avusturyalı Baron Hirsch'in lehine maddeler taşıyan yeni anlaşmanın vaterine incelenmeden kabul edilmesini istemesi,⁴⁷ üstelik bu anlaşma karşılığında Mahmud Nedim Paşa'nın yüksek miktarlarda rüşvet aldığı iddiaları, Saray ve kamuoyunun Paşa aleyhine dönmesinde etkili olmuştur.

İstanbul'daki siyasi atmosferin Mahmud Nedim Paşa aleyhine dönmesinde, Paşa'nın Rus Büyükelçisi İgnatiyev'le olan yakınlığı da rol oynamıştır. Tanzimat'tan sonra Osmanlı devlet adamlarını ve seçkinlerinin bir Avrupa devletine sempati duyması ya da bir başka deyişle Tanzimat Paşalarının Avrupa ekseni dış politika izlemeleri neredeyse bir kural olmuştur. Nitekim Mustafa Reşid Paşa İngiltere, Âli Paşa Fransa taraftarıydılar. Mahmud Nedim Paşa bu eksenî değiştiren kişi olmuştur. Büyük devletlerin Bâb-ı Âli'de güç kazanıp ya da kaybetmesinde Avrupa'daki gelişmelerin de etkisi olmuştur. Örneğin, Prusya'nın Fransa'yı 1870-1871'de yenmesi Fransız diplomasisinin bütün Avrupa'da olduğu gibi İstanbul'da da ağırlığının yitmesine neden olmuştur. Fransa'nın ve ona sempati duyan Âli Paşa'nın ağırlığının azalması biri deniz diğeri de kara gücü olan iki devleti ön plana çıkarmıştır; İngiltere ve Rusya. Böylece bu iki devlet Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ve üzerinden birbirleri ile rekabete girmişlerdir.

1871'deki Londra Konferansı'nda Rusya'nın kendi lehine düzenleme elde etmesinde İgnatiyev'in önemli rolü olmuştur. Onun İstanbul'daki en büyük

---

Ağa, Sofracı İzzet, Başkatip Tahsin Paşa, Kilerci Tevfik ağa, yine gümrükten Cemal Bey, dabiliyeden Fuad Bey Mahmud Nedim Paşa'nın yetiştirmeleridir ve bunlar hafiyeliği sarayda tesis ve tensi etmişlerdir". Bkz.: "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehriyari Nâdir Ağa'nın Hâtıratı I.", Haz. Hasan Ferit Ertuğ, *Toplumsal Tarih*, Ocak 1998, Sayı 49, s. 15.

⁴⁵ BOA. (Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı) Y.PRK.HR., 4/81, (27 Zilhicce 1296/ 12 Aralık 1879)

⁴⁶ Ali Akyıldız, "Mahmud Nedim Paşa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2003, s. 375; Pakalın bu tasarruf tedbirlerinin memurları fakirlik derekesine indirdiğini buna karşın Yusuf Kamil Paşa'nın maaşının yirmi beş bin kuruştan yetmiş beş bin kuruşa çıkarıldığını ifade eder. Bkz.: Pakalın, *a.g.e.*, s. 14; İbnülemin ise Paşa'nın bu icraatlarını memurlarda ve halkta hem Paşa'ya hem de padişah Abdülaziz'e karşı kızgınlık yarattığını ifade eder. Bkz.: İbnülemin, *a.g.e.*, s. 280.

⁴⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne-F. Unan-İ. Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 81; Mordtmann dokuz maddelik yeni sözleşmenin listesini eserinde vermiştir. Bkz.: Mordtmann, *a.g.e.*, s. 82.

yardımcısı Mahmud Nedim Paşa'ydı. Rus etkisi o derece artmıştı ki, İgnatiyev'e "*Sultan İgnatiyev*", Mahmud Nedim'e ise "*Nedimov*" denilmeye başlanmıştır.⁴⁸ Paşa'nın Rus yanlısı tutumunda, Abdülaziz'in çarlık otokrasisinin hayranlığı etkili olmuş gibidir. Bunu destekleyen en önemli kanıt bizzat Padişah'ın Hariciye Nâzırı Halil Paşa'ya söylediği, Paşa'nın da Fransız yanlısı olmasından mütevellit Fransız elçi Vogué' a aktardığı sonrasında elçinin 12 Mart 1873 tarihli raporuna yansıyan ifadelerdir:

*"bana iktidarımın bir kısmından vazgeçmem ve meşrutiyet sistemine yaklaşmam önerildi. Sizin de meşrutiyetçi fikirlerden uzak olmadığımız söyleniyor. Fakat bunları onaylamıyorum. Rusya'da olup bitenler bana mutlakiyetçi rejimin üstünlüklerini gösteriyor. Rusya, İmparatorun gayreti ile büyük ilerlemeler kaydediyor"*⁴⁹

Bu ifadeler, Abdülaziz'in Âli Paşa'nın ölümünden sonra sarf ettiği, "*nihayet hür bir adam oldu*" yönündeki sözün;⁵⁰ otokrat bir monark olma amacına engel olan bir sadrazamın arkasından söylendiği iddia edilen basit bir sözden ibaret olmadığını da göstergesidir. Abdülaziz'in Rus otokrasisine hayranlığına İgnatiyev'in çabaları eklenince, on beş yılı aşkın bir süre İstanbul'daki İngiliz diplomasisini etkin bir şekilde yürüten Stratford Canning'in dolayısıyla da İngiliz etkisi azalmıştır.⁵¹

Mahmud Nedim Paşa Ağustos 1872'de görevinden azledilmiştir. Paşa'nın görevinden alınmasında icraatlarından doğan memnuniyetsizlik önemli rol oynamıştır. Bu memnuniyetsizlik, Mahmud Nedim'in icraatları karşısında Âli Paşa'ya bile sempati duyar hale gelen Namık Kemal yahut Âli Paşa'nın mezarına af dilemeye giden Ziya Paşa gibi yalnızca tanınmış simalardan tarafından değil;

⁴⁸ Cevdet Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın kariyerinin erken zamanlarında Reşid Paşa'nın İngiliz yanlılığından dolayı Stratford Canning'e, Rıza ve Safveti Paşa'lar aracılığıyla da Fransa'ya hoş görünme çabası içinde olduğunu söyledikten sonra Paşa'nın özel sohbetlerinde ise Rus yanlısı olduğunu belirtir: "*Uzak devletlere dayanmaktan ise câr-ı mülâsık bir devlet ile her nasıl olursa olsun boş geçinmek uyuşup da boş geçinmek evlâdır.*" Bkz.: Cevdet Paşa, *Ma'ruzat.*, s. 27; Ahmet Mithat Efendi ise İgnatiyev'in etkisi altında kaldığı ve devleti icraatlarıyla çıkmaza sürüklediği için Mahmud Nedim için, "*asrın kötülük âbidesi*" ifadesini kullanır Bkz.: Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, Yay. Haz. Tahir Galip Seratlı, C. I, Selis Kitaplar, İstanbul 2004, s. 154.

⁴⁹ Fransa, Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Correspondance Politique, La Turquie, C. 394'den aktaran Taner Timur, *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çebreler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 87.

⁵⁰ Henry Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform", *Nineteenth Century*, Şubat 1888, s. 276-96'dan aktaran François Georjeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 46; Mordtmann, Abdülaziz'in, Âli Paşa'nın ölümünden sonra "*tek başına iktidar olmanın tadını doyasıya çıkarma imkanını buldu.*" yorumunu yapmış, Mahmud Nedim Paşa için ise, "*Sultan'ın kaprislerine alet olacak kadar bilgisiz ve iradesizdi*" ifadelerini kullanmıştır. Bkz.: Mordtmann, *a.g.e.*, s. 16.

⁵¹ Georjeon, *a.g.e.*, s.47.

pek çok küçük memur, Hüseyin Avni Paşa gibi etkili paşalar, resmi işlemler gözetilmeden görevden alınan bürokratlar, Rusya yanlısı tutumuna tepki duyanlar, Mısır Hidivi'nden rüşvet aldığı iddialarına inananlar,⁵² Hidiv ile bağlantısına karşı çıkanlar, Abdülaziz'in harcamalarına engel olamadığı için ona kızanlar, ordu içindeki çeşitli gruplar ve gazeteciler⁵³ gibi geniş bir yelpaze tarafından paylaşılmıştır. Mahmud Nedim sayesinde halk eski bir tavır olarak sadrazamı ya da nâzırı değil doğrudan padişahı eleştirir olmuştur. Onun görevden alınması hızlandıran bir başka etken de en büyük rakibi Midhat Paşa ile olan rekabeti olmuştur.

Midhat Paşa, Âli Paşa öldüğü esnada Bağdat valisiydi. Mahmud Nedim Paşa'nın valilerin yetkilerini kısmak istemesi yüzünden ters düşmüşler, bunun üzerine Midhat Paşa valilik görevinden istifa etmiş, Mayıs 1872'de İstanbul'a dönmüştü. Mahmud Nedim'e karşı her kesimden yükselen tepkiler, Midhat Paşa'yı Sadrazam'dan kurtulma umutlarının bağlandığı kişi yapmıştır. Nitekim işlerinden olmuş memurlar Midhat Paşa'yı ziyarete gitmişlerdir.⁵⁴ Bu gelişmeler Mahmud Nedim'de, Midhat Paşa'nın kendisi için bir tehdit olduğu algısını iyice güçlendirdiği için onu Temmuz 1872'de Edirne'ye vali olarak atamıştır. Midhat Paşa Edirne'ye gitmeden önce Abdülaziz'in huzuruna çıkmış, Mahmud Nedim Paşa'nın icraatlarını anlatmış, zaten Paşa'dan memnuniyetsizliğin had safhada olduğu gerçeğinden⁵⁵ haberdar olan Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa'yı 31 Temmuz 1872'de görevden almış yerine Midhat Paşa'yı sadrazamlığa getirmiştir.⁵⁶ Azledilme kararını duyan gayrimemnun kesimler, Mahmud Nedim'in evinin önünde toplanmış, Paşa'yı protesto etmişlerdir.⁵⁷

---

⁵² Davison, *a.g.e.*, s. 57.; Mordtmann, Hidivin bu isteğinin önündeki en büyük engel olan Âli Paşa'nın ölümünden sonra sadrazam olan Mahmud Nedim'e temsilcisini gönderdiğini, sadrazamın, "son derece alaycı bir tavırla Hidiv ona yarım milyon lira öder ödemez meseleyi hemen halledeceğini söyle[diğini]" aktarır. Ayrıca Mordtmann, Mahmud Nedim'in Tramvay şirketinden otuz beş bin lira, Crédit Austro-Turc'ün kurucularından kırk bin lira rüşvet aldığı iddia eder. Bkz.: Mordtmann, *a.g.e.*, s.84; Abdurrahman Şeref Efendi ise Paşa'nın rüşvet aldığı dedikodularının halk arasında yaygın bir şekilde dolaştığını söyler. Bkz.: Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.151.

⁵³ Gerek bu devrin gerekse de II. Meşrutiyet Dönemi basınında Mahmud Nedim'den epey olumsuz ifadelerle bahsedilir. Örneğin Necm-i Türki Gazetesi müdürü Hüseyin Hafızî 1326 tarihli Sultan Abdülaziz Devri isimli kitabında Mahmud Nedim'i "menfaatperest, hamiyet-i milliyeden mahrum, ikbal ve saadetini düşünen, mürtelik bir mahlûk" olarak tanımlar. Bkz.: Hüseyin Hafızî, *Sultan Abdülaziz Devri*, Dersaadet 1326, s. 9.

⁵⁴ Davison, *a.g.e.*, s. 58

⁵⁵ Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s. 212-213

⁵⁶ İbnülemin, *a.g.e.*, s.283; *Midhat Paşa'nın Hatıraları I., Tabıra-i İbret*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1997, s. 158

⁵⁷ Davison, *a.g.e.*, s. 59; Mordtmann, *a.g.e.*, s. 86; İbnülemin ise bu protestoculardan "nümayişçiler" diye bahseder, devrin mizah gazetelerinin de bu azli olumlu karşıladığını söyler. Bkz.: İbnülemin, *a.g.e.*, s. 284; Pakalın ise İbnülemin'in eserinden referans vermeksizin aynen alarak bu protestoları yazmıştır. Bkz.: Pakalın, *a.g.e.*, s. 21-22.

Sadrazamlıktan azledildikten sonra Paşa Kastamonu, Trabzon, Adana valiliklerinde görev yapmış son valilik görevinden alındıktan sonra Mart 1875'de İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da bulunduğu esnada Saray'ın gözüne girmek için çaba göstermiş aynı yılın Ağustos ayında Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı'na tayin edilmiştir. Paşa'nın ikinci kez sadrazam olması ise Hersek İsyanı'nı bastırabileceğini söylemesi üzerine gerçekleşmiştir.⁵⁸

Mahmud Nedim'in ikinci sadaret dönemine, izlediği mali politikalar ve sadrazam oluşunu kolaylaştıran Hersek İsyanı damgasını vurmuştur. İmparatorluk'ta bir süredir kronik hale gelen borcu borç ile ödeme durumuna;⁵⁹ 1871-1874 arasında devletin gelirlerinin yüzde 20 artmasına rağmen Paşa'nın ilk sadrazamlığında izlediği taşra teşkilatındaki tayin furçasının yarattığı istikrarsızlık ile 1872-1875 yılları arasında Anadolu'da, 1872-1873 yıllarında ise Rumeli'de görülen kuraklık ve kıtlık eklenince vergi gelirleri azalmış, nakit para sıkıntısı baş göstermiştir.⁶⁰

Bu gelişmelerin sonucunda, 1874-1875 bütçesinde ortaya çıkan 5 milyon lira açığın kapatılması Paşa'nın önceliği olmuştur. Rus elçisi İgnatıyev'in de telkiniyle⁶¹ dış borç faizlerinin ancak yarısının ödenmesi için bir plan hazırlanmıştır. Bu plana göre vadesi gelen borç faizlerinin ancak yarısı nakit olarak ödenecek ve geri kalan yarısı için de 5 yıl vadeli ve yüzde 5 faizli yeni borç senetleri verilecekti. 6 Ekim 1875 tarihli bir hükümet kararıyla bu uygulama yürürlüğe girdi.⁶² Bu karar içeride ve dışarıda şaşkınlık, endişe yarattı. Tahvil fiyatları düşüşe geçmiş, tepkiler hızla artmıştı.⁶³ Elllerinde Osmanlı

⁵⁸ Midhat Paşa, *a.g.e.*, s.177

⁵⁹ İmparatorluğun XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki borçlanma ve ardından gelen mali iflas için Bkz.: Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, C. II, Çev. Babür Kuzucu, 7. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 2001, s. 194-218.

⁶⁰ *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Haz. Münir Aktepe, C. XV, s. 53-54

⁶¹ Rus elçisi İgnatıyev'in 1864-1877 yılları arasında sürdürdüğü elçilik görevi esnasında Mahmud Nedim Paşa üzerindeki etkisinin derecesi tartışmalıdır. Nitekim İgnatıyev'in anılarında Mahmud Nedim Paşa zeki, kurnaz, çok çalışkan, güçlü bir monarktan yana saray grubunun saygı duyduğu bir adam olarak betimlenir. Paşa'nın kolayca tesir altında kalan, aldatılan bir kişi olduğuna dair herhangi bir ibare bu anılarda yoktur. Bkz.: Nikola P. Ignatyev, "Zapiski Grapha N.P. Ignatyeva (1868-1874)" *İzvestiia Ministerstva Diel*, C.I., s. 145-148 ve C.IV., s. 229-230'dan aktaran Davison, *a.g.e.*, s. 55. Ayrıca 6 Ekim Moratoryumu'ndan İgnatıyev'in haberi olmadığına dair Bkz.: *L'Angleterre et la Russie on Orient, 1876-1877*; *Revue d'Historie Diplomatique*, Paris 1896'dan aktaran Taner Timur, *Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 95-96.

⁶² Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 151; Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s. 223; Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 97; Midhat Paşa, *a.g.e.*, s. 178.

⁶³ Avrupa'da bu karara tepki duyanlar, kârlı olduğu Avrupa basını tarafından pek çok defa dile getirilmiş Osmanlı tahvillerini alan küçük girişimci, burjuvazi sınıfına mensup kişilerdi. Osmanlı'da ise kârlı tahvilleri satın alanları ve moratoryuma tepki duyanları Mahmud Celaleddin Paşa şöyle dile getirir: "(...) *Pek çok kimse mal ve mülkünü, kadınlar*

istikraz tahvili bulunduran yabancılar bu kararın alınmasında, İgnatıyev'in İngiltere ve Fransa'nın mali çıkarlarını zarara uğratmak düşüncesinin etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Aslında Tanzimat Dönemi'nin temel özelliklerinden olan borçlanma politikasının bir sonucu gibi gözükmekle beraber Mahmud Nedim Paşa'nın da rolü olduğu belirtilen⁶⁴ Abdülaziz döneminin kontrolsüz harcamaları, yukarıda sözü edilen kuraklık ve kıtlık⁶⁵ bu türden bir mali önlemi adeta zorunlu kılmıştır. Ramazan Kararnamesi ile resmileşen bu uygulama birkaç yıl sonra ilan edilen Muharrem Kararnâmesi'nin kuracağı Düyûn-ı Umûmiyye'ye giden süreci hızlandırmıştır.⁶⁶

Paşa'nın sadrazam olmasını kolaylaştıran bir etmen olarak Hersek İsyanı, bu bölgede politikasını etnik-dinsel temellere dayandıran Rusya karşısında, Avusturya-Macaristan'ın, demiryollarının Balkanlar'ın iç bölgelerine yayılmasının getirdiği avantajı kullanarak ekonomik ve ticari yayılma stratejisini benimsemesinin sonuçlarından birisidir.⁶⁷ Bir başka neden, Balkan Milliyetçiliği ile bu milliyetçiliğin tavandan tabana doğru yayılmasını kolaylaştıran İmparatorluğun kötü yönetimi ile çoğunluğu Müslüman olan yerli toprak sahiplerinin bölge halkına yönelik baskıcı tutumları olmuştur.⁶⁸

İsyan kısa zamanda Bosna'ya sıçramıştır. İgnatıyev'in etkisiyle Mahmud Nedim Paşa, Avusturya-Macaristan'ın Dışişleri Bakanı Macar Kont Andrassy'nin, vergilerin iltizama verilmesinden vazgeçilmesi, köylülerin toprakları satın almaya özendirilmesi, din ve inanç özgürlüğü gibi maddeler içeren notasını kabul ettikten hemen sonrasında isyan Bulgaristan'a yayılmıştır. Hersek İsyanı'na kararlı müdahale edemeyen Bâb-ı Âli, Bulgar isyanına etkili ve sert bir müdahalede bulunmuştur. İsyanın elebaşları yakalamışsa da İgnatıyev'in girişimleri sonucunda serbest bırakılmışlardır. Bu olayların yarattığı atmosferde Selanik'te Müslüman olmuş bir Bulgar kızının peçesinin ve elbiselerinin yırtılması, öfkeli Müslüman bir grubun ayaklanmasına neden olmuş bu

---

küpesini satarak umûmi esham tabvilleri ve kur'ah demiryolu senedleri tedârik etme yoluna gitmişlerdi. Diğer yandan idârelerin hayrı için bu demiryolu tabvillerinin kağıtlarından vakıf yapılmış ve yetimlerin akşeleri ile tabvil satın alınmıştı. Velbâsıl eline beş on altın geçen kimselerin çoğu, ya umûmi esham ya da demiryolu tabvillerinden kâğıd tedariki ile faizinden istifadeyi her türlü geçim şekline tercih eylemişti." Bkz.: Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 98-99.

⁶⁴ Davison, *a.g.e.*, s. 58; Georgeon, *a.g.e.*, s. 57

⁶⁵ 1873 ve 1875 yıllarında yapılan sayımlara göre bu iki yıl arasında ölüm oranı Ankara, Kayseri, Harput, Talas gibi yerlerde nüfusun 1/4'ünü geçer. Hayvanların ise 9/10'u kırlmıştır. Bkz.: Davison, *a.g.e.*, s. 70-72; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 211-212.

⁶⁶ Mahmud Nedim'in ölümünden yedi yıl sonrasına ait bir arşiv belgesinde, Mahmud Nedim'in alacaklılara yapılacak ödemeleri durdurması başta olmak üzere icraatlarının mali dengeyi bozduğu, bütçe açığını arttırdığından bahsedilir. Bkz.: BOA.Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı) 220/49 (20 Rebiülahir 1306/24 Kasım 1888).

⁶⁷ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 58.

⁶⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 265.

hengâmede kızgın kalabalık Fransa ve Almanya konsoloslarını öldürmüştür. Bosna ve Bulgaristan'da savunmasız Müslümanların öldürülmesi, moratoryum ile iyice Osmanlı aleyhine dönmüş Avrupa basınının bu son olayları taraflı vermesi, Balkan isyancıları lehine diplomatik girişimler İstanbul'da galeyana hazır bir siyasal hava yaratmıştır. Mahmud Nedim Paşa'nın basına getirdiği sansüre rağmen halk arasında Paşa'nın düzeni sağlamak için Rus askeri getireceğine dair söylentiler bardağı taşıran son damla olmuş, medrese öğrencileri 8 Mayıs 1876'da, Balkanlar'daki Müslüman kıyımına, Avrupa devletlerin müdahalelerine sessiz kalan hükümeti korkaklıkla suçlayarak ayaklanmışlardır.⁶⁹

İsyancılar Rus yanlısı olmakla suçladıkları Mahmud Nedim Paşa'nın görevden alınmasını istemişlerdir. Abdülaziz ilkin şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'yi görevden almış, isyancıların kızgınlığının geçmemesi üzerine Mahmud Nedim Paşa'yı 12 Mayıs 1876'da azletmiştir.⁷⁰

Paşa bu tarihten bir süre sonra kendi isteği ile Çeşme'ye ardından Sakız adasına gönderilmiştir. II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden bir süre sonra iade-i itibar sayılabilecek bir tayinle Musul'a vali olarak atanmış kısa bir süre sonra İstanbul'a çağrılmış, Said Paşa'nın ilk sadrazamlığı esnasında 19 Ekim 1879'da Dâhiliye Nâzırı olmuştur.⁷¹

Dâhiliye Nâzırı olmasından bir gün önce Meclis-i Vükelâ'ya sunduğu bir layihada, Risale'de savunduğu görüşlerle uyumlu öneriler vardır. Layihada vilayetlerin yeniden teşekkülünde nüfus gibi özellikler göz önüne alınması, gayrimüslimlerin vilayet meclislerinde temsiline önem verilmesi, gereğinden fazla memur istihdamının önlenmesi, vilayetlere tahsis edilen tahsisatta tasarruf

⁶⁹ İbnülemin ayaklanan medrese öğrencilerinin, “*devlet ve memleketin hukuk ve istiklâlî pâymâl olduğu bir zamanda derslerle iştiğal, muvafıkı hamiyet ve diyanet değildir. Her tarafda ehl-i İslâm, Hristiyanların eyâdî-i tabkîr ve ezâlarında zebun oluyor. Buna sebep olan ekâbiri ortadan kaldırmak, şer'an cümlemize vazife-i zîmmetdir.*” gibi nutuklar irâd ettiklerini söyler. Bkz.: İbnülemin, *a.g.e.*, s. 300-301.

⁷⁰ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 152; Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 227-228; Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁷¹ BOA. (İradeler Dosya Usulü) İ.DUİT., 190/50, (3 Zilkade 1296/ 19 Ekim 1879)

Georgeon, Abdülaziz'in yerine Murad'ın geçirilmesinin tartışılmaya başlandığı sıralarda II. Abdülhamid'in daha sonra kendisine çok faydası dokunacak bir ilişkiler ağını örmeye başladığını söyler. Kızkardeşi Cemile Sultan'ın kocası Şûra-yı Devlet üyesi Ticaret Nâzırı Mahmud Celaleddin Paşa sayesinde saltanatının ilk yıllarında çevresinde olacak kişilerle tanışmıştır. Yedi defa sadrazam olacak Küçük Said Paşa, güçlü bir padişahlıktan yana Mahmud Nedim Paşa bu kişilerden bazılarıdır. Mahmud Nedim Paşa ise Trablusgarp valisi iken tanıştığı ve yakın ilişkiler kurduğu, daha sonra Yıldız Sarayı'nda büyük rol oynayacak Şeyh Zafir Madani ile Abdülhamid'i tanıştırmıştır. Bu tanışmanın ardından Abdülhamid Kuzey Afrika'da etkili olan Şazeliye tarikatına intisap etmiştir. Bkz.: Georgeon, *a.g.e.*, s. 50. Ayrıca Bkz.: Butrus-Abu Manneh, *The Sultan...*, s. 268.

edilmesi, vergilerin toplanılmasında dikkatli olunması, tebaanın şikâyetlerinin dikkate alınması gerektiği gibi hususlar vardır.⁷²

Paşa hastalığının ilerlemesi üzerine 28 Şubat 1883'te görevinden azledilmiş, 14 Mayıs 1883'te ise vefat etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılı mutlakiyetçi bir padişah olan II. Mahmud (1808-1839) ile başlar bir başka mutlak monark II. Abdülhamid (1876-1909) ile sona erer. Bu iki padişah arasında tahtta geçen Abdülmecid (1839-1861) ve ardılı Abdülaziz (1861-1876) dönemlerinde mutlakiyetçi yönetim bürokrasi eliyle uygulanır. Mustafa Reşid, Âlî ve Fuat Paşalar Sadâret ve Hariciye bürokrasisine egemendirler. Başka bir deyişle Tanzimat Fermanı'nın amaçladığı padişahın keyfi yönetimini sınırlandırmak düşüncesi başarıya ulaşmıştır. Mahmud Nedim Paşa bürokrasinin egemen olduğu bir düzende yetişmiş, Tanzimat reformlarının doruk noktasını oluşturan 1867-1871 yılları arasında kariyeri hızlanmış, bu reformların yürütücüsü olan Âlî Paşa'nın ölümüyle 1871'de Sadrazam olmuştur.

Paşa'nın Sadrazam olması; Tanzimat bürokrasisinin inisiyatifıyla yürütülen reformist anlayışın sona ermesi demek olduğu gibi aşağıda ele alacağımız risalesinde savunduğu, bütün yetki ve idareyi elinde tutan güçlü bir padişah anlayışının yeniden güç kazanması anlamına da gelmiştir. Üstelik Paşa, risalesinde, güçlü bir padişahın iktidarının hangi tutum, değer ve ilkeler üzerine bina edilmesi gerektiğini de yazmıştır. Nitekim Paşa'nın güçlü, icracı padişah anlayışının son temsilcisi olan II. Abdülhamid'in yakın çevresinde bulunması ve kendisine danışılan kişilerden birisi olması⁷³ önemli bir ayrıntıdır.

Mahmud Nedim Paşa'nın yazdığı *Âyine ve Hasbihâl* isimli risale iki kısımdan oluşur. İlk kısmı olan "Âyine" düz yazı şeklindedir. İkinci kısım olan "Hasbihâl" ise nazım şeklindedir. Paşa risalesini Trablusgarp valisi iken 1278/1861-62 tarihinde yazmıştır. Bu tarih Abdülaziz'in tahta geçtiği yıldır. Risale 1327/1909'da İstanbul Karabet Matbaası'nda basılmıştır.

"Şâh Vâkıf Gerektir Abvâle Vükelâya Kalırsa Vay Hâle"⁷⁴

Mahmud Nedim Paşa risalesinin başında, "*Devlet-i Aliyye-yi Osmaniyye ol devletlerden değildir ki padişahın hüküm ve iradesi kamaralar küşadında veya vükelâ mülakâtında sudûr eden nutk-u resmilerden ibaret kala*" diyerek, Osmanlı Devleti ile meşruti düzen ile olan farkını belirtmiş, yasama ve yürütme yetkisinin "*daire-i kavânin*"i tecavüz etmemesi kaydıyla mutlak bir şekilde padişaha ait olduğunu söylemiştir.⁷⁵ Bu ifadelerin hemen ardından, "*vükelâsının daire-i insâf ve itidâl-i*

⁷² BOA. (Yıldız Esas Evrakı) Y.EE. 95/22, (2 Zilkade 1296/ 18 Ekim 1879)

⁷³ Orhan Koloğlu, "II. Abdülhamit'in Siyasal Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, C.1, İstanbul 2001, s. 275

⁷⁴ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 9.

⁷⁵ *A.g.e.*, s. 8.

tecavüz etmemeleri" nin "*vukûf ve ikdâm*" sahibi "*himmeli*" güçlü bir padişahın sayesinde mümkün olabileceğini dile getirmiştir.⁷⁶

Mahmud Nedim, Tanzimat paşalarının padişahın gücünü kısıtlamasına örtük bir eleştiri anlamına gelen "*müstakil bir padişah*" ifadesini risalesinin çeşitli yerlerinde kullanmıştır.⁷⁷ Bu ifade, risalenin yazıldığı esnada padişahın bağımsız karar alamadığı durumunu belirttiği gibi geçmişte hüküm süren müstakil padişahlar sayesinde "*ittihâd-ı kalbi devlet ve millet şevket-i Osmaniye gün be gün ilerledi*" ifadesiyle de, XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı risale yazarları gibi geçmiş Osmanlı "*altın çağı*"na göndermede bulunmuştur.⁷⁸

Bu altın çağ referansında betimlenen padişahın "*ol asırların padişahları mesâlib-i devlet ile bizâat uğraştıklarından yine şevket-i islamiyye terakkiyâtdan hâli kalmadı*" denilerek, bütün risale boyunca devlet işlerini yürüten, yönetime hâkim ve genel durumdan haberdar olan bir padişahın ideal padişah olduğunu savunmuştur.⁷⁹ Bu güçlü padişah imgesinin bürokratlar kastedilerek bazen "*bedkâr ve bedefkârların tesvîâtından*" dolayı bazen de padişahların yapı olarak zayıflıklarından dolayı aşınması kalıcılık kazandı denilmiştir.⁸⁰ Bu bozulmanın sonucu olarak, "*umur-ı devletin memurin ellerine geçtiği*" bu aşamadan sonra memurin takımının birbirleri aleyhine kışkırtıldığını, mansıb peşine düşüldüğünü, kudretli padişahların tahta geçtiğinde durumun düzeler gibi olduğunu ancak bu olumsuz gelişmeler ahlakın bozulmasına neden olduğu için devletin "*kuvvet ve şevket ve salâbeti*"nin azaldığı belirtilmiştir.⁸¹

Mahmud Nedim, devletin eski gücünden uzaklaşmasının nedeni olarak gördüğü ahlaki çöküntüden devamla sözünü açık olarak söylemese de Yeniçeri ocağının kaldırılmasını kerteriz noktası olarak sözü Tanzimat Dönemine getirir. Tanzimat zihniyetinin siyasal, mali, idari yönetim anlayışını, taklitçi ve dolayısıyla yanlış reformculuğunu 12 ila 35 sayfalar arasında işler.

⁷⁶ *A.g.e.*, s. 9.

⁷⁷ Eleştirinin örtük olmasının bir nedeni Risalenin yazıldığı tarih olan 1861-1862 tarihinde Paşa'nın kariyerinin kaderinin Âli Paşa'nın elinde olduğunu iyi bilmesinden kaynaklanıyor olmasıdır. Yine risalenin yazıldığı tarih, Paşa'nın, Yeni Osmanlıların Âli Paşa'ya suikast için oluşturdukları gruba dahil olduğu söylentilerinin çıktığı tarihin biraz öncesine denk düşer. Dolayısıyla Paşa'nın Tanzimat bürokrasisine örtük bir eleştiriden, bu bürokrasinin tepesinde bulunan Âli Paşa'yı alaşağı etmek isteyen gruba dahil olması ya da en azından sempati duymaya doğru evrilmesi muhtemeldir. Bkz.: İbnülemin, *a.g.e.*, s. 269. Paşa'nın yeğeninin Yeni Osmanlıların kurucularından, Tanzimat Bürokrasisinin baskıcı yönetimine en ateşli muhalefeti yapan Mehmed Bey olması bu söylentileri kuvvetlendirmiş olabileceğini de belirtelim. Bkz.: Mardin, *a.g.e.*, s. 19.

⁷⁸ Özellikle XVI. ve XVII. yüzyıl risale yazarlarının Osmanlı altın çağ, ideal düzeninden kast ettikleri şeyin bir soyutlama, bu yazarların kendi ideal düzen tasavvurları olduğuna dair Bkz.: Al-Haj, *a.g.e.*, s. 17-30.

Çöküş söyleminin genel bir kronolojisi için ise Bkz.: Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 71-87.

⁷⁹ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 9.

⁸⁰ *A.g.e.*, s. 10.

⁸¹ *A.g.e.*, s. 11.

Paşa'ya göre Tanzimat'ın Avrupa'yı model alan taklitçi, yarım yamalak reformculuğu, Osmanlı memur sınıfına nasıl tesir ettiğine dairdir:

“Hükem-i zaman icabınca düvel-i muntazama-yı Avrupa'ya tamamıyla tatbik-i usûl-i kâbil olsa onların kuvvet ve miknetleri esbab-ı kemâlen Devlet-i Âliyye'de istihâs kılınsa idi buna diyecek bir şey olmaz idi. Fe-emmâ zâten faydeli şeylerde onlardan tebâüid ve ta'zîm ve tabakkümde tablîd ile yalnız Avrupalı nümayişini taklid eylemek devleti bu hâle getirdi. Şöyle ki Avrupa devletlerinde mesâlih-i devlet kaide-i muntazama tabitında ve vükelâ ve memurin dahi devlet ve millet ve kanunun nezâret-i daiması altında bulunduğundan vazife-i memuriyetlerinde ednâ-i tekâsülde âmir ve memurlar mesûl olurlar ve umur-u irtikâbiye ve ağız-ı zâtîyye gibi şeyler zühurunda dahi nice kanuna düşerler ise de Devlet-i Âliyye vükelâsının kâr-perdâzlıklarını kendilerinden mâadâ sual eden olmadı.”⁸²

Eleştirilerine devam eden Mahmud Nedim, sözü Tanzimat meclislerine getirir: “*Düvel-i Avrupa'nın meclisleri var imiş onların abkâm-ı müzâkerâtı devam ve saadet-i mülk ve millete nizâmât mevzu'ları daima pâyidar ve ebed karar imiş.*” ifadesiyle, bu meclislerin daha çok Avrupa'ya özenilerek açıldığını ima etmiştir. Ardından Tanzimat meclislerinin kuruluş amaçlarına hizmet etmediğini, verimli çalışmadıkları için bütün yükün merkez bürokrasisine bindiğini belirtmiştir.⁸³

Paşa, Avrupa'nın model alınmasıyla yürütülen reform hareketlerinin meclisler örneğinde olduğu gibi başarısız olduğunu, devletin kendi doğal tecrübesinden saptığı gibi Avrupalı güçlerin Osmanlı'nın içişlerine karışmasıyla sonuçlandığını ileri sürmüştür:

“Bu şeylere bakılmayıp da yalnız ispermeçet mumu yakmak ve alafranga sofrâ kurmak ve nisvânın keşfî olduğu acımak hevâperestlik derecesinde kaldı ve şeriatın abkâm-ı menâfisi mehkûm-i şerîyyede bile mer'î olduğunu ve bu umur-u celîde kat'a mübâlat görülmediği halde güya tesvîye-i mehkûm-ı devlete şeriat-ı mutabbarayı mani ve rakîp addetmekten kuvvelik hükmini aldı. El kassa devlet-i Osmanîye Avrupalılara tatbik-i umur etmeğe beves edeli 600 senelik kaideyi bozdu ve yeni usûlî dahi bulamayıp devletin abkâm-ı yemîyyesi nümayiş-i Avrupa'ya takallüb ile imrâr-ı zamandan ibaret olup cânîb ecânîb her tarafda istediği kadar meydan aldı.”⁸⁴

Paşa'ya göre Tanzimat reformculuğu ve bu reformun faillerinin kapıldığı “*alafranga hevâperestlik*”⁸⁵ yanı sıra gayrimüslim tebaaya verilen haklar, “*bazı akval-*

⁸² A.g.e., s. 12-13.

⁸³ A.g.e., s. 14.

⁸⁴ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 15.

⁸⁵ Mahmud Nedim Paşa'nın risalesini 1861-62 yılında yazdığı olduğu düşünülürse, onun “*alafranga*” bir hayat ve onun sonucu olan “*hevâperestliğin*” Osmanlı yazın dünyasında ilk dile getirenlerden olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim “*alafranga*” ve “*hevâperest*” bir hayat Ahmet Mithat Efendi'nin 1876 tarihli *Felâtin Bey ve Rakım Efendi* romanında Felâtin Bey'in benimsediği bir hayat tarzı olacaktır. Bundan başka Rezaizade Ekrem'in 1886'da yazdığı ancak 1895'te yayınlanmış *Araba Sevdası'nın* Bihruz'u ise tam anlamıyla züppelik ve alafrangalığın ideal tiplerinden birisi olacaktır.

ı bâtil kullar”ın gayrimüslimlere şiddet göstermesine neden olmuştur. Bu şiddetin yanlış olduğunu net bir dille belirten Mahmud Nedim, bu olaylar hakkında, “*sonraları sî-i efkâr ve muamelât ile din ayrılığı izhâr eyledüler lakin buna yine heyet-i islâmîyye derû-nümâ olan taassublar sebebiyet virdi.*” diyerek ilginç bir tespitte bulunmuştur.⁸⁶

Risalenin 18. Sayfasından itibaren ilkin devletin mali gücü ile askeri başarı arasındaki ilişkiye kısaca değindikten sonra, Paşa, güçlü bir mali yapının iktisadi aklın niteliği ile değil yönetimin ilke ve değerleri ile sağlanacağını söyler:

“*devletçe kurve-i maliyenin sebab-i tezâyüdü hükümetçe adalet ve hükümet ve varidât ve sarfiyatça mahfûzîyet ve mazbûtiyet ve muâmelat ve ticaretçe emniyet gibi kazâyeye meşrut bulunduğunu dahi taşsil iktizâ etmez.*”⁸⁷

Mahmud Nedim yukarıdaki satırlardan itibaren devletin mali yapısının bozulma nedenlerini sıralamaya başlar. Asker sayısının artmasının getirdiği mali yükün toplumun her kesimine adil bir şekilde dağıtılamadığı, bunun yükünün, “*tebaa ve fukaraya ağır tevzi’atlar*” yoluyla halledilmeye çalışıldığını, paranın ayarının düşürülmesi ve müsadere⁸⁸ gibi hatalı tedbirlerin de hazinenin nakit ihtiyacını gidermediğini belirtir. Masrafları azaltmanın en geçerli tedbir olduğunun unutulduğunu ifade eder.

Nakit yetersizliğinin özellikle küçük memur ve taşra da geçimlerini zorlukla sağlayan köylü ve küçük esnafı zor durumda bıraktığı, adeta borçsuz yaşamının mümkün olmadığı buna karşılık devletin çeşitli kurumların mal tedarik edenlerin, devletin tahvil satarak borçlandığı tefecilerin, bankerlerin büyük kârlar sağladığı risalenin 24. sayfasına kadar anlatılır.⁸⁹

Risalenin 24 ila 29. sayfaları arasında bürokrasiye yapılan eleştiriler, Paşa’nın sadrazamlığı esnasında bürokrasiye karşı izlediği görevden alma, aylık kesintisi, sürgün, sık tayin politikalarının nedenlerine dair ipuçları taşır

Özellikle Tanzimat sonrası oluşturulan yeni kurumlarda görevlendirilen memurların fazlalığından şikayet edilmesi dikkat çekici bir husustur. Üstelik bu memurların kendilerine dolgun maaşlar bağlamasının, ebeveynleri çocuklarının bir kaleme verme isteğini doğurduğunun bunun da esnaflık, ticaret, sanayi gibi iş kollarına yetiştirilecek insan bulmayı zorlaştırması eleştirilmiştir. Bürokrat, memur sayısının fazlalığı İstanbul’un iktisadi ve ticari hayatını devletten maaş alan bu kesimlere bağımlı kıldığı da eleştirilen bir başka husustur.⁹⁰

⁸⁶ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 16.

⁸⁷ *A.g.e.*, s. 18.

⁸⁸ Paşa’nın müsadere yöntemine karşı olduğunu şu satırlardan anlaşılmaktadır: “*Bir takım devletmendler âcize-i ibâdın emvâlini birer vesile ile ellerinden alır ve ibâdullahın gasb-ı emvâline kanaat etmeyerek beytülmala dahi destdrâz olur oldular. Şurası garâibdendir ki eğer bir devlet gasben ve cebren nakid ve mal idhal eder ve az vakitte ol malları müsadere ve canları beder olub giderken ablâf şu hale dahi selef olacaklarını düşünmeyerek eslâfın giriftar olduğu mesâibden katıyyen ibret almazlar idi.*” Bkz.: *A.g.e.*, s. 19

⁸⁹ Mahmud Nedim *Âyine...*, s. 18-24.

⁹⁰ *A.g.e.*, s. 27.

Paşa'nın en sert eleştirdiği kesimler fahiş aylıklar aldıklarını söylediği taşra valileri, mutasarrıf, kaymakam, kaza müdürleri ve naiblerdir. Bu görevlilerin aldıkları maaşların kadrini bilemediklerini lüks tüketime özendiklerini belirtir:

“mesela bir eşeği olmayan müteaddid esbler ve atı olmayanlar arabalar tedarik ve birkaç bin kuruş aylığı olan zâtlar haremli selamlıklı kendi arabalarına binerek türlü sefâhatla ta'ayyüşleri muamelâtı dahi teşevvüş eylediler. Ve çoğu bir paralık hizmet edemedikleri halde aylıklarının azlığı iddiasıyla hizmet-i devletde istîğnâlar etmeğe başladılar.”⁹¹

Mahmud Nedim, risalesinin 29. Sayfasında II. Mahmud'u, mali politikaları disiplin içinde yürüttüğü ve bürokrasiyi kontrol ettiğinden ötürü övmüştür. Bu dönem, Yeniçeriliğin kaldırıldığı yerine yeni askeri birliklerin kurulduğu, tersane ve yeni savaş gemilerinin yapıldığı Mısır Sorunu ile Rusya'ya ödenen savaş tazminatı gibi, *“masârif-i fevkâlede kâmilen vâridât-ı devletden ifâ kılınarak ol vakit Galata ve ecnebi istikrâzlarına asla ihtiyâç olunmadı ve hazâin ve devâir-i devlet halef-i saltanata öyle tebi ve medyun teslim kılınmadı.”⁹²* denilerek yüceltilmiştir.

II. Mahmud'tan sonra iktidarı ele geçiren Tanzimat bürokrasisinin mali konularda beceriksiz davrandığı, risalenin 30 ila 35. sayfaları arasında işlenir. Bu kısım Mahmud Nedim'in risalesinin 36 ila 61. sayfaları arasında öngereceği Tanzimat karşıtı, otokrat bir monarşik yönetim anlayışını güçlendirecek, bu öneriyi haklı çıkaracak bir dille yazılmıştır. Nitekim muhassıllık uygulaması eleştirilmiş, bu tür uygulamalardan dolayı özellikle köylülerin durumlarının çok kötüleştiği, askeri harcamalarda denge tutturulamadığı, borç faizlerinin dahi ödenemeyecek raddelere ulaştığı, paranın ayarının değiştirilmesinin yarattığı fırsatları iyi değerlendirenlerin zenginleştiği söylenmiştir.⁹³ Memurların maaşlarından yapılan kesinti ile borçların ödenilmesi türünden palyatif tedbirler yahut masrafları gerçek anlamda değil kağıt üzerinde düşürmek gibi yöntemler eleştirilen konulardandır.⁹⁴

Paşa bu satırlardan sonra bütün bu aksaklıkların en önemli nedenlerinden birisinin memurların görevlerini soyut ve rasyonel bir görev anlayışıyla iş görmelerinin bir başka deyişle bütün makam ve yetkilerin padişahın tarafından dağıtıldığı geleneksel Osmanlı düzeninin, Tanzimat zihniyeti tarafından erozyona uğratılmasının bir sonucu gibi görmüştür. Bu düşüncesine kanıt olarak ise Köprülü ailesini vermiştir. Paşa'ya göre Köprülü ailesinin vezirleri gibi kudretli vezirlerin padişahın inayeti, onayı, isteğindense ülkenin içinde bulunduğu müşkülünden dolayı -“bir hal hatırna”- işbaşı yapmaları istenilen kalıcı sonuçları sağlamamıştır. Bunun görünen nedeninin, padişahın bu ıslahatlara

⁹¹ A.g.e., s. 28.

⁹² A.g.e., s. 30.

⁹³ *Âyine...*, s. 30-31.

⁹⁴ *“Şurası dahi acıbdendir ki muvâzene müzâkerâtında mukannenâtdan tenzil-i masârif eyledik dirler ve mesela Tersâne-i Âmirede üç gemi yapılmak için müretteb olan on beş bin kesenin beş bin kesesini defter üzerinde keserler sonra üç gemi yapılır ve kesilen beş bin kese Maliye hazinesinden tersane hazinesinin matlûbu görünür idi.”* Bkz.: a.g.e., s. 32.

“neşâret-i mütemâdiyesi”nin olmaması olduğunu esas nedenin ise klasik Osmanlı döneminin yetkileri, görevleri, sorumlulukları dağıtan güçlü padişah imgesinin o anki eksikliği olduğunu Mahmud Nedim özellikle vurgulamıştır.⁹⁵ Bu vurgusunun ardından, Padişahın sadece yetke sahibi olmasının yetmeyeceği, itinalı, yönetime vakıf, mali konularda ihtiyatlı, çekirdek bürokrat kadrosuna hâkim olmasının zorunlu olduğunu da ifade etmiştir.⁹⁶

Mahmud Nedim, padişahın bu tür özelliklere sahip olmaması durumunda işlerin daha da kötüye gideceğini, mali güçlükleri, ekonomik yetersizlikleri, görevi kötüye kullanmaları ve yolsuzlukları örnek göstererek kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca “masârifât ve telefât yalnız hazâin ve devâir-i devletde kalmayub vükelâ ve memurin ve avâma dahi sirayet etmiştir.” diyerek, kendi siyasal düşüncesinin ahlaki tutum ve ilkelere dayandığını belli etmiştir. Somut bir hal aldığı konusunda ısrarcı olduğu bu genel ahlaki çöküşün çaresinin ise yasama ve yürütme alanlarına tam anlamıyla hâkim bir monarkın işbaşına geçmesinde görmüştür. Sonrasında ise risalesini yazma nedenini şöyle dile getirmiştir: “ (...) laf ile saman gemisi yürümez. Sende ol vakit hizmette bulundun tedbirin ne idi ? Suâl-i mukadderine hüllâsa-i makâleyi beş baba taksim ile cevap verilmek iktizâ eyledi.”⁹⁷

Beş başlıkta toplanan bu değer ve ilkeler, sadakât, adalet, sebât, gayret ve sabır olarak sıralanmıştır. Bu sıralama, Paşa'nın, otokrat bir monarkın sahip olması gereken özelliklerden ziyade XIX. yüzyılın son yarısında bürokrasinin hemen her kademesinde eksikliği görülen değer ve ilkeleri tahkim etme amacına işaret eder. Bu değer ve ilkeleri yeniden tanımlama çabası pek görülmez daha çok içeriklerini, özellikle mali ve daha az olarak yönetim ve siyasi alanlara doğru genişletmek, gerekli hallerde Osmanlı altın çağına referans vererek, risalenin yazıldığı tarihlerde siyasi aklın, devlet aklının nasıl kurgulanması gerektiğine dair değinilerden oluşur.

Sadakât

Mahmud Nedim, Osmanlı altın çağına bütün metne sinmiş referansının eşliğinde güçlü bir monarşinin ve monarkın hangi ahlaki ilke, tutum ve değerlere dayanması gerektiği sıralamasında, klasik Osmanlı yönetim zihniyetinin temel ideali olan adaletin aksine ilk sırayı sadakâta verir. Kısa bir tanım ile başlangıcını yapar: “Kavlên ve fiilen doğruluk ve maddi ve manevi hıfz-ı emanet”. İlk sıraya sadakâtı koymasının nedenini ise, “Umur-u devletde saadet ve selamete bâdî sadakât ve emniyettir ve nedâmet ve felakete mübâdi dahi kizb ve münâfakatdır.”⁹⁸ ifadesinden anlaşılacağı üzere, risalenin yazıldığı esnada mustarip olduğu sorunlara işaret etmek içindir.

⁹⁵ “Hâkân-ı mağfûr vükelâsından mücerreblerinin umûr-ı mevkelâlesine yekdiğerini karıştırmaz ve her birini hizmetde murabhas kılarak mesûliyet ve memdûbiyyeti uhde-i iktidâr-ı aliiyesinden çıkarmaz olmağla vükelâ ve memurin memuriyetlerinde padişahlarından korkar ve işine can hakkıyla bakarlar idi.” Bkz.: a.g.e., s. 33.

⁹⁶ A.g.e., s. 34.

⁹⁷ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 35.

⁹⁸ A.g.e., s. 35.

Bu tanımın hemen ardından sıradan insanların hayatında sadakâtın ne anlamlara geldiğini/gelmesi gerektiğini söyler. Ona göre, Allah'ın nimetini hak etmek, insanîyet, namus, hamiyet, bağlılık gibi içerikler sadakâttan kaynaklanır. Kişi bazında yan anlamlarının hepsinin bizzat sadakâtın kendisi kadar güçlü olduğunun tespitinden sonra, sadakâtın devlet yönetiminde nasıl bir işlevi ve yararı olduğunu anlatmaya başlar. Devletin saadet ve selametinin sadakât ve emniyet sayesinde olduğunu bunun tersinin ise *"nedâmet ve felakete mübâdi dahi gazab ve müñfakal"* olduğunu söylemiştir. Ardından kavram, *"Devlet-i Aliyye-i Osmanîye'ye bi'l-istiklâli hükümdâr"* tanımlamasıyla tam yetkeli padişahların doğal bir özelliği gibi gösterilmiş, böyle padişahlar sayesinde devletin ve toplumun yükseldiği, ilerlediği iddia edilmiştir: *"Sunûf-u teba'larını bizâzât himâyet ve sıyânet eder ve beyt'ülmal-ı müslimin olan emvâl-i mîrîyeyi hıfz ve birâset buyururlardı. Ahvâl-i mülk ve devlet daima terakkîyât ve âbâd olurdu."*⁹⁹

Paşa'ya göre, Klasik Dönem padişahlarına özgü olan ideal padişah anlayışı, sonraki dönemlerdeki padişahların *"mülûka aid sadâkatkâri emânet-şîârı"* terk etmeleriyle sona ermiştir. Bu ise, görevini layıkıyla yerine getiremeyen bürokrasinin gücü ve iktidarı fiilen ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır:

*"vaktâ ki mesâlih-i vâkı'a padişahların idare-i zâtîyesinden vükelâya intikâl eyledikede hükümdarlar hakikat-i bâle ve vukûfî terk ile vüzerâ ve ulemâ ve vükelâsının sözlerine bakab vazîfe-i meşrû'aları emellerine verdiler."*¹⁰⁰

Mahmud Nedim'e göre askeri alanda Padişaha sadakâtsizliğin en olumsuz sonucu, *"kârmendân hıfz-ı mansûb"* peşinde olan *"bazı cübela ve mutaassıbın ağır işfâlâtıyla bila-lüzûm seferler açılması"* sonrasında gelen hezimet ve perişanlık olmuştur.¹⁰¹ Eğer bunun aksi olsa yani *"sadâkat iltizâm olursa idi ne öyle seferler olur ne de böyle istiklâl-i devleti heba iden mü'abedelerle bağlanmak lâzım gelirdi."*¹⁰²

Mali alanda sadakâtı, *"Umûr-u malîyece telef dahi sadakâtsizlik ve emanetsizlik eseridir. Umûr-u devleti eblîne tefviz eylemek ayn-ı sadakâttir."* ifadesiyle tanımlayan Paşa, tecrübesiz memurların iş bilmezliklerinin ülkeye mali konularda zarar verdiğini bu yüzden memurların bir göreve atanmadan önce araştırılmaları, haklarında tetkik yapılması gerektiğini savunmuştur. Aksi halde tecrübesiz memurların yaptıkları hatalardan hükümetin sorumlu olacağını söyler. Bu türden hatalara düşmemek için, *"Her devlet-i müstakilede tecrübe ile müstakim hizmetkârlar bulmak ve terbiye ile hidmet-i devlete yarar zâtlar yetiştirmek emr-i ebemdir."*¹⁰³ denilmiştir.

Mahmud Nedim bu bâbı, ilkin, padişaha sadakâtın en önemli göstergelerinden birisi olarak bürokratların, *"daima padişah-ı asra sözün doğrusunu"*

⁹⁹ A.g.e., s. 36.

¹⁰⁰ Mahmud Nedim, *Ayine...*, s. 36-37.

¹⁰¹ A.g.e., s. 38.

¹⁰² A.g.e., s. 39.

¹⁰³ A.g.e., s. 40.

söyleyeler ki sahibi mülk ve devlet memâlik ve teb'asının ıslâh ve ahvâline sarf-ı himmet buyura" demiş, ardından bu tür bürokratların azlığının nedenine ve ne türden bürokratların işbaşında olduğuna değinerek bitirmiştir: "lakin hazinenin zaruretini söylemekten dolayı sâdıkları mu'zül kalıb yalandan vâridât göstermeğe mansûb ve muştenim olmaklığı ihtiyâr edenler mümtâz olunca hâl böyle olur."¹⁰⁴

Adalet

Mahmud Nedim Paşa risalesinin yaklaşık yedi sayfasını(42-49.sayfalar) adalet başlığına ayırmıştır. Ona göre adalet, memuriyet görevinde olan bir insan için, kişinin kendi nefesine göre hareket etmemesidir.¹⁰⁵ Kavramın siyasi tanımını ise şöyledir: "hâkim ve hükümete göre adaletin hükmi dahi uhde-i emanetde bulunan ibâdullaha pederin evlada mu'âmesi gibi mu'âmele etmektedir."¹⁰⁶

Adaletin kişi için ve siyaseten yasa koyucu ve uygulayıcı açısından verilen bu tanımlardan sonra risalenin ana teması olan mali konularda tutumluluk, israf ve harcama konularına geçilir. İsrâf ve harcamalar konusunda itidalli davranmanın da adaletle dahil olduğu belirtilir. Mahmud Nedim adalet konusunda bir "derecât" olduğundan bahisle risalesinde "avâm ve efrâd"dan değil hükümetin sorumluluklarından bahsedeceğini belirtir:

"ashâb-ı temeddüine emniyet ve dâd ve sited ve ticaret hükümetin muhâfazâ ve mu'âvenâtıyla râ-nümâ olacağından hayr-ı umûmi ve hıfz-ı umûmiye hizmetkâr olan hükümetin ihtiyâcât-ı zâbita-i himâyetkârisi efrâd heyetinden tedârik olunmak iktizâ ider. Madem ki maksad avâm ve efrâda dair olmadığundan adalet-i bususiden bahse şürû ile yukarıdaki makâlâtdan bu bâba râhî hüülâseye dahi ibtidâr olunur."¹⁰⁷

Risalenin bu kısmında "adalet-i bususî" olarak adlandırılan hükümdarın adilliği tarihten kanıt gösterilerek ispatlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi, "adaletle bir devlet-i cesîme ve şevket-i islamiyye teşkiline muvaffak olmuştur." denilerek övülmüş, onun izlediği adaletli yönetim sayesinde gayrimüslimlerin Müslüman olmaya heves ettikleri hatta devlet için canlarını feda edecek noktaya geldikleri belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kurucusunun övülen, devletin kurulmasının ve genişlemesinin temel belirleyicisi olan bu

¹⁰⁴ *A.g.e.*, s. 41.

¹⁰⁵ Devlet adamının nefesine göre hareket etmemesi gerektiği Osmanlı nasihatname yazarlarının sık sık dile getirdikleri bir özelliktir. Örneğin Bkz.: *Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler: Nesâyih'ül Vüzerâ V'el Ümerâ*, Der. ve Çev. H. R. Uğural, TODAİE Yayınları, Ankara 1969, s. 30.

¹⁰⁶ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 42.

Mahmud Nedim'in bu ifadesi Nasîruddin Tusî'nin, "hükümdarın tebaaya karşı sevgisi bir baba sevgisi, tebaanın ona sevgisi evlat sevgisi; tebaanın birbirine sevgisiyse kardeş sevgisi olmalıdır ki düzenin şartları aralarında korunmuş olsun" anlayışının bir yansıması olarak kabul edilebilir. Bkz.: Nasîruddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsir-î*, çev. A. Gafarov-Z. Şükürov, Litera Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 257.

¹⁰⁷ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 42-43.

özelliğine karşın son dönem Bizans bürokratlarının tam aksi yöndeki davranışları, yalancılıkları, dalkavuklukları, hükümdarlarını ülkenin durumu hakkında yanlış bilgilendirmelerinin halka zulm olarak döndüğü bunun da Bizansın çökmesini kolaylaştırdığı söylenmiştir.¹⁰⁸

Devam eden satırlarda Paşa, padişah ile tebaa arasındaki karşılıklı sorumlulukları dile getirmiştir. Örneğin, “*hal-i medeniyetin hıfz ve hamiyeti için kuvve-i berrîye ve bahriye lüzumu derkâr*” olduğundan, tebaanın “*devlete hidmet nakdiyesi*” vermesinin doğal olduğu belirtmiştir. Paşa, bu ifadenin hemen arkasından padişahın maiyetinin nasıl bir işlevi olduğunu, bunun padişahın cesametinin artmasındaki rolü ile bu maiyetin maliyetini karşılama ile tebaa arasındaki ilişkiyi dile getirmiştir:

*“her bir padişah için hadem ü başem dahi elzemdir. Zira bir padişah bir çiftçi ile hembal olunca kader-i saltanata hâlel gelir. Ve müluk-u müstakilenin ulu şanı olmayınca zâbita-i hükümete ve idare-i mülke fesadâtî olur. Böyle olunca padişahların şanına layık olan eyvân ve erkân-ı devletin tanzim ve teşkîli vâcibât-ı umurdandır ve bunu dahi teba’ı tesvîye ve ifâ eylemeğe borçludurlar.”*¹⁰⁹

Hükümdar ile tebaa arasındaki ilişkinin boyutu padişahın atadığı yöneticilerin halktan adil, istikrarlı, “*ballerine ve kudretlerine*” göre vergi toplamasının adaletin bir gereği olduğundan hareketle kurulmuştur. Risale de sık sık dile getirilen taşra görevlilerinin suistimallerinin halkı “*harab ve perişan*” hâle getirmelerinin adaletin zahir, somut anlamını bilmemelerinden bir başka deyişle taşra görevlilerinin adaleti içselleştiremediklerinden kaynaklandığını da bu boyuta eklemeyi unutmaz Mahmud Nedim:

*“Masârif-i umûmiye devleti dahi vâridâta uydurub bir usûl-ü muvâzene ve mu’tedile ittibah edilmek iktizâ eder. Bir vali ve mütesellim bir memuriyete nail olunca elbette ol medfû’atını menfaat-ı zatiyesiyile birleştirub teba’dan alır ve bir devlet karşılıksız masraf ve düyûna giriftar olsa behemhal teba’ya yüklenir ol vakit adalet nerede kalur devlete göre munsif ve mutedil ve mücerrib adamlar istibdam edib ol müstahdemlerin vazîfesi dahi derece-i kâfâyede tayin ve tahdid eylemek ve vazîfesine kanaat etmeyib teba’ya zulm edenlerden teba’nın hukuku ve beyt-ül mala ibanet eyleyenlerden dahi bazînenin malını istirdadin başka ol memur zâlimi ve hâini şer’an ve kanunen tedib etmektir vellâsıl â’sar-ı sâbıkada hükümetde adaletin ma’nâsı zahir olaydı umur-ı devlette ser ve subulet husula gelur idi.”*¹¹⁰

Ona göre vali, mütesellim hatta devletin yüksek kademelerinde görev alan kişilerin yeteneksiz, liyakatsiz, rüşvet ve iltimasla iş görmeleri devletin/hükümdarın meşruiyetinin dayandığı adaletli yönetimi seyreltmıştır. Bu, padişahın meşruiyetiyle beraber iktidar gücünü de bu türden ehliyetsiz bürokratlarca aşındırılması anlamına geldiği için adaletin yeniden tanımını hatta

¹⁰⁸ A.g.e., s. 44.

¹⁰⁹ Mahmud Nedim, *Ayine...*, s. 44-45.

¹¹⁰ A.g.e., s. 46-47.

yeni içeriklerle inşa edilmesini hedeflemiş gibidir Mahmud Nedim Paşa. Dolayısıyla adaletin anlamını -zahir olmasını sağlayacak şekilde- anlaşılabilir somut iş ve faaliyetlerden, tarihsel kanıtlardan, o esnada yaşanan olumsuz örneklerden yola çıkarak yeniden kurgulamaya çalışmış, bunu başardığı oranda adaletin dağıtıcısı padişahın otoritesinin de o derecede artacağına inanmıştır. Hedefine, adaletin anlamını zahir olmaktan çıkaran dolayısıyla da tarihsel tecrübeyle sabit olan anlamını aşındırmış, zedelemiş olan rasyonel Tanzimat bürokrasisini koyması; bürokratik egemenlik ve zihniyet ile padişahın otoritesi arasında ters orantı olduğunu düşünmesinden ileri gelmiştir. Ahlaki tutum ve ilkelere dayanan bir düzeni, siyaset etme anlayışını savunması; padişahın otoritesinin yeniden sağlanmasını somut, zahir kavramlarla yeniden tesis etmekten geçtiğini görmesinden dolayıdır. Bu yeniden tesis, aynı zamanda, icraatı ve anlayışı ile tarihsel deneyime ters bir yapı arz eden yeni bürokrasinin suiistimallerini tespit ve teşhir yoluyla kendisine ayrılan yere de çekilmesine de yardımcı olacaktır Paşa'ya göre. Bu amaca yönelik olarak Mahmud Nedim padişahın otoritesi ile tebaanın arasındaki zedelenmiş uyumun sorumluları olarak, taşrada "itidalli ve mü'temin" olmayan valileri, merkezde "denî ve bâ-ehâl" tabiatlı bürokratları işaretlemiştir.¹¹¹ Nitekim Sadrazamlığı esnasında bu bürokratların tayinlerini tebaaya, devletin hazinesine, şanına ve şevketine zarar verdikleri, yeterliliklerinin olmayışı gibi nedenlere dayanarak görülmemiş bir sıklık ve yoğunlukla yapmıştır.

Paşa için ahlaki açıdan doğrunun ölçütü, devletin maddi kaynakların korumak, nakden hazırlıklı olmak, mali harcamaları adil bir şekilde tebaaya bölüştürerek olur:

*"dabil-i bâb adalet olan men'-i telefât ve isrâfât babsine gelince her devlet için bir masârîf-i mu'tâde ve bir de fevkalade olmak tabiidir. Masraf-ı mu'tâdede şan ve şevket devleti ikmâl edecek ve millet ve devleti hüsn-i idare ve muhâfazâ eyleyecek şeyleri munsûfâne ve müstakîmâne meydân-ı temyîz ve tabkike vasi' ile ittihad ve vükûf müluk ve ümenâ ile ol masârîfin karşılığını adilane teba' ve memalikeine bilistîfa ifâ etmektir ve masârîf-i fevkalade için dahi varidat ve nükkûd-ı ihtiyâtiye tertib ve tedarik olunmak vecibe-i umûrdan olduğu inkâr olunamaz."*¹¹²

Mahmud Nedim için devlet adamlarının özellikle mali konularda ihtiyatlı, itidalli davranması bir yetkinlik, kudret göstergesi iken tersi durum adaletsizlik ve zulmdür:

"Şu kadar ki devletin masrafı erkân-ı devletin iki dudakları kınıldadıkça artıp eksilir olunca beyet-i devlet alacağını ve vereceğini vaktiyle düşünmeyerek ve ihtimal ki hiçbir vakitte bilmeyerek sarfiyât ve telefâtın karşılığı ve keyfiyeti elsine-i müdâbane-i kârîden vakte göre işidilince ne telefâtın önü alınır ve ne de umur-ı malîye-i devletin idaresine imkân bulunur idi. İtidalsizliklerden masraflar ve bunun

¹¹¹ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 47

¹¹² *A.g.e.*, s. 48.

İçin adâletsiz varidâtlar tahmil olunan teba'-i mazluma ya terk-i itaat veya ecnebiden istibmâye-i mübâderet eder ise Allah için ma'zûr ve musâb olurlar. Ve böyle şeylere sebep olanlara adil demekten zalim ve gaddar denilmek muvâfık-ı hakkânîyet görünüyör idi.”¹¹³

Risalenin bu bâbında, geleneksel siyasetnâme yazınının temel vurgularından olan hükümdarın adil olması, kişisel ahlaki özelliklerinin üstün olması zorunluluğuna¹¹⁴neredeyse yok denecek kadar az değinilmesine karşılık merkez ve taşradaki bürokratların ahlaki tutum, davranış ve ilkelere sahip olmasına dair ifadelerin çokluğu dikkat çekicidir.¹¹⁵ Bu bölüm, padişahı odak almayı bürokratların yararlılığını odak almasıyla geleneksel siyasetnâme yazınından biraz farklıdır. Ancak bu kısımda iyice açığa çıkan ve geleneksel yazınla uyumlu bir yanı da yok değildir; bu, dönemin şartlarının yahut ekonominin artan ağırlığının bir gereği olarak risaledeki varidât, masârifât, vergi, mülk gibi maddi kaynakların israf edilmemesi, vergi koymak ve onun adil toplanması, tebaanın kollanması gibi önceliklerin risalede sık sık kullanılmasıdır. Bir başka deyişle, Daire-i Adliye ile billurlaşan Klasik Osmanlı egemenlik anlayışının sadece yasa ve buyruk olarak işlemediğini somut olarak para aracılığıyla işlediğini; bu döngüsel anlayışın ekonomi temelli pratik bir yanının olduğunu¹¹⁶ ve bunun XIX. yüzyılın ikinci yarısında yüksek bürokrasiye dâhil bir bürokratin zihninde hala canlı olarak var olduğunu. Bir farkla, Paşa'nın, paranın belirli bir yarar doğrultusunda harcanmasını ya da tasarruf edilmesine vurgusu daha kuvvetlidir.

¹¹³ *A.g.e.*, s. 49-50.

¹¹⁴ Kınalızâde Âlî, adaletin içerdiği faziletleri, “*sadakât, ülfet, vefa, şefkat, yakınları ile ilgilenmek, iyiliğe fazlasıyla karşılık vermek, müşterek işlerde iyi davranmak, herkese karşı diüriüst davranmak, yakın ve dostlarının sevgisini kazanmak, ilahi iradeye teslim olmak, tevekkül ve ibadet*” olarak sayar. Bkz.: Kınalızâde Âlî Efendi, *Devlet ve Aile Ahlakı (Ahlâk-ı Alâ'î)* haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, no.69., İstanbul 1974. s. 111.

¹¹⁵ Bu durum, risalenin yazıldığı tarih olan 1861-1862 tarihlerinde Tanzimat bürokrasisinin egemenliğini bir süredir kurmuş olduğuna bağlanabilir. Bu egemenlik Fuad Paşa'nın 1869'da Âlî Paşa'nın ise 1871'de ölümüne dek sürecektir. Bkz.: Dipnot 54; Abdurrahman Şeref Efendi'nin Abdülmecid'in Reşid Paşa'dan şikayetine dair naklettiği bir olay, bu egemenliği hem doğrular hem de hangi boyutlarda olduğuna dair bilgi verir: “*Sultan Abdülmecit ınsal görünmekle beraber Reşid Paşa'nın bitip tükenmeyen sözlerinden ve bilgi önerilerinden ve dediğini yaptırmak için adeta zorlamasında bıkkınlık getirmeye başlamıştı. Eski serkurenâ Hacı Âlî Paşa'nın bana anlattığına göre saraya yeni girdiği gençlik günlerinde Hırka-i Saadet'te toplantı yapıldığı bir gün kutsal dairenin arka tarafına doğru yürüyen padişahın ağlayarak 'bu adamın elinden beni kurtar' diyerek Hz. Peygamber'e dua edip başını duvara vurduğunu görmüş. (...) Hacı Âlî Paşa bunu anlattıktan sonra 'sonradan anladığıma göre padişahın kurtulmak için dua ettiği Reşid Paşa imiş.' diye eklemişti.*” Bkz.: Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 90.

¹¹⁶ Pal Fodor, “State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Tomus, XL (2-3), 1986, s. 219.

Sebât

“*Sebâtın hükmü sözünde ve işinde ve mesleğinde ve vaad ve va'inde tabâliif etmemek ve ahde vefa etmektir.*” diyerek bu bölüme başlayan Mahmud Nedim, yukarıdaki bu tanıma bölümünün yazılma nedenini de içerecek şekilde şöyle devam eder: “*Hayr-ı husûsi ve umûmiyi müntic olacak bir emre şürû' oldukda husûl-i maksada değin çalışmak sebâtdır.*”¹¹⁷

Bu ifadelerden sonra Mahmud Nedim sebâta dahil ettiği, kişinin sorumluluğunu aldığı işi konsantrasyon ve dikkatle sonuçlandırmanın önemine değinmiştir. Ancak işin kötü sonuçlar vermesi ihtimaline karşı işin başında tasavvur edilen iyi niyeti koruyarak yeni yollar aranmasının da sebâta ilgili olduğunu söylemiştir.¹¹⁸

Sonra sebâtın anlamını, bir memuriyette bulunan kişilerin görevlerinde ifa ettikleri işlerde istikrarlı olmalarının o kurumda işlerin yürümesi açısından önemi gibi lokal bir alandan Osmanlı tarihinde hükümdarlık, siyasal akıl ile sebât kavramı arasında bağ kurarak daha makro bir alana doğru genişletir. Paşa, ilkin, Osmanlının kuruluşu dönemine sözü getirir. Ona göre Osmanlı Beyliği'nin büyüyüp genişlemesinde etkili olan en önemli faktör, kurucuların cihat ve merkezi otorite konusundaki sebatkârlıklarıdır. İlk padişahların metanetli davranmasını da kapsayan sebatkârlığı, Yıldırım Beyazid'in terk etmesi sonucunda merkezi otoritenin kaybolduğunu söylemiştir. Yıldırım'da eksik olduğu önceki satırlarda imâ edilen ancak bir sonraki padişah Mehmed Çelebi de var olan, “*niyet-i hayriyye ve kaide-i ihtiyâtiye ve tedâbil-i akilâne ile merkez-i rüesâtda sebât eylemek*” gibi özellikler sayesinde, “*teceddüd-i heyet-i devlet ve iâde-i şevket ve hükümet*” yeniden meydana gelmiştir, denilmiştir. Devletin yeniden şevket ve hükümete kavuşmasını izleyen zamanlarda devlet adamlarının sebatkârlıkları sayesinde ordunun yaptığı seferlerden imzalanan antlaşmalara kadar pek çok hususta başarı kazanıldığını, “*sonraları vükelâ ve memurları garaz ve arzıyyât ile tebdil ve tahdid gibi riyâsetin sebâtsizlikleri*” yüzünden devletin gücü ve istikrarının bozulduğu belirtilmiştir.¹¹⁹

Risalenin yazarı iyi ve sebatkâr devlet adamları, memurlarından kötü, iş bilmez memurlara geçişin nedenleri üzerinde durmamış, daha çok olanı/olmuş olanı anlatmayı, tasvir etmeyi seçmiştir. Ancak önerileri, nelerin ifade ettiği kavrama dahil olduğu konusunda daha nettir:

“*Filhakîka bila-temyiz liyakatsız bir memuru merkezinde tutub hakkında söz söylememek te'annüd ise de bir zât-ı müntehib ve mücerribi işinden mesul kulmayub bed-hâbî veya tâlib-i câbî olanların müfteriyâtını mahzûl eylemek sebâtsizliktir.*”¹²⁰

¹¹⁷ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 49.

¹¹⁸ *A.g.e.*, s. 49-50.

¹¹⁹ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 50.

¹²⁰ *A.g.e.*, s. 51.

Mahmud Nedim, sebâtsizliğin ve neden olduğu güçsüzlük ve başarısızlığın çaresini ise hükümdarın ve amirin işlerinde ehil olanları bulup yetiştirip kullanmaları olduğunu söylemiştir. Bu türden memurların hal ve hareketlerini daha iyi ve doğru olana doğru geliştirmelerinin devlet dairelerini daha güçlü ve iş bilen hale getireceğini de eklemiştir.

Bu başlığın son bölümünü devlet yönetimi, bürokrasi açısından sebât ile inat etmek arasındaki farkı ifade ederek bitirir:

*“Erbâb-ı istikamet hakkında garaz-kârânın sözüyle bilâ-sübût tagyîr-i efkâr etmeğe televvün denilir. Ve su-i ef’âl ve harekatı meydanda olan zevâtın şirfte-i etvâr müdâbanekârisi olub da onu makamında tutmağa sebât denilmeyib te’anniüd utlâkı envela görünür.”*¹²¹

Sebât başlığını Mahmud Nedim Paşa, devletin bürokratik işleyişi açısından bir yüksek bürokratın, daha aşağı kademelerdeki memurların görev bilincine, işinde iyi niyet ve ehliyet sahibi olması gibi özelliklere yaptığı atıflarla içeriklendirmiştir. Hükümdarın bir başka deyişle yasa koyucu olarak padişahın sebatkâr olmasını ise teknik ya da devletin iç işleyişi açısından Yıldırım Beyazıd ve Mehmed Çelebi örneğinin gösterdiği gibi ihtiyatlı, rasyonel tedbirler alan ve daha önemlisi kurumsallaşmış bir gelenek olarak gördüğü yüksek bürokrasiye danışarak yöneten olmasıyla ilişkilendirmiştir. Bu anlamda Yıldırım Beyazıd örneği, onun keyfi davrandığı ya da otokrat olduğu için değil vüzeraya danışmadan hareket etmesi, Mahmud Nedim’in mensub olduğu yüksek bürokrasinin varlık nedenini meşru kılmak, haklı çıkarmak gibi bir imâ ile yazılmış gibidir.

Gayret

Risalenin adalet ile birlikte en fazla yer tutan başlıklardan birisi olan gayretin ilkin genel bir tanımı verilir: *“gayretin nev’-i umumisi eşhâs ve zevâtın gayret-i halkiyye ve faaliyesidir.”* Ardından, *“gayret-i diniyye ve gayret-i milliye ve hubb-u vatan enva-i hususiyesinde dir.”* denilerek özel çeşitleri eklenir. Mahmud Nedim bu tanımlardan sonra bireysel gayretin hangi anlamlara geldiğini kısaca belirtir. Ona göre gayretli bir adam *“memdûb ve müstefîd”* olur. Herhangi bir kurumun amirinin gayretli olması ise ümitsiz ve tembel olmayıp *“derubte eylediği her bir umûru daima ileri götürmek”* olarak tanımlanır. Gayretin genel tanımı, türü hakkında, *“gayretin nev’-i umumî hususiyesinde vükûf ve imkân üzerine çalışmak elzemdir.”* denilerek, kavramın yukarıda söylenilen dini, milli ve vatan sevgisi türlerini yorumlama- açıklama denemesine girişileceğinin haberini verir.

Dinsel gayreti, İslam’ın emir ve yasaklarına uymak anlamında bir gayretten daha ziyade, onun toplumsal ya da siyasi amaçlar için nasıl ve ne tür biçimler alıp almadığına dair görüşlerini açıklamaya başlar. İlk dikkati çeken, *“gayret-i diniye her dindara vacibdir. Şu kadar ki bundan taassuba reside olacak dereceye varılmak memdûb ve meşru olamaz”* ifadelerinin gösterdiği gibi taassuba karşı çıkılmasıdır.¹²²

¹²¹ A.g.e., s. 52.

¹²² Mahmud Nedim, *Ayine...*, s. 52.

Paşa'nın taassuba karşı çıkmasının en önemli nedeni ise devam eden satırlarda açığa çıkar:

*“ulemada görünen bazı nâdân ve cabiller gayret-i diniyyeyi mertebe-i taassuba isâl ile âbâdi izlâl eylediklerinden pek çok hutebâ rûnûma' oldıysa da bilkat-ı millet pak ve tabir bulunmasıyla ol bâtulların taassubât-ı müfriteleri efkâr-ı efrâdda pekde karârlaşmamıştır.”*¹²³

Mahmud Nedim bu ifadelerden sonra milletin “pak ve tabir” olduğunu mutaassıb olmadığını, ülkedeki “avrupaperestlerin milletleri aleyhine mevcut olan efkâr ve makâlâtı taassub seyyiâtından ziyade mezemmete sezâvar olur.” diyerek, devam eden satırlarda nelere değineceği konusunda işaret verir:

*“Bu mesleğe zebâblar hubb-u vatanın Fransızca telaffuzu ezber ve ma'nâsını beder etmişlerdir. Ahvâl-i Avrupaya kesb ve vükûf eden erbab-ı malûmât ve kemâlât daima vatan ve milletlerinin terakkiyatını taleb ve gayretinde iseler de nümayişperest yâdîgârlar gayret-i vataniyeyi terk ile kuru kuruya Avrupa gayretini güderler.”*¹²⁴

Avrupa'yı öğrenmek ve anlamayı samimi bir çaba olarak ve ülkenin ilerlemesine yardım edeceği için olumlayan Paşa, “Avrupaperest” ya da “nümayişperest” diye adlandırdığı kimseleri ise eleştirmiştir. Olumsuz hatta bir zillet gibi gördüğü nümayişperestliğin karşısına gayretin bileşenleri olarak itaati, ülkesi için samimi çaba göstermeyi, dinsel ve milli çaba ile vatan sevgisini yerleştirmiştir. “Evâili emirde itaat dahi gayret-i diniye ve milliye ve hubb-u vatan farzâsındandır.” ifadesiyle de itaati; ideal padişah tipi olarak altın çağ padişahlarının sadece padişah oldukları için değil, “memalik ve tebâsının ma'mûriyeti ve saadeti” için çalışıp Osmanlı Devleti'nin bir cihangir devlet haline getirdiklerinden dolayı hak ettiklerini ifade etmiştir.¹²⁵

Mahmud Nedim ülke ve devlet yönetimi açısından gayretin hangi anlamlara geldiğini devam eden satırlarda ayrıntılandırmıştır: “devleti imkânı derecesine bilâ-isâl uhuvved-i umûmiye-yi devliyenin mu'aveneti inzimamıyla bedbâha karşı duracak bir iktidarı vücuda getirmek gayret-i himmetdir.”¹²⁶

Paşa, padişahın her türden kötü heves ve isteklere karşı iktidarını kurmak ve korumanın yollarından birisinin en küçük memurundan yüksek bürokratına

¹²³ A.g.e., s. 53.

¹²⁴ Mahmud Nedim'in Fransızca'yı örnek göstermesi, Osmanlı toplumunun elit kesimlerinde ve bu elitin önemli bir kısmını oluşturan bürokrasi içinde Fransızca bilmenin modernliğin ölçütlerinden birisi olduğunun XIX. yüzyılın ikinci yarısında iyice belirginleştiğinin kanıtıdır. Paşa'nın modern, Fransızca bilen bu bürokratları *nümayişperestler* olarak adlandırması; bir yabancı dil bilmemesinin onda yarattığı kompleksin yahut haset gibi kişisel bir duygunun sonucundansa dahil olduğu geleneksel bürokrat kesimi ile modern bürokrat kesimi arasındaki çekişmeden kaynaklandığı söylenebilir. Geleneksel ve modern bürokratlar arasındaki çekişme için Bkz.: Findley, a.g.e., s. 171-184.

¹²⁵ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 53.

¹²⁶ A.g.e., s. 54.

kadar emrinde çalışanlarına vakıf olmasından ve onların her hallerini kontrol etmesinden geçtiğini iddia etmiştir:

*“Cennetmekan Sultan Abdülhamid Han hazretlerinin arif ve âgâh ve bahtiyar bir padişah oldukları muvaffakiyet-i celile-i asriyyeleri ile inkar olunamaz ve beyet-i mecmu'a-i devletin ahvaline vukûf hususunda ednâ ve â'la müstahdeminin hareket-i vâkı'alarından maada biltecrübe efkâr-ı zâtiyye ve ahvâl-i beytiyyelerine dahi tahsil-i vukûf buyurmuşlar idi.”*¹²⁷

Her mevkiden bürokratına hakim olmak konusunda ideal padişah olarak I. Abdülhamid örneğini veren Paşa, bu ideal durumun, padişahın etrafındaki yetenekli bürokratların tükenmesi ile ecnebilerin işleri zora sokan müdahaleleri sonucunda sona erdiğini belirtmiştir. Bu müdahale ve telkinlerin neden ve niçin yapıldığının ayrıntısına girmeyen Mahmud Nedim, bunların kabul edilemez olduğunu söyledikten sonra, yabancıların bu girişimleri karşısında şaşırarak “*erkân-ı devletin*” ülkenin imârına bakamadıklarını hatta “*sunûf-u tebaa dahi nev-be-nev tekâlifât-ı gayri mutarriden dolayı zîraat harâset ve birfet ve ticaretlerini esbâbını ilerletmeğe vakit ve meydan bulamadılar.*” demiştir.¹²⁸ Risalenin yazarı bu durum karşısında devlet erkanını “*malumatsızlık ve dikketsizliğinden*” dolayı eleştirmiş, tebaayı ise yüceltmıştır: “*millet-i islâmiye ol kadar mutâvaât-şiar ve melbû'ı muazzamları hizmetinde gayretkârdırlar ki şimdiye kadar meşhûd olan asâr gayret ve hamîyyetleri ile sabâif-i tevarih-i eslâf mâl-â-mâldir.*¹²⁹ Tebaanın doğasına içkin olan itaatkârlığı, bağlılığı ve gayretkârlığına dair Kırım Savaşı esnasındaki mali fedakarlığı övülerek örnek gösterilmiştir.¹³⁰

Üzerine düşeni fazlasıyla yaptığı için idealize edilen tebaaya karşılık devlet erkânının ilk yapması gerekenin ülkeyi ma'mur ve âbâdân hale getirmek olduğunu söyleyen Paşa, bu amaç için gayretli memurların istihdam edilmesinin önemine değinmiştir. Gayretli memur tanımını da derecelendirilmiştir. Ona göre yaptığı işin faydalı sonuç vereceğini tahmin ve tasavvur edebilen memur hasenat sahibi iken, “*Ahval ve idare-i beytiyye ve zâtiyyesini bilmediği halde serkâra geçmek efkârıyla nizâm-ı devleti düşünen hâne-nişînler*” olarak adlandırılan zamane bürokratları bir başka deyişle Tanzimat bürokratları seyyiâta neden olmuşlardır:

*“taşdığı tedâbirin vücuda getirilmesine müteşebbis oldukda evdeki pazar çarşya nıymaz misalince teşebbüsât-ı usûl-ı devlete ve ahvâl-i millet ve mülkte uyduğu tebeyyün ederek kolayca kurulan dolâb-ı efkâr tersine dönmesinden mahçub olmayıp da ol hayâlâtı icrada müte'annidâne gayret edecek olanların karîn-i tahta nedamet ve umûr-ı devlete vesile-i sıklet ve meşakkat olduğu mücerrebât ve meşhûdât zâmanedir.”*¹³¹

¹²⁷ A.g.e., s. 54.

¹²⁸ Mahmud Nedim, *Ayine...*, s. 55.

¹²⁹ A.g.e., s. 56.

¹³⁰ A.g.e., s. 56.

¹³¹ A.g.e., s. 57.

Mahmud Nedim, Tanzimat'ın yetiştirdiği memurlar usûl bilmeyen, işlerin rutin akışından habersiz memurlar olarak nitelendirirken, kendi kariyerine ve özelliklerini hatırında tutarak gayretli memurun net bir tanımını bu başlığın sonunda vermiştir:

*“muamelât-ı hâriciyede dahi hukuk ve uhûd ve kavânin-i devliye ve imkân-ı hâliye ve mevki'yeyi bilib ol dairede metanetkârâne icra-yı vezâif eyler ise işte buna envâ'i-ni câmi' gayret denilir ve ol vakıf-ı gayretkârın elinden çıkan işten hayır ve faide görünür.”*¹³²

Sabır

İki sayfa civarında yer ayrılan bu başlığa sabırsızlığın sonuçları söylenerek başlanmıştır: *“Sabrın hayr ve muhassenâtı derkâr ve gayretsizlik derecesine reside olur ise mazarrat ve seyyiâtı dahi vardır.”* Negatif bir edim olarak sabırsızlık izlediği takip eden Paşa, bunun bir ölçek sorunu olduğunu, ölçünün kaçması durumunda sonuçlarının ne olacağıyla devam etmiştir: *“bir ayda görülecek işi bir saatte göreyim sevdasına düşenlerin elinden çıkan san'at ve hizmetin bir faidesi görülmeyib bilakis nedameti çekilir makul olan her işte sabr ve teendür”*¹³³

Sonrasında atalet ve tembelliğin, kısa zamanda görülecek bir işi zamana yaymanın telafi edilemeyecek noktalara ulaşabileceği gibi bunun maliyet arttırıcı sonuçlarından bahisle bunun *“hamâkat ve mazarrat”* olduğunu; Allah'ın yağmura muhtaç bir mezraya derhal yağmur yağdırması örneğini vererek pekiştirmiştir.¹³⁴

Mahmud Nedim devam eden satırlarda İmparatorluğu bir haneye benzeterek, gerekli mali imkanlar, önlem ve hazırlıklar yapılmadan bu haneye yönelik yapılan reformların *“tarz-ı âhîrle teveddüd etmek sabırsızlığıyla”* kolayca yıkılabilir olduğunu, bir defa böyle yıkım gerçekleşikten sonra da yeniden tesisi için çok daha büyük çaba harcanmasının bile yeterli olmayacağı kanısındadır. Bu tür hızlı reform hareketlerindense hükümdara ve her tür kurumun başında bulunan amirlere düşen görevin, *“hayır ve şer eşkâr ve niyeti müteenniyanâ tamik ve tedkik ve imkân-ı hârici ile tatbik eyleyerek”* icraatta bulunmalarıdır. Böyle davranan hükümdarın ve bürokratlarının dalkavuklara dikkat etmeleri gerektiğini de ifade etmiştir.¹³⁵

Hükümdarın ehil söz söyleyen, acele etmeyen, devletin imkânlarının farkında olan üstlendiği görevi bir emanet gibi gören bürokratları etrafında toplamasının hayati öneme sahip olduğunu söyleyen Paşa, bu tür özelliklere sahip olma potansiyeli olan memurlarında tecrübelerini acele etmeden sabırla ilerletmenin de zorunlu olduğunu söylemiştir. Sabrın bir memurun işinde deneyim kazanırken edindiği bir içerik olarak işaretlenmesi; ilk bakışta, Mahmud Nedim'in, Tanzimat öncesi memur yetiştirme usûlü olan bir kaleme girip orada

¹³² Mahmud Nedim, *Ayine...*, s. 58.

¹³³ *A.g.e.*, s. 58.

¹³⁴ *A.g.e.*, s. 59.

¹³⁵ *A.g.e.*, s. 59.

usta-çırak ilişkisi içinde işin içindeyken görülen eğitimden yanaymış gibi görünmesine neden olur. Ancak risalenin sebat ve sabır başlıklarının gösterdiği gibi o, memurların uzmanlaşmasından yanadır. Paşa'nın uzmanlaşmadan yana olmasının iki tane güçlü kanıtı Risale'de mevcuttur. Bunlardan ilki, bütün risalenin ana teması olan mali yetersizlikler, israf, borçlanmanın en önemli nedenleri arasında bu alanda iş bilen, uzman memurların yokluğuna yapılan güçlü vurgudur. Diğeri ise liyakatın, en üst kademededen en alt kademeye kadar her memurda olması gerektiğine dair ifadeleridir.

Ancak yine de Paşa'nın Sadrazamlığı esnasında hemen her türden yüksek bürokrati, valiyi sık aralıklarla tayin etmesi, henüz bir vali iken yazdığı bu Risale'de savunduğu istikrar, uzmanlaşma, sebat ve sabır gibi içeriklerle çelişmiştir. Bu, en azından birbirine bağlı iki olgunun göstergesidir: bunlar, İstanbul'daki Tanzimat bürokrasisi ile geleneksel bürokrasi arasındaki rekabetin yoğunluğu ile bu rekabetin içeriğini oluşturan farklı siyasal düşünüş, algı, öncelikler ile hem geleneksel hem de modern bürokratların ortak kaygısı olan siyasal ikbalin belirleyiciliğidir.

Mahmud Nedim risalesinin hâtimesinde Osmanlı Beyliği'nin kurulduğu esnada "*Cemiyet-i İslamiye*"nin ayrı ayrı ve darmadağın bir halde "*hükümetlere*" sahip olduğunu, Osman Gazi'nin devleti kurduğunu sonrasında, çeşitli badireler atlattıysa da, "*millet-i İslamiye kavm-i benî İsrail gibi pâymâl-ı tabkîr ve perişan olmayub şimdiye kadar muazzazen devam eyledi*"¹³⁶ diyerek risalenin yazıldığı tarihe gelir. Devletin ve Osmanlı toplumunun devamını ve bekasını saltanatın devamında gören Paşa, Abdülaziz'in tahta geçmesinden sonra, "*cülûs-u hümayunları akabinde ıslahat-ı lâzımeye bizâat himmet ve ikdâm ile az günde efkâr-ı meyuseye ümid-sâz ve mülk ve teba'ya yeni baştan saadet-endâz oldular.*" diyerek, bu bekanın da ıslahat yapmaktan geçtiğini dolayısıyla ıslahat beklentisini dile getirmiştir. Sonrasında Mahmud Nedim, Padişah'ın bu beklentiyi karşılmasına yardımcı olacağı umuduyla risalesini yazdığını belirtmiştir.¹³⁷

Sonuç

Osmanlı Modernleşmesi iyi planlanmış, çeşitli teorik temellere dayanan bir süreç olmaktan ziyade iç ve dış zorunlulukların, olay ve olguların zorlaması sonucu değişik grupların, görüş ve önerilerin bazen iç içe geçerek bazen de yan yana gelerek birbirlerini etkileyip, değiştirip dönüştürdüğü, pratik, eklektik ve telifçi bir süreçtir. Bu sürecin faillerinin Tanzimat Fermanı'ndan itibaren bürokrasi olduğu Osmanlı tarihçileri arasında genel kabul görmüştür. Ancak bu bürokrasi içinde değişik önerilere sahip kişi ya da çeşitli grup ve hizipler yok değildir. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru İmparatorluğun başkentinde en azından iki grup vardır: Tanzimatçı bürokratlar ile Saray grubu yahut

¹³⁶ Mahmud Nedim, *Âyine...*, s. 60.

¹³⁷ *A.g.e.*, s. 61.

geleneksel bürokratlar. Saray grubunun, bir grup olmasını sağlayan en önemli âmil alafrangalıkla sonuçlandığı söylenen Tanzimat reformculuğuna ve bürokrasisine muhalif olmalarıdır denilebilir. Saray grubunun reformculuğu, Paşa'nın risalesinde dile getirdiği türden ahlaki temelli, ihtiyatlı, adalet gibi geleneksel Osmanlı değerleri ile olabildiğince uyumlu bir reformculuktur denilebilir.

Tanzimat Fermanı'nın fikir babası birinci kuşak Tanzimat bürokrasisinden olan Mustafa Reşid Paşa ile devamında ikinci kuşaktan olan Fuad Paşa'nın himayesiyle Bâb-ı Âli bürokrasisine dahil olan Mahmud Nedim Paşa hamilerinin aksine, Saray grubuna dahil olan bürokratların en iyi örneklerindedir.

Mahmud Nedim'in, Saray grubu ya da geleneksel bürokratlar olarak adlandırılan bu gruba dahil olduğuna dair üç kanıt vardır. Bunlardan ilki, Klasik Osmanlı yönetim ideallerinden olan güçlü, otokrat ve icracı bir padişahın yana olması; ikincisi, muhtemelen, siyasi, bürokratik ikbalini düşündüğünden doğrudan değil dolaylı olarak eleştirdiği Tanzimat'ın yetiştirdiği bürokratları hedef alması; üçüncüsü ise bu bürokratların Avrupa'yı tam olarak anlamadan ona özenmesi ve bunun sonucu olarak yayılan alafranga yaşayış biçimini vermesidir.

Risalenin Klasik Osmanlı Dönemi sonrası layihaları bir başka deyişle gerileme literatürü ile olan bağı iki noktada belirginleşir; birinci nokta, Mahmud Nedim'in tıpkı Klasik dönem sonrası layiha yazarları gibi, siyasi meseleleri idari bir mesele gibi görmesidir. Şöyle ki, XIX. yüzyılın ikinci yarısında iyice açığa çıkan Avrupalı büyük güçlerin kendi aralarındaki rekabetin yarattığı dış konjonktür, iç meseleler, Osmanlı ekonomisinin maruz kaldığı kapitalizmin artan nüfuzu ve bizzat Osmanlı ekonomisinin kendi kısıtlılıkları gibi olguların, gelişmelerin toptan etkisinin sonucu olan sorunlar; Risalede, padişahın icra gücünün azalmasıyla, memurların yetersizliklerine bağlanmıştır. Paşa'nın sorunları idari bir mesele gibi görmesinin en iyi kanıtı ise, Padişahın icra gücünü arttırmak gibi bir yetkiye doğal olarak sahip olmadığı için Sadrazamlığı sırasında her türden bürokratu idari işleyişi aksatırcasına tayine tabi tutmasıdır. Mahmud Nedim, Klasik Dönem sonrasının reformist yazarları gibi İmparatorluğun geçirdiği değişimin, dönüşümün sonucu olan sorunların belirtilerini, nedenler gibi görmüştür. Bir başka deyişle Paşa, dikkatini, tarihin hızlandığı bir yüzyıl olan XIX. yüzyıl da Avrupa'daki gelişmeleri kendisine uyarlamaya çalışan İmparatorluğun hazır bulunmuşluğuna yöneltmediği gibi dozajını kaçırmamakla birlikte geçmiş altın çağa referans vermekten kaçınmamıştır.

İkinci nokta, Paşa'nın, iktisat ve siyasetin henüz ayrılmadığı, bir bütün gibi algılandığı XIX. yüzyıl öncesinin bakış açısına sahip olmasıdır. Geleneksel Osmanlı iktisat düşüncesinin üç temel ilkesi olan Provizyonizm, Fiskalizm ve Tradisyonizm'in artık geride kalmaya başladığı, yeni ekonomik düzenin ne olacağının belirsiz olduğu bir dönemde risalesini yazan Paşa'nın bu bütüncül bakış açısına sahip olması olağandır. Ancak Paşa'nın icraatları, bütüncül algıya sahip olduğunu gösteren kanıtlardır. Nitekim ikinci Sadrazamlığı döneminde,

İmparatorluk'ta artık oluşmuş olan finans piyasasının kurallarına aldirmayıp, devlet borçlarının faizlerinin yarısının ödenip geri kalan borcun beş yıl vadeyle ödeneceğine dair icraatı; yeni iktisadi şartlar karşısında devletin kendi tecrübe ve deneyimini esas alan ve bu yeni şartların geleneksel yapıyı bozmamasını temel ölçüt alan tradisyonalizm ilkesini hatırlatır.¹³⁸Ayrıca risalede adalete yapılan vurgu ile tutumluluk, gayret, sabır gibi ahlaki tutum ve değerlerin İslami ve Osmanlı altın çağına dair referanslar eşliğinde dile getirilmesi, Paşa'nın geleneksel Osmanlı layiha yazarları ile olan bağını güçlendirir.

Paşanın geleneksel Osmanlı risale yazarlarından farkı ise önerdiği beş ahlaki tutum ve ilkeyi, yeni içeriklerle genişletme çabasında görülür. Bu içerik genişletme çabasının ardında Tanzimat bürokrasisinin rasyonel tutum ve iş yapma isteğine karşı ahlaki değer ve tutumlara dayanan bir siyaset anlayışının izleri görülür. Klasik Osmanlı dönemi sonrası risale yazarlarının ortak vurgusu olan ahlaki çürüme, iltimas, idarecilerin yolsuzlukları, emanetlerin ehline verilmemesi, mansıpların adil olmayan dağıtım, klasik dönem sipahilerinin övülmesi gibi temalar Risale'de mevcuttur. Ancak farklılıklarda mevcuttur. Örneğin adalet başlığında, adaletin padişahın ülkeyi yönetirken riayet etmesi gereken ana ilke olmasına fazla değinilmemiş daha çok kişinin kendi kişiliğiyle, nefsiyle ilgili gibi görülmüştür. Bu başlığın geleneksel risale yazarlarından farkı, adaletin bir memuriyet ideali hatta bir kişilik ideali gibi görülmesi; doğrunun, yanlışın, üstlenilen yükümlülüğün nihai tek ölçütünün yarar ilkesi doğrultusunda belirlendiği imâ eden ifadelerdir. Paşa, Memurların işlerinde, görevlerinde mümkün olanının en iyisini üretmeleri ile devletin devamı arasında doğru orantı görür. Böyle bir ortamda monarkın mümkün olanın en iyisini gerçekleştirmesi ise bu tür bürokratların sürekli işbaşında olmasını sağlaması ile onlara danışarak iş görmesinden ibarettir.

Sebat başlığına geleneksel risale yazarlarında pek rastlanılmaz. Her ne kadar Mahmud Nedim bu başlığı tanımlarken geleneksel bir ibare olan "ahde vefa"yı zikretmişse de padişahın ihtiyatlı ve rasyonel davranmasına vurgusu daha kuvvetlidir, bu da, kavramın içeriğini zenginleştirme çabasının bir ürünüdür.

Gayret başlığı gerek temanın sınıflandırılarak anlatılması gerekse de içerdiği ilerleme nosyonu açısından dikkate değerdir. Bu ilerleme düşüncesi teknik ya da

¹³⁸ "Bununla beraber değişmenin yavaş yavaş oluşmakta olduğunu 1861 tarihinde imzalanan ticaret antlaşmasında artık görmeye başlıyoruz. Antlaşmada ithal gümrükleri %5'ten %8'e yükseltilmiş, buna karşılık ihracat gümrükleri de %12'den %8'e indirilmiştir. İhracat bakımından daha da önemlisi, gümrük oranının her yıl %1'er azaltılarak 1869'da %1'e çekilmesi ve o tarihten itibaren bu had içinde tutulacağı kararının antlaşmaya dahil edilmesidir. Bu, provizyonizmin artık terk edildiğini ve ihracatın arzı edilir bir faaliyet olarak idrak edilmeye başladığını gösteren önemli bir değişimdir. Bu aşamaya, en az çeyrek yüzyıllık bir dış ticaret açığını yaşadıkdan sonra ancak ulaşılabilmiş olması, provizyonizmin Osmanlı zihnindeki izlerinin derinliğinin bir ifadesi sayılmalıdır." Bkz.: Mehmet Genç, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divan Dergisi* 1999/1, s. 5-7

fiziki bir ilerleme değil daha çok devletin tahkimi için monarkın hakimiyetini arttırmak amacına yönelik dini, milli ve vatani gayretin “*vükûf ve imkanları*”nı arttırmanın bizzat bir siyaset pratiğini olduğuna dairdir. Bu anlamda düşük yoğunluklu bir seferberlik halinin yaygınlaştırması gibi bir kipi barındırır; “*gayretin nev’-i umumisi eşbâs ve zevâtın gayret-i halkiyye ve faaliyesidir.*” ifadesi bunun en iyi göstergesidir.

Sabır başlığının geleneksel risale yazınından farkı ise bir iş yapma, kariyer basamaklarını atlama, görev ifa etmede sabrın bazen modern bir kavram olan zamanın örgütlenmesi ile eş anlamlı kullanılmasıdır. Başlıkta, kişinin sabrederek işte, fiiliyatta ehliyet ve liyakat sahibi olmasıyla, işin ya da herhangi bir fiilin planlı programlı yapılmasının zamanın rasyonel planlamasıyla ilgili olduğuna dair ifadeler bazen aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır.

Mahmud Nedim, yazdığı risale ile Tanzimat bürokrasisinin karşısına ahlaki tutum ve ilkelere dayanan yeni bir siyaset teorisi kurmaya çalışmıştır. Paşa bunu, geleneksel risale yazını ile karşılaştırıldığında; gelecekte daha ümitli geçmişi ise daha az idealize eden bir yaklaşım ve dille yapmaya gayret etmiştir. Risalede oluşturulmaya çalışılan güçlü, mutlak bir monark ve onun ahlaklı bürokratlarının iş başında olduğu düzenin teorisinin dayanak noktası, geçmişteki altın çağı ihyadan ziyade o an geçerli olan fiili durumun ahlaki yönüdür. Ancak onun bu önerisi; tıpkı Klasik dönem sonrası risale yazınında görülen problemlerin bütün sebepleriyle birlikte ortadan kaldırılmasını, çözülmesini önermeyip önünün alınması yahut belirtilerinin giderilmesiyle sınırlı olduğu için bürokratik söylemden ibaret kalmasını sağlamıştır. Bunun yanı sıra Risale’deki geçmişe duyulan nostalji; hem Tanzimat bürokrasisi karşısında geleneksel bürokratların güçsüzlüğünün boyutuna dair bir ipucu gibi hem de onların daha güçlü bir tekillikle bütünleşme isteğinin sonucu olmasından mütevellit Paşa’nın ve dahil olduğu grubun, güçlü monark olarak II. Abdülhamid’in yanında yer alacak olmalarını açıklayan bir belirti olarak görülebilir.

Kaynakça

A) Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA.)

İrade Dahiliye (İ.DH.)

İradeler Dosya Usulü (İ.DUİT.)

İradeler Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)

Sadaret Divan Kalemi (A.DVN.)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)

Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.)

Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (BOA.Y.A.HUS.)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

B) Kitap ve Makaleler

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Sadeleştiren: Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

ABU-MANNEH, Butrus, “Âli ve Fu’ad Paşaların Bâb-ı Âli’deki Nüfuzlarının Kökleri”, *Tanzimat*, Der. Halil İnalçık/ Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 343-352.

-----, “The Sultan and the Bureauracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Pasa”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 22, No.3, Aug., 1990, s. 257-274.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

-----, *Tezâkir*, C. I, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1953.

AL-HAJ, R. Abou, “The Ottoman Nasihatname as a Discourse Over Morality” *Melanges Professeur Robert Mantran, ed. A Temimi*, Zaghuan 1988, s. 17-30.

ALKAN, Mehmet Ö., ”İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye’si*, Der. Kemal H. Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s.73-242.

ALTAY, Ahmet, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasetname Gelenegine Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Volume 6/3, Summer 2011, s. 1795-1809.

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak’anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt 6-7-8, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, Yay. Haz.: Tahir Galip Seratlı, C.I, Selis Kitaplar, İstanbul 2004.

AKYILDIZ, Âli, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

-----, “Mahmud Nedim Paşa” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2003, s. 374-376.

- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- , "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Seminer Bildirileri*, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 97-104.
- DAVISON, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C. I-II, Papirus Yayınevi, İstanbul 1997.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler: Nesâyih'ül-Vüzerâ V'el-Ümerâ*, Der. ve Çev. H. R. Uğural, TODAİE Yayınları, Ankara 1969.
- Ebuziyya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.
- FINDLEY, V. Carter *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Babıali (1789-1922)*, Çev. L. Boyacı- İ. Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- FLEISCHER, Cornell H., "From Seyhzade Korkud to Mustafa Âli: Cultural of The Ottoman Nasihatname", *IIIrd Congress on The Social and Economic History of Turkey* içinde, (ed.) H.W. Lowryand-R.S. Hattox, The Isis Press, İstanbul 1990, s. 67-77.
- FODOR, Pal, "State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, Tomus, XL (2-3), 1986, s. 217-240.
- GENÇ, Mehmet, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divan Dergisi*, C. 4, S. 6, İstanbul 1999/1, s. 1-8.
- GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Âli Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, "Lütfi Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, 5. Baskı, C.7. MEB, Devlet Kitapları, İstanbul 1978, s. 96-101.
- HOWARD, A. Douglas, "Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit", *Erken Modern Osmanlılar*, Ed. Virginia H. Aksan- Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 185-222.
- Hüseyin Hafızî, *Sultan Abdülazîz Devri*, Bâb-ı Âli 38 Numaralı Matbaa, Dersaadet 1326.
- İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Cilt I, IV. Baskı, MEB Yayınları, İstanbul 1969.
- İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Belleten*, C. XXVII (1964), s. 603-622.
- , "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 623-649.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Hasan Kafi El-Akhisâri ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem fi Nizami'l-Âlem" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.10-11, 1979-1980, s. 239-278.
- İSLAMOĞLU, Huri, "On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Neo-Liberal İmparatorluk Oluşumları" *Suraiye Faroqhi'ye Armağan: Osmanlı Peşinde Bir Yaşam*, Der. Onur Yıldırım, İmge Yayınevi, Ankara 2008, s. 199-220.

- KALAYCIOĞLU, Ersin- Âli Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, der: Ersin Kalaycıoğlu- Âli Yaşar Sarıbay, İstanbul 1999, s. 4-21.
- KEYDER, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, IV. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- Kınalızâde Âli Efendi, *Devlet ve Aile Ahlakı (Ahlâk-ı Alâ'i)* Haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, No. 69, İstanbul 1974.
- KOLOĞLU, Orhan, "II. Abdülhamit'in Siyasal Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, C.1, İstanbul 2001, s. 273-276.
- KURAN, Ercüment, "Reşid Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. IX. MEB., Devlet Kitapları, İstanbul 1964, s. 701-705.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. , "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, No. VII-VIII, 1976-1977, s.278-281.
- Mithat Paşa'nın Hatıraları I, Tabsıra-i İbret*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1997.
- LEWIS, Bernard, "Ottoman Observes of Ottoman Decline" *Islamic Studies*, I/I 1962, p. 71-87.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, Tercüman 1001 Eser Temel Eser, İstanbul 1979.
- Mahmud Nedim Paşa, *Âyine ve Hasbihâl*, Karabet Matbaası, İstanbul 1327.
- "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehriyari Nâdir Ağa'nın Hâtıratı I.", Haz. Hasan Ferit Ertuğ, *Toplumsal Tarih*, Sayı 49, İstanbul 1998, s. 7-15.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- , *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- MORDTMANN, Andreas David, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, Çev. Gertraude Songu-Habermann, Pera Yayıncılık, İstanbul 1996.
- NasîruddinTusî, *Ahlâk-ı Nâsır-î*, çev. A. Gafarov-Z. Şükürov, Litera Yayıncılık, İstanbul 2007.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- ÖZ, Mehmet, *Osmanlı'da Çözülme ve Geleneği Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul 1997.
- ÖZVAR, Erol, "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Dvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C.4, S.7, İstanbul 1999/2, s. 135-151.
- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Mahmud Nedim Paşa*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1940.

- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- TÜRK, H. Bahadır, *Çoban ve Kral*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- TİMUR, Taner, *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.
- UĞUR, Ahmet, *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 1992.
- Vak'a-nüvis Ahmet Lâtîfî Efendi Tarihi*, Haz. Münir Aktepe, C. XII, TTK, Ankara 1993.
- YERASİMOS, Stefanos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*, C. II, Çev. Babür Kuzucu, 7. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul 2001.
- , *Milliyetler ve Sınırlar*, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- YILMAZ, Çoşkun, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, Sayı: 2, İstanbul 2003, s. 299-338.
- YILMAZ, Hüseyin, "Osmanlı tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C1, Sayı:2, İstanbul 2003,s.231-298.

Osmanlı'da Astronomi ve Matematik Doktoralı İlk Bilim Adamımız: Arakel Garabed Sivasliyan

Our First Scholar with Ph.D. in Astronomy and Mathematics in the Ottomans: Arakel Garabed Sivasliyan

Ayşe Kökcü*

Özet

1858 yılında Kayseri'nin Mancusun Köyü'nde Ermeni bir ailenin çocuğu olarak doğan Arakel Garabed Sivasliyan, Osmanlı'nın ilk doktoralı astronom ve matematikçisidir. Parlak zekâsı ve gayretiyle dolu dolu bir ömre imzasını atan Sivasliyan'ın, Kayseri'den sonraki durağı hayatının kalan kısmını adadığı Merzifon'daki Anadolu Koleji'dir. Bir Amerikan misyoner okulu olan Anadolu Koleji'nde dini eğitimini tamamladıktan sonra bu okulda öğretmenliğe başladı. Sivasliyan 1890 yılında Anadolu Koleji tarafından Amerika'da bulunan Carleton College'a ve Goodsell Gözlemevi'ne yüksek matematik ve astronomi eğitimi almak için gönderildi.

Amerika'da özellikle astronomi üzerine çalışmalar yaptı ve Goodsell Gözlemevi'nde gözlemlerde bulunarak gökyüzünün fotoğraflarını çekti. Bu fotoğrafların bazıları *Popüler Astronomy* dergisinde yayınlandı. Hocaları tarafından her zaman takdir edilen Sivasliyan'ın Merzifon'a döndükten sonra da Amerika'daki hocalarıyla irtibatı ve bilimsel çalışmaları vefatına kadar devam etti.

Anahtar Kelimeler: Arakel Garabed Sivasliyan, Merzifon, Anadolu Koleji, Carleton College, Goodsell Gözlemevi, *Popüler Astronomy*, Ermeniler, Amerikan Board.

Abstract

Arakel Garabed Sivasliyan , who was born as a son of an Armenian family in the village of Mancusun in Kayseri in 1858, was the first person in the Ottomans who had ever received a Ph. D. degree in Astronomy and Mathematics. Having achieved a lot of things during his life with the help of his great intelligence and efforts, A. G. Sivasliyan chose Anatolia College in Merzifon (Marsovan), to which he dedicated the rest of his life indeed as the next destination for himself after Kayseri. After he had completed his religious education in Anatolia College, which was an American missionary school, he started teaching in this school. He was sent to Carleton College

---

* Dr., *Bilim Tarihi Doktoru*. E-mail: ceydayse@hotmail.com.

and Goodsell Observatory in America by Anatolia College in 1890 to get a higher degree in Mathematics and Astronomy.

He carried out some studies, particularly on Astronomy in America and took photographs of the sky by making observations in Goodsell Observatory. Some of these photographs were published in the magazine of *Popular Astronomy*. A. G. Sivaslian, who was appreciated by his instructors, also went on keeping in touch with his instructors in America and scientific studies with them after having returned to Merzifon until he passed away.

Keywords: Arakel Garabed Sivaslian, Merzifon (Marsovan), Anatolia College, Carleton College, Goodsell Observatory, Popular Astronomy, Armenians, American Board.

A. G. Sivasliyan'nun Hayati

Arakel Garabed Sivasliyan

Arakel Garabed Sivasliyan, 22 Ekim 1858 yılında Kayseri'nin Mancusun (Kayseri'nin Develi ilçesine bağlı Yeşilyurt Köyü) Köyü'nde bir Ermeni ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İlkokulu Mancusun'da bitiren Sivasliyan, orta ve lise eğitimini de Kayseri'de tamamladı. Daha sonra Merzifon'a gelerek burada

bulunan misyoner Anadolu Koleji'nde¹ ilahiyat eğitimi alarak Bachelor of Divinity (BD) diplomasını aldı. Bu okulda öğretmenlik yapmaya başladı. Buraya tam olarak ne zaman geldiği bilinmemekle beraber 1881 yılında dört öğrenciyle lise kısmı eğitime başlayan okulun tek öğretmeni olduğu bilgisine sahibiz². 1886 yılında Anadolu Koleji ismiyle resmi olarak eğitime başlayan okulun ders programında, ikinci sınıf öğrencileri için astronomi dersi verildiği görülmektedir.³ Muhtemeldir ki bu ders, 1886'dan 1915 yılına kadar (1890-1894 arasındaki yıllar hariç) Sivasliyan tarafından verilmiştir.

Kolejdeki öğretmenler, eğitim kalitelerinin yükseltilmesi amacıyla (Amerikan Board bağlantısıyla) yurt dışına, özellikle Amerika'daki okullara lisansüstü eğitime gönderilmişlerdir. Bunlardan biri de 1890 yılında Northfield Minnesota'da bulunan Carleton College'a bağlı Goodsell Gözlemevi'ne astronomi ve matematik doktorası için gönderilen Sivasliyan'dır.⁴

Carleton College ve Goodsell Gözlemevi Yılları (1890-1894)

Sivasliyan'ın Carleton College'da çalışırken çekilmiş bir fotoğrafı (Solda oturan Sivasliyan) (Carleton College'in arşivinin özel izniyle yayınlanmıştır)

Sivasliyan Amerika'ya gittiğinde onu çok profesyonel bir ortam karşıladı. Ders hocaları astronomi ve astrofizik konularında o dönemde Amerika'da önemli bilimsel buluşlara imza atan kişilerdi. Hocalarının yanı sıra çalışma

² Amerikan Board'ın misyonerlik faaliyetleri dolayısıyla Merzifon'da açmış olduğu okuldur.

² Sadi Bayram, *Tarihçe Merzifon: Amerikan Anatolian Koleji ve Belgeleriyle Ermeni Ayaklanmaları*, Ankara 2012, s. 104.

³ George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*. Terc. C.T. Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul 1995, s. 88.

⁴ Gülbadi Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Anadolu Koleji*, TTK, Ankara 2008, s. 280.

ortamı son derece profesyonel, en son teknik ve teknolojiye sahip gözlemevlerinden biri olan Goodsell Gözlemeviydi. Astronomi alanında birçok keşfe sahip olan Goodsell Gözlemevi'nde 1890 yılında bulunan 16-inçlik yansıtıcı teleskopun, o dönemde Mississippi Nehri'nin batısının en büyük teleskopu olduğu söyleniyordu.⁵ Sivasliyan, Carleton College'ta lisansüstü eğitimine Prof. Dr. Herbert C. Wilson'un⁶ danışmanlığında başladı.

Güneş Lekeleri Üzerine Çalışması

Goodsell Gözlemevi'nde H. C. Wilson'un yönetiminde A. G. Sivasliyan ve Anadolu Koleji'nden meslektaşı olan C. R. Willard ile birlikte Güneş Lekeleri üzerine bir çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışma, *Observations of Sun-Spots and Measures of Solar Photographs Taken in the Years 1889 to 1892*⁷ adıyla 1901 yılında Goodsell Gözlemevi tarafından yayınlanmıştır. Güneş'in 1889-1900 yılları arasında 1000 kadar fotoğrafı çekilmiş ve incelenmiştir. Goodsell Gözlemevi'nde Mayıs 1889'da Güneş gözlemlenmeye başlanmış ve 8-inçlik ekvatorial teleskopla 20 Ağustos 1892 yılına kadar gözlemler devam etmiştir. Gözlemevinin aletleri 1893'te yenilenmiş ve böylece optik gözlemlerin faydasızlığını açık bir şekilde ortaya çıkaran daha mükemmel fotoğraflar elde edilmiştir. Bu ise araştırmacılara Güneş Lekeleri'nin izlenmesinde büyük kolaylık sağlamıştır.⁸ Sivasliyan'ın böyle bir çalışmanın içerisinde, gözlemlerin yapılması ve sonuçların değerlendirilmesinde aktif rol aldığı aşikârdır.

Kuyruklu Yıldızlar ve Yörüngeleri Üzerine Çalışmaları

Sivasliyan'ın çalışmış olduğu bir başka konu da kuyruklu yıldızların yörüngeleridir. Sivasliyan'ın danışmanı olan H. C. Wilson, 1880-1883 yılları arasında kuyruklu yıldızları gözlemleyip çalışmalarını yayınlamıştır.⁹ Muhtemelen Sivasliyan'ın bu konuya yönelmesinin en önemli sebebi hocasıdır. Kuyruklu yıldızlar konusunda; yaptığı gözlemler ve çektiği fotoğraflar neticesinde ulaşılmış olduğu sonuçları "*Definitive Determination of the Orbit of Comet 1892 III (Holmes Nov. 6)*" başlıklı tezinde değerlendirmiştir. Haziran 1893 tarihinde teslim edilen bu tezle beraber Carleton College'ın verdiği ilk Astronomi Doktoru derecesini almaya hak kazanmıştır.¹⁰

⁵ Curvin H. Gingrich, "The First Fifty Years", *Popular Astronomy*, Vol. LI, January 1943, s. 1.

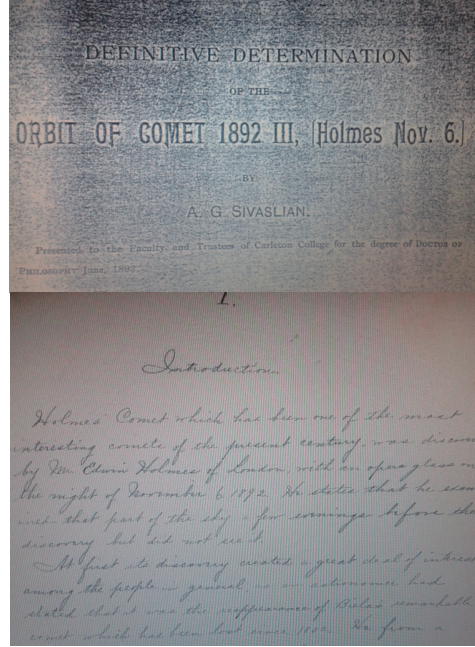
⁶ Herbert Couper Wilson (1858-1940), Amerikalı astronom ve astrofizikçidir. 1909-1926 yılları arasında *Popular Astronomy* dergisinin editörlüğünü yapmıştır.

⁷ H. C. Wilson Charlotte R. Willard and A. G. Sivaslian, *Observations of Sun-Spots and Measures of Solar Photographs Taken in the Years 1889 to 1892*, Northfield, Minnesota: Goodsell Observatory, 1901.

⁸ H. C. Wilson Charlotte R. Willard and A. G. Sivasliyan, *a.g.e.*, s. 1.

⁹ Curvin H. Gingrich, "Herbert C. Wilson", *Popular Astronomy*, Vol. XLVIII No:5, May 1940, s. 235.

¹⁰ Şeref Etker, "21 Ağustos 1914'te Trabzon'da (Gözlenemeyen) Tam Güneş Tutulması", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVI/1 (2014), s. 101.

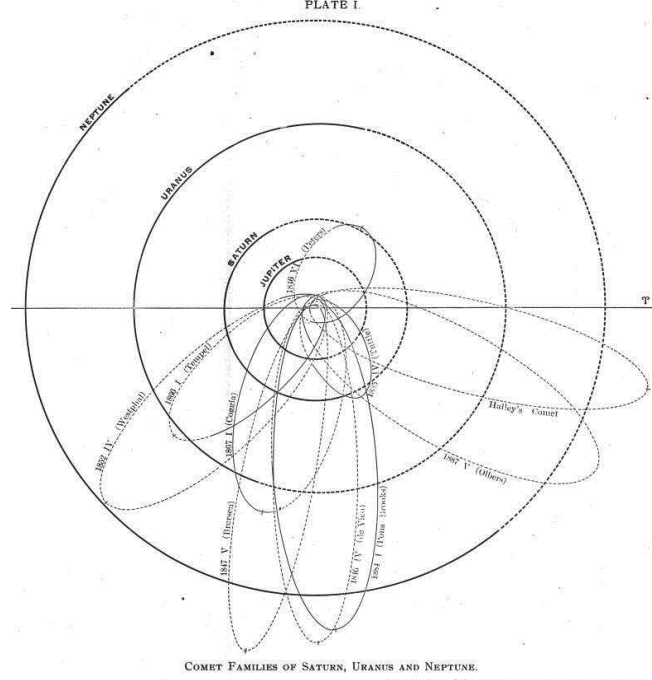

A. G. Sivasliyan'ın doktora tezinin kapak sayfası ve giriş kısmının ilk sayfası

Carleton College ve Goodsell Gözlemevi'nin hocaları tarafından yayınlanan *Popular Astronomy Dergisi*'nin editörü ve Goodsell Gözlemevi müdürü Prof. Dr. W. W. Payne¹¹ de Sivasliyan'ın hocalarından biriydi. Payne'nin 'kuyruklu yıldızlar ve kuyruklu yıldız aileleri' ile ilgili makalesinde¹² Sivasliyan'ın çizimi de yer almaktadır.

¹¹ William Wallece Payne (1837-1928): Amerikalı astronom ve astrofizikçidir. 1893-1909 yılları arasında *Popular Astronomy* dergisi'nin editörlüğünü yapmıştır.

¹² W. W. Payne, "Comets and Comet Families", *Popular Astronomy*, Vol. VI, No:1, Whole No: 51, March 1898.

Sivasliyan tarafından çizilmiş olan Satürn, Uranüs ve Neptün'e ait kuyruklu yıldız ailelerinin grafiği

Payne makalesinin sonunda Sivasliyan'dan övgüyle bahsetmiştir. “*Makalede bulunan çizim Dr. A. G. Sivasliyan tarafından çizilmiştir, kendisi Carleton College’da Matematik ve Astronomi alanlarından yüksek lisanstan ilk mezun olan kişidir. Sivasliyan şimdi, Türkiye’de bulunan Merzifon Anadolu Koleji’nde Matematik ve Astronomi Bölümleri başkanıdır. Bu çizim daha önce yapılmıştır ancak bize ulaşması gecikmiştir. Öyle ki Jüpiter ailelerinin yayınlanmasından bu yana dört yıldan fazla bir süre geçtikten sonra bu çizimin bir tamamlayıcı olması amaçlanmıştır.*”¹³ ifadelerini kullanmıştır. Sivasliyan’ın hocaları tarafından takdirle karşılandığını görüyoruz.

Aslında burada dikkat çeken bir başka hususta, Payne’in ülkeler arasındaki büyük mesafeye rağmen Sivasliyan ile rahat bir şekilde görüşüyor olmasıdır.

1894-1911 Anadolu Koleji’ne Geri Dönüş

Doktora eğitimi 1893 yılında biten Sivasliyan, bir yıl daha izin alarak Türkiye’ye 1894 yılında döndü.¹⁴ Çocuklarını ve eşini Türkiye’de bırakarak gittiği

¹³ W. W. Payne, a.g.m., s. 3.

¹⁴ Isabella Watson, “The Roll of Carleton’s Martyrs”, *Carleton College News Bulletin*, Vol. IV, Number VIII, May 1922, Northfield Minn, s. 7.

Amerika'dan dönüşünde hem okul hem de ailesi tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Kolej'in Mütevelli Heyeti tarafından Sivasliyan'a Profesörlük unvanı verildi.¹⁵

Anadolu Koleji'nin fotoğrafçısı T. Dildilian tarafından 1901 yılında Merzifon'da çekilmiş bu fotoğrafta; Dr. A. G. Sivasliyan ve arkadaşı Dr. D. K. Getchell bulunmakta (Carleton College'in arşivinin özel izniyle yayınlanmıştır)

Sivasliyan Anadolu Koleji'nde bir yandan matematik ve astronomi bölüm başkanlığını yürütüp, derslere girerken, diğer taraftan da bilimsel çalışmalarına devam etti. 1907 yılında Sivasliyan'ın astronomi ile ilgili bir kitabını bastırmaya çalıştığını Payne'den öğreniyoruz. Payne'nin yazdığına göre; Arakel G. Sivasliyan, hem Türkçe, hem de İngilizce basılmak üzere astronomi ile ilgili yeni bir kitap yayınlamak istiyordu. Bu yeni kitapta kullanılacak bütün görsellerin iyi kalitede The News Office tarafından basılması düşünülüyordu. Anadolu Koleji'nin faturayı ödeyecek parasının olduğu ve böyle kaliteli bir çalışmaya sahip olmaktan çok memnun oldukları söyleniyor. Ancak bu kitabın baskısına ne İngilizce, ne de Türkçe olarak rastlayamadık.

1909 senesinde Sivasliyan ile aynı kolejde edebiyat öğretmenliği yapan Hovhannes Hagopyan'ın (1862-1915) *Avalim-i Felekîye*¹⁶ adlı bir astronomi kitabı yayınlanmıştır. Hagopyan kitabını yazarken Sivasliyan'ın notlarından faydalandığını belirtmiştir. *Avalim-i Felekîye* eseri, muhtemelen Sivasliyan'ın 1907'de bastırmaya çalıştığı eserin bir kısmını kapsıyor. *Avalim-i Felekîye*'nin içindeki Sivasliyan tarafından Goodsell Gözlemevi'nde çekilmiş gökyüzü

¹⁵ Alan, *a.g.e.*, s. 280.

¹⁶ Hovhannes Hagopyan, *Avalim-i Felekîye*, Boyacıyan Agop Matbaası, İstanbul, 1909, s. 1.

fotoğraflarının bulunması ve Amerikalı astronomlara ait eserlerin kaynak olarak kullanılmaları bize bu kanaati vermiştir.

1911-1912 Sivasliyan'ın Tekrar Amerika'ya Gidişi

The Alumni Magazine Carleton College'in¹⁷ “Merzifon Türkiye’den Haberler” başlığıyla verdiği bilgiye göre Sivasliyan’a, tam maaş ve ek gündelik desteğiyle, ailesinden kızı ve eşiyle beraber, Anadolu Koleji tarafından bir yıl ücretli izin kullanma hakkı verildi. Sivasliyan bu tatili, bilimsel çalışmalar ve daha önce Amerika’ya eğitim için giden oğullarını ziyaret etmek amacıyla kullanmayı tercih etti. Temmuz 1911’den Eylül 1912 tarihine kadar bir dönemini Amerika’da geçirecekti. Sivasliyan’ın iki oğlu’da o dönemde Amerika’da eğitimlerine devam etmekteydiler. Küçük oğlu Hyrand, Ohio Devlet Üniversitesi’nde sivil mühendislik okurken, 1908 yılında Amerika’ya giden büyük oğlu Edward ise, Effingtam Okulu’nda çinkograf okumaktaydı.

Sivasliyan ve ailesi (Eşi Maritza Sivasliyan, ayakta olanlar(soldan sağa); Hyrand (küçük oğlu) eşi Stella, Marie S. Hartenia, Edward (büyük oğlu)) (Carleton College’in arşivinin özel izniyle yayımlanmıştır)

Sivasliyan’ın bahsedilen derginin editörüne yazdığı mektupta Anadolu Koleji’nin maddi konuları hakkında bilgi verdiğini görüyoruz. Sivasliyan mektubunda:

“Ülkeniz hakkında çok güzel hatıralarım var ve onları yenilemek için bir fırsat istiyorum. Çalışmalarımız her zamanki gibi devam ediyor. Bu kolej çok büyük bir alanda tek başına bir enstitü. Bu yıl dokuz farklı milletten öğrencilerimiz var. Geçen yıl Rusya’dan birkaç öğrenci varken, bu yıl on kişiden fazla var. Bu yıl sadece bir Müslüman öğrencimiz varken seneye başkaları da olacak.

¹⁷ *The Alumni Magazine Carleton College*, Northfield Minn., Vol. 1, May, 1910, s. 49.

*Sanırım, koleje rahmetli Mr. Kennedy'nin New York'ta yaptığı 50.000\$'lık büyük bağışı duyduğunuzdur. Bu paranın çoğu yeni binaların dikilmesinde kullanılacak. Bizim binalarımız çok eski ve yetersiz. Yeni kütüphane kurmak için bu günlerde bina yeri kazdık. Öğrencilerin kolejden mezuniyetine kadar binanın yükseltilmesi için bu ödenek gerekli. Bir sonraki sonbahara kadar binamız bitebilir.*¹⁸

Sivasliyan'ın okulun kütüphane binasının yapımıyla bu kadar ilgili olmasının nedeni, bina yapımı ve kadastro alanlarında bir şehir mühendisi kadar bilgiye sahip olmasıydı.

Aslında yukarıdaki mektup, 1894'te Amerikan Board'a dâhil edilen¹⁹ Merzifon'da bulunan Anadolu Koleji'nin, Carleton College ile ne kadar irtibat içinde olduğunu bir kanıttır.

1912-1915 Yılları

Anadolu Koleji bünyesinde basınç ve yağış ölçen bir rasathane bulunmaktadır. Rasathanenin 1847'den sonra kurulanlar arasında Osmanlı'da en ciddi olanlardan birisi olduğu düşünülmektedir.²⁰ Sivasliyan bu rasathaneye ciddi katkılar sağlamıştır. Hocası H. C. Wilson ve arkadaşı C. R. Willard'ın yardımları ile elde ettiği teleskop parçalarını Merzifon'da birleştirerek 6½ inçlik (16,5 cm) büyük bir teleskopu rasathaneye kazandırmıştır.²¹ Bu teleskopla yaptığı gözlemlerin ve çalışmalarının sonuçları ya da tuttuğu notlar üzerine herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Sivasliyan 21 Ağustos 1914 yılında Trabzon'da gerçekleşen Tam Güneş Tutulması'nı teleskopuyla gözlemlemek üzere uzun süre hazırlık yaptı. O dönem okul müdürü olan George E. White ile beraber Trabzon'a yola çıkacakken, şehirdeki huzursuzluklar yüzünden vazgeçtiler.

1915 yılına gelindiğinde okulda bulunan tüm Ermeni öğretmenler tehciye gönderildi. Bunlar arasında Sivasliyan ve eşi de bulunmaktaydı. İki oğlunu ve anne-babasını daha önce Amerika'ya gönderen Sivasliyan'a, Müslüman olması ve şehir mühendisi olarak görev alması teklifinde bulunuldu. Bu teklifi reddetmesi üzerine eşiyle beraber alabildikleri gerekli eşyalarını bir kağıt arabasının üzerine yerleştirerek jandarmalar eşliğinde okulda bulunan diğer Ermeni ailelerle yola koyulurlar.²² Bayan Sivasliyan'ın anlatımına göre; Sivas yakınlarında erkek ve bayanlar ayrılarak, erkeklerin elleri arkadan bağlı bir şekilde öldürülmüşlerdir. Maalesef hayatını kaybedenler arasında ilk doktoralı astronomumuz Arakel G. Sivasliyan da vardır.

¹⁸ *The Alumni Magazine Carleton College*, s. 50.

¹⁹ Nazan Maksudyan, "Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Koleji'nin Kısa Tarihçesi", *Kebikeç*, S. 36, 2013.

²⁰ George E. White, *a.g.e.*, s. 90.

²¹ Arsen Arşık, "Kayserili İlk Gökbilimci Prof. Dr. Arakel Garabet Sivasliyan", Erişim Tarihi: 29. 06.2015, <http://hyetert.blogspot.com.tr/2015/04/kayserili-ilk-gokbilimci-prof-dr-arakel.html>.

²² White, *a.g.e.*, s. 218.

Sivasliyan'ın vefatı Amerika'da da yankı bulmuştur. 23 Kasım 1915 tarihli Carleton College'ın haftalık gazetesi olan *Carletonian*'da yayınlanan haberde; Sivasliyan'ın Amerikan Board Dış Temsilciler Kurulu Sekreteri James L. Barton'ın Prof. Dr. H. C. Wilson'a gönderdiği mektupta, Sivasliyan'ın öldürüldüğü doğrulandı, denmektedir. Haberin son kısmında ise resmi olmayan raporlara göre, infaz haberlerinin yanlış olabileceği ve Sivasliyan'ın hâlâ hayatta olabileceği belirtilmiştir.²³

Son Söz

Kayseri'nin küçük bir köyünden çıkarak önce Merzifon'a sonrada Amerika'ya kadar uzanan akademik olarak çok başarılı bir hayat yaşamış olan Arakel Garabed Sivasliyan, sadece Ermeniler için değil, kendi vatanı olan Osmanlı için de çok büyük bir değerdi. Osmanlı'nın en çalkantılı dönemlerinde bir Amerikan misyoner okulunda eğitim görmek ve öğretmenlik yapmak bir Ermeni için hiçte yabana atılır bir şans değildi. Sivasliyan bu şansını zekâsı ve çalışkanlığıyla sonuna kadar değerlendirdi. Yüksek matematik ve astronomi eğitimi almak amacıyla gittiği Amerika'da ciddi çalışmalara iştirak etti. Sivasliyan, Osmanlı'nın ilk doktoralı astronomu olarak tarihe geçti.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir başka husus da, Amerikalı misyonerlerin Osmanlıda eğitim ve öğretime ne derece ciddi yatırımda bulunmuş olmalarıdır. Merzifon'da bulunan bir okulun öğretmeninin daha iyi bir eğitim alarak Merzifon'a dönüp hizmet etmesi amacıyla maddi manevi hiçbir destekten kaçınılmadığını görüyoruz.

---

²³ *Carletonian*, 23 Kasım 1915.

Kaynakça

- ALAN, Gülbadi, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Anadolu Koleji*, TTK, Ankara 2008.
- ARŞIK, Arsen, "Kayserili İlk Gökbilimci Prof. Dr. Arakel Garabet Sivasliyan", Erişim Tarihi: 29.06.2015,
<http://hyetert.blogspot.com.tr/2015/04/kayserili-ilk-gokbilimci-prof-dr-arakel.html>.
- BAYRAM, Sadi, *Tarihte Merzifon: Amerikan Anatolian Koleji ve Belgeleriyle Ermeni Ayaklanmaları*, Ankara 2012.
- Carleton College Bullten Alumni Directory*, Vol. XVIII, Northfield Min. 1921.
- Carleton College Bulletin Alumni Number December 1912*, Northfield Mint. 1911.
- "Carleton's Firs İnternational Students Date Back to 1873", *The Carleton Voice*, Vol. 57. No. 3, Nothfield Min. Spring 1992.
- ETKER, Şeref, "21 Ağustos 1914'te Trabzon'da (Gözlenemeyen) Tam Güneş Tutulması", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVI/1 (2014), s. 100-105.
- GINGRICH, Curvin H., "The First Fifty Years", *Popular Astronomy*, Vol. LI, January 1943.
- GINGRICH, Curvin H., "Herbert C. Wilson", *Popular Astronomy*, Vol. XLVIII No:5, May 1940.
- Hovhannes Hagopyan, *Avalim-i Felekije*, Boyacıyan Agop Matbaası, İstanbul, 1909.
- MAKSUDYAN, Nazan, "Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Koleji'nin Kısa Tarihçesi", *Kebikeç*, S. 36, 2013.
- PAYNE, W. W., "Comets and Comet Families", *Popular Astronomy*, Vol. VI, No:1,Whole No: 51, March 1898.
- The Alumni Magazine Carleton College*, Northfield Min., Vol. 1, May 1910, s. 49-50.
- WILSON, H. C., Charlotte R. Willard and A. G. Sivaslian, *Observations of Sun-Spots and Measures of Solar Photographs Taken in the Years 1889 to 1892*, Northfield Minnesota: Goodsell Observatory 1901.
- WATSON, Isabella, "The Roll of Carleton's Martyrs", *Carleton College News Bulletin*, Vol. IV, Number VIII, May 1922, Northfield Minn., s. 7-8.
- WHITE, George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*. Terc. C.T. Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul 1995.
- WINSLOW, Upton, "Constellation Study", *Popular Astronomy*, Vol. 1, 1893, s.1-8.

Osmanlı Diploması Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar İle Bu Kaynakların İncelenmesindeki Metodolojik ve Diplomatik Yöntemler Üzerine Bir Değerlendirme

A Review on Primary Sources Used in Writing Ottoman Diplomatic History and the Methodological and Diplomatics Techniques in Analyzing These Sources

Uğur Kurtaran*

Özet

Diplomasi, devletlerarası ilişkileri yürütme sanatı olup, bir devletin diğer devletler ile olan ilişkilerinde uyguladığı yöntem ve esasları ifade eder. Tarih boyunca var olan her devlet gibi Osmanlı Devleti de kuruluşundan yıkılışına kadar kendine özgü bir takım diplomatik faaliyetler sergilemiştir. Bu faaliyetlerin incelenmesi ve tespiti, özellikle Osmanlı Devleti'nin dış politikası olmak üzere, içyapısı ve diğer siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişim süreçlerini aydınlatacak niteliklere sahiptir. Bu açıdan Osmanlı diploması tarihinin araştırılması ve yazımında döneme ait kaynakların kullanımı ve bu kaynakların kullanımında izlenecek yöntemlerin bilinmesi oldukça önem arz etmektedir. Osmanlı diploması ile ilgili birinci elden kaynaklar olan ahitnameler, name-i hümayunlar ve sefaretnameler ile sınır tahdit raporları ve diğer ikincil çalışmaların kronolojik ve metodolojik bir şekilde incelenmesi diploması çalışmalarına önemli katkılar sağlayacağı gibi, Osmanlı Devleti'nin bıraktığı derin mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasına yardımcı olacaktır. Bu noktada çalışmamız bu amaç doğrultusunda hazırlanmış olup, temel amacımız Osmanlı diploması tarihine yön veren kaynakların kullanımı ve yazımında izlenecek diplomatik ve metodolojik yolların tespitini yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, diploması, metot, ahitname, name-i hümayun.

Abstract

Diplomacy is an art of managing international relationships and refers to the techniques and principles applied by a state in its relationships with other states. Like any state having existed throughout history, the Ottoman Empire adopted some distinctive diplomatic

---

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-Karaman.
E-mail: ugurkurtaran@gmail.com

activities from its foundation to its collapse, as well. Analysis and determination of those activities has properties to enlighten internal structure and other political, social, cultural and economic development processes of the Ottoman Empire, foreign policy in particular. In this respect, it is highly important to use the sources related to the period and know the techniques to follow in use of those sources in searching and writing the diplomatic history of Ottoman Empire. Analyzing the treaties, imperial letters and ambassadorial reports, which are first hand sources concerning Ottoman diplomacy, and border restriction reports and other secondary works in a chronological and methodological manner will make significant contributions to diplomacy studies as well as help to transfer the deep heritage left by the Ottoman Empire to next generations. Herein, our study is prepared for this objective and our main objective is to determine the diplomatic and methodological techniques to follow in using the sources which direct diplomatic history of Ottoman Empire and writing this history.

Keywords: the Ottoman Empire, diplomacy, technique, treaty, imperial letter.

Giriş

1. Diplomasi Kavramı Üzerine

Diplomasi kelimesi köken olarak, eski Yunancadaki “*üzerinde imza bulunan ikiye katlanmış kâğıt belge*”¹ anlamına gelen “*diploma*” sözcüğünden gelir². Yine devletlerarası ilişkileri tanımlamak için kullanılan diplomasi kavramı ile ilgili olarak bir devletin diğer devletler ile olan ilişkilerini düzenleyen belgelere de “*diploma*” adı verilmiştir. Buna göre diplomasi kelimesi şu şekilde tanımlanabilir: “*Devleti tarafından kendisine diploma (credential) verilen yüksek dereceli memurun (diplomat) dış işlerinde yapmakla vazifeli olduğu iş, görev*” dir³. Bu bağlamda “*diploma*” kelimesi günümüz literatüründe itimatname (güven mektubu) olarak kullanılabilir⁴. Diplomasi kelimesi ile ilgili tarihçilerin tanımları farklı olmakla birlikte⁵ genel olarak diplomasi; bir devletin dış politikasındaki uluslararası ilişkiler için kullanılan bir terimdir. Ancak Oral Sander Osmanlı diplomasisi üzerine kaleme aldığı eserinde⁶ diplomasi ve dış politika kavramlarının özel anlamlarının farklı olduğunu belirtmektedir. Sander’e göre; “*Dış politika; bir*

¹ Mübahat S. Kütükoğlu, “Diplomatika”, *DİA*, C. IX (1994), s. 360-365.

² Hüner Tuncer, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Kaynak Yay., Ankara 2002, s. 13; Ali İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, 3 F Yay., İstanbul 2007, s. 9.

³ A. İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, s. 9.

⁴ Uğur Kurtaran, “Sultan Birinci Mahmud’un Rusya’ya Verdiği 1739 Tarihli Ahitnamenin Diplomatik Açından Tahlili”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XXIX/1, (2014), s. 214.

⁵ Bu tanımlar için bkz: U. Kurtaran, A. g.m., s. 214.

⁶ Oral Sander, *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Taribi Üzerine Bir Deneme*, İmge Yay., Ankara 2008.

devletin uluslararası sistemden beklentilerini, yani amaçlarını ifade eder. Diplomasi ise, bu amaçlara ulaşmak için kullanılan araç ve mekanizmalar ile kullanılan yöntemleri içerir”⁷. Konunun bir başka uzmanı olan Ali İbrahim Savaş ise diplomasi kavramını “resmî temsilciler aracılığıyla devletlerarasındaki ilişkileri yürütme işi ya da sanatı” olarak tarif etmektedir⁸.

Diplomasi ile ilgilenen yabancı araştırmacıların da bu konu ile ilgili tanımları birbirinden farklı olup, bunlardan Silviu Negut ve Andrea Gage diplomasiyi, “devletlerin yabancı devletler ile ilgili politikalarının uygulanması ve geliştirilmesi için bir araç” olarak tanımlamıştır⁹. Yine Hedley Bull¹⁰ Henry Kissinger¹¹, John W. Young¹², ve bu Harold Nicolson¹³ gibi araştırmacılarında diplomasi kavramları ile ilgili tanımları birbirinden farklıdır.

Tüm bu tanımlardan hareketle diplomasi ile ilgili söylenebilecek daha birçok ifadenin bulunduğunu belirterek, bir tanım da biz yapacak olursak; Diplomasi: Bir devletin diğer devletler ile olan ilişkilerinde barışı esas alan ve askeri ve siyasi pozisyonuna göre süreç içerisinde değişen ilişkiler bütünü olup, farklı zamanlarda farklı çıkarları yansıtan dış politikaların etkileşim sürecidir.

Osmanlı Devleti de kuruluş yıllarından itibaren zamanla değişmekle birlikte kendine özgü bir diplomasi anlayışı geliştirmiş ve uygulamıştır. Buna göre kuruluş yıllarında “ad hoc diplomasi” denilen tek taraflı diplomasi yöntemini kullanan Osmanlılar, ilerleyen yıllarda karşılıklı ve sürekli diplomasi yöntemlerini benimsemişlerdir. Gökhan Erdem diplomasi ile ilgili doktora çalışmasında dünyada ve Türkiye’de Osmanlı diplomasisi hakkındaki çalışmaların uzun süre “geleneksel” ya da “Ortodoks” denilebilecek bir yaklaşımla devam ettirildiğini belirtmektedir. Buna göre; “Osmanlı İmparatorluğu bir din devleti olup, dinî motiflerle şekillenen kaba bir savaş makinesi” olarak görülmektedir. Bu yaklaşıma göre; devlet güçlü olduğu dönemlerde diplomasiye önem vermemiştir. Ancak son yıllarda bu anlayış yerini “revizyonist” veya “heteredoks” bir bakış açısına bırakmış olup, Osmanlı İmparatorluğu’nun tamamen dine dayalı kaba bir savaş makinesi olarak görülmesi eleştirilmektedir¹⁴. Bizde bu eleştirilere katıldığımızı belirterek, Osmanlı Devleti’nde diplomasi anlayışının hep var olduğunu, ancak bunun devletin siyasi ve askeri gücü ile paralel bir şekilde değiştiğini ifade etmek isteriz.

⁷ O. Sander, *a.g.e.*, s. 13.

⁸ A. İbrahim Savaş, *a.g.e.*, s. 9.

⁹ Silviu Negut-Andrea Gagea, “Diplomacy in the Games of Power. Diplomacy of Power of Diplomacy I. Diplomacy of Power”, *Revista Romana de Geografic Politica*, Year XII, no: 1, (2010), s. 152-153.

¹⁰ Hedley Bull, *The Anarchical Society: A Study of in World Politics*, Macmillian, London 2007, s. 162.

¹¹ Henry Kissinger, *Diplomacy*, Simon-Schuster Paperbacks, New York 1994, s. 15.

¹² John W. Young, *Twentieth-Century Diplomacy*, Cambridge University Press, New York, 2008, s. 3.

¹³ Harold Nicolson, *Diplomacy*, Thornton Butterworth Ltd, London 1939, s. 15-16.

¹⁴ Gökhan Erdem, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sürekli Diplomasi’ye Geçiş Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 1.

Ancak biz bu çalışmamızda Osmanlı diplomasisinin gelişim süreci ve genel özelliklerinden farklı bir konu üzerinde duracağız. Çalışmamızın temel konusu; Osmanlı diplomasisinin araştırılması ve yazımında tarihçilerin kullandıkları temel kaynaklar ile araştırma metodlarının tespitini yapmaktır. Çünkü herhangi bir konuda farklı ve özgün bir araştırma yapabilmenin temel şartı, o alandaki temel kaynaklara inebilme, onları inceleyebilme ve yorumlayabilme kabiliyetidir. Bu sayede çalışılacak konu ile ilgili detaylı bir literatür taraması yapılmak suretiyle eksik kalan noktaların tespiti yapılabilir. Ardından bu noktaların derinlemesine incelenmesi yoluyla aydınlatılması sağlanabilir. Bu doğrultuda başta çok farklı fonlara ait arşiv vesikaları olmak üzere, kronikler ile araştırma ve inceleme eserlerinin bulunduğu Osmanlı diplomasisinin kaynakları dikkatli bir tespit ve inceleme süreci gerektirmektedir. Peki, nedir bu kaynaklar ve ne tür bir inceleme gerektirir? Çalışmamız bu ve benzeri soruların cevabını vermeyi amaçlamaktadır. Bu noktadan hareketle Osmanlı diplomasi tarihi eserlerin neler olduğunu belirtmekte fayda görüyoruz. Osmanlı diplomasi tarihi ile ilgili birinci dereceden alakalı eserlerin başında sefaretnameler, sınır tahdit raporları, barış müzakere raporları, umumî ve hususî tarihler, yabancı devletlerle yapılan akitler (ahidnâme-i hümayun), yazışmalar (name-i hümayun) ve yabancı elçiler tarafından kaleme alınan sefaretnameler gelmektedir¹⁵. Yine konuyla ilgili diğer arşiv malzemesinin yanı sıra, yazma, hatırat ve seyahatname türünde kaynaklarda mevcuttur¹⁶. Görüldüğü üzere diplomasi çalışmaları için gerekli kaynakların sayısı ve kapsamı bir hayli fazla olup, bu kaynakların başlıca özellikleri, içerikleri, kullanım alanları ve amaçlarının tespiti bize göre oldukça önem arz etmektedir. Ancak bütün bu kaynakların sınırlı bir makede ele alınamayacağını bilincinde olarak, çalışmamızda bu kaynaklardan en önemlileri olan ahitnameler, name-i hümayunlar, sefaretnameler ile sınır tahdit raporları ile ilgili değerlendirmelerin yapılacağını belirtmek isteriz.

2. Diplomasi Tarihi İle İlgili Başlıca Eserler

Çalışmamızın “*Diplomasi Tarihi İle İlgili Başlıca Eserler*” adlı ikinci bölümünde diplomasi ile ilgili yapılmış mevcut bir kısım eserler üzerinde durularak, yapacağımız çalışmanın bu eserlerden farklı yanlarını ortaya çıkarmayı amaçladık. Burada hemen belirtmemiz gereken önemli bir husus şudur ki; daha önceki bölümde vurguladığımız üzere diplomasi ile ilgili belirttiğimiz bu eserlerin dışında daha birçok eserin var olduğudur. Ancak biz burada bunlardan sadece çalışmamızı daha yakından ilgilendirenler üzerinde durduğumuz için, tespit ve değerlendirmelerimizi bu kaynaklar üzerinden yürüttük. Diplomasi ile ilgili bu kaynakları daha derli toplu bir şekilde vermek amacıyla bilgiler bir tablo içerisinde verilmiştir¹⁷.

¹⁵ A. İbrahim Savaş, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁶ Bu kaynaklar ve geniş bir Osmanlı diplomasi literatürü için bkz: Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “Kuruluş’tan Tanzimat’a Osmanlı Diplomasi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, Sayı: 2, (2003), s. 423-489.

¹⁷ Tablonun oluşturulmasında M. Alaaddin Yalçınkaya’nın “Kuruluş’tan Tanzimat’a Osmanlı Diplomasi Literatürü”, adlı makalesinden faydalanılmıştır, bkz: “Kuruluş’tan

Osmanlı diplomasisi ile ilgili ilk kaynaklar	Bu alandaki ilk kaynaklar <i>Tevarih-i Ali Osman</i> türündeki eserlerden başlayarak, daha sonraki vakanüvislerin kaleme aldıkları Osmanlı tarihi ile ilgili eserlere kadar gider.
XVI ve XVII. yüzyıllardaki kaynaklar	Kuruluş yıllarındaki eserlerde çok sathi olan diplomasi ile ilgili bilgiler XVI. ve özellikle XVII. yüzyıl vakanüvisleri ile birlikte daha aydınlatıcı bir nitelik kazanmıştır. Nitekim yüzyılın ilk vakanüvisi olan Naimâ ile birlikte bu alandaki bilgiler zenginleşmiş ve Naima Tarihi'nden sonraki tarihler ile diğer Osmanlı kroniklerinde diplomasi ve dış politika ile ilgili bilgiler artmıştır.
XVIII. yüzyıla ait kaynaklar	Bu yüzyıl Osmanlı diplomasisi ile ilgili asıl önemli gelişmelerin yaşandığı yüzyıl olup, çok önemli eserler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde özellikle toplamı 17 adet olan ve ilki 1699-1760 yıllarını kapsayan ve 1917 yılına kadar gelen Name-i Hümayun Defterleri önemli bilgiler içerirler. Yine diğer önemli bir kaynak Osmanlı Devleti'nin ilişkide bulunduğu yabancı devletlerle yapılan ahitname, ahkâm, nişan ve konsolosluk kayıtlarının tutulduğu toplamda 107 adet olan Düvel-i Ecnebiye Defterleri'dir.
XIX. yüzyıla ait kaynaklar	XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından diğer devletlere gönderilen ve o devletin memleket tebaasının ticarî menfaatlerini korumakla vazifelendirilen şebhenderlere ait hükümlerin bulunduğu ve toplamda 3 adet olan Şebhenderlik Defterleri bulunmaktadır.
XIX. ve XX. yüzyıllardaki kaynaklar	Bu dönemde Ahmet Cevdet Paşa'nın 12 ciltlik Tarih-i Cevdet'i ¹⁸ , Hariciye Nezareti tarafından hazırlanan Salname-i Nezaret-i Hariciye kitabı ¹⁹ , Ahmed Resmî ²⁰ , Mahmud Mesut Paşa'nın ²¹ eserleri ile Hammer'in meşhur eseri ²² ile Gabriel Noradounghian Efendi'nin ²³ eserleri ön plana çıkar.
Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki başlıca kaynaklar	Ahmed Refik Altınay ²⁴ , İsmail Hakkı Uzunçarşılı ²⁵ , Enver Ziya Karal ²⁶ , Hikmet Bayur ²⁷ , Akdes Nimet Kurat ²⁸ , Faik Reşit Unat ²⁹ , M. Tayyib Gökbilgin ³⁰ , M. Münir Aktepe ³¹ , M. Cavid Baysun ³² , Cengiz Orhonlu ³³ , Şinasi Altundağ ³⁴ ve Halil İnalçık ³⁵

"Tanzimat'a Osmanlı Diplomasi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, Sayı: 2, (2003), s. 423-489.

¹⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. I-XII, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1858-1883.

¹⁹ *Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı)*, İşaret Yay., İstanbul 2003.

²⁰ Ahmed Resmî Efendi, *Sefinetü'r-rüesâ*, İstanbul 1269.

²¹ *Mecmu'a-ı Mu'âbedât*, İstanbul, 1294.

²² Josef Von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, (Çev: Mehmet Ata), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1329.

²³ Gabriel Noradounghian Efendi, *Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman: Traité, Conventions, Déclarations, Protocoles, Proces-Verbaux, Firmans, Berats, Lettres-Patentes et autre Documents Relatifs au Droit Public Extérieur de la Turquie*, (4 Cilt), Paris 1897-1903.

²⁴ Ahmet Refik Altınay, *Felaket Seneleri (1683-1699)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010; *Lale Devri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2014.

²⁵ *Osmanlı Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 1943-1951.

²⁶ *Osmanlı Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 1947.

²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C.I-III, TTK. Yay., Ankara 1987.

²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi/Başlangıç'tan 1917'ye Kadar*, TTK. Yay., Ankara 2014.

²⁹ F. Reşit Unat, *Şehdi Osman Efendi Sefaretnâmesi*, İstanbul, 1942.

³⁰ M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 2013.

³¹ *Mehmed Emni Beyefendi (Paşa)'nın Rusya Sefareti ve Sefaret-Namesi* (Haz. M.Münir Aktepe), TTK. Yay., Ankara 1989.

³² "Reis'ül küttab Küçük Hasan Bey", *Tarih Dergisi*, C. II, Sayı: 3- 4, (1952), s. 97-102.

³³ *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, Eren Yay., İstanbul 1990.

	gibi tarihçiler kaleme aldıkları eserleriyle Osmanlı diplomasi tarihini aydınlatma çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuşlardır.
Yakın tarihlere yazılan başlıca kaynaklar	Oral Sander ³⁶ , Ali İbrahim Savaş ³⁷ , Hüner Tuncer ³⁸ M. Alaaddin Yalçınkaya ³⁹ , Belkıs Gürsoy ⁴⁰ , Gümeç Karamuk ⁴¹ , Azmi Süslü ⁴² gibi tarihçilerin Osmanlı diplomasisinin farklı alanlarına yönelik kaleme aldıkları çalışmaları bulunmaktadır.
Başlıca yabancı çalışmalar	Richard Hakluyk ⁴³ , Sir Thomas Bendish ⁴⁴ , Thomass Naff ⁴⁵ , Norman Itzkowitz ⁴⁶ , J. J. C. Hurewitz ⁴⁷ , C. Findley ⁴⁸ , S. S. Shaw ⁴⁹ , Bertold Spuler ⁵⁰ , Virginia Aksan ⁵¹ , Rıfaat Ali Abou El-Haj ⁵² .

Yukarıdaki belirtilen bu kaynaklarda diplomasiinin genel özellikleri ve kaynakları ile ilgili bilgiler bulunmakla birlikte, bu kaynakların kullanımı ile kısa bilgiler içermektedir. Bu konuda başlıca kaynak name-i hümayun ve ahitnamelerin

³⁴ “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Efendi’nin Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa İle Londra’ya Gönderilmesi”, *Belleten*, C. VI, Sayı: 23-24, (1942), s. 229-251.

³⁵ “Türk Diplomasi Tarihinin Sorunları”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, (Haz: İ. Soysal), Ankara, 1999, s. XV-XVIII.

³⁶ Oral Sander, *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İmge Yay., Ankara 2008.

³⁷ Ali İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, 3 F Yay., İstanbul 2007.

³⁸ Hüner-Hadiye Tuncer, *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*, Kaynak Yay., İstanbul 2010.

³⁹ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “Kuruluş’tan Tanzimat’a Osmanlı Diplomasi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, Sayı: 2, (2003), s. 423-489.

⁴⁰ “Bir XIX. Asır Sefaretnâmesi, Avrupa Risalesi”, *Türk Yurdu*, C. XV, Sayı: 93, (1995), s. 36-40.

⁴¹ “Ahmed Azmi Efendi, Gesandtschaftsbericht also Zeugnis de Osmanischen Machtverfalls und der beginnenden Reformära unter Selim III”, Doktora Tezi, Frankfurt, 1975.

⁴² “Osmanlı İmparatorluğunu Paylaşma Projeleri, 1807-1812”, *Belleten*, C. 47, Sayı: 187, (1983), s.745-804.

⁴³ Bkz: *Divers Voyages Touching the Discoverie of America*, London, 1582.

⁴⁴ *Diary of Sir Thomas Bendish, Ambassador to the Ottoman or Sublime Porte, Constantinopoles*, İstanbul.

⁴⁵ “Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends,” *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, (Ed: Thomas Naff and Roger Owen), Carbondale 1977, s. 88-107.

⁴⁶ “Eighteenth Century Ottoman Realities”, *Studia Islamica*, Sayı: XVI, (1962), s. 74-93.

⁴⁷ “Ottoman Diplomacy and the European State System”, *MEJ*, Sayı: 15, (1961), s. 141-152.

⁴⁸ V. Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire-The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton, 1980.

⁴⁹ *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge, Massachusetts, 1971.

⁵⁰ “Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Beograd”, *Jahrbuch Kultur Geschichte Slaven*, Sayı: 11, (1935), s. 53-115.

⁵¹ *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi (1700 - 1783)*, (Çev: Ö. Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997.

⁵² Rıfaat Ali Abou El-Haj, *The Reisülküütâb and Ottoman Diplomacy at Karlovitz*, Doktora Tezi, Princeton Univesity, 1963.

tanıtıldığı Mübahat S. Kütükoğlu'nun eseridir⁵³. Yine sefaretnameler ile ilgili de bilinen en eski çalışma J. Von Hammer'ın meşhur eseri Osmanlı İmparatorluğu Tarihi⁵⁴ adlı eserine ilave ettiği elçiler ile ilgili genel listedir⁵⁵. Ayrıca bu konuda Türkiye'de kaleme alınan en önemli eser Faik Reşit Unat'ın Osmanlı sefir ve sefaretnameleri ile ilgili eseridir⁵⁶. Yapacağımız çalışmanın önemi buradan kaynaklanmaktadır. Bu çalışma sayesinde Osmanlı diplomasisini aydınlatan ana kaynakların diplomatik açıdan özellikleri ile kullanımı ve bunların bilimsel-metodolojik açıdan değerlendirilmesi sonucunda yazımında takip edilecek esaslar belirtilecektir. Bu noktada çalışmamızda diplomasinin ana kaynaklarından Düvel-i Ecnebiye defterlerindeki nâme-i hümayunlar, ahitname-i hümayunlar ile özellikle XVIII. yüzyıl Osmanlı diplomasisinin vazgeçilmez kaynaklarından olan sefaretnameler ile sınır tahdit raporlarının kaynak değeri ve kullanımında dikkat edilmesi gereken temel yöntemler üzerinde durulacaktır. Çalışmamız sırasında diplomasinin değişimi ve bu değişimin belgelere nasıl yansıdığını tespit etmek amacıyla Osmanlı Devleti'nin imzaladığı antlaşmalardan bazı örnekler verilmiştir. Bu örnekler için Başbakanlık Osmanlı Arşivi Düvel-i Ecnebiye Defterlerinden Rusya ve Avusturya'ya verilen ahitname-i hümayun ve name-i hümayunlardan istifade edilmiştir. Özellikle bu devletler ile yapılan antlaşmaları tercih etmemizin sebebi, bu iki devletin Osmanlı diplomasisini önemli ölçüde şekillendirmiş olmalarıdır. Nitekim Avusturya ile yapılan 1606 Zitvatoruk, 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça gibi antlaşmalar ile yine Rusya ile yapılan 1700 İstanbul, 1711 Prut ve 1739 Belgrad Antlaşmaları Osmanlı diplomasisi için önemli dönüm noktalarını oluşturmaktadır. Bu çerçevede çalışmamızda Avusturya'ya verilen ahitnameleri içeren 57/1 ve 59/3 numaralı ahitname defterleri ile 83/1 numaralı Rusya ahitname defterleri incelenmiştir. Yine name-i hümayunlar için ise Osmanlı Devleti'nin diğer devletler ile yaptığı antlaşma metinlerini içeren Feridun Ahmed Bey'in *Münşeati's-selâtin* adlı eseri ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne bağlı name-i hümayun defterlerinden faydalanılmıştır. Ariel Salzman'ın ifadesiyle;

*"Tarihçiler ve sosyal bilimciler ortak geçmişin çeşitli veçhelerini ortaya çıkartırken, anlatıları yeniden gözden geçirmek ya da sadece hâkim paradigmayı bir kenara atmak yeterli olmayacaktır; bizatibi tarih yazımını da yeniden konumlandırmamız gerekmektedir"*⁵⁷.

Çalışmamız bu amaç doğrultusunda hazırlanmış olup, doğru bir tarih yazımında uygulanması gereken metodolojik yöntemlerin esasları vurgulanmıştır. Bu hususta önemli bir noktayı belirtmekte fayda görüyorum; Burada yapacağımız

⁵³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, TTK. Yay., Ankara 2013.

⁵⁴ Josef Von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, (Çev: Mehmet Ata), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1329.

⁵⁵ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Yay. Bekir Sıtkı Baykal), TTK. Yay., Ankara 1987, s. 1; Arthur Leon Honriker, "Osmanlı-Türk Diplomasisi", (Çev: Refet Balata), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. IV, (1989), s. 193.

⁵⁶ *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Yay. Bekir Sıtkı Baykal), TTK. Yay., Ankara 1987.

⁵⁷ Bkz: Ariel Salzman, *Moderne Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Régime'i*, İletişim Yay., İstanbul 2011, s. 37.

tespit ve değerlendirmelerdeki temel amacımız diploması alanındaki kaynakların kullanımındaki yöntemleri belirlemek ve dikkat edilmesi gereken unsurları belirtmektir. Ancak tüm bu tespit ve değerlendirmeler bilimsel metotlara uymakla birlikte, her alan ve çalışma da olduğu gibi kendimize ait unsurları barındırmaktadır. Bu sebeple bir noktada çalışmanın kavramsal çerçevesi kendi kullandığımız yöntemleri içermektedir.

Çalışmamızın amacını, kapsamını ve mevcut literatürü aktarmak amacıyla oldukça uzun tuttuğumuz bu mukaddimenin ardından esas kısmında iki bölüm mevcut olup; birinci bölümde kısa bir şekilde Osmanlı diplomasısının genel özellikleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise Osmanlı diplomasısının yazımında kullanılan ana kaynaklardan ahitname, name-i hümayun, sefaretname ve sınır tahdit raporları ile bu kaynakların kullanımı ve yazımında uygulanacak esaslar belirtilmiştir.

1. Osmanlı Diplomasısının Genel Özellikleri

Osmanlı Devleti tarihin en büyük imparatorluklarından birini kurmuş ve bunu uzun yıllar yaşatabilmiş bir medeniyettir. Osmanlı Devleti böyle büyük bir devleti yüzyıllarca ayakta tutabilmek için kendine özgü sistemler geliştirmiştir. Bunlardan birisi de diploması anlayışı olup, Osmanlı diplomasısının gelişim süreci, devletin gelişim süreci ile paraleldir. Buna göre; Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere karşı daha güçlü ve etkili bir müzakere pozisyonuna sahip olduğu dönemlerde diploması anlayışı daha güçlü olmuştur⁵⁸. Bu çerçevede kuruluş yıllarında oldukça mütevazı bir dış politika takip eden Osmanlı Devleti, XV. yüzyılın ortalarından itibaren giderek güçlenmiştir. Bu durum ile birlikte devlet buna uygun bir diploması anlayışı geliştirmiştir. Bu bağlamda XVI. yüzyıldan itibaren devletin uyguladığı temel diplomatik prensip Ali İbrahim Savaş'ın deyişiyle "hiçbir Avrupalı Hıristiyan devleti eşit şartları hâiz mühatap kabul etmemek ve onlarla hiçbir zaman daimî barış içerisinde olmamak" tır⁵⁹. Devletin bu diploması uygulamasının sebebini; "hiçbir devleti kendi ile eşit şartlarda görmeme" olarak ifade eden Bülent Arı'ya göre Osmanlı Devleti bu anlayışı diplomatik bir ilke olarak benimsemiştir⁶⁰. Namık Sinan Turan'a göre ise bu durumun başlıca sebebi: "Osmanlı idarecilerinin Batı'ya karşı barındırdıkları üstünlük duygusu ile tüccar ve dini kurumların dışarıda yaygın faaliyetlerde bulunmamasıdır"⁶¹. Aynı durum başka bir çalışmada "medenî üstünlük" kavramı ile açıklanmakta ve devletin her açıdan kendini üstün gördüğü Avrupa'ya karşı böyle bir tavır sergilediği

⁵⁸ Uğur Kurtaran, *Osmanlı Avusturya Diplomatik İlişkileri (1526-1791)*, Ukde Yay., Kahramanmaraş 2009, s. 15.

⁵⁹ Ali İbrahim Savaş, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasısı", *Osmanlı*, C. I, (1999), s. 645.

⁶⁰ Bülent Arı, "Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period", *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?*, (Ed. A. Nuri Yurdusev), Basingtoke: Palgrave, s. 37.

⁶¹ Namık Sinan Turan, "Osmanlı Diplomasısında Batı İmgisinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi (18. Ve 19. Yüzyıllar)", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, Sayı: 2, (Aralık 2004), s. 58.

belirtilmektedir⁶². Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki bu tutumu diplomasi alanındaki çalışanlar arasında farklı yorumlara neden olmuştur. Buna göre; "diplomasinin temel şartının eşit şartlarda müzakere ve mükâleme olduğunu" savunan Ali İbrahim Savaş, Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıla kadar Batı devletleri karşısında tek taraflı bir politika takip ettiğini belirtmektedir. Savaş, bu sebeple bu tarihlere kadar Batı merkezlerine elçi göndermeyen Osmanlı Devleti'nde modern anlamda bir diplomasi anlayışının gelişmediğini ifade etmektedir⁶³. Aynı konuda Oral Sander ise, "bir ülkenin belirli bir dış politika ve diplomasi anlayışının olup olmadığını tespit etmek için o ülkenin mutlaka dış temsilcilikler aracılığıyla temsilinin gerekli olmadığını" belirtmektedir⁶⁴. Buna göre Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıla kadar benimsediği tek taraflı diplomasi anlayışının hâkim olduğu dönemlerde de devletin diplomatik ilişkilerinin var olduğu söylenebilir. Bu görüşlerden birincisine katıldığımızı belirtmek isteriz. Çünkü bize göre de taraflar arasında diplomatik ilişkinin olabilmemesinin temel şartı eşit şartlarda müzakere ve mükâlemedir.

Osmanlı diplomasisinin önemli özelliklerinden birisi de, diplomasi devletin siyasî ve askerî durumuna paralel olarak gelişmesi ve devletin üstün olduğu dönemlerde bu üstünlüğün diplomatik alana yansıtılmasıdır. Rıfaat Ali Abou El-Haj'ın söylemi ile "Zamanın akışında tüm insan toplumları gibi Osmanlı toplumu da değişen ve dinamik bir toplumdur. Nütekim büyük güçlerden büyük bünyesel değişimler ortaya çıkar"⁶⁵. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yapılan antlaşmaların ortak tarafı siyasî anlamda tek taraflı olarak hazırlanan ve karşı tarafın kabul ettiği belgeler şeklinde düzenlenmiş olmalarıdır⁶⁶. Fakat XVII. yüzyılın sonlarında imzalanan 1699 tarihli Karlofça Antlaşması ile Osmanlı diplomasisi çok büyük bir prestij kaybına uğramıştır. Antlaşma ile sadece tarihin ilk toprak kayıpları yaşanmamış aynı zamanda ilk kez yabancı bir devletin tavassutu⁶⁷ kabul edilmek zorunda kalmıştır. Karlofça'da Rus Çar'ının "Çarlık" unvanını kabul eden⁶⁸ Osmanlı Devleti'nin dış politikası ve diplomasi anlayışı bu olayla birlikte önemli bir değişim geçirmiştir⁶⁹. Osmanlı

⁶² İbrahim Karagöz, "Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)", *OTAM*, Sayı: 6, (1995), s. 174.

⁶³ A. İbrahim Savaş, *a.g.e.*, s. 10.

⁶⁴ O. Sander, *a.g.e.*, s. 20.

⁶⁵ Rıfaat Ali Abou El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: State University of New York, Press, 1991, s. 52.

⁶⁶ U. Kurtaran, "Sultan Birinci Mahmud'un", s. 216.

⁶⁷ Karlofça Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'ne arabuluculuk yapanlar İngiliz elçisi W. Paget ile Felemenk (Hollanda) elçisi Calliers'dir, H. Odoka, "Osmanlı Diplomasisinin Batılılaşması", *Osmanlı*, C. I, (1999), s. 676; Monika Molnor, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra Osmanlı Habsburg Sınırı (1699-1701)", *Osmanlı*, C. I, (1999), s. 472-479.

⁶⁸ A. İbrahim Savaş, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", s. 653-654.

⁶⁹ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, (Çev: Orhan Salih), Yeditepe Yay., İstanbul 2006, s. 31; Fikret Adanir, "Turke's Entry Into The Concert Of Europe", *European Review*, Vol, 13, No: 3, (2005), s. 397; Stephan Turnbull, *The Ottoman Empire 1326-1699*, Osprey Publishing, London t.y., s. 91;

diplomasisindeki tek taraflı (ad hoc)⁷⁰ diplomasi anlayışının önemli bir darbe aldığı bu yeni süreçte rakip devletlerin de dikkate alındığı yeni ve farklı bir döneme girilmiştir. Ancak burada şunu belirtmekte fayda görüyoruz: Karlofça ile tarihinin en büyük diplomatik prestij kaybını yaşayan Osmanlı Devleti hemen savunma anlayışına geçmemiştir. Nitekim 1711 Prut'ta Ruslara karşı kazanılan zafer bu durumun kanıtı olarak gösterilebilir. Ancak ilerleyen süreçte aynı başarıyı birleşik Venedik ve Avusturya kuvvetlerine karşı gösteremeyen Osmanlı Devleti'nde 1718 Pasarofça Antlaşması önemli bir dönüm noktası olmuştur⁷¹. Buna göre antlaşmayla ilk kez Batı'nın üstünlüğünü kabul eden Osmanlılar, Avrupa merkezlerine geçici surette elçiler göndermeye başlamışlardır⁷². Bu durum Osmanlı diplomasisinde karşılıklı diplomasi anlayışının başladığını gösterirken, bu yeni süreç 1793 yılına kadar devam etmiştir⁷³. 1793 yılına gelindiğinde ise Sultan III. Selim geçici olan elçilikleri ilk kez daimî (ikâmet) elçiliklere çevirerek, Osmanlı diplomasisinde sürekli diplomasi anlayışını başlatmıştır⁷⁴. III. Selim'in başlattığı bu süreç 1815 Viyana Kongresi ve

---

Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire And Modern Türkiye*, Cambrich University Press, 1976, s. 224; Ayrıca XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki değişim süreci için bkz: Norman Itzkowitz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, C. I, (2002), s. 516-524.

⁷⁰ Tarihteki ilk diplomasi yöntemi olan "Ad hoc diplomasi" geçici ve tek yanlı diplomasi olup; Ad hoc, "amaca özel, niyete mahsus" anlamına gelen Latince kökenli bir kelimedir. Genellikle bir soruna yönelik, geçici bir çözümü anlatmak için kullanılır. Bununla bağlantılı olarak ad hoc diplomasi, devletlerarası ilişkilerde, belirli bir sorunu çözüme bağlamak veya tezlerini karşı tarafa aktarmak üzere bir heyet oluşturulması ve karşı devlete gönderilmesi, görevlendirilen o heyetin yalnızca o konuyu görüşmesi şeklinde tanımlanabilir, Ahmet Yavuzhan Erdem, *Osmanlı Diplomasisinin Modernleşmesinde Tanzimat Dönemi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 1; Yine ad hoc diplomasi de ülkeler arasındaki diplomatik temas, kısa süreli, dar kapsamlı ve taraflıdır, G. Erdem, *a.g.t.*, s. 9; Bu usulde belirli bir iş için görüşmeler yürütmek isteyen hükümdar, genellikle devlet görevlileri içinden güvenilir kişilerden seçtiği bir heyeti oluşturarak, karşı tarafa iletilecek mesajlarla birlikte talimat ve mektupları verirdi. Ardından ilgili ülkeye giden elçiler müzakerede bulunduktan sonra ülkeden ayrılırlarken, taraflar arasındaki diplomatik ilişki heyetin yabancı ülke sarayından ayrılması ile sona ererdi, Muhammet Şahin, "Osmanlı Diplomasisinde Değişim Ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletler Sistemine Girişi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, Sayı: 46, (2009), s. 824.

⁷¹ Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılda geçirdiği değişimler ile ilgili bkz: Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler*, Sayı: 12, (2002), s. 470-502.

⁷² O. Sabev, *a.g.e.*, s. 32.

⁷³ Thomas Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807," *The Journal of American Oriental Society*, (1963), s. 295-296; F. Adanir, *a.g.m.*, s. 398.

⁷⁴ B. An, *a.g.m.*, s. 48; J.C. Hurewitz, "The Europeanization of Ottoman Diplomacy: The Conversion From Unilateralism to Reciprocity in the Nineteenth Century," *Belleleten*, XXV, No. 99, (Temmuz 1961), s. 461; G. R. Berridge, "Diplomatic Integration with

sonrasında 1818 yılında yapılan ve uluslararası kor diploması kurallarının belirlendiği Aix la Chapella Antlaşması'na kadar devam etmiştir⁷⁵. Bundan sonra diğer Avrupa devletleri gibi Osmanlı Devleti de uluslararası diploması kurallarını kabul etmiştir⁷⁶.

2. Osmanlı Diplomasinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar

2.1. Ahitnâme-i Hümayunlar

Ahitnâme-i hümayun: Osmanlı klasik döneminde yabancı devletlerle yapılan antlaşmalar ile bu devletlere verilen imtiyazlar (ayrıcalık) için kullanılan bir tabirdir⁷⁷. Bu anlamda ahitnameler, yabancı ülke hükümdarlarına Osmanlı padişahları tarafından verilen ticarî imtiyazlar ile sulh antlaşmaları ve bunlarla ilgili olarak gelişen yeni durum ve şartlar hakkında bilgi veren resmî belgelerdir⁷⁸. İslâm hukuk anlayışına göre ahitnamelerin tek taraflı olarak hazırlanması ve yine tek imzalı olması esastır. Sandor Papp, bu durumun Osmanlı antlaşma metinlerine yansıdığını belirtmektedir⁷⁹. Buna göre, ahitnameler her ne kadar karşılıklı olarak diğer devletlerle yapılan antlaşmaların sonucundaki şartları veya istenilen imtiyazları içerse de diplomatik olarak her iki tarafın da birlikte imzaladıkları belgeler değildir⁸⁰. Fakat iki ülke arasındaki herhangi bir barış gibi durumlarda ahitnameler farklı şekilde tanzim edilir. Buna göre, bu tarz durumlarda ahitnameler, her iki tarafın yetkili makamlarınca ayrı

Europe Before Selim III”, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional ?*, (Ed. A. Nuri Yurdusev). Basingtoke: Palgrave, s. 114-131.

⁷⁵ G. Erdem, *a.g.t.*, s. 11.

⁷⁶ A. İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, s. 10-17; Osmanlı Devleti'nin 1818 yılında uluslararası diploması kurallarını kabul etmesi, Avrupa devletler sistemine girmesi için önemli bir adım olmakla birlikte, diplomasisindeki değişim/*bozulma* sürecini anlamamız için de önemli bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim daha önce metin içerisinde ifade ettiğimiz üzere klasik dönemde diploması anlayışını “*hiçbir Avrupalı Hıristiyan devleti eşit şartları hâiz muhatap kabul etmemek ve onlarla hiçbir zaman daimî barış içerisinde olmamak*” ve “*hiçbir devleti kendi ile eşit şartlarda görmeme*” olarak şekillendirmişti. 1815 (Viyana Kongresi) ile başlayan bu yeni süreçte ise görüldüğü üzere devlet rakip olarak bile görmediği Avrupa devletlerinin uluslararası diploması kurallarını kabul ederek, bir nevi kendi belirlediği diploması kurallarını terk etmeye mecbur hale getirildi. Nitekim aynı yüzyılın ikinci yarısında imzalanan Paris Barış Antlaşması (1856) süreci daha keskin hale getirmiş ve antlaşma ile “*Osmanlı Devleti'nin Avrupa hukuk kuralarından faydalanması ve topraklarının Avrupalı devletler tarafından korunması*” kararlaştırılmıştır.

⁷⁷ Mübahat S. Kütükoğlu “Ahidnâme”, *DİA*, C. I, (1992), s. 535-536.

B. Arı, *a.g.m.*, s. 37-38; F. Adanir, *a.g.m.*, s. 403; Ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmet Yaman, “Sulh”, *DİA*, C. 37, (2007), s. 485-489.

⁷⁹Sandor Papp, “Eflak ve Boğdan Voyvodalarının Ahitnameleri Üzerine Bir İnceleme Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzeybatı Hududundaki Vassal Ülkelere”, *Türkler*, C. X, (2002), s. 744-745.

⁸⁰ M. Kütükoğlu, “Ahitname”, s. 536.

ayrı imzalanırlar. Ardından daha önceden tespiti yapılan maddelerin yer aldığı temessük kâğıtları⁸¹ gönderilir ve bu belgelerin baş kısmında dönemin padişahlarının tuğraları yer alırdı⁸².

Bu çerçevede devletlerarası ilişkilerde kullanılan yöntemler olarak ifade ettiğimiz diplomasi de görüldüğü üzere taraflar arasında yapılan antlaşma şartlarını içeren ahitnameler vazgeçilmez kaynaklar arasında yer alırlar. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Düvel-i Ecnebiye Defterlerinde yer alan bu ahitnameler, Divan-ı Hümayun'a bağlı kalemlerden biri olan Amedî Kalemî'ne bağlı olarak kaleme alınmışlardır. Bu defterlerde; Amerika, Belçika, Dubrovnik, Fransa, İngiltere, İspanya, Romanya, Rusya, Avusturya ve sair devletler ile ilgili konular vardır. Yine bu defterlerde konsolos⁸³, yabancı tüccarlar⁸⁴ ve yabancı elçilerden gelen her türlü yazışmalar⁸⁵ ile yabancı gemilere verilen izinler⁸⁶ bulunur. Bunların dışında Düvel-i Ecnebiye Defterleri'nde menzil ve yol hükümleri⁸⁷, tüccar beratları⁸⁸ ile bazı nizamnamelerin kayıtları⁸⁹ da yer almaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde iki seri halinde yer alan bu defterlerin birincisi 980 numaralı “*Bâb-ı Âsâfî Defterleri Katoloğu*”nda A. DVN. DVE. koduyla 901-916-A genel numaralarda H.1001-1242/M.1592-1826 tarihleri arasındaki kayıtları içeren birkaç sayfa veya formadan oluşan 17 adet Düvel-i Ecnebiye Defteri parçası bulunmaktadır⁹⁰. İkincisi ise 989 numaralı “*Divan-ı Hümayun Defterleri Katoloğu*”nda yer alan Düvel-i Ecnebiye Defterleri'dir. Bu defterlerde H. 975-1332/M. 1567-1913 yıllarını kapsayan 122 adet defter bulunmaktadır. En erken tarihli H. 975 /M. 1567 yılına ait Nemçe (Avusturya) defteri, en geç tarihli defter ise H. 1328-1332 /M. 1910-1913 tarihlerini içeren Prusya Konsolosluk Defteri'dir⁹¹. İşte bu defterlerde yer alan ahitnamelerin incelenmesi Osmanlı diplomasisi için önemli bilgileri ortaya çıkaracak niteliktedir. Ancak ahitnameler ele alınırken ve incelenirken, devletin siyasi ve

⁸¹ Kelime olarak, tutunma, sarılma ve borç senedi gibi anlamlara gelen temessükler, iki taraf arasında yapılan antlaşmalarda kullanılan kâğıtları ifade eder. Diplomatik anlamda ise, temessük kâğıtları; muahede, sulh name ve benzeri resmî ve devlet tarafından veya muahedeyi yapan kişi tarafından verilen mühürlü kâğıtlardır, Mehmet Zeki Pakalın, “Temessük”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, (1983), s. 453; F. Develioğlu, *a.g.e.*, 1071.

⁸² M. Kütükoğlu, “Ahitname”, s. 536.

⁸³ BOA. C. MTZ., nr. 7/342; nr. 11/522; A. DVN. MHM. nr. 29/89.

⁸⁴ BOA. BEU, nr. 1058/79312; nr. 900/ 67455; nr. 398/29789

⁸⁵ BOA. Y. PRK. HR. nr. 10/14.

⁸⁶ BOA. C. HR. nr. 11/522; nr. 157/7815.

⁸⁷ BOA. HR. KKT, nr. 112/1.

⁸⁸ BOA. C. HR. nr. 10/104.

⁸⁹ BOA. HR. KKT, nr. 132/ 100.

⁹⁰ *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 2000, s. 32-34.

⁹¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, s. 33-38.

askeri durumu ile buna göre değişen diplomasi anlayışlarının üzerinde yeterince durulmalıdır. Nitekim daha önceki bölümlerde belirttiğimiz üzere, Osmanlı diplomasisi değişen zamana ve devletin gücüne paralel bir şekilde özellikler geliştirmiş ve buna uygun bir diplomasi anlayışı belirlemiştir. Bu noktada yaşanan algısal değişimler antlaşma metinlerine de yansımış, kullanılan ifadeler ve diplomatik dil/üslup her dönemde farklılıklar göstermiştir. Bu açıdan Osmanlı ahitnameleri incelenirken hangi dönemde kaleme alındıkları, hangi devletle münasebette bulunulduğu oldukça önemlidir. Nitekim klasik dönemde kaleme alınan ahitnamelerdeki sert ve karşı tarafa istenilen şartların adeta dikte ettirildiği üsluba, XVIII. yüzyıldan sonraki ahitnamelerde rastlayamayız. Aynı şekilde klasik dönemden beri dost olarak gördüğümüz Fransa'ya yazılan bir ahitname ile Nemçe (Avusturya)ya verilen bir ahitnamenin rükûnları⁹² ve üslubu önemli farklılıklar barındırır. Bu sebeple Osmanlı ahitnameleri değerlendirilirken sadece antlaşma maddeleri üzerinde durulmamalı ve bu belgeleri diğer Osmanlı belgelerinden önemli ölçüde ayıran/ farklılaştıran diplomatik özellikleri/ dili/ üslubu üzerinde hassaten durulmalıdır. Çünkü bu özellikler diplomatik üslubun anlaşılmasını sağlayarak, diplomasi ile ilgili eksikliklerin tamamlanmasında yardımcı olacağı gibi taraflar arasındaki ilişkilerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Buna göre diplomatik açıdan ahitnameler incelenirken dikkat edilmesi gereken en önemli husus; ahitnamelerde yer alan rükûnler⁹³ ve buralarda kullanılan ifadelerin doğru okunması ve yorumlanmasıdır. Nitekim bütün ahitnameler için rükûnler aynı olmakla birlikte, kullanılan ifadeler ahitnameden ahitnameye değişir ve bu değişimin temel sebebi, ahitnamenin verilmiş zamanı, sebebi ve kime verildiği gibi durumlara göre farklılıklar gösterir. Fakat genel olarak incelendiğinde ahitnameler davet rükûnü ile başlar. Burada padişaha ait ferman ve beratlarında olduğu gibi Allah'ın adı⁹⁴ ile Hz. Muhammed ve dört halifenin adları zikredilerek, Allah'ın yardımı ve Hz. Muhammed'in şefaatinin istenir⁹⁵. Ancak bazılarında bu kadar uzun olmayan ve sadece Allah'ın yardımı

---

⁹² Bu tabiri Osmanlı ahitnamelerinde bulunan ve ahitnamenin verilmiş sebebi, içeriği vs. gibi bölümlerini belirten ve tamamı yedi bölümden oluşan kurallar şeklinde açıklayabiliriz.

⁹³ Ahitnameler yedi rükûn ve dört şarttan oluşurlar, Ayrıntılar için bkz: M. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 163; Jan Reyman ve Ananiasz Zajaczkowski eserinde Osmanlı yazışmalarındaki bu rükûnleri erkân adı altında 10 bölümden oluştuğunu belirtmektedir, ayrıntılar için bkz: Jan Reyman-Ananiasz Zajaczkowski, *Osmanlı-Türk Diplomatiği El Kitabı*, (Çev. Andrew S. Ehrenkreutz), İstanbul 1993, s. 162.

⁹⁴ Osmanlı ahitnamelerinde davet formu çoğu zaman "hüve" yani "o" şeklinde kısaca kullanılır. Fakat ahidnâme, nâme-i hümayun ve ferman gibi önemli belgelerde "hüve'llâhu Subhânehu", "Allahu teâlâ, Huve'llâhu subhânehu" gibi daha uzun bir davet formu kullanılır", M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya*, s. 55.

⁹⁵ Bkz: "Hazret-i izzret-i cellet- kudretübu ve illet kelimetühunun inâyeti ve mübr-i sipih-i nübüvvet ve abter-i burc-ı fütüvvet pişvâ-yı zümre-i enbiyâ muktedâ-yı firka-ı asfiya Muhammedü'l-Mustafa Sallallahü aleyhi ve sellemün mu'cizât-ı kesîretü'l-berekâti ve dört yârının ki Ebubekîr ve Ömer ve

ve Hz. Muhammed'in şefaatinin istendiği kısa bir giriş bölümü yer alır⁹⁶. Davet bölümündeki bu ifadelerin uzun ya da kısa şekilde olması diplomatik açıdan bir anlam ifade etmemekte yani bir üstünlük belirtisi/göstergesi olarak kabul edilmemektedir. Klâsik ahitnamelerde davet bölümünü takiben padişahın tuğrası⁹⁷ yer alır⁹⁸. Bu durumun temel sebebi ahitnamelerin padişah tarafından verilen bir taahhüt belgesi olmasından dolayıdır⁹⁹. Fakat incelediğimiz ahitnamelerin bazılarında tuğra bölümünün bulunmadığını söyleyebiliriz¹⁰⁰. Padişahın tuğrasından sonra gelen ve mutlaka her ahitnamede bulunan diğer rükün unvan (intitulation) dır¹⁰¹. Bu bölümde padişah çoğu zaman sahip olduğu yerler ile birkaç nesil öncesine kadar inen ecdat isimlerinden bahseder¹⁰². Ahitnamelerde yer alan unvan kısımları aynı olmayıp, bazılarında oldukça uzun tutulan unvan kısmı¹⁰³, bazı ahitnamelerde daha kısadır¹⁰⁴. Bu durumun temel

---

Osman ve Ali rıdvanallâhü te'âlâ aleyhim ecmaîn ânların ve cem'i evliyaullâhın ervâb-ı mukaddeseleri murafakâtı ile", BOA. A. DVNS. *Nemçelü Ahidnamesi*, nr. 57/1, s. 3.

⁹⁶ Örnek için bkz: "Hakk subhânehu ve te'âlânın uluv-i inâyeti ve iki cihân fabrı ulu azîz peygâberimiz'in salâvâtullahi aleyh ve selâmebu mu'cizâtı berekâtında..", Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-selâtin*, C. II, İstanbul 1275, s. 76.

⁹⁷ Tuğralar, belgenin adına çıkarıldığı padişahın adını içeren ve süslü bir yazı ile kaleme alınan simgelerdir. Aynı zamanda *tevkî'* de denilen tuğralar padişahın resmi imzası anlamına gelir ve mühür yerine de kullanılır, M. Uğur Derman, "Tuğra", *DİA*, C. 41, (2012), s. 336-339.

⁹⁸ Genellikle davet ile tuğra arasında "*mahal-i tuğra-yı garra*" şeklinde bir geçiş bölümü bulunur, bkz: BOA. A. DVNS. *Nemçelü Ahidnamesi*, nr. 57/1, s. 3.

⁹⁹ M. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 164.

¹⁰⁰ Bkz: Örneğin 1606 yılında Sultan I. Ahmed tarafından Nemçe İmparatoru'na verilen ahidnâme-i hümayun tuğra bölümü bulunmayıp, doğrudan antlaşmanın verilmiş sebebine geçilmiştir, bkz: "*Tarafeynin vekâlleri mahal-i mezburda cem' olub sulh ü salâh ve abd ü emân ahvâli ale't-tafsîl söyleşilüb memleket ve vilâyete ve re'âyâ vü berâyâya enfâ' ve muvâlât ve musâfata akvâ ba'zı şurûit ve uhûd ile âsitâne-i sa'âdet-i âşiyâneme nakd ve yadigâr iki yüz bin gurus göndermek şartıyla ...*", BOA. A. DVNS. *Nemçelü Ahidnamesi*, nr. 57/1, s. 5; Ancak aynı antlaşmanın temdidî niteliğindeki 1615 tarihli ahidnamede Davet ile Unvan bölümü arasında klasik olduğu üzere "*Mahall-i Tuğra*" ibaresi adı altında tuğra bölümü yer almaktadır. Bkz: BOA. A. DVNS. *Nemçelü Ahidnamesi*, nr. 57/1, s. 8.

¹⁰¹ Unvan; padişahların kendi vasıfları ve sıfatlarının zikredildiği belgeler olup, bir kimsenin temsil ettiği makam ya da göreviyle ilgili olarak anıldığı adı yada sıfatı için kullanıldığı gibi, aynı zamanda hükümdarlık alametidir, Mehmet İpşirli, "Unvan", *DİA*, C. 42, (2012), s. 166.

¹⁰² Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 165; Yine incelediğimiz bazı ahitnamelerde padişahlar kendinden önceki cetlerinden bahsederken birkaç nesil öncesine kadar gider, bkz: "*Sultân Süleyman Hân ibn Sultân Selim Hânım...*", BOA. A. DVNS. *Nemçelü Ahidnamesi*, nr. 57/1, s. 17; Ancak bazı ahitnamelerde bu 3-4 nesil öncesine kadar uzatılabilmektedir, bkz: "*Ben ki sultân-ı selâtin meşârik.... Sultân Ahmed Hân ibn-i Sultân Mehemmed Hân ibn Sultân Murâd Hân ibn Sultân Selim Hân ibn-i Sultân Süleyman Hân...*", BOA. A. DVNS. *Nemçelü Ahidnamesi*, nr. 57/1, s. 8; Bu farklılığın özel/diplomatik bir anlamı olmamakla birlikte bize göre tercihen yapılan bir uygulamadır.

¹⁰³ XVIII. yüzyılda 1747 yılında Sultan I. Mahmud tarafından Toskana Arşidükü Franz Stefan'a verilen ahidname-i hümayundaki unvan örneği için bkz: "*Ben ki sultân-ı selâtin-i meş'ari ve mekârim sâhib-kırân-ı zemîn ü zemân âlâ münâkib-i bakân-ı memâlik-i fesih ve Arab ve*

sebebi, ahitnameyi veren padişahın sahip olduğu yerler ile ilgili olup, yine bir diğer sebep de tarafların birbirine karşı olan siyasi ve askeri gücü ile ilgilidir. Nitekim hâkim olduğu bölgeleri/sınırları daha fazla olan padişahlar mülküne dâhil olan yerleri daha uzun bir şekilde tasvir etmiştir. Aynı şekilde eğer antlaşma talebi karşı taraftan gelmiş ve Osmanlı Devleti'nin kabul etmiş olduğu bir antlaşma ise yine askeri/siyasi bu üstünlüğü yansıtmak amacıyla da uzun bir unvan formu düzenlenebilmektedir. Bu durum ileri sürdüğümüz görüşü doğrulamaktadır ve bir ülkenin diplomasi anlayışını diğer devletlerle olan ilişkilerinin askeri ve siyasi durumuna göre şekillendiğini ve yine bu diplomasi anlayışının antlaşma metinlerine yansıdığını göstermektedir. Yine berat¹⁰⁵ şeklinde verilen ahitnamelerde unvan kısmına geçilmeden önce beratlarla benzeyen “*nışan-ı şerif-i âlişan-ı sultânî*” şeklinde bir giriş bölümü yer alır¹⁰⁶.

Ahitnamelerde unvandan sonra karşı taraf hükümdarının sıfatlarının sayıldığı elkab (inscriptio)¹⁰⁷ ile onu takiben dua (salutatio)¹⁰⁸ bölümleri yer alır.

Acem vâris-i evreng kayser ve cem'-i tac-ı bahş-ı hüsvân-ı cihân-ı bast-ı bisât emn ü emân zıllullahi'l- mülkü'l-menân sani'-i İskender-i Zulkarneyn mu'azzamü's-şeyyirü'l-kableteyn olub eşrefü'l-buldân ve'l-emâkin ve ebrekû'l-medâ'in ve'l-mesâkin kable-i cümle-i âlem ve mihrâb-ı teveccüb-i âmme-i ümem olan Mekke-i mükerreme ve Medine-i münevvere ve Kuds-i şerif-i mübarekenin bâdâm ve ..... sultân ibnü's-sultân ve'l-bakân ibnü'l-bakânü's-sultânü'l-gâzi Mahmud Hân İbnü's-sultânü'l-gâzi Mustafa Hân İbnü's-sultân Muhammed Hân'ım”, BOA. A. DVNS. Nemçelü Abidnamesi, nr. 59/3, s. 16.

¹⁰⁴ Örneğin Kanuni Sultan Süleyman tarafından İspanya ve Ferenduş krallarına gönderilen 1547 tarihli ahidnâmenin unvan kısmı için bkz:” *Ben ki sultân-ı selâtin ve burhân-ı havâkin tâc-ı bahş-ı husrevân-ı rîy-i zemîn zıllullahi fi'l-arzın Mekke'nin ve Medine'nin ve Kuds-i şerifin ve İstanbul'un ve Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rûm-ili'nin ve Anadolu'nun ve Rûm'un ve Karaman'ın ve Erzurum'un ve Diyar-ı beker'in ve Kürdistan'ın ve Luristan'ın ve Azerbaycân'ın ve Acem'in ve Zül-kadriye ve Mısır ve Şâm ve külliyyen Arabistân ve Bağdad ve Basra ve Aden ve Yemen memleketinin ve Tâtâr ve Deşt-i Kıpçak ve Mağrib-i zemînin ve Eflâk ve Boğdan ve Budun tahtının ve Erdel vilâyetinin ve anâ tâbi' olan yerlerin ve dabi kalcımızla alınmış nice memleketlerin pâdişâhı ve sultânı Sultân Süleyman Şâh bin Sultân Selim Şâh bin Sultân Bayezid Hân'ım”, Feridun Ahmed Bey, a.g.e., s. 76.*

¹⁰⁵ Osmanlı diplomasisinde kullanılan bir belge türü olan beratlar, bir tayini, herhangi bir vazife veya muafiyetin verildiğini gösteren ve üzerinde padişahın tuğrasının bulunduğu resmî belgeler için kullanılan bir ifadedir, Mübahat S. Kütükoğlu, “Berat”, *DİA*, C. 5, (1992), s. 472-473.

¹⁰⁶ U. Kurtaran, a.g.m., s. 218.

¹⁰⁷ Osmanlı belgelerinde muhatabın sıfatlarının sayıldığı hitap cümlesine verilen isimdir, Mübahat S. Kütükoğlu, “Elkab”, *DİA*, C. 11, (1995), s. 51-54.

¹⁰⁸ Osmanlı diplomatik kurallarında, vesikalarda hitap edilen kişinin adının veya memuriyet ve rütbesinden hemen sonra gelen ve hitap edilen kimsenin rütbesinin, şan ve şerefının uzun sürmesi ve daha da yücelmesine ilişkin iyi dilekleri içeren bölümdür. Yine elkablarda olduğu gibi dua formülünün metni verilen kişiye göre değişmekle birlikte, Hıristiyanlar için kullanılan formüller Müslümanlarınkinden tamamen farklıdır. Müslümanlar hakkında muhatabına göre değişen (vezir, kadı, beylerbeyi) ifadeler kullanılmakta ve bu ifadelerde geçen kişilerin Allah'tan şan ve şereflerinin artması, rütbe

Genellikle benzeri ifadelerin kullanıldığı elkab bölümünde¹⁰⁹ genellikle “*sen ki*” ile başlayan ve karşı taraf hükümdarlarının sıfatlarının sayıldığı ifadeler yer alır. Yine daha önce verdiğimiz örneklerde geçen ifadelerin içeriği “*sen ki Roma halkının güzîdesi ve hürmetlüsü*” ya da “*mülk-i nasârânın ulusu ve hürmetlüsü*” gibi ifadeler bütün ahitnamelerde aynı değildir. Bu tür ağdalı/süslü diyebileceğimiz ifadeleri Osmanlı Devleti daha ziyade muhatap devlet ile eşit şartlarda olduğunda kullanmıştır. Bu durumun temel sebebi anlaşılacağı üzere muhatabının gönlünü almak, onu kazanmak ya da kızdırmamak şeklinde düşünülebilir. Nitekim bunun için Kanuni Sultan Süleyman’ın klasik dönemde Fransa kralı Ferdinand’a gönderdiği meşhur mektubuna bakmamız siyasi/askeri üstünlüğün karşı taraf elcablarına nasıl yansıdığını bize gösterecektir. Aynı şekilde bunun tam tersini XVIII. yüzyıldan sonra siyasi/askeri üstünlüğünü ve beraberinde tek taraflı diplomasi anlayışını kaybeden Osmanlı Devleti’nde yapılan antlaşmaların elkab bölümlerinde yabancı hükümdarlar için kullanılan “*miknetlü ulu dostumuz*” tabirinde görmemiz mümkündür. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus da şudur ki; bazı ahitnamelerde birden fazla elcabın bulunabilmesidir. Örneğin Fransa ile yapılan 1747 tarihli ve belgelerde “*müddet-i memdude ile*” diye geçen 1739 tarihli Belgrad Antlaşması’nın temdidini niteliğindeki ahidname metninde birden fazla elcab bulunmaktadır¹¹⁰.

---

ve payelerinin yükselmesi, yüceliklerinin devam etmesi temenni edilirken, Hristiyanlar için “*hutimet avâkabuhu bi’l-bayr*” ya da “*bateme Allâhu ta’âlâ avâkabehu bi’l-bayr ve’r-reşâd ve ahsene ileybi sebile’s-savâb ve’s-sedâd*” şeklinde kullanılan dua formülünde ise, muhatabın iyi bir âkibet, hayırlı bir sona erişmesi, yani gerçek yolu bulması, dolayısıyla İslâm dinini kabul etmesi, hidâyete erişmesi dilenmektedir, M. T. Gökbilgin, A.g.e., s. 69; Ali İbrahim Savaş, “Osmanlı Diplomatiğine Ait Nâme-i Hümayun, Ahidnâme-i Hümayûn ve Mektup Tahlilleri”, *OTAM*, Sayı: 7, (1992), s. 225; Ayrıca dua ile ilgili bkz: Osman Cilacı, “Dua”, *DİA*, C. 9, (1994), s. 529-530.

¹⁰⁹ İncelediğimiz birkaç elcab örneği için bkz: Sultan I. Ahmed tarafından Avusturya İmparatoru II. Ferdinand’a verilen 1037/1628 tarihli ahidnamenin elcab bölümü; “*Sen ki Roma halkının güzîdesi ve hürmetlüsü ve Alaman ve Çeb ve Macar ve İslavin ve Hirvat tâ’îfesi ve Beç ve Nemçe vilâyetlerinin imparatoru iftibârî’l-ümerâ’i’l-izâmi’l-îsevîyye muhtârî’l-küberâ’i’l-fihâmî’l millet-il- mesihîyye muslibu mesâlibi cemâhîri’t-tâ’îfeti’n-nasrâniyye sâhibü ezyâli’l-haşmeti ve’l-vakâr sâhibu delâ’ili’l-mecdi ve’l-iftihâr*”, BOA. A. DVNS. *Nemçelü Ahidnâmesi*, nr. 57/1, s. 11; 1718 tarihli Pasarofça Antlaşması’nda Avusturya İmparatoru VI. Şarl için kullanılan elcab ise şu şekildedir; “*iftihârî’l-ümerâ’i’l-izâmi’l-îsevîyye muhtârî’l-küberâ’i’l-fihâmî’l-mesihîyye muslibu mesâlibi cemâhîri’t-tâ’îfeti’n-nasrâniyye sâhibü ezyâli’l-haşmeti ve’l-vakâr sâhibu delâ’ili’l-mecdi ve’l-i’tihâr vilâyetü’l Alaman ve Çeb ve Macar ve Nemçe ve diyârının hâkîm-i kavîyî’l-iktidârî ve mülk-i nasârânın ulusu ve hürmetlüsü Roma İmrapatoru*”, BOA. A. DVNS. *Nemçelü Ahidnâmesi*, nr. 57/1, s. 55.

¹¹⁰ Bkz: 1747 tarihinde Avusturya ile yapılan bu temdit antlaşmasında 3 elcab bulunmaktadır, ve bunlardan ilki Avusturya Kralı ve aynı zamanda Toskana dükü olan Franz Stefan’a aittir, bkz: “*Hâlâ Roma imparatoru ve Cermenya’nın Kralı ve Lorinya ve Toskana’nın dükâ-i kebîri...*”, BOA. A. DVNS. *Nemçelü Ahidnâmesi*, nr. 59/3, s. 16; Ardından Avusturya’nın İstanbul’da bulunan sulhü gerçekleştiren elçisi Penkler için bir elcab kullanılmış olup, belgede geçen ifade şu şekildedir; “*Hâlâ der-âlfyyemde mukîm orta*

Ahidnamelerde elkab ve duayı takiben “*tevkî-i refî-i hümayun vasıl olacak ma'lum ola ki*”, şeklinde bir geçiş (nakil/iblağ) cümlesi yer alır¹¹¹. Bu bölümde ahitnamenin verilmiş sebepleri ayrıntılı bir şekilde izah edilirken, nakil kısmında geçen ifadeler statik değildir ve farklılıklar gösterebilir¹¹². Yine bu bölümleri takiben sırasıyla şu bölümler yer alır; ahitname maddeleri (doğal olarak ahidnameye göre değişir) te'kid kısmı¹¹³, tarih bölümü¹¹⁴ ve son olarak ahitnamenin verildiği yer (mahall-i tahrir)¹¹⁵.

Yukarıda belirtilen bu özellikler her ahitnamede aynı olmakla birlikte bazılarında uzun, bazılarında kısa ya da kısmi farklılıklar olabilmektedir. Diplomatik açıdan bu farklılıkların tespiti önemli olup, bu durum taraflar

---

elçisi olup Roma imparatorunun kavâleri ve Nemçe devletinin müsteşârı olan, kâdvetü'l-ümerâü'l-milleti'l-mesîbîyye, Enrika Hristafur dö Penkler”, BOA. A. DVNS. Nemçelü Ahidnâmesi, nr. 59/3, s. 16; Son olarak alışlagelmiş sadrazam formlarına benzer bir ifadeyle Sadrazam Elhac Mehmed Paşa'ya ait elkab yer almaktadır, bkz: “*düstûr-ı ekrem müşîr-i ehlâm nişâmü'l-âlem nâzîmu münâzîmî'l-ümem müdebbirü umûri'l-cumbûri bi'l-fikri's-sâkib mütemmimü mehâmî'l-enâm-i bi'r-re'yi's-sâ'ib mümbidü bünyani'd-devleti ve'l-ikbâl müşeyyidü erkani's-sa'âdeti ve'l-iclâl mürettibü merâtibi'l-bilâfeti'l-kübrâ mükemmilü namûsi's- saltanati'l-uzmâ el-mahfûfu bî-sunâfî avâtîfî'l-meliki'l-â'lâ vezîr-i a'zâm sûtûde-şiyem-i vekîl-i mutlâk-ı sadâkât-alemü's-seyyidü'l-elhac Mehmed Paşâ*”, BOA. A. DVNS. Nemçelü Ahidnâmesi, nr. 59/3, s. 16.

¹¹¹ M. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 165.

¹¹² Örneğin 1747 tarihli ahidnamenin nakil kısmı bir hayli farklı olup, ifade şu şekildedir; “*Menşûr-ı sa'âdet nüşûr-ı salatanatım tevkî-i refî-i sultânü'l-berreyn ile muvakkî u müşeyyen ve misli-i bi-misâli bilâfetim unvân-ı azâmet-nişân-ı hakânü'l-babreyn ile muttarız u ma'nûndur, lâ-cereme şükran alâ tilke'n-ni'âm zâat-ı kirâmi-yi sâfât-ı şâhâneme lâyük u evlâ ve himmet-i vâlâ-nebmet-i pâdîşâhâneme muvâfik u abra olmuşdur ki*”, BOA. A. DVNS. Nemçelü Ahidnâmesi, nr. 59/3, s. 17; Bu alışılmışı bir geçiş cümlesi olmamakla birlikte diplomatik açıdan herhangi bir anlam ifade etmemektedir.

¹¹³ Bu bölüm karşı tarafın verilen şartlara uyulmadığı takdirde yapılacak olan yaptırımların belirtildiği uyarı/tenbih/te'kid ya da tehdit diyebileceğimiz bölüm olup, farklı şekillerde olabildiği gibi, bazı ahitnamelerde hiç rastlanmayabilir, Örneğin incelediğimiz Rusya'ya verilen ahitnamenin te'kid kısmında yer alan ifadeler şu şekildedir: “*ve öyle hususî sulb-ı müeyyedenin nişamına hâlel virecek şey olur ise bilâ te'bir men' ü def' ve ıslahına tarafeynden bakk u adl üzere say' oluna imdi fi-ma-ba'd mevadd-ı merkûme üzere teccid ve temhid ..... mir-i miran sahibü'l-ibtisâm ve ümera-yı zevî'l ibtiram ve umumen asakir-i nusret erkâmımızdan ve bi'l-cümle ubudiyetimiz ile şeref-yab olan tevâif-i büddamdan bir ferd bilâfina müte'allık vaz' u hareket iylemeye*”, bkz: BOA. ADV. DVE. D. Rusya Ahidnamesi, nr. 83/1, s. 86; Te'kid bölümündeki ifadelerin üslubu da yine taraflar arasındaki münasebetler ile yakından ilgili olup, dost ve aralarının daha iyi olduğu ülkelere verilen ahidnamelerde bu bölümün o kadar sert/tehdit içeren ifadeler taşımadığını görebiliriz.

¹¹⁴ Bu bölüm bütün ahitnamelerde var olan belgenin yazıldığı tarihi ay, gün ve yıl olarak belirten bölüm olup, bir örneği için bkz: “*Tabrîren fî evasıt-ı şehr-i ramazanü'l-mübârek li-sene-i isneyn ve hamsi teyn ve elf*”, BOA. ADV. DVE. D. Rusya Ahidnamesi, nr. 83/1, s. 86.

¹¹⁵ M. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 165-166; Ahidnamelerin verildiği yer olup genellikle merkezden çıkan belgelerde “*Bî-makâmi dâri's-saltanati'l-alîyye Kostantiniyyeti'l-mahmiyeti'l-mabrûse*” ifadesi yer alır. Ancak belge savaşta verilen bir ahitnameyi içeriyorsa “*be yurt*”, ya da “*be sabra*” gibi ifadeleri görmek mümkündür.

arasındaki değişen siyasi ve askeri durumu ortaya koyması açısından önem arz eder. Bu sebeple bu tespitleri yapabilmek için öncelikle ahitname metinleri transkribe edilerek, maddeleri ve genel özellikleri çıkarılmalıdır. Ardından bu özellikler kendi içerisinde ve döneme ait diğer ahitname metinleri ile karşılaştırılmak suretiyle farklılık ve benzerliklerin tespiti yapılabilir.

2.2. Nâme-i Hümayunlar

Osmanlı diplomasi tarihinin en önemli kaynaklarından birisi olan nâme-i hümayunlar sözlükte “*taraf-ı şabaneden bir hükümdara yazılan hatt-ı hümayun*” şeklinde ifade edilmiştir¹¹⁶. Bu anlamda padişah tarafından Müslüman ve Hıristiyan devlet hükümdarlarına ve devlete bağlı Kırım hanları, Mekke şerifleri, Dağıstan ve Gürcistan hâkimleri, Erdel kralları, Eflak-Boğdan voyvodaları gibi imtiyazlı yerlerin idarecilerine; Fas hâkimlerine ve Özbek hanlarına gönderilen mektuplara nâme-i hümayun denilmiştir¹¹⁷. Osmanlı hükümdarlarının tahta cüluslarında yeni padişahın hükümdarlığını bildirmek için dost ve civar ülkelere elçi gönderildiği gibi, sefir gitmeyen devletlerin sefirlerine de hükümdarın tuğrasıyla nâme-i hümayun verilirdi ve bu sefirlerde nâmeleri kendi hükümdarlarına gönderirlerdi¹¹⁸. Nâme-i hümayun kalem ise bu tür nâmelerin hazırlandığı ve nüshalarının kaydedilerek, muhafaza edildiği yerlerdir. Burada Nâme-i hümayunların dışında Nemçe, Venedik, Fransa gibi yerlerden gelen nâmelerin tercümeleleri de bulunurdu. Bazı Nâme-i hümayunların tamamında ise Osmanlı Devleti’nin diğer devletlerle yaptığı antlaşmalar yer almaktadır. Bizim ele aldığımız defterler bunlar olup, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde 989 numaralı “*Divan-ı Hümayun Defterleri Kataloğu*”nda kayıtlı H. 1111-1336/M. 1699-1918 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 18 adet Nâme-i Hümayun Defteri bulunmaktadır¹¹⁹. İşte bu defterlerin transkripte edilerek incelenmesi Osmanlı diplomasisi için önemli bilgileri ortaya çıkaracaktır. Bu tespitler için yine ahitnamelerde olduğu gibi Nâme-i hümayunları içeren belgelerin diplomatik anlamda rükünlerinin tespiti ile tahlilinin yapılması gerekmektedir.

Name-i hümayunlarında ahitnamelerde olduğu gibi yedi temel rükün vardır¹²⁰. Bu rükünler ferman ve beratlarla benzemekle birlikte, bazı noktalarda farklılıklar arz ederler. Bu farklılıklar daha ziyade muhatabın doğrudan yabancı devlet hükümdarları olması ile ilgili olup, bu belgelerde gayr-i Müslimler için kullanılan ifadelere sıklıkla rastlanabilir.

Buna göre nâme-i hümayunlar da ahitnamelerde olduğu gibi davet rükünüyle başlar ve ahitnamelerle benzerlik gösterir. Daveti takiben muhataplarının hükümdarlar olması dolayısıyla son derece itinalı bir şekilde

¹¹⁶ A. İ. Savaş, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi”, *Osmanlı*, C. I, (1999), s. 643-644.

¹¹⁷ M. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 146; *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, s. 44.

¹¹⁸ Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 295-296.

¹¹⁹ *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, s. 44-45.

¹²⁰ Bu rükünler şunlardır: Davet, Tuğra, Unvan, Elkab, Dua, Nakil/İbلاغ, Tenbih/Te’kid, Tarih ve yer (Mahall-i tahrir), M. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 146-155.

kaleme alınmış olan bir tuğra bulunur. Tuğranın ardından yine “ben ki...” ile başlayan bir unvan¹²¹ ve ardından “sen ki...” ile başlayan bir elkab bölümü¹²² yer alır¹²³. Buradaki elkablardan farklı hükümdarlara gönderilenler farklı olduğu gibi, aynı ülke hükümdarlarına gönderilenler de zamana göre değişiklik gösterir¹²⁴. Elkabın ardından gelen dua bölümünde genellikle Hıristiyan hükümdarlar için kullanılan dua formu olan “*butimet avakıbbu bi'l-hayr*” (*Allah akıbetini hayırlı etsin*) kullanılır¹²⁵. Yine nakil kısmına geçişte ahitnamelerdekine benzer şekilde “*evki-i refi-i hümayun...*” ifadesi kullanılır. Bunların ardında ise yine tarih ve mahal-i tahrir kısımları yer alır. Buradaki bölümlerdeki tarih/mahal-i tahrir gibi ifadeler ahidname-i hümayunlardakiler ile aynı/benzer olduğu için örnek vermiyoruz. Name-i hümayunların başlıca yazılma sebepleri ise; cülus tebriki ve tebliği, sulh durumu, elçi gönderilmesi, ticari konular ve yardım talebidir. Tüm bu yönleriyle Osmanlı diplomasisi ve dış politikası için önemli bilgiler barındıran name-i hümayunların dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Bu incelemeler yapılırken yukarıda belirttiğimiz özellikleri önem verilmeli ve bu belgeler diplomatik belgeler olduğu için diplomasi kurallarına göre okunmalı ve değerlendirilmelidir. Bu sayede Osmanlı diplomasisinde zaman içerisinde yaşanan değişimleri doğru bir şekilde tespit edebilir ve bu değişimlerin antlaşma metinlerine nasıl yansıdığını anlayabiliriz.

2.3. Sefaretnameler

Osmanlı diplomasisinin bir diğer önemli kaynağı olan sefaretnameler, Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelere gönderdikleri sefirlere ve bunların gözlemleri ile vazifelerini nasıl ifa ettiklerine dair kaleme aldıkları raporlardır¹²⁶.

¹²¹ Örnek için bkz: “Ben ki hareymeyn-i şerifeyn hâdîmi ve (küfr?) ü zîlâlin hâdîmi sultân-ı (boşluk) memâlik-i Rûm ve Arab ve Acem ve hâkan-ı havâkîn-i Çin ve Hitâ ve tâcidârî şehsivâr-i leşkerkeş ve tabt-ı memleket-ârâyı fermân-fermâ-yı Kayâsıra-i asr ü avân sahib-karân-ı nusret-iktirân olup...”, Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-selâtin*, C. II, İstanbul 1276, s. 412.

¹²² Bkz: “sen ki Roma halkının güzîdesi ve Alâmân ve Leh ve Çeb ve İslavin ve Hırvat ve ba'zı Macar ta'ifesinin ve dabi Bec ve bunun emsâli memleket ve vilâyetlerin İmparatoru iştihârü'l-ümerâi'l-izâmî'l-isenâyeye muhtârü'l-küberâ'i'l-fihâmî'l-mesîbhîyye muslîhu mesâlîbi cemâbîri't-tâ'îfeti'n-nasrâniyye sâhibü ezyâlî'l-haşmeti ve'l-vakâr sâhibu delâ'îli'l-mecdi ve'l-iftihâr Rodolfuş”, Feridun Ahmed Bey, *a.g.e.*, s. 412.

¹²³ M.Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 146-150.

¹²⁴ Örnekler için bkz: M.Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 150-152.

¹²⁵ Bkz: “*butimet avakıbbu bi'l-hayrsın*”, Feridun Ahmed Bey, *a.g.e.*, s. 413.

¹²⁶ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, (Yay. Bekir Sıtkı Baykal), TTK. Yay., Ankara 1987, s. 1; Sefâretnâmeler hakkında genel değerlendirmeler için bkz: Hadiye Tuncer-Hüner Tuncer, *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*, Ümit Yay., Ankara 1997; Cahit Bilim, “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Sefaretnameleri”, *Osmanlı*, C. VII, (1999), s. 205-211; M. Alaaddin Yalçınkaya, “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Olarak Değeri”, *OTAM*, C. VII, (1996), s. 319-338; Aynı müellif, “Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı Diplomasi Tarihi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/2, (2003), s. 422-488; Belkıs Altunış Gürsoy,

Bu sefaretnameler bizzat sefirler tarafından kaleme alındığı gibi, sefirlerin maiyetindeki herhangi biri tarafından da yazılırlardı¹²⁷. Sefaretnamelerin yazımı Osmanlılara özgü bir özellik olmayıp, bu uygulamanın Emevilere kadar gittiği bilinmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'ndeki sefaretnamelerin kendine özgü bir özelliği vardır: Osmanlıların dış politikasında daimî elçiliklerin geç açılması (1793) sebebiyle, olağanüstü durumlar nedeniyle gönderilen elçilerin raporları kendine has bir tür ve kaynak oluşturmaktadır¹²⁸. Bu şekliyle sefaretnameler, çeşitli merkezlerde görev yapan Venedik elçilerinin hizmetleri sonucunda senato karşısında okudukları raporlara benzetilir. Fakat Osmanlı sefaretnamelerinin siyasi içerik açısından kaynak değerleri düşük olduğu gibi, daimî elçilik olmamasından dolayı Venedik raporlarına oranla sayıları daha azdır¹²⁹.

Sefaretnameler edebî tür olarak seyahat günlüğü, hatırat (Memoiren) ve muhtevaları sadece politik yazılardan oluşanlar (Memoranden)¹³⁰ olmak üzere iki şekilde oluşturulmuşlardır¹³¹. İçerikleri politik yazılardan oluşan sefaretnameler, daha ziyade gönderildikleri ülkenin sosyal, iktisadî ve askeri yapısı hakkında bilgi verirler. Bunun yanı sıra hatırat ve seyahat günlüğü şeklinde kaleme alınan sefaretnamelerde ise, Osmanlı elçilerinin göreve tayini, gidecekleri ülkenin hükümdarına teslim edecekleri hediyeler ve mektupların teslim alınışı, İstanbul'dan ayrılışlarından dönünceye kadar ki yolculukları ile gittikleri ülkede yaptıkları ziyaretler, görüşmeler ve edindikleri intibalar ayrıntılı bir şekilde aktarılır. Bu yüzden ikinci tür sefaretnameler kültür ve diplomasi tarihi açısından daha zengin malumata sahiptirler¹³².

“Sefaretnâmeler”, *Yeni Türkiye*, C. XXII, (2002), s. 205-211; Hasan Korkut, “Osmanlı Sefaretnameleri Hakkında Yapılan Araştırmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/2, (2003), s. 491-511; Mehmet İpşirli, “Elçi”, *DİA*, C. XI, 3-15; Kemal Beydilli, “Sefaret ve Sefaretnameler Hakkında Yeni Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXX, (2007), s. 9-30.

¹²⁷ Türkan Polatçı, “Osmanlı Batılılaşmasında Yirmi sekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris Sefaretnamesinin Önemi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (2), 2011, s. 250.

¹²⁸ Kemal Beydilli, “Sefaretname”, *DİA*, C. 36, (2009), s. 289.

¹²⁹ K. Beydilli, “Sefaretname”, s. 289.

¹³⁰ Bu tür sefaretnameler daha çok 1793 yılında daimî elçiliklerin açılmasından sonra kaleme alınmışlardır. Ancak bu tarihten önce kaleme alınan bu tür sefaretnameler de mevcut olup; Sultan I. Mahmud'un cülusunu bildirmek amacıyla Avusturya'ya gönderilen Mustafa Efendi'nin Sefaretnamesi buna örnek olarak gösterilebilir, Ali İbrahim Savaş, “Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XI, 1996, dipnot 2, s. 111; Ayrıca bu sefaretname ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Fuat Sanaç, *Der Gesandtschaftsbericht Mustafa Efendis über die Gesandtschaftsreise nach Wien im Jahre 1730/1731*, Doktora Tezi, Wien 1992.

¹³¹ A. İbrahim Savaş, “Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri”, s. 111.

¹³² A. İbrahim Savaş, “Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri”, s. 111; Hasan Korkut, *Osmanlı Elçileri Gözü İle Avrupa*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2007, s.22.

Osmanlı sefaretnameleri genellikle barış antlaşmalarının tasdikli metinlerinin hazırlanması, doğum, ölüm ve cülus gibi merasimler sebebiyle gönderilen elçiler tarafından kaleme alınırlardı. Diplomatik açıdan ahitname ve name-i hümayunlardaki gibi bir tertibe göre düzenlenen sefaretnamelerde; Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e, padişaha dua, kimlik tespiti, görev tanıtımı, menziller, varış, ağırlanış, ziyaretler, dönüş hitam duası, tarih gibi bölümler yer alır¹³³. Yine sefaretnameler aracılığıyla elçilerin sınırlarda nasıl mübadele olduklarını, gönderildikleri ülkenin payitahtına nasıl girdiklerini ve yabancı hükümdarlar huzurunda yaptıkları resm-i kabul merasimlerini nasıl gerçekleştirdiklerini ayrıntılı bir şekilde öğrenmemiz mümkündür¹³⁴. Bu bilgiler taraflar arasındaki ilişkilerin ne şekilde olduğunu ve sonraki dönemlerde uygulanması gereken stratejileri ortaya koyması anlamında önemli bilgiler içerirler. Bu sebeple sefaretnameler incelenirken bu tür bilgilere önem verilmeli ve ayrıntılı bir şekilde belirtilmelidir. Nitekim sefirlerin raporlarında bu tür ayrıntılara yer vermesi gereksiz bir tafsilat değil, diplomatik bir kural gereğidir. Yine elçiler aracılığıyla kurulan karşılıklı diplomatik münasebetler, Osmanlı elçilerine ve diğer ülke elçilerine kültürel ve sosyal bağlamda birbirilerini tanıma fırsatı vermiştir¹³⁵. Tüm bu sebeplerden dolayı Osmanlı diplomasisinin en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilen sefaretnamelerin incelenmesi Osmanlı diplomasisi için çok önemli bilgileri ortaya çıkaracaktır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi dış politika ve diplomasi anlayışı Osmanlı elçilerinin sefaret görevleri sırasındaki tutum ve davranışlarına da yansımıştır. Bunun neticesinde Osmanlı diplomasisinde uygulanan bu belirleyici özellik ve hiçbir devleti kendini ile eşit şartlarda muhatap görmeme tavrı, yabancı devlet hükümdarları nezdinde yapılan resm-i kabullerde kendini göstermiştir¹³⁶. Ayrıca sefaretnameler Osmanlı elçilerinin sefaret yolculukları sırasında¹³⁷, hem maiyetlerine verilen tercümanlar ve askerler, hem de mübadele yerinin tespiti konusunda ne derece belirleyici olduklarını ve bu konularda ne derece başarılı olup olmadıkları hususunda bilgiler içerirler¹³⁸. Yine sefaretnameler diplomatik münasebetlere kaynaklık etmek dışında, kültür tarihi açısından da önemli kaynaklar arasında yer alırlar¹³⁹. Polatçı eserinde sefaretnamelerin "*Osmanlı devlet adamlarının ufuklarını genişlettiğini ve onlara yeni ufuklar açtığını belirtmektedir*"¹⁴⁰.

¹³³ K. Beydilli, "Sefaretname", s. 290; Belkıs Altunış Gürsoy, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü", *Bilgi*, Sayı: 36, (Kış 2006), s. 140.

¹³⁴ B. A. Gürsoy, a.g.m., s. 140; A. İbrahim Savaş, "Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri", s. 111.

¹³⁵ Mustafa Hattî Efendi, *Viyana Sefâretnamesi*, (Haz. Ali İbrahim Savaş), TTK. Yay., Ankara 1999, s. XV.

¹³⁶ A. İbrahim Savaş, "Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri", s. 111-112.

¹³⁷ Osmanlı elçilerinin sefareti sırasında kullandıkları güzergâhlar ile ilgili Ali İbrahim Savaş'ın şu makalesine bakılabilir: "Osmanlı Elçilerinin Sefaret Güzergâhları", *Toplumsal Tarihi*, C. 5, Sayı: 27, (1996), s. 54-62.

¹³⁸ A. İbrahim Savaş, "Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri", s. 111.

¹³⁹ T. Polatçı, a.g.m., s. 250.

¹⁴⁰ Bkz: T. Polatçı, a.g.m., s. 260.

Osmanlı Devleti'nin dış ülkeler hakkında bilgi vermelerinin tarihi geçmişi Fatih Sultan Mehmed döneminde Akkoyunlu Uzun Hasan'a gönderilen Taceddin isimli bir elçinin kaleme aldığı taktirine kadar gider. Bunun ardından II. Bayezid döneminde 1495 yılında Macaristan'a gönderilen Hacı Zağanos adlı çavuşun taktiri Osmanlılar tarafından Avrupa hakkında bilgi veren ilk diplomatik kaynak olma özelliğini taşır¹⁴¹.

Osmanlı Devleti'nde klâsik anlamda düzenlenmiş ve metinleri elimizde bulunan en erken tarihli sefaretname ise 1665 tarihli'dir. Bu sefaretname Vasvar Barış Antlaşması (10 Ağustos 1664) sebebiyle iki devlet arasındaki dostluğun güçlendirilmesi ve hediye sunulması amacıyla 300 kişilik heyetle Viyana'ya gönderilen Kara Mehmed Paşa'ya aittir¹⁴². Yine II. Viyana bozgunundan sonra 1688'de II. Süleyman'ın cülusunu bildirmek ve barış görüşmelerini yürütmek amacıyla Avrupa'ya elçi olarak gönderilen Zülfikâr Paşa'nın da taktiri bulunmaktadır¹⁴³. Ancak Osmanlı Devleti'nde sefaretname yazımına neden olan en önemli gelişme; 1683 yılında başlayan Kutsal İttifak savaşlarında yenilen Osmanlı Devleti'nin 1699 yılında imzaladığı Karlofça Antlaşması'dır. Antlaşma ile Batı karşısındaki üstünlük ve eşitlik anlayışlarını kaybeden Osmanlı Devleti¹⁴⁴, 19 yıl sonra imzalanan 1718 Pasarofça Antlaşması ile ilk kez Batı'nın üstünlüğünü kabule mecbur kalır¹⁴⁵. Diğer şekliyle *oksidantalizm/garbiyatçılığın*¹⁴⁶, yani İbrahim Şirin'in ifadesi ile "*Osmanlı kimliğinin oluşmasında Osmanlı'nın kendi evrenlerini kurmalarında "öteki" olarak gördükleri Avrupa'nın önemli bir işlevi oldu*"¹⁴⁷.

¹⁴¹ Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 108; M. A. Yalçınkaya, "Kuruluş'tan Tanzimat'a", s. 431; Aynı müellif, "Hacı Zağanos", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. I, (1999), s. 503-503; Ayrıca bu konu ile ilgili ayrıntı bilgi için bkz: Gümeç Karamuk, "Hacı Zağanos'un Elçilik Raporu", *Bellekten*, C. 56, (1992), s. 391-403.

¹⁴² F. R. Unat, *a.g.e.*, s. 17-18; K. Beydilli, *a.g.m.*, s. 290-291; Hattı Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. XVI; M. A. Yalçınkaya, "Kuruluş'tan Tanzimat'a", s. 432; E. Afyoncu, *a.g.e.*, s. 108. Ayrıca konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, "Beç'te Osmanlı Sefiri", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 15/45, s. 325-329.

¹⁴³ M. A. Yalçınkaya, "Kuruluş'tan Tanzimat'a", s. 433, Aynı müellif, "Zülfikâr Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, (1999), s. 703-704; E. Afyoncu, *a.g.e.*, s. 108; F. R. Unat, *a.g.e.*, s. s. 49-51, Ayrıca bkz: Songül Çolak, "Zülfikâr Paşa'nın Mükaleme Taktirine Göre Osmanlı Elçilik Heyetinin Komorn ve Pottendorf'ta Hapsedilmesi ve İstanbul'a Dönme Çabaları (3 belge ile birlikte)", *Bellekten*, Sayı: 258, (2006).

¹⁴⁴ M. A. Yalçınkaya, "Kuruluş'tan Tanzimat'a", s. 429.

¹⁴⁵ Hatice Akın, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda İslahat Çabaları*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Antalya 2011, s. 67.

¹⁴⁶ Şerif Mardin *Türk Modernleşmesi* adlı eserinde kavram "*Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikîsel bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşım*" olarak tarif edilmektedir, bkz: Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 9.

¹⁴⁷ İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yay., Ankara 2007, s. 29.

Bunun sonucunda bu yeni gücü daha yakından tanımaya yönelik çabaların ilk süreci Lâle Devri sürecinde Paris'e gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi ile başladı¹⁴⁸. Yine bu dönemde Avrupa'daki askeri güç ve devlet yapısı ile ilgili bilgileri edinmek amacıyla Viyana'ya İbrahim Paşa (1719) ve Moskova'ya da Nişli Mehmed Ağa (1722-1723) gönderildi¹⁴⁹. Ardından yüzyılın sonlarında 1793 yılında III. Selim döneminde Avrupa merkezlerinde üçer yıllığına kalmak üzere daimî (ikâmet) elçilikleri görevlendirildi¹⁵⁰. 1793 yılında Yusuf Agâh Efendi'nin Londra'ya büyükelçi olarak tayininin ardından, Paris, Viyana ve Berlin gibi Avrupa'nın büyük merkezlerinde açılan elçilikler 1821 yılına kadar faaliyette bulunmuşlardır¹⁵¹. İşte bu temsilcilerin gittikleri yerlerde görüp işittikleri hakkında kaleme aldıkları raporlar olan sefaretnamelerin günümüzde elimizde bulunanlarının sayısı 48'dir¹⁵². Bu sefaretnamelerde Avusturya, Rusya ve Fransa devletleri ağırlıklı olup; genel dağılımda 9'u Avusturya, 7'si Fransa, 8'i Rusya, 3'ü Polonya, 3'ü İngiltere ve 1'er adet de İsveç, İspanya ve İtalya devletlerine aittir¹⁵³.

2.4. Sınır Tahdit Raporları

Elçilerin sefaret raporlarını tamamlayıcı bir mahiyet arz eden sınır tahdit raporları, herhangi bir antlaşma sonucunda sınırların belirlenmesi amacıyla görevlendirilen sınır tahdit komisyonlarının kaleme aldıkları raporlardır. Bu raporlar gerek diplomasi tarihine ışık tutması ve gerekse de yapılan barış antlaşmalarını ve bunları takiben sefaretnamelerin oluşturulması açısından önem arz ederler¹⁵⁴. Bu anlamda Osmanlı elçilerinin ve sınır muhadditlerinin raporları, dokümanter materyaller olmalarının yanı sıra Osmanlı Devleti ile yabancı devletlerarasındaki diplomatik ilişkilerin önemli tarihi kaynaklarını teşkil ederler. Sınır tahdidini için yabancı ülkelere gönderilen komisyonların kaydettikleri raporlar hakkındaki en erken tarihli bilgilerimiz XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren. Bu eserler yabancı devletlerin kültürlerini ve toplumsal görünümünü Osmanlı Devleti tarafından gönderilen bir gözlemcinin bakış açısıyla değerlendirmesi ve yorumlaması açısından kültür tarihi ağırlıklı

¹⁴⁸ M. A. Yalçınkaya, "Kuruluş'tan Tanzimat'a", s. 434; O. Sabev, a.g.m., s. 33; E. Afyoncu, a.g.e., s. 116; Yirmi sekiz Çelebi Mehmed; *Fransa Sefaretnamesi*, (Yay.Hz. Abdullah Uçman), İstanbul 1975, s. 109-123.

¹⁴⁹ E. Afyoncu, a.g.e., s. 109.

¹⁵⁰ Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkâmet Elçiliklerinin Kurulması ve İlk Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968, s. 11; Cezmi Karasu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bir Bakış", *OTAM*, Sayı: 4, (1993), s. 205.

¹⁵¹ M. S. Turan, a.g.m., s. 61-62.

¹⁵² B. A. Gürsoy, a.g.m., s. 139.

¹⁵³ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri", *OTAM*, Sayı: 7, (1996), s. 327.

¹⁵⁴ Ali İbrahim Savaş, "Tahrir-i Ahmed Merâmî Efendi (Azak Muhaddidi Ahmed Merâmî Efendi'nin 1740/1741 Sınır Tespit Çalışmaları Hakkındaki Raporu)", *Belgeler*, C. 16, Sayı: 20, (1994-1995), s. 153.

özelliklere sahiptirler. Ayrıca bu eserlerin Osmanlı Devleti'nin diplomatik ilişkilerinin kaynağı olması ve Osmanlı diplomatlarının itina ile uyguladıkları bir takım diplomatik kaideleri içermesi açısından da oldukça önemlidirler¹⁵⁵.

Görüldüğü üzere sınır tahdit raporları Osmanlı dış politikası ve diplomasisi için önemli bir kaynak olmakla birlikte içerik ve yapısal yönlerden sefaretnameler ve sınır tahdit raporları farklı karakterler taşırlar. Nitekim sefaretnamelerde geçerli olan durum, Osmanlı Devleti tarafından herhangi bir elçinin yabancı bir hükümdara gönderilmesi ve gönderilen bu elçinin misyonunun doğrudan doğruya diplomatik bir karakter taşımasıdır. Bu çerçevede gönderilen Osmanlı elçisi aynı zamanda, Osmanlı padişahını yabancı bir devlet başkanı nezdinde doğrudan temsil eden bir devlet adamı mahiyetindedir. Elçinin bu diplomatik durumu yabancı hükümdara teslim etmekle yükümlü olduğu name-i hümayun ya da yapılan antlaşmanın tasdiknamesinde yazılı bir ifadeyle belirtilirdi¹⁵⁶.

Sınır tahdit raporlarında ise, bu memuriyete tayin edilen heyetin böyle bir vazifesi olmayıp, müzakereler tarafların tayin ettikleri sınır tahdit komisyonları tarafından yürütülürdü. Bu şekildeki görüşmelerde padişahın yabancı bir hükümdar nezdinde temsil hakkı söz konusu değildir. Bu sebeple kendilerine yabancı devlet adamlarına teslim edilmek üzere herhangi bir mektup ya da tasdikname verilmemiştir. Bu görevlilerin temel vazifesi yapılan barış antlaşmasının hükümlerine göre görevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirmektir. Yine başka bir farklılık olarak sınır tahdit çalışmalarına daha yüksek bir Osmanlı devlet adamının nezaret etmesidir. Bu sebeplerden dolayı sınır tahdit komisyonu üyeleri, sefaret görevi ile giden elçiler kadar geniş yetkilere sahip değillerdir¹⁵⁷.

Tüm bu özelliklerinden ve öneminden dolayı Osmanlı diplomasisinin önemli kaynaklarından biri olan sınır tahdit raporlarının incelenmesi ve değerlendirilmesi Osmanlı diplomasi anlayışını ve diğer devletlerle olan ilişkilerinin tespiti açısından oldukça önemlidir. Nitekim herhangi bir diplomatik görevin yerine getirilmesindeki en önemli unsurlardan birisi tarafların eşit şartlarda müzakere ve mükâlemeye bulunmalarıdır. Bu sebeple elçiler sınırlardaki mübadeleleri sırasında eşit şartlarda görüşmeleri sağlamak amacıyla belli aralıklarla koydukları üç taşın ortasında görüşmelere başlardı¹⁵⁸. Yine bunun ardından yapılan tüm temaslarda bu eşitlik ilkesine riayet edilirdi. Bu doğrultuda Osmanlı diplomasisini ve dış politikasını doğru bir şekilde anlamamız için sefaretnameler ve diğer diplomasi kaynaklarına nazaran daha az bilinen sınır tahdit raporlarının tespiti ile geniş bir değerlendirmesinin yapılması gerekmektedir. Bu sayede özellikle Osmanlı Devleti'nin herhangi bir antlaşma sonucunda belirlenen yeni şartlarını tespit

¹⁵⁵ A. İbrahim Savaş, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", s. 643.

¹⁵⁶ A. İbrahim Savaş, a.g.m., s. 643.

¹⁵⁷ A. İbrahim Savaş, a.g.m., s. 643-644.

¹⁵⁸ A. İbrahim Savaş, a.g.m., s. 644.

edebilir ve bu şartların ileride yaşanacak gelişmelere nasıl etkide bulunduğunu anlayabiliriz. Bu konuda bize göre önem arz eden bir başka husus sınır tahdit raporlarının tarafların yeni sınırlarının belirlenmesinde uygulanan diplomatik esasları da vurgulamasıdır. Tüm bu yönleriyle değerlendirdiğimizde sınır tahdit raporları da en az diplomasinin diğer birinci kaynakları olan name-i hümayunlar, ahitnameler ve sefaretnameler gibi önemli kaynaklardır. Bu sebeple belki biraz ihmale uğrayan ve üzerinde diğerlerine nazaran daha az çalışma yapılan bu belgelerin incelenmesi diplomasi çalışmalarının ilerlemesine önemli katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

Sonuç

Sonuç olarak, “*Osmanlı Diploması Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar İle Bu Kaynakların İncelenmesindeki Diplomatik Ve Metodolojik Yöntemler Üzerine Bir Değerlendirme*” isimli çalışmamızdan Osmanlı diplomasisi ve kaynakları ile ilgili bazı bulgular ve sonuçlar elde edilmiştir. Bunlardan birincisi; Bazı kaynakların öne sürdüğü şekilde Osmanlı Devleti’nin güçlü olduğu dönemlerde diplomasi anlayışının olmadığı görüşünün revize edilmesidir. Buna göre Osmanlı Devleti kuruluşundan yıkılışına kadar kendine özgü bir diplomasi anlayışı geliştirmiş ve bunu uygulamıştır. Devletin siyasi ve askeri gücüne paralel olarak gelişen bu diplomasi anlayışının geçirdiği başlıca üç aşama olup, bunlar:

“*Tek taraflı (Ad hoc), karşılıklı ve sürekli diplomasi*” şeklinde isimlendirilebilir. Görüldüğü üzere devletin her aşamasında var olan ve başta devletin dış politikası olmak üzere içyapısı ve modernizasyonu gibi birçok konuda etkili olan diplomasi anlayışı Osmanlı Devleti’nin anlaşılmasında oldukça önemli bir konudur. Bu çerçevede çalışmamızda elde ettiğimiz ikinci bulgu olarak, bu kadar önem arz eden Osmanlı diplomasisinin doğru bir şekilde aktarılmasının nasıl sağlanacağı sorusudur. Bu sorunun cevabı çalışmamızın ikinci bölümünde verilmiş olup, bunun için Osmanlı diplomasi tarihinin kaynaklarının bilinmesi ve bu kaynakların metodolojik ve diplomatik bir üslup ile değerlendirilmesi gerektiğidir. Buna göre diplomasinin başlıca kaynaklarından olan ahitnameler, name-i hümayunlar, sefaretnameler ve sınır tahdit raporlarının incelenmesi ve yorumlanmasında kendine özgü bir takım yöntemler bulunmaktadır. Bu yöntemler doğrudan Osmanlı diplomasi algısı ile alakalı olup, zamana, muhatabına ve Osmanlı Devleti’nin durumuna göre değişiklik göstermektedir. Yani bu kaynakların kullanımı ve okunması statik olmayıp, devletin diplomasi anlayışına göre değişiklik gösterebilmektedir. Nitekim klâsik dönemde verilen bir ahitnamedeki elkab formu ile XVIII. yüzyılda yine aynı devlet hükümdarı için kullanılan elkab formu benzer kalıpları taşımasına rağmen, önemli ölçüde farklı bir dil/üslub içermektedir. Bu değişiklik bize Osmanlı diplomasi anlayışındaki siyasi ve askeri güçle paralel olarak yaşanan değişimlerin, antlaşma metinlerine doğrudan yansındığını ve diplomatik dil ve üslubu etkilediğini göstermektedir. Buradan çıkardığımız temel sonuç, Osmanlı Devleti’nin dış

politikası ve diplomasisinin doğru bir anlatımı için incelenen döneme ait kaynakların diplomatik yöntemler göz önüne alınarak incelenmesi gerektiğidir. Yine bu bölümden çıkardığımız önemli sonuçlardan biri de Osmanlı diplomasisinin kaynaklarından sefaretnameler ile sınır tahdit raporlarının birbirine benzemekle birlikte farklı diplomatik özelliklerinin olduğudur. Buna göre sınır tahdit raporu için giden temsilcilerin padişahı temsil hakkı yokken, sefaretname kaleme alan sefirlerin gittikleri ülke nezdinde doğrudan padişahı temsil etmeleridir. Bu sebeple sefaretnameler sınır tahdit raporlarına göre daha önemli kaynaklardır. Ancak bu durum sınır tahdit raporlarının önemsiz olduğu anlamına gelmemelidir. Nitekim bu güne kadar üzerinde pek fazla çalışma yapılmayan ve diplomasisinin diğer kaynaklarına nazaran eksik bırakılan sınır tahdit raporlarının incelenmesi Osmanlı diplomasisi için çok önemli sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Son olarak çalışmamızdaki önemli bir bulgu olarak belirtmemiz gereken husus, Osmanlı diplomasisi ile ilgili günümüze kadar pek çok yerli ve yabancı araştırmacı tarafından önemli çalışmalar yapılmış olması ve Osmanlı diplomasisinin zengin bir literatüre sahip olduğudur. Ancak bu kaynaklar üzerinde yaptığımız incelemelerde özellikle Osmanlı'da diplomasi anlayışının ne zamandan beri var olduğu ile ilgili farklı görüşlerin olduğunu tespit edilmiştir. Buna göre kaynakların bir kısmında Osmanlı diplomasi anlayışının Lâle Devrine kadar olmadığı belirtilmektedir. Bu görüşü ileri sürenlerin iddiası diplomasisinin temel şartının eşit şartlarda müzakere ve mükâleme olduğudur. Buna göre o tarihe kadar Batı'da resmi elçilikler ile temsil edilmeyen Osmanlı Devleti'nde modern anlamda bir diplomasi olgusundan bahsetmek mümkün değildir. Bu görüş diplomasi uzmanları arasında önemli ölçüde destek bulmasına karşın, bu konuda farklı düşüncelere sahip olanlar da mevcuttur. Farklı düşünenlere göre; İki devlet arasında diplomatik bir ilişkinin varlığı için illaki karşılıklı elçi gönderme zorunluluğu yoktur. Yani devletlerden birinin diğer tarafa elçi göndermesi taraflar arasında diplomatik ilişkinin var olması için yeterlidir. Bu düşünceyi savunanlara göre Osmanlı Devleti'ndeki diplomasi uygulamaları yabancı devletlerin Osmanlı payitahtında dış temsilcilikler açtığı klasik dönemden beri mevcuttur. Son olarak bizde çalışmamızda bu ve benzeri görüş farklılıklarını tespitini yanı sıra kendi görüşlerimizi de belirtmek suretiyle konuya farklı bir bakış açısı kazandırmaya çalıştık. Nitekim bütün bilimsel alanlarda olduğu gibi tarih alanında da farklı düşüncelerin olması tabii bir durumdur ve bu farklı görüşler alanı zenginleştirmekte ve düşüncelerimizi çeşitlendirmektedir. Tüm bunlar ise Osmanlı medeniyetinin kapılarını biraz daha aralamamızı ve günümüzden yüzlerce yıl önceki o farklı dünyayı daha iyi tanımamızı sağlayacaktır.

Kaynaklar

A.Arşiv Kaynakları

- BOA. A. DVNS. *Nemçelü Abidnamesi*, nr. 57/1; 59/3.
BOA. ADV. DVE. D. *Rusya Abidnamesi*, nr. 83/1.
BOA. C. MTZ., nr. 7/342; nr. 11/522.
BOA. A. DVN. MHM. nr. 29/89.
BOA. BEU, nr. 1058/79312; nr. 900/ 67455; nr. 398/29789.
BOA. Y. PRK. HR. nr. 10/14.
BOA. C. HR. nr. 11/522; nr. 157/7815.
BOA. HR. KKT, nr. 112/1.
BOA. C. HR. nr. 10/104.
BOA. HR. KKT, nr. 132/ 100.

B.Kitaplar

- ABOU EL-HAJ, Rıfaat Ali, *Formation Of The Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: State University of New York, Press, 1991.
AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Taribi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. I-XII, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1858-1883.
AKIN, Hatice, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda İslahat Çabaları*, Basılmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2011.
Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 2000.
BULL, Hedley, *The Anarchical Society: A Study of in World Politics*, Macmillian, London 2007, s.
DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2001.
ERDEM, Ahmet Yavuzhan, *Osmanlı Diplomasininin Modernleşmesinde Tanzimat Dönemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
ERDEM, Gökhan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasi'ye Geçiş Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-selâtin*, C. II, İstanbul 1275.
GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 2013.

- HAMMER, Josef Von, *Devlet-i Osmaniye Taribi*, (Çev: Mehmet Ata), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1329.
- TUNCER, Hüner, *Eski ve Yeni Diploması*, Kaynak Yay., Ankara 2002.
- KISSINGER, Henry, *Diplomacy*, Simon-Schuster Paperbacks, New York 1994.
- KORKUT, Hasan, *Osmanlı Elçileri Gözü İle Avrupa*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2007
- KURAN, Ercüment, *Avrupa'da Osmanlı İnkâmet Elçiliklerinin Kurulması ve İlk Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968.
- KURTARAN, Uğur, *Osmanlı Avusturya Diplomatik İlişkileri (1526-1791)*, Ukde Yay., Kahramanmaraş 2009.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, TTK. Yay., Ankara 2013.
- MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 2012.
- Mustafa Hattı Efendi, *Viyana Sefernamesi*, (Haz. Ali İbrahim Savaş),TTK. Yay., Ankara 1999.
- NICOLSON, Harold, *Diplomacy*, Thornton Butterworth Ltd, London 1939.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-III, (1983).
- REYCMAN, Jan-Ananiasz ZAJACZKOWSKI, *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, (Çev. Andrew S. Ehrenkreuts), İstanbul 1993.
- SABEV, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, (Çev: Orhan Salih), Yeditepe Yay., İstanbul 2006.
- SALZMAN, Ariel, *Moderne Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Regime'i*, İletişim Yay., İstanbul 2011.
- SANDER, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diploması Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İmge Yay., Ankara 2008.
- SAVAŞ, Ali İbrahim, *Osmanlı Diplomasisi*, 3 F Yay., İstanbul 2007.
- SERTOĞLU, Mithat, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- SHOW, Stanford, *History of the Ottoman Empire And Modern Türkiye*, Cambrich University Press, 1976.
- ŞİRİN, İbrahim, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yay., Ankara 2007.
- TUNCER, Hüner-Hadiye, *Osmanlı Diplomasisi ve Sefernameler*, Kaynak Yay., İstanbul 2010.
- TURNBULL, Stephan, *The Ottoman Empire 1326-1699*, Osprey Publishing, London t.y.
- UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Seferleri ve Sefernameleri*, (Yay. Bekir Sıtkı Baykal),TTK. Yay., Ankara 1987.
- Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed, *Fransa Sefernamesi*, (Yay.Hz. Abdullah Uçman), İstanbul 1975.
- YOUNG, John W., *Twentieth-Century Diplomacy*, Cambridge University Press, New York, 2008.

C. Makaleler

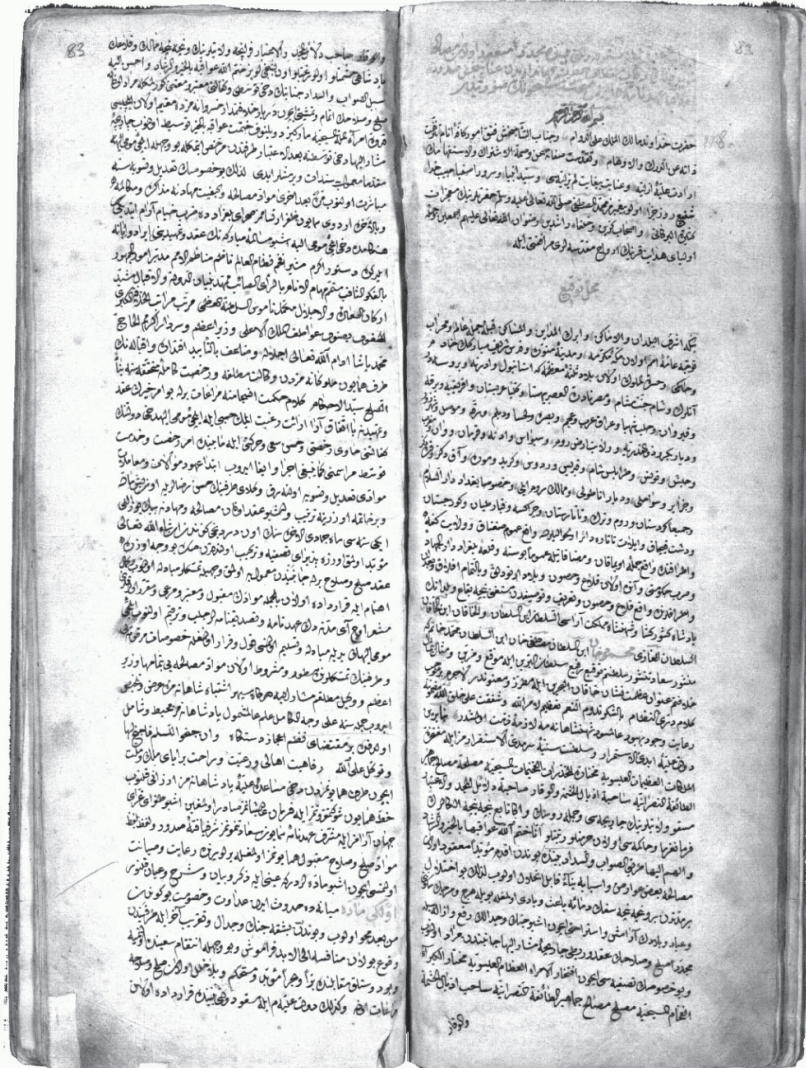
- ADANIR, Fikret, "Turkey's Entry Into The Concert of Europe", *European Review*, Vol, 13, No: 3, (2005), s. 395-417.
- ARI, Bülent, "Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period", *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional ?*, (Ed. A. Nuri Yurdusev), Basingtoke: Palgrave, s. 36-66.
- BERRIDGE, G. R., "Diplomatic Integration with Europe Before Selim III", *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional ?*, (Ed. A. Nuri Yurdusev). Basingtoke: Palgrave, s. 114-131.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Sefaretname", *DİA*, C. 36, (2009), s. 289-294.
- DERMAN, M. Uğur, "Tuğra", *DİA*, C. 41, (2012), s. 336-339.
- GÜRSOY, Belkıs Altuniş, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü", *Bilgi*, Sayı: 36, (Kış 2006), s. 139-164.
- HUREWITZ, J.C., "The Europeanization of Ottoman Diplomacy: The Conversion From Unilateralism to Reciprocity in the Nineteenth Century," *Belleten*, XXV, No. 99, (Temmuz 1961), s. 455-466
- ITZKOWITZ, Norman, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, C. I, (2002), s. 516-524.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Eman Sistemi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim 1997, Sempozyumuna Sunulan Tebliğler*, (Haz: İsmail Soysal), (1999), s. 3-11.
- _____, "Unvan", *DİA*, C. 42, (2012), s.166.
- KARAGÖZ, İbrahim, "Osmanlı Devletinde İslahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)", *OTAM*, Sayı: 6, (1995), s. 173-194.
- KARASU, Cezmi, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bir Bakış", *OTAM*, Sayı: 4, (1993), s. 205-221.
- KURTARAN, Uğur, "Sultan Birinci Mahmud'un Rusya'ya Verdiği 1739 Tarihli Ahitnamenin Diplomatik Açıdan Tahlili", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XXIX/1, (2014), s.213-232.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Ahidnâme", *DİA*, C. I, (1992), s.536-540
- _____, "Diplomatika", *DİA*, C. IX (1994), s. 360-365.
- _____, "Berat", *DİA*, C. 5, (1992), s. 472-473.
- _____, "Elkab", *DİA*, C. 11, (1995), s. 51-54.
- MOLNOR, Monika, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra Osmanlı Habsburg Sınırı (1699-1701)", *Osmanlı*, C. I, (1999), s. 472-479.
- NAFF, Thomas, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789 -1807," *The Journal of American Oriental Society*, (1963), s. 295-296

- NEGUT, Silviu -Andrea GAGEA, "Diplomacy in the Games of Power. Diplomacy of Power of Diplomacy I. Diplomacy of Power", *Revista Romana de Geografic Politica*, Year XII, no: 1, (2010), s. 29-40.
- ODOKA, H., "Osmanlı Diplomasisinin Batılılaşması", *Osmanlı*, C. I, (1999), s. 676-680.
- PAPP, Sandor, "Eflak ve Boğdan Voyvodalarının Ahitnameleri Üzerine Bir İnceleme Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzeybatı Hududundaki Vassal Ülkeleri", *Türkler*, C. X, (2002), s. 744-753.
- POLATÇI, Türkan, "Osmanlı Batılılaşmasında Yirmi sekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris Sefaretnamesinin Önemi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (2), 2011, s. 249-263.
- SAVAŞ, Ali İbrahim, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", *Osmanlı*, C. I, (1999), s. 643-657.
- _____, "Osmanlı Diplomatikasına Ait Nâme-i Hümâyûn, Ahidnâme-i Hümâyûn ve Mektup Tahlilleri", *OTAM*, Sayı: 7, (1992), s.219-253.
- _____, "Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XI, 1996, s. 111-124.
- _____, "Takrir-i Ahmed Merâmî Efendi (Azak Muhaddidi Ahmed Meramî Efendi'nin 1740/1741 Sınır Tespit Çalışmaları Hakkındaki Raporu)", *Belgeler*, C. 16, Sayı: 20, (1994-1995), s. 171-173.
- ŞAHİN, Muhammet, "Osmanlı Diplomasisinde Değişim Ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletler Sistemine Girişi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, Sayı: 46,(2009), s. 823-834.
- TURAN, Namık Sinan, "Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgesinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi (18. Ve 19. Yüzyıllar)", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, Sayı: 2, (Aralık 2004), s. 55-86.
- YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, " XVIII. Yüzyıl: İslahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler*, Sayı: 12, (2002), s. 470-502.
- _____, "Hacı Zağanos", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. I, (1999), s. 503-503.
- _____, "Kuruluş'tan Tanzimat'a Osmanlı Diplomasi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, Sayı: 2, (2003), s. 423-489.
- _____, "Zülfikâr Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, (1999), s. 703-704.
- _____, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri", *OTAM*, Sayı: 7, (1996), s.319-338.
- YAMAN, Ahmet, "Sulh", *DİA*, C. 37, (2007), s. 485-489.

Ekler:

**EK-1: BOA. Düvel-i Ecnebiye Defterleri'nden Rusya'ya Verilen 1739 Tarihli,
BOA. ADVN. DVE. d. nr. 83/1, s. 83.**

BAŞKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI © (BOA)

A.DVN.DVE.d 083/1

EK-2: 1739 Tarihinde Rusya'yla yapılan Belgrad Antlaşması'na Ait Ahidnâme-i Hümayun'un Davet, unvan, elkab, dua ve nakil kısımları, BOA. A.DVN. DVE. d. nr. 83/1, s. 83.

Bismillahirrahmanirrahim

Hazret-i Hüdâvend malikü'l mülkü'l ale'd-devam ve cenabi't-tac-i bahş fatk-ı umur-ı kâffe-i enam tenezzühât-ı zât-ı ane'l derk ve'l evham ve takaddüsât-ı sıfat-ı an ü sammetü'l- iştirak ve'l istîfhamın iradet-i alîyye-i ezeliyye ve inayet-i bi-gayet-i lemyezeliyyesi ve seyyidü'l enbiya ve süür-ı aşîya habib-i büda şefî'-i ruż-ı ceza ulu peygamberimiz Muhammed Mustafa sallahu teâla aleyhi vessellem hazretlerinin mu'cizat-ı kesiretü'l berekatı ve asbab-ı güzîn ve hülâfa-i raşidin rıdvanallahü te'âla aleyhim ecma'in ve cümle evliyanın bidayet karinin ervâb-ı mukaddeseleri muzafatıyla

Mahall-i tevkî'

Ben ki eşrefü'l buldan ve'l emakîn ve ebrükü'l-medayin ve'l mesakîn kable-i cümle-i alem ve mihrab-ı teveccüb-i amme-i ümem olan Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i münevvere ve Kuds-i şerif-i mübarekîn hadim ve hâkimi hasiretü'l mülük olan bilâd-ı selâse-i muazzama ki İstanbul Edirne ve Bursa dır anların ve Şam-ı cennet meşam ve Mısır-ı nadiretü'l-asr behimeta ve külliyen Arabistan ve Afrikaya Kayrevan (?) ve Haleb-i şebba ve Irak-ı Arap ve Acem ve Basra ve Lahsa ve Deylem ve Rakka ve Musul ve Şehrîzor ve diyar-ı bekr ve Zü'l kadriyye ve vilayet-i Erzurum ve Sivas ve Adana ve Karaman ve Van ve Magrib ve Habeş ve Tunus ve Trablus-şam ve Kıbrıs ve Rodos ve Girid ve Mora ve Akdeniz ve Karadeniz ve Cezayir ve sevabili ve diyar-ı Anadolu ve memalik-i Rum ili ve hususan Bağdad-ı darü's-selâm ve cemi'an Kürdistan ve Rum ve Türk ve Tataristan ve çerakese ve kabartıyan ve Gürcistan ve Deşt-i Kıpçak eyalât-ı Tatara dair ol havalilerde vaki' umum-ı sâğnak ve vilayet-i Keşe ve etrafında vaki' cümle oymakan ve muzafatıyla umumen Bosna ve kala'-i Belgrad-ı darü'l-cihad ve Sırb hükümeti ve anda olan kala' ve busun ve bilad-ı Arnavutluk ve bi't-tamam Eflak ve Boğdan ve etraflarında vaki' kala' ve busun ve ta'rif ü tavsiyen müstağni niçe buka' u buldanın padişah-ı kişver-i güşa ve şehinşah-ı memleket ârâsı e's-sultan ibni's-sultan ve'l-bakan ibn'ül-bakan e's-sultanü el-Gazî Mahmud Han ibni's-sultan Mustafa Han ibni's-sultan Mehmed Hanum ki, menşûr-ı sa'âdet nüşûr-ı saltanatım tevkî'-i refî'-i sultanü'l-berreyn ile muvaki' u mezeyyen misl-i bi-misal hilafetim unvân-ı azâmet-nişan hakânü'l berreyn ile mutarraz u ma'nundur lâ cerm ber-mucib-i kelâm derriyyü'n-nizâm bi-şükri-i nüdum-ı ni'am ta'zîmü'l emarallahi ve şefkat-i alâ halıkullahü mazmûnuna ri'ayet vücud-ı behud-ı alemsud-ı şehinşahânâme lazîme-i zîmmet olmuşdur bina-berrin devlet-i alîyye-i ebediyü'l-istimrar ve saltanat-ı seniyye-i sermedü'l-istikrarımız ile mufabharü'l mülûkatü'l azîmatü'l isevîyye muhtariü'l muhaddiretü'l fabimatü'l mesibîyye muslib-i mesalib-i cemahiri't-tâjjetin nasrânîyye sâhibetü ezyali'l-haşmeti ve'l-vakâr sâhibetü delâ'îli'l-mecdî ve'l-itibar Moskon vilayetlerinin çarçesi olan ve cümle Rus'un ve ana tabi' nice nice ülkelerin ferman-ı ferma ve hâkimesi olan hürmetlü ve rütbetlü Anna hatemallahü avâkıbahü bi'l-bayr ve'r-reşad ve'l hamül-ileyhüma tarikü's-sevab ve's-sadad beyninde bundan akdem müebbeden ma'ked olan müsâlaha bazı avarız ve esbaba binaen kabil-i inhilal olub lizâlika bu ihtilal bir müddeden berü nice nice sefke-i dima'a ba'is ve badi olmağla böyle herc ü merc sükkûneti ve ibad ü bilâdın aramış ve istirahati için işbu cenk ü cidalin ref ü izalesiyle müceddeden sulb ü salabın aked u rabti çarçe-i müşarünileyh cânibinden murad olunub ve bu hususun tesviyesiyesi için iftiharü'l-ümereai'l-i'zami' isevîyye muhtariü'l-küberai'l-fihami' mesibîyye muslib-i mesalib-i cemahiri't-tâjjetü'n-nasrânîyye sâhibu ezyali'l-haşmeti ve'l vakar sâhibu delâ'îli'l-mecd ve'l-i'tibâr Françe vilayetlerinin ve niçe niçe memâlik ve kul'ann padişahı başmetlü ulu rağbetlü Onbeşinci Lâviz batemallahü avâkıbehü bi'l-bayr ve'r-reşad ve absen-i ileyh sebili's-sevab ve's-sadad cenâbının dahi

tavassutı ve kefâleti mu'teber ve mu'teni görülmekle murad olunan sulh u salabın itmam ü temşiyeti için der bar-ı bilâfetmedar-ı hüsvânemizde mukim olan ilçisi kâdvetü'l-ümerai'l-mesihîyye Markiz dö Vilnöv hutimet avakibehü bi'l-bayr tavassut olunup çariçe-i müşariü'n-ileyba dabi tavassutuna ba'de'l-i'tibar tarafından murabhas itmekle bu vecble ilçî-yi mümâileybe mukaddema ma'mulün-bib senedât virmişler idi lizâlike bu hususun ta'dil ve tesviyesine mübaşeret olunub min ba'd ahiri mevadd-ı müsâlaha ve keyfiyet-i mubadene-i müzakere ve mükâleme ve bilâ ahire ordu-yu hümayun-ı zafer-erkamımız sabra-yı Belgrad'da darb-ı hiyam aram itdiği hengamda dabi ilçî-yi mümâileyb işbu müsaleme-i mübarekenin akd ü temhidini irad ü iyane eyledikde düstur-ı ekrem müşir-i ešham nişâmü'l-âlem nâzım-ı menâzîmü'l-ümem müdebbirü umûri'l-cumhuri bi'l-fikri's-sâkib mütemmimü mehami'l-enâm bi'r-re'yi's-sâib mümebbidü bünyani'd-devleti ve'l ikbâl müşeyyidü erkani's-sa'âdeti ve'l-iclâl mükemmilü nâmûsi's-saltanati'l-uzma mürettib-i merâtibi'l-bilâfi'l-kübrâ el-mahfûf-ı bi snuf-ı avâtifi'l-meliki'l-âlâ vezîr-i azam ve serdar-ı ekrem elbac Mehemmed Paşa edama'llahü te'âlâ iclâlehü ve zâ'afa bi't-te'yidi iktidârehü ve ikbalehünün taraf-ı hümayun-ı mülükânemizden vekâlet-i mutlaka ve rubsat-ı kâmile-i mütebakkâkesine binaen es'sulh-i seyyidü'l-abkâm-ı kelâm-ı hükümet encamına müra'at birle bu emr-i hayrın akd ü temhidine bi'l-ittifak-ı ara iradet-i rağbet eylemek hasibi ile ilçî-yi mümâileyb dabi devletinin kefâletini havi rubsati ve hüsn-i say' ve hareketi ile mabeyninde emr-i rubsat ve hidmet-i tavassut merasimini kemayenbağı icra ve ifa idüb ibtida uhud ü mevalât ve mu'âmelât-ı mevaddiye ta'dil ve tesviye olunarak vükelâ-yı tarafeynin hüsn-i rızalarıyla on beş madde ve bir hatime üzere tertib ve işbû akd olunan müsâlaha ve mubadene bin yüz elli senesi mah-ı cemaziye'l ahiresinin on dördüncü gününden inşaallahü te'âlâ müebbed olmak üzere peşiray-ı tasviye ve terkib olundukdan sonra bu vech üzere akd-i sulh ü salab birle canibeynden ma'mulü'n-bib olmak vechiyle temessükler mübadele oluna kemal-i ihtimam ile karar-dade olan bi'l-cümle mevaddan makbul ve mu'teber ve mer'i ve mukarrer oldukları müş'ir üç ay müddete dek ahidnâme ve tasdiknâmeler celb ve terkim olunub ilçî-yi mümâileybin yediyle mübadele ve teslim olunması kavil ü karar olunmağla hususat-ı merkûmeyi ve tarafeynin temessüklerinde mestûr ve meşrûr olan mevadd-ı müsâlâhayı bi tamamıba vezîr-i azam ve vekil-i mutlakım müşariü'nileyb dergâb-ı sipibr-i iştibab-ı şabanemize arz vetelbis idüb cümlesine alâ vechi'l kâmil ilm-i alem-şümûl padişahanemiz muhit ve şâmil oldukda bermuktezâ-yı nazm-ı i'caz-ı destgâb ve (?) refahiye ahali ve ra'iyet-i rahat ve berâyay-ı mülk ü millet için taraf-ı hümayunumuzdan dabi müsaâde-i aliye-i padişahanemiz erzani kılınub hatt-ı hümayun-ı şevketmakerunumuz ile ferman-ı âlişanımız sadr olmağın işbû tuğra-yı garra-yı cihan aramız ile müşerref ahidnâme-i hümayun-ı sa'âdetünümüz şerefyaste-i südur ve lafz be-lafz mevadd-ı sulh u salab makbul-i hümayunumuz olmağla yerlü yerinde ri'âyet ve siyanet olunması için işbû maddelerdirki aynı ile zîker ü beyan ve şerh ü a'yân kılınur.

Âşıkpaşazâde Târihi'nde Osmanlı Hâkimiyet Söylemi ve Terminolojisi

The Ottoman Sovereignty Discourse and Terminology in the Âşıkpaşazâde Târihi

Emine Sonnur Özcan*

Özet

Tarihsel incelemelerde kullanılan disiplinler arası yaklaşım, şüphesiz, araştırmacıya ilgi dönemin zihniyetini derinlemesine ve bütünsel olarak anlamada imkânlar evreni sunar. Bununla beraber, şiir, destan, ilâhi gibi Osmanlı tarihi kaynakları, araştırmacıların dikkatini yeterince çekmemektedir –önemli bir kronikte yer alıyor olsa dahi. Dolayısıyla Osmanlı kronikleri genellikle içerisindeki nesir bağlamında çalışılır. Oysa Osmanlı kroniklerindeki şiirler ve diğer edebî unsurlar, tarih yazıcılığı, zihniyet ve farklı tarihsel meseleler hakkında çok şey söyleyebilir. Galiba, içerisinde bir beyit barındırmayan hiçbir Ortaçağ İslâm ve Osmanlı kaynağı yoktur. Bu bağlamda -diğer Osmanlı yazılı kaynakları gibi- bilinen ilk Osmanlı kroniklerinden, Âşıkpaşazâde Târihi içerisinde bir çok beyit barındırmaktadır. Âşıkpaşazâde'nin kroniğindeki beyitleri - nesirin yanı sıra- Osmanlı hâkimiyet söylemi ve terminolojisini arar bir gözle inceledik. İncelediğimiz periyodlar Osman ve Orhan Gâzi'nin hâkimiyetleridir. Tespit ettiğimiz terimler, tarihsel bağlamında anlaşılmasına çalışıldı. Bunun yanında her bir terimin önemini anlamak amacıyla, niceliksel muhteva analizi metodunu kullandık. Sonuçta konuyla ilgili enteresan tarihsel verilere ulaştık.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Osmanlı hâkimiyeti, Âşıkpaşazâde Târihi, Gazâ, Âl-i Osman.

Abstract

Interdisciplinary approach which is used in historical studies, undoubtedly provides an universe of possibilities that allows scholar to understand the worldview of the related period profoundly and holistically. However, the Ottoman historical sources, like poems, epics and hymns do not attract scholars' attentions adequately –even, they were given place in a major chronicle. Therefore, the Ottoman

---

* Dr., TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi yazarı, e-mail: erguvanagaci@gmail.com

chronicles, are generally studied in the context of prose in them. Whereas, the poems and other literary elements in the Ottoman chronicles, could tell so much about historiography, worldview and different historical issues. Presumably, there is no Medieval Islam and Ottoman resource which has not got a verse in. In this context, Âşıkpaşazâde Târihi, which is the one of the first known Ottoman chronicles contain a lot of verses –like other Ottoman written resources. We examined the verses –beside the prose– which in Âşıkpaşazâde’s chronicle with the seeking eyes for the Ottoman sovereignty discourse and terminology. The periods which we examined are the rule of Osmân and Orhân Gâzi’s. Every term which we detected, was tried to understand in its historical context. Besides this, to realize the importance of the terms, we use quantitative content analysis method. Eventually, we reach interesting historical datum about the issue.

Keywords: Ottoman, Ottoman sovereignty, Âşıkpaşazâde Târihi, Gazâ, Âl-i Osman.

*Siyâc-ı din-i İslâm Âl-i 'Osmân
Bularuñ meddabıdur cümle sultân
Bu âlüñ dîn kılıcı var elinde
Gazâ bu âle virdi Ganî Sübhân
Âşıkpaşazâde*

Giriş

Osmanlı’nın *devlet etme* diline veya hâkimiyet söylemi ve terminolojisine tarih yazıcılığı açısından yöneltilen bakışlar, onun bu karakteristik izlerinin yansıdığı kaynaklara *tekdüşmek*¹ durumundadır. Biz de böyle bir bakışla, Osmanlı hâkimiyet söylemi ve terminolojisinin üzerinde yükseldiği dinamikleri tespit ve tahlil etmek istedik. Öncelikle, Osmanlı tarih kitaplarının kılavuzluğuna başvurarak, kendimize belli bir eser ve tarihsel dönemler tespit ettik. İnceleme konusu yaptığımız eser, onbeşinci yüzyılın son çeyreğinde kaleme alınmış, bilinen ilk Osmanlı tarihlerinden olan *Âşıkpaşazâde Tarihi*²’dir.² Eserin içerisinde

¹ =Merakla ve dikkatle incelemek

² Osmanlı Devleti Müze-i Hümayûnu hâfiz-ı kütüb muâvini Âli Bey, *Âşık Paşazâde Tarihi*’nin ilk baskısının (Matba’a-ı Âmire, 1914) “Medhâl”inde, eserin ilk olarak 1908 yılında keşfedildiği ve Müze-i Hümayûn Kütüphanesi için satın alındığını kaydetmiştir. Âli Bey’in verdiği bilgilere göre, 395 sayfalık bu nüshanın yazım tarihi müstensih tarafından kaydedilmemiştir. Ayrıca, Hammer tarafından Vatikan Kütüphanesi’nde de bir nüshası tespit edilmiş ve Tarih-i ‘Osmânî Encümeni tarafından “fotoğrafıyla istinsâh” ettirilmiştir. Hammer’in, *Osmanlı Devleti Tarihi* kitabının (1827, Peşte ve 1835,

tahlil etmeye çalışacaklarımız ise Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun gerçekleştiği Osman ve Orhan Gâzi dönemlerine ilişkin tarih yazımıdır. Bunun yanı sıra Âşıkpaşazâde'nin³ (d. 1400 civarı-ö. 1484'ten sonra) de şahitlik ettiği yıllar

---

Paris baskıları) girişinde sözünü ettiği bu nüsha, hicrî 997 (mîladî 1588-89) senesinde İstanbul'da yazılmıştır. Âli Bey, eserin, Viyana İmparatorluk Kütüphanesi'nde (Avusturya Millî Kütüphanesi <http://www.onb.ac.at/>) de bir nüshası olduğunu ve Hammer'ın kitabında bu nüshadan bahsetmediğinin altını çizmiştir. Âli Bey'in bahsettiği Viyana nüshası hakkında kütüphanenin web sayfasından edindiğimiz bilgilere göre bu nüsha, eksik ve tarihsiz bir nüshadır. İçeriğindeki bilgiler ise 1325 yılına kadar geri gitmektedir (<http://data.onb.ac.at/rec/AL00620750>). Âli Bey, girişini yazdığı Matba'a-ı 'Âmire baskısında, İstanbul'da 1908'de bulunan nüshanın esas alınarak Târih-i 'Osmanî Encümeni tarafından Vatikan nüshasıyla karşılaştırmasının yapıldığını ve eksik kısımların Vatikan nüshasından tamamlandığını belirtmektedir. *Âşık Pâşazâde Târîhi*, Matba'a-ı 'Âmire, İstanbul 1914, s. ٣ - ٤. *Âşıkpaşazâde Tarihi* 'ne yer veren diğer eserlerin başlıcaları şunlardır: Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat 1941, s.283-285; Necib Asım, "Osmanlı Tarih nüvisleri ve Müverrihleri-Medhal", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, İstanbul, 1326 [1910], cilt: I, sayı: 1, s.41-52; Joseph von Hammer, *Devlet-i Osmanîye Târîhi*, Tercüme: Mehmet 'Atâ, Dâru'l-Hilâfet-i'l-'Aliyye, Evkâfî İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1914, s.23-30; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazırları ve Eserleri*, Çeviri: Coşkun Üçok, Ankara, 1982. Ayrıca, konu hakkında derli toplu bilgi edinmek için şu makalelere bakılabilir: Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *FSM İlmî Araştırmalar ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1 (2013) Bahar, s.271-293; Erhan Afyoncu, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c: 1, sayı: 2, 2003, s.101-172; Cemal Kafadar, "The Chronicles of the House of Osman and Their Flavor: Onion or Garlic?", *Between Two Worlds, The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Londra 1996, s.91-117. Colin Imber, "İlk Dönem Osmanlı Tarihinin Kaynakları", Çeviri: Oktay Özel; Victor L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin İlk Dönemleri" Çeviri: Mehmet Öz; Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihçiliğinin Doğuşu", Çeviri: Fahri Unan, *Söğüt'ten İstanbul'a* (içinde), Derleyen: Oktay Özel, Mehmet Öz, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, s.39-93.

³ Âli Bey, *Âşık Pâşazâde Târîhi*'nin "Medhâl"inde, Âşıkpaşazâde'yi, eserindeki bilgilere atıfla şöyle tanımlamaktadır: 'Ma'arif Nezâreti celîlesince neşri tensîb olunan bu kitabın mü'ellifi olan müverrihin ismi "Dervîş Ahmed 'Âşıkî ibn Şeyh Yahyâ ibn Şeyh Süleymân ibn Bâli 'Âşık Pâşâ ibn Muhlis Pâşâ ibn Bâbâ İlyâs"(tır).' Âli Bey, yine tarihçinin eserine dayanarak verdiği bilgilerde onun doğum yerinin, "Amasya sancağı" sınırlarındaki "Mecidözü kazası"na bağlı Elvan Çelebi köyü olduğunu kaydetmiş ve vefatıyla ilgili herhangi bir tarih zikretmemiştir. Bununla beraber doğum tarihine ilişkin olarak eserde birbiriyle örtüşmeyen olası iki tarihi ortaya koymaktadır. Bunlardan biri tarihçinin 816/1413 yılında Geyve'de bulunduğu ve Yahşi Fakîh'den rivâyet ettiği vakaların tarihini burada ve daha 13 yaşındayken öğrendiğinden yola çıkılarak 1400 yılında doğduğu yönündedir. Diğer ise bir beytinde bilgisini verdiği, II. Beyâzîd'ın Boğdan seferine çıktığı 889/1484 senesinde tarihçinin 86 yaşında olduğundan yola çıkılarak elde edilen 1398 tarihidir. Ki bu durumda Âşıkpaşazâde'nin Geyve'de tarih tahsil ettiği yaşı 2 sene büyümektedir. Kanaatimizce bu ikinci doğum tarihi Âşıkpaşazâde'yi tarih rivâyet etmek için daha makul bir yaşla buluşturmaktadır. Âli

çerçevesinde, kuruluş döneminin tamamlanıp, imparatorluk döneminin başladığı söylenebilecek, II. Mehmed'in İstanbul'u fethine kadarki manzum ve nesir kayıtları niceliksel muhteva analizi yöntemiyle değerlendirme yoluna gittik.

Daha önceleri de çeşitli vesilelerle başvurduğumuz tarihi, anılan periyot dahilinde bu kez de hâkimiyet söylemi ve terminolojisi açısından inceledik. Hâkimiyet söylemini oluşturan kavramlar, büyük çoğunlukla yazarın manzum mısraları arasında konumlanmış. Başka bir ifadeyle, Osmanlı hâkimiyet söylemi, yaşanan ve olası vak'aların soyutlanmasına gidilerek yaratılıyor gibidir. Bu sembolik söylem ya da kullanılan tipik kavramlarla oluşturulan terminoloji, zamanın ruhu içinde hem savaşçı hayatın dayattığı ihtiyaçları hem de planlanan ve idealize edilen yarınları anlamlandırıp biçimlendirmede vazgeçilmez enstrümanlar olmalıdır.⁴

Disiplinler arası bir yaklaşım sergilemek istediğimiz çalışmamızda, önemli olduğunu düşündüğümüz örneklerden yola çıkarak, büyük resme ilişkin anlamlı değerlendirmeler yapmak ümidini taşıyoruz. Ancak, edebiyat-tarih ilişkisinden ilham alan bu çalışmada denenilen yöntemin, muhtemel eksiklerinin mahfuz tutulduğu ve yaratıcı katkılara açık olduğunu hatırlatmayı ödev biliriz.

Osmanlı hâkimiyet söyleminin iki temel kavramı:

Âl-i 'Osmân ve gazâ

Âşıkpaşazâde Tarihi'nde, Osman ve Orhan Gâzi'nin hâkimiyeti çerçevesinde ortaya koyulan tarih yazımında, Osmanlı hâkimiyet söylemi nasıl bir terminolojiye dayandırılmış, nelerden neşet etmiştir? Bu meselenin cevaplarını arama amacıyla, kroniğin söz konusu kuruluş döneminden edindiğimiz temel hâkimiyet söylemi unsurları ile eserin yukarıda sözünü ettiğimiz devletin kuruluşunun tamamlandığı İstanbul'un fethine kadar olan bölümleri üzerinde yaptığımız muhtevâ analizinin sonuçları, neredeyse birebir örtüşmektedir.

Eseri, Osman ve Orhan Gâzi'nin dönemlerinde tarihyazımına konu olan hâkimiyet söyleminin izlerini arar bir dikkatle okuduğumuzda, Âşıkpaşazâde'nin, Osmanlı hâkimiyetini iki temel –ve birbiriyle varoluşsal ilişkisi olan–

Bey'in giriş yazısında Âşıkpaşazâde'nin biyografisine dair yukarıda verdiklerimize benzer pek çok karşılaştırmalı kronoloji yer almaktadır. Âli Bey, "Medhâl", a.g.m., s. ٤ – ٤. Âşıkpaşazâde'nin biyografisi için önceki dipnotta verilen temel kaynaklara ve şu ilâve kaynaklara bakılabilir: Abdülkadir Özcan, "Âşıkpaşazâde", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, c.4, s.6-7; Fuad Köprülü, "Âşık Paşa-zâde", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, c.1, s.706-709; F. Taeschner, "Âshik-Pasha-Zâde" *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, c.1, s.720.

⁴ Elbette ki bu durumun olağanüstü bir tarafı yoktur. Bilindiği gibi, tarih boyunca tüm devletler ve topluluklar, hâkimiyetlerini –ya da varoluşlarını– birtakım yüce hedeflerle anlamlandırmışlardır. Dahası bu durum, insanlık hâli ile açıklanabilir bir tavır olarak da mülâhaza edilebilir.

terim/kavram çerçevesinde ifade ettiğini gördük. Bunlar; *Âl-i 'Osmân*⁵ ve *gazâ*⁶ kavramlarıdır. Dolayısıyla, büyük çoğunluğu manzûm satırlarda geçen, *Âl-i 'Osmân* ve *gazâ* kavramları, Âşıkpaşazâde'de birbiriyle bağlantılı, birarada ve/veya ardışık olarak kullanmıştır. Ayrıca, nesrin ve beyitlerin anlam bütünlüğü, onların sözkonusu birlikteliklerinin yarattığı evren aracılığıyla oluşmaktadır. Başka bir ifadeyle, Âşıkpaşazâde'nin satırlarının temeli *Âl-i 'Osmân* ve *gazâ* kavramlarının taşıdığı anlamlar üzerinde biçimlenmiş durmaktadır.

Bizim için enteresan sayılabilecek bir tespitle, eseri daha önce farklı arayışlarla ve nesir bazı incelediğimizde sülale, hânedân, soy anlamlarına gelen *âl* kelimesiyle oluşturulmuş *Âl-i 'Osmân* (Osman'ın soyu, Osmanlı hânedânı) kavramının *gazâ* kavramına göre daha baskın olarak kullanıldığını fark etmemiştik. Bu durum, *Rûm*'a (Anadolu'ya) henüz gelmiş olan *Âl-i 'Osmân*'ın, üzerinde pek çok hâkimiyet mücadelesinin yürütüldüğü yeni ve yabancı bir yurttaki tutunma refleksi olarak, İbni Haldûn'un *'asabiyye* kuramıyla açıklanabilir durmaktadır. İbni Haldûn'a göre “*'asabiyye*, soyda ya da aynı anlamı taşıyan başka bir şeyde birleşmekten, (ya da kaynaşmaktan) meydana gelmektedir.” Kentlerde, merkezî bir savunma gücü altında yaşayan yerleşiklerin aksine konar göçer halkların savunma gereksinimleri, onların aralarındaki genç ve cesur kişiler [örneğin Osmanlı bağlamında Alpler, gâziler] tarafından karşılanır. Bu da ancak tek bir *'asabiyye* ve soyda (*neseb*) birleşme durumunda var olabilir –ki çevredeki düşmanlara korku salmak amacıyla güç artırılabilsin. Zira her insanın kendi *'asabiyyesi* ve soyuna karşı bir sempatisi vardır. Tarihçiye göre *'asabiyye*'yi oluşturan akrabalık bağı yakın veya uzak olabilir. Bununla beraber toplulukların birbirleriyle dayanışma şevkleri yakından uzağa doğru azalacaktır.⁷

Bu cümleden olarak, Âşıkpaşazâde'nin tarih yazıcılığındaki temel hâkimiyet kavramlarından *Âl-i 'Osmân*'ın merkezî devletin oluşması sürecinde konar-göçer Türk halkı için *'asabiyye* bağlamında bir câzibe merkezi olduğu ileri sürülebilir.

⁵ *Âl-i 'Osmân* kavramı bağlamında başvurulabilecek kaynaklardan başlıcaları: Colin Imber, “Osmanlı Hanedan Efsanesi”, Çeviri: Fatma Acun, *Söğüt'ten İstanbul'a*, s.243-270; Cemal Kafadar, *a.g.e.*, s.14-17; Halil İncalcık, “Sultanizm”, Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, Çeviren: K. Aydın Akagündüz, *Dünya ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı 7, Ekim 1994, s.5-26; Feridun Emecen, “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, 2001, s.63-76.

⁶ Osmanlı'nın kuruluşu bağlamında *gazâ* ve *gâzi* kavramları ile Paul Wittek'in “*gazâ tezi*” için bakınız: Cemal Kafadar, *a.g.e.*, s.10-13, 35-59, 62-90; Halil İncalcık, “Question of the Emergence of the Ottoman State”, *Ottoman Social and Economic History*, Variorum, Londra 1985, s.71-79; Mehmet Öz, “Kuruluşun Fatih Devrine Kadar Osmanlılar ve *Gazâ*”, *İstanbul'un Fethinin 550. Yıldönümü Münasebetiyle Fâtih, Fetih ve İstanbul Sempozyumu*, Kültür Bakanlığı ve Türk Ocakları Genel Merkezi, Ankara 31 Mayıs-1 Haziran 2003. <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehoz/makalelerim.html>

⁷ *Mukaddîmetu İbn Haldûn*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2001, s.160,159. Ayrıca ufuk açıcı bir izah için bakınız: Akif Kayapınar, “İbni Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, 2006, s.89.

Nitekim Osman Gâzi'nin Nûh Peygamber'e çıkan soy zinciri 'asabiyye ikliminin oluşabilmesi için son derece uygundur.

Eserin muhteva analizine tabi tuttuğumuz kısımda kullanılan *İslâm* ve *Müslüman* kavramları ise bu kavramlara mündemiç olan *gazâ* kavramına göre yaklaşık olarak yarı yarıya kullanılmıştır.⁸ Esasen bu oran da anlaşılır durmaktadır. Zira *gazâ* pratiği –ve dolayısıyla *gazâ* kavramı ile oluşturulan hâkimiyet söylemi– âdeta, İslâm'ın uç bölgelerindeki yaşama ve oralarda kullanılan 'asabiyye diline yansıyan bir tezâhürüdür.

Esasen, seksen beş yaşını idrak eden Âşıkpaşazâde'nin bu *menâkıbı* kaleme almasının sebebi, *Âl-i 'Osmân*'ı tanıtmak içindir. Nitekim tarihine, “Hâzâ menâkıb u tevârihi *Âl-i 'Osmân*” sözüyle başlamaktadır. Aşağıdaki beyitlerde görüleceği üzere yazar –aslında tam da *menâkıbnâme* türü tarih yazma geleneğinin karakteristiğine⁹ uygun olarak– âdeta okuyan ya da dinleyen zihninde *Âl-i 'Osmân*'la bütünleşmiş “hân ve sultanlardan oluşan yetkin bir gâziler topluluğu” algılaması hedeflemiştir:¹⁰

<i>Ömrüm ki bu dem irişdi hadde</i>	<i>Heştâd u şeş bu yıl u sedde</i>
<i>Gördüm bu cihân gazâsını çok</i>	<i>Gelmez hisâba anılmazı yok</i>
<i>Devrümde olanı defter itdüm</i>	<i>Oğuz'dan olan Gök Alp'a gıtdüm</i>
<i>Yazdum menâkıb-ı Âl-i 'Osmân</i>	<i>Guzât-ı kâmil ü ban u sultân</i>
<i>Didüm ki diyem neseb ü neslin</i>	<i>Neden oldı anı beyân ideyüm</i>
<i>Kim aılayasın bu banlar aslın</i>	<i>Bu gâzileri ki 'âyân ideyüm</i>

Âşıkpaşazâde'nin nesirle çizdiği *Âl-i 'Osmân* resminde ise Osman'ın *Âl-i Selçuk*'a rağmen kurduğu hâkimiyet, –Osman'ın babası Ertuğrul Gâzi'nin ağzından söylettiği “erin kadri bilinen memleket” – Anadolu'ya Selçuklulardan önce gelmiş olan dedesi Süleyman Şâh'a dayanmaktadır.¹¹ Tarihçiye göre, Ertuğrul Gâzi'nin (ö.1281-82) *Rûm*'a gelişine dâir çeşitli rivâyetler vardır. Ancak gerçek rivâyet, kendisi tarafından zikredilenidir.¹² Rivâyetini özetle şöyle

⁸ Muhteva analizinin sonuçlarına göre, *Âl-i 'Osmân* kavramı 150; *gazâ* kavramı 104; *İslâm* kavramı 88; *Müslüman* kavramı ise 56 kere kullanılmıştır.

⁹ Söz konusu tarihyazımı türü için bakınız: Ahmed Ateş, “Menâkıb”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, c.7, s.701-702; Haşim Şahin, “Menâkıbnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c.28, s. 112-114; Halil İncelik, Bülent Arı, “Osmanlı-Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar”, *Uluslararası Askerî Tarih Dergisi*, Yayın no:19, Ankara 2007, s.214-216; İsmail Mercan, “Türk Tarihinin Kaynaklarından Olan Bazı Menâkıb-name Gazavatnameler Hakkında”, *Balıkesir Üniversitesi SBE Dergisi*, C. VI, S: 10, Aralık, s.107-130.

¹⁰ *Âşık Paşazade Osmanlı'nın Tarihi*, Çeviri: Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003, s.320 (Bundan sonra *Âşık Paşazade* olarak verilecektir).

¹¹ Tırnak içindeki ifadeye ve beraberindeki ayrıntılara aşağıda değinilecektir.

¹² “Ertuğrul Gâzi'nün Rûm'a gelmesine bir nice rivâyet vardır. Esahh bu fakir zikr itdügümdür.” *Âşık Paşazade*, s.323.

aktarmaktadır: Osman Gazi'nin dedesi Süleyman Şah Ceber Kalesi önünde şehit olduktan (1086) sonra üç oğlu –Sungur Tekin, Gündoğdu ve Ertuğrul Gazi– beraberlerindeki on binlerce “göçer evle” geldikleri yola doğru koyuldular. Pasin Ovası ve Sürmeli Çukuru (İğdir Ovası) arasındaki bölgeye geldiler. Ertuğrul, dörtüüz göçer evle burada kalmaya karar verdi ve kardeşleriyle Rûm'a gitmedi. Bir süre bu bölge etrafında yaylayıp kışladıktan sonra, Selçuklu Sultanı Alaaddin'in Rûm'a geldiğini ve burada pek çok fetih yapıp *pâdişâh* olduğunu haber aldı. Bunun üzerine şöyle dedi: *Bizce dahu vâcib oldu kîm erüñ kadri biliniñ vilâyete varavuz ve hem bizce dahu gazâ ideviñiz*. Arkasından oğlu Saru Yatı'yı (Savcı¹³) Selçuklu Sultanı Alâaddin'e (Siyavuş-Cimri ö.1279¹⁴) gönderdi ve kendilerine *gazâ* edebilecekleri bir yurt göstermesini istedi. Onların Anadolu'ya gelmelerinden mutluluk duyan Sultan, Söğüt'ü kendilerine yurt; Domaniçi ve “Ermeni Belinin dağı” da yaylak olarak tahsis etti.¹⁵

Ertuğrul Gâzi'nin ardından beyliğe, oğlu Osman seçilmiştir. Âşıkpaşazâde bu aşamaya kadar daha genel anlamda ve sanki Ertuğrul ve oğullarının Rûm'a (Anadolu'ya) tutunmalarının bir aracı olarak ortaya koyduğu *gazâ* metaforunu artık doğrudan “İslâm kapısının anahtarı” olarak lanse ettiği Osman'ın *gazâları* vasıtasıyla bir hâkimiyet söylemine dönüştürmüştür.¹⁶

¹³ *Âşık Paşazade*, s.55. Ertuğrul Gazi'nin üç oğlu vardı: Osman, Gündüz ve Saru Yatı. *A.g.e.*, s.323.

¹⁴ Faruk Sümer'in makalesindeki kronolojiyle paralellik kurulmaya çalışıldığında, mevcut dönem Selçuklu Sultanının, Cimri nâmlı Alâaddin Siyavuş olduğu görülür. Faruk Sümer, “Selçuklular”, *Diyanet Vakefi İslâm Ansiklopedisi*, c.36, s.383.

¹⁵ *Âşık Paşazade*, s.323.

¹⁶ *Âşık Paşazade*, s.323. *Gazâ* ve *cihadın*, İslâm referanslı kavramlar olduğunu ve dini yaymak uğruna yapılan kutsal savaş anlamına geldiğini biliyoruz. Esasen Türkler, Müslümanlığı seçmeden evvelki hayatlarında, konar göçer hayat tarzlarını desteklemek ve engel olan unsurları ortadan kaldırmak amacıyla *alp* sıfatıyla gâzilik benzeri bir pratik sürdürüyorlardı. Köprülü'nün, *alp* kelimesinin etimolojisi ile ilgili makalesinde ifade ettiği gibi, büyük göçebe imparatorlukları kuran Türkler, her şeyden çok askerî teşkilata ve kahramanlık seciyelerine değer vermekteydi. Tarihçi bunun nedenini boylar arasında ve yabancı kavimlerle girişilen savaşlar ile akın ve istilâ geleneğine bağlamaktadır. Anılan nedenler *en yüksek şeref mevkiinin* kahramanlara verilmesinin sebebidir. M. Fuad Köprülü, “Alp”, *Tarih Araştırmaları I* (içinde), Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.372. Türklerin, savaşı ve dolayısıyla kahramanlığı içselleştirme şartlarına sahip yaşam biçimleri, İslâmlaşmaları ve yerleşik hayata geçmelerinden sonra *gazâ* fikrine dönüşerek kolaylıkla kurumsallaşmış görünmektedir. *Alp*'ten dönüşen *gâzi* sıfatının daha Türklerin Anadolu'yla tanıştıkları yıllarda, yaşamsal anlamlar taşıdığını, döneme ilişkin sözlü kültürden yazıya aktarılan eserlerle test edebiliyoruz. Bu bağlamda *Dânişmendnâme* ve *Saltuknâme*'nin rehberliği kayda değer olmalıdır. Örneğin, Danişmend Gâzi'nin –daha sonra Müslümanlığı seçip kendisinin sıkı bir yoldaşı olacak– Artuhi ile ilk karşılaşmasında aralarında geçen metaforik diyalog aynen şöyledir: “[Artuhi] Ey kişi! Adun nedir? dedi. Melik: Adum Ahmed, lakabum Dânişmend'dür dedi. Ol yigit eytdi: Rûma niçün geldün? dedi. Melik eytdi: Gerekdür ki bu illeri Müslümanlık eyleyem didi. Ol yigit bu sözi işidüp: Câzûy-umışsın dedi. Melik eytdi: Hâşâ ki câzû olam,

Kuşandı dîn kılıcın bile 'Osmân   *İde İslâm'ı izbâr 'âlem içre*
Ki ikrâr itdüre ber dile 'Osmân   *İde rüşen cibânda nûrî 'Osmân*
Çü küifr ü zulmeti Rûm'ı alupdur   *Açıldı fırsat-ı İslâm kapısı*
Diler kim 'âlemi nûr ide 'Osman   *O kâlde kim miiftâh oldu 'Osmân*
Muhammed ümmetiniñ serveridür
Olupdur mu'cize mazhârı 'Osmân

Âşıkpaşazâde'nin, "küfür ve karanlık" içindeki Rûm'a İslâm kapısını açmakta (*fetih*) olan Osman'ın *gazâları* üzerine bina ettiği hâkimiyet söylemi, hemen arkasından aktardığı rüya vak'ası ya da metaforuyla¹⁷ tamamına erdirilmiş gibidir: Tarihçiye göre Osman, bu bölgede *gazâ*lara devam ederken bir gece rüyasında, kendi topluluğu arasında bulunan ve zaman zaman gidip geldiği *azîz şeyh*, Edebâlî'nin¹⁸ koynundan bir ayın doğup kendi koynuna girdiğini, girer

---

müslümânâm didi. Ol yigit bu sözleri işidüp Melik'ün dînine âşık oldu." *Danışmendnâme*, Haz. Necati Demir, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s.69. Türklerin Anadolu'da bulunma nedeni olarak ortaya koyulan *gazâ* ve *fetih* gelenekleriyle ilgili olarak, sözlü kültürden yazıya aktarılmış diğer bir eser olan *Saltuknâme*, *gazâyı* gitmeme durumunun, toplumsal anlamda ne kadar alçaltıcı bir konum olduğunu Tatar Hanı'nın ağzından verilen bir nasihatla vurgulamaktadır: "Dîn-i İslâm yolına gayret kılıcın ele alup kâfire urun. Ad ve san sakının kim *gazâ*dan kaçmak aybdur ki avratlarınız yanında yüzünüz kalmaz. Er olan gayret üzre ölmek gerekdür. Dünyada muhannes [korkak, namert] adla diri olup yürümekden, bir gün evvel ölmek yigrekdür." *Saltuknâme*, Şükrü Haluk Akalın, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, Cilt I, s.175.

¹⁷ Rüya motifi ve hâkimiyet ilişkisine dâir olarak, Fuad Köprülü'nün tespitleri kayda değerdir. Tarihçi, Osmanlı'nın kuruluşunu konu ettiği meşhur eserinde, Osman'ın rüyasına benzer rüya rivayetleriyle Herodot'tan itibaren, *İlezzaman ve Ortaçaman kronikçilerinde* sık sık karşılaşıldığını ifade etmektedir. Bununla birlikte Köprülü, Osman'ın rüyasının bir prototipini, İlhanlılar dönemi tarihçisi Reşidüddin (ö.1318) tarafından bir Oğuz menkıbesi olarak aktarmaktadır: Oğuzlara mensup olan Tuğrul ve iki kardeşinin gelecekteki hükümdarlıkları, daha birer küçük çocukken, babalarının gördüğü rüyayla bildirilmiştir. Çocukların babası rüyasında, göbeğinden üç büyük ağaç bittiğini, ağaçların büyüyerek göklere eriştiğini ve tüm dünyayı gölgelerinin altına aldığı görür. Rüyayı kabilenin kâhinine yorumlatan baba, çocuklarının büyük hükümdarlar olacağını, fakta bu sırrı saklaması cevabını almıştır. Gerçekten, Osman'ın ağaç motifli rüyası Tuğrul'un babasının gördüğü rüyanın nerdeyse aynıdır. Köprülü'nün tespit ettiği üzere, zikredilen rüyanın sözlü Oğuz kültürüne yerleşmiş ve oradan Anadolu'ya taşınmış olma ihtimali çok yüksektir. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.7-8.

¹⁸ Taşköprülüzâde'nin (ö.1561) verdiği bilgilere göre, Osman Gâzi dönemi bilginlerinden olan eş-Şeyh Edebâlî (= الشَّيْخُ اده بالي, Şeyh Yaşlı Dâhi?) esasen Karaman'lı olup, Şâm'da dinî bilimler üzerine dersler almıştır. Anadolu'ya döndükten sonra Osman Gâzi'nin hizmetine girmiş ve ona devlet işleri ile dinî meselelerde danışmanlık yapmıştır. Maddî ve manevî zenginlik sahibi olan Edebâlî, süflüğü benimsemiş, "ilmiyle amel eden" bir şahsiyettir. O, inşâ ettirdiği zâviyede Osman'ı da ağırlamış ve burada rüya hâdisesi gerçekleşmiştir. Şeyh Edebâlî Osman Gâzi'nin rüyasını yorumlamış ve ona "sultanlık makamına" erdiği müjdesini vererek, Müslümanların ondan ve onun soyundan gelecek çocuklardan yarar göreceklere söylemiştir. Şeyh bu bilgiler beraberinde Osman'a kızını onunla "evlendirdiği"

girmez de karnından bir ağacın bittiğini gördü. Ağacın gölgesi bütün *âlemi tutmaktaydı*. Sabah olunca rüyasını şeyhe anlattı. Edebâlî ona rüyasını yorumladı. Rüya yorumuyla Edebâlî, Tanrı'nın Osman'a ve nesline padişahlık ihsan ettiği müjdesini verdi. İlâveten, kızı Malhun'u Osman'a verdiğini söyledi.¹⁹

Osman'ın rüyasının bölgenin dinî otoritesi tarafından, Tanrı'nın kendisine hâkimiyet bahşetmesi şeklinde yorumlanması ve bu manevî bağlam içerisinde Şeyh Edebâlî'nin kızını ona vermesiyle, *Âl-i 'Osman'*ın saltanat liyâkâtı, kutsal anlamda da tescil edilerek büsbütün sağlamlaştırılmıştır. Öyle ki artık *Âl-i Osman'*ın hâkimiyeti *eẓeli tâ ebed devlet*dir. Başka bir ifadeyle Âşıkpaşazâde *Âl-i 'Osman'*ın seçilmişliğini Tanrı'nın lütfu olarak takdim etmektedir. Böylece ona *eẓelden ebede devlet* etme ayrıcalığı verilmiştir:²⁰

<i>Dir oğlum nusret ü fursat seniñdür</i>	<i>Saňa virildi babt düşmesün tabt</i>
<i>Hidâyet menzîli ni'met seniñdür</i>	<i>Eẓeli tâ ebed devlet seniñdür</i>
<i>Seniñ nesliñde 'âlem râbat ola</i>	<i>Yana ıvıaklaruñuz 'âlem içre</i>
<i>Du'âlar nesliñde erden seniñdür</i>	<i>Düşene sofralar da'vet seniñdür</i>
<i>İki cibânda hayırla añılmak</i>	<i>Çü Hak'dan irdi saňa babt u devlet</i>
<i>Nesâb u nesl-ile bürhân seniñdür</i>	<i>Cibân içre olan devrân seniñdür</i>
<i>Süleymân-ı zâmânuñ menba'ısın</i>	
<i>Ki ins ü cinne bem fermân seniñdür</i>	

Yukarıdaki beyitlerden de anlaşıldığı üzere, Âşıkpaşazâde açıkça, *Âl-i 'Osman'*ın seçilmişliğini Tanrı'nın bir lütfu olarak takdim etmektedir. Böylece ona *eẓelden ebede devlet* etme ayrıcalığı da verilmiştir. Onun devletinin hâkimiyeti o kadar yücedir ki âdeta Süleyman Peygamber'in hem insanlara ve hem de cinlere hükmetmesini andırmaktadır. Dolayısıyla bir cihân hâkimiyeti anlamı taşımaktadır.

Âşıkpaşazâde, tarihinin kompozisyonu dâhilinde Osman Gâzi'nin kendisi ve nesli adına Selçuklu Sultanından nasıl *olur* aldığını hikâye etmeyi rüyâ vak'ası sonrasına yerleştirmiştir: Tarihçiye göre, Osman'a karşı Selçuklu'ya tâbi olan Hıristiyan Rûm beylerinin birleştiği haberini alan Sultan Alâaddin, Osman'a yardımcı bir orduyla birlikte Kuzey-batı Anadolu'ya gider. Birlikte *gazâ* edecekleri sırada Sultan, Tatarlar'ın Ereğli'ye saldırdığı haberini alır ve oraya gitmek zorunda kalır. Ancak, ayrılırken Osman'ı yanına çağırır ve ona şunları söyler:²¹

---

haberini de vermiştir. Şeyh Edebâlî, h. 726 (m.1325/26) yılında ve 120 yaşında, kızından bir ay ve Osman Gâzi'den üç ay önce vefat etmiştir. Taşkoprızâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemai'd-Devleti'l-'Osmâniyye*, Dârul-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1975, s.6.

¹⁹ Tarihçi rüya yorumu ve evlilik olayını şöyle aktarmaktadır: *'Şeyh eydür: "Ogul 'Osman Gâzi, saňa muştılık olsun kim Hak ta'âlâ sana ve nesliñde padişahlık virdi, mübarek olsun." didi. "Ve benim kızım Malhun seniñ balâluñ oldu." dir ve hemân-dem nikâh idiip kızını 'Osman Gâzi'ye virdi."* *Âşık Paşazâde*, s.325.

²⁰ *Âşık Paşazâde*, s.326.

²¹ *Âşık Paşazâde*, s.328-329.

Oğul ‘Osman Gâzi, Sende sa’adet nişânları çokdur. Saña ve neslûne ‘âlemde mukâbil olıcı yokdur, benüm du’âm Allah’un inâyeti ve evliyânun himmeti ve Muhammed’ün mu’cizâtı senün-ile biledür.

Bu ifadelerle, Osman’ın ve nesebinin kendisine verilen bölge sınırlarındaki kısıtlı hâkimiyetinin altı çizilmiş gibidir. Nitekim Âşıkpaşazâde, Osman Gâzi’nin Selçuklu Sultanı Alâaddin ile iyi ilişkilerinin yanında, bağımsız olarak hüküm sürme kararını almasını, bu olaylar sonrasında gerçekleşen Karacahisar’ın fethiyle meşrulaştırmış görünmektedir.

Âşıkpaşazâde’nin not düştüğü üzere hicrî 699 (milâdî 1299/1300) yılındaki İnegöl fethini, aynı yıl gerçekleşen Karacahisar’ın fethi izlemiştir. İnegöl’ün fethi bağlamında tarihçinin nâzımla yansıttığı söylem Osman’ın bağımsız hâkimiyetin kıyısında olduğunun habercisi gibidir:²²

*Alındı Eynegöl kırıldı kâfir
Gâziler mâl u ni’met aldı vâfir
Gör imdi 'âleme kim geldi 'Osmân
Neyi kim tutdı âsân itdi Kâdir*

*Harâb itdiler ol küffriün diyarın
Getürdiler yirine nûr-ı zâbir*

Zira Osman Gâzi, ‘asabiyye ya da çok geniş kapsama sahip soy ağacının birliğiyle ve yabancı bir memlekette *küffâra* karşı var olma refleksiyle birlikte bir araya topladığı gâzileri artık *doyum alma* mertebesine de taşımıştır. Başka bir ifadeyle artık hâkimiyetinin ekonomik zemini de hazırdır.

İnegöl’ü takiben Karacahisar’ın düşmandan boşalan evleri, Germiyân vilâyetinden gelen insanlarla *şenlendirilmiş*, kiliseler mescide çevrilmiş ve bir pazar yeri dahi oluşturularak *şehir ma’mur olmuştur*. Ardından Osman’ın halkı, burada cuma namazını kılma ve hisara Selçuklu Sultanı’ndan bir kadı istemeye karar verirler. Kadı meselesi halkın ileri gelenleri tarafından Osman Gâzi’ye aktarılınca, kadılığı kendilerinin aralarından seçecekleri bir kişiye verebileceklerini söyler. Bunun üzerine imamı Tursun Fakih²³ Osman Gâzi’ye, bu konuda Sultan’ın izni olması gerektiği yönündeki prosedürü hatırlatır. Osman Gazi ise buna itiraz eder ve şu konuşmayı yapar:

“Bu şehiri ben hûd kendü kılıcum-ıla aldum. Bunda Sultânun bunda ne dahlı var kim andan izin alam.” dedi. “Aña sultânlık veren Tañrı baña dahı gazây-ıla hanlık virdi.” dedi. “Ve eger minneti şu sancag-ısa ise ben hûd dahı sancak götürüb küffâr-ıla oğraşmadum.” dir. “Ve eger ol ben Âl-i Salçuk neslindenven dirse, ben hûd Gök Alp oğlının, dirin. Ve eger bu vilâyete ben anlardan öñdin geldüm dirse, benüm Süleymân Şâh dedem hûd andan evvel gelüp turur.” dedi.

²² *Âşık Paşazade*, s.339.

²³ Taşköprülüzâde’ye göre, Osman Gâzi dönemi bilginlerinden olan Molla Tursun Fakih –Osman Gâzi’nin bacanağı ve– eş-Şeyh Edebâlî’nin damadıdır. O da kayınpederi gibi Karaman’lıdır. Edebâlî’den tefsîr, fıkıh gibi dersler almış ve vefatından sonra onun yerine geçerek fetvalar vermiş, devlet işlerinde Osman Gâzi’ye danışmanlık yapmıştır. *Taşköprüzâde*, a.g.e., s.7.

Osman Gâzi'nin yaptığı konuşma ile halkın ileri gelenleri ikna olmuş ve Tursun Fakîh, kadı ve hâtip olarak tâyin edilmiştir. Ardından *Âli 'Osman'*ın bağımsızlık alâmetlerinden olan cuma hutbesi ilk kez hicrî 699 (milâdî 1299/1300) yılında Karacahisar'da ve Osman Gâzi adına okunmuştur.²⁴ Âşıkpaşazâde'nin, Osman Gâzi ağzından kadı atanması vesilesiyle verdiği yukarıdaki konuşma, aynı zamanda, Selçuklu Devleti'ne karşı bir *bağımsızlık bildirgesi* niteliğindedir. Bilindiği gibi, bir şehirde adâleti temsilen kadı'nın bulunması, pazarın olması ve cuma namazlarında okunan hutbenin devrin hükümdârı adına okutulması temel hâkimiyet göstergeleridir. Osman Bey, bunları sağlamakla *Âli 'Osman'*ın bağımsız hâkimiyetinin temelini atmaktadır.

Âşıkpaşazâde'nin, aşağıdaki beyitlerde yer verdiği hâkimiyet kavramlarında görüldüğü üzere, Osman Gâzi ataları *Gök Alp'in neslinden*²⁵ aldığı güç ve o sayede topladığı *mü'min leşkerle*, İslâm'a başkaldırmış *kâfir* ehlini kırarak, yeryüzüne *adâlehten* yaymıştır. Tüm bunlar, *ezel-ebed bâki olan Osman'ın devletinin* bir ilânı anlamına gelmektedir:²⁶

*Okundu hutbe kim Gâzi 'Osmân
Ertoñrol oğlu Gâzi han 'Osmân
Ki 'adli beşli hep tutdı cibânı
'Atâsi sâyesi ni'metlü 'Osmân
Münâdîler nidâ ider salâdur
Sa'âdet bahş ider dir geldi 'Osmân*

*Temerrüd ehli kâfirler kalandur
O mü'min leşkerine bân 'Osmân
Harâb iden putı putbâneleri
'İmâret dîn-i İslâm itdi 'Osmân
Kuruldı devleti çetri ezelden
Ebed bâki kalur bil nesli-i 'Osmân*

Âşıkpaşazâde, kroniğinde Osman'ın bağımsızlığıyla geldiği bu aşamayı, önceki aşamalarla da desteklemiştir. Selçuklu Sultanının, âilenin gücünü teslim etmiş olması ve rüyâ bahsi bu durumun hazırlayıcısı niteliğinde görünmektedir. *Âli Osman'*ın seçilmişliği ise âilesinin neredeyse insanlığın başlangıcı sayılan Nûh Peygamber'e çıkan soyu, manevî makamlarca onaylanmış Tanrı'nın kutsal görev atfettiği rüyâsı ve bu görevi layıkıyla sürdürecektir cesaret ve adâlet liyâkâtine sahip olması şeklinde özetlenebilir. Esasen bu diğer Müslüman âller arasından yapılmış bir tercihden ziyâde diğerleri gibi onun da belli koşullara sahip olmasıyla açıklanabilir durmaktadır.²⁷

²⁴ *Âşık Paşazade*, s.339-340.

²⁵ *Âşık Paşazade*, s.347.

²⁶ *Âşık Paşazade*, s.340.

²⁷ Osmanlı hâkimiyet söylemi bağlamında diğer Osmanlı kroniklerinin aktardığı *Âli Osman* ve *gazâ* kavramları, yer yer özgün veriler sunarken, çoğu kez Âşıkpaşazâde'ye referans veren bilgilerle donanmıştır. Örneğin Âşıkpaşazâde gibi bir XV. Yüzyıl Osmanlı tarihçisi olan Tursun Bey'e (ö.1491'den sonra) göre, Tanrı tarafından *Âli Osman'a*, saltanat ve cihan sahipliğine (*saltanat ü cibândâr*) neden olacak çeşitli özellikler verilmiştir –ki bunlar, *hiçbir devrin pâdişah hânedânına miyesser olmamıştır*. Cihangirlik tavrı, cihanı açan kâideler, askerinin tertibi, savaş aletleri imal edebilme, safları sıkılaştırma/kuvvetlendirme, alayları hayırlı işlere yöneltme, memleketi imar etme, adâleti yayma, saltanat hükümlerini yükseltme, şeriat sınırlarını muhafaza, hayrat etme

kuralları koyma, hayrına iş yapma âdetini yayma ve sayılarını çoğaltma, tehçizatı artırma, hazineler ve defineler toplama bunlardan bazılarıdır. Bu özelliklerle *Âli Osman*'a Tanrı, *devlet* etme gücünü ihsan etmiştir; *devlet* ile o, tüm cihan halkını kendisine bağlayacaktır. Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth*, Hazırlayan: Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977, s.32. Tursun Bey'in Osmanlı ailesinin hâkimiyetine ilişkin verdiği bilgiler arasında, hânedanın nesebî arkaplanına herhangi bir atıf yoktur. Yukarıdaki satırlar, Tanrı'nın Osmanlı âilesine önceki hanedanlara vermediği türde hükümlerlik vasıfları ihsan ettiğinden başka bir algı uyandırmıyor gibidir. Özetle, Tursun Bey'e göre *Âli Osman*'ın hâkimiyetini, sahip oldukları hasletler nedeniyle Tanrı istemiştir ve de olmuştur. Neşri ise Osman'ın soyunu Rûm ülkesinin hâkimi durumuna getiren süreçle ilgili, Tursun Bey'de olmayan –bununla birlikte bazı noktalarda Âşıkpaşazâde ile çakışan– bilgiler vermektedir. Ona göre Osman, daha babasının sağlığında kardeşleri arasında en *babadırı* olarak *Etrâkun yigüdüni* etrafına toplamıştı. Neşri, –Âşıkpaşazâde'de olmadığı haliyle– bu dönemde Osman'ın, bir köy imamının evinde konuk olduğunu ve o gece ilk kez Kur'an'la tanıştığını ve bir de rüya gördüğünü bildirir. Rüyasında Osman'a Tanrı tarafından, Kitâb'a hürmeti nedeniyle kendisinin, evladının, tâbi olanlarının ve eşyalarının *âlemde ebedî muazzez ü mükerrem ü muhterem kıldığı* bildirilmiştir. Anılan bu ilk rüyâ olayıyla Osman, yazar tarafından âdetâ İslâm'la tanıştırılmıştır. Müteakiben, Ertuğrul Bey vefat etmiş ve yerine oğlu Osman, bey olmuştur. Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, c. I, Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 71-75. Osman bu yıllarda ikinci bir etkileyici rüya ile Tanrı'dan saltanat işaretini alacaktır. İşte bu rüya küçük farklarla, Âşıkpaşazâde'nin aktardığı rüyadır. Neşri'nin Edebâlî'nin oğlundan naklettiğini bildirdiği rüya menkıbesine göre Osman, daha önceleri de ara ara yaptığı gibi, yine bir gece, kendi halkı arasında ilmiyle meşhur olan Şeyh Edebâlî'nin zâviyesinde misafir olur. Rüyasında Şeyhin koyunundan bir ay çıkıp kendi koynuna girdiğini; hemen ardından göbeğinden bir ağaç bitip tüm âlemi tuttuğunu görür. Ertesi gün rüyayı Şeyh Edebâlî'ye yorumlatır ve kendisine ve evladına Allah tarafından saltanat verildiği karşılığını alır. Şeyhe göre, bu saltanat tüm âleme hâkim olacak bir saltanattır. *Neşri Tarihi*, c. I, s. 81-83.

Neşri'nin rüya vakasıyla Âşıkpaşa'nın aktardığı arasında sadece bir uyku mekânı farkı olduğu görülüyor. Âşıkpaşazâde'de Osman'ın gecelediği yer belli değildir. Halbuki Neşri, doğrudan Osman'ın Edebâlî'nin zâviyesinde uyuduğunu vurgulamaktadır. Neşri, tarihinde, bağımsızlığın Osman Gâzi'ye Selçuklularca teslim edilmesi biçiminde, farklı bir bağımsızlık hikâyesi anlatmaktadır. Buna göre, İznik'i fethi için çevresindeki diğer Türk beylerinin Osman'a yardımcı olmasını isteyen Selçuklu Sultanı Alaaddin, Konya'dan Osman'a, hâkimiyet sembolleri olan davul, alem, kılıç, at ve hilat gönderir. Neşri'ye göre Osman, bu göstergelere sahip olduğu anda bir nevi bağımsız olmuştur; ancak, *edebe riayetle*, sikkesinde ve hutbelerde yine Sultan Alâaddin'in adı geçirmektedir. Osman Gâzi'nin ziyaret için Konya'ya gideceği o günlerde, Sultan Alâaddin'in vefat ettiği ve yerine vârisi olmadığı için vezirinin geçtiği haberi gelir. İşte bu aşamada Neşri, kronolojik bir karmaşa ile Karacahisar'ın fethine döner ve Âşıkpaşazâde'nin bildirdiği gibi, Osman'ın, bağımsızlık kararı aldığı ve Karacahisar'a Tursun Fakih'i hem kadı hem de hatip olarak atadığını anlatır. *Neşri Tarihi*, c. I, s. 105-111. Özetle Neşri'nin tarihinde, Osman Gâzi'nin hâkimiyetini ilan etmesi, Selçuklu Devleti'nin Osman Gâzi'ye hâkimiyet onayını yansıtan sembolik unsurlar aracılığıyla verilirken, Âşıkpaşazâde, Osman Gâzi'nin Karacahisar'ın fethiyle birlikte Selçuklu'ya rağmen,

Sonuç yerine:

*Hey 'azîzler, valiabi bu menâkıbı kim fakîr yazdum, cemî'isine 'ilmüm irişüp turur, andan yazdum. Siz sanmañuz kim güzâfın yazdum.*²⁸

Âşıkpaşazâde'nin ömrünün çok geç bir döneminde ve tüm samimiyetiyle kaleme aldığına inanmamızı istediği tarihinin doğal akışı içinde yer verdiği Osmanlı hâkimiyet söylemi ve terminolojisi, *Âl-i Osman*'ın, kendisine yaşam alanı yaratan yeni toprakları fethetme pratiğini meşrûlaştırma üzerine kurulmuştur, diyebiliriz. Görüldüğü üzere o, bu meşrûlaştırmayı kendi çağındaki hayatın doğal akışına ve anlamlar evrenine uygun olarak, *gazâ kılıcı* elinde tutarak, hâkimiyete *istibkak* kazanan seçkin soy, *Âl-i Osman*'nın, *gâzîlik* tarafına vurguda bulunan bir terminolojiyle gerçekleştirmiştir. Bu aynı zamanda, din-

---

padişâh olduğunu vurgulamaktadır. Lütfi Paşa ise tevârihinde, *Âl-i Osman*'ın hâkimiyetini *yüzyıl teorisi* biçiminde adlandırabileceğimiz karşılaştırmalı bir analize tâbi tutarak vermektedir. XVI. yüzyıl devlet adamı Lütfi Paşa, ilgili bahiste o güne kadar yazılan tevârihlerden edindiği bilgiler ışığında, Osman Gâzi'nin *beylenmesine* kadar, Moğolların *her iklimde Müslümanlar üzerinde gâlip olduğunu* ve halkın Moğol zulmü altında ezildiğini ayrıntılı olarak ortaya koymaktadır. Arkasından Peygamberin bir hadîsini vererek, anlattığı olumsuzluklardan kurtulmayı *yüzyıl teorisine* bağlamaktadır. İslam'ın yedinci yüzyılının başına denk gelen bu devirde, daha önceki her yüzyıl başında olduğu gibi, Allah'ın seçtiği biri ortaya çıkıp İslâm'ı ihyâ edecektir. Lütfi Paşa'nın *Tevârih-i Firdens* isimli bir esere dayandırdığı üzere, bu şahıs 700/1300 yılında İslâm'ı seçen ve Selçuklu Sultanı Gıyasettin Mesut tarafından *beylik* unvanı verilen Osman Gâzi'dir. Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Hazırlayan: Kayhan Atik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.144-147. Lütfi Paşa'nın, vekâyinâmesinde, rüyâ vak'ası da yer almaktadır. Tarihçi, rüyâ vak'asının hemen ardından, Osman Gâzi'nin diğer Oğuz beyleri arasında beyliğe nasıl seçildiği yönünde malumât vermektedir. Yazara göre Osman, Ertuğrul'un vefatından sonra Selçuklularca babasına *haraç verilen* Bilecik-Karacahisar arasındaki bölgede, ailesi ve kendi boyları arasında hâkimiyeti ele geçirmiş; göçer evli Türklerin tümü ona tâbi olmuşlardır. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s.154-155. Öte yandan, Lütfi Paşa da Âşıkpaşazâde gibi, Osman Gâzi'nin hâkimiyet ilânını, Selçukluya rağmen biçiminde tanımlanabilecek bağlam içerisinde aktarmaktadır. Onun farklı hikâyesine göre, bölgenin uç beyleri, Tatar zulmünden bıkmış bir halde Osman Gâzi'ye gelirler ve onu Oğuz'dan sonra gelen Kayı Hân neslinden olması sebebiyle kendilerine Hân seçmek isterler. Beylere göre, Selçuklulardan artık ümit kesilmiştir. *Memleketin çoğu ellerinden gitmiş* ve Tatarlar onların üzerinde galibiyet elde etmiştir. Ayrıca, Selçukluların, geçmişte Osman'ın büyükleriyle (Süleyman Şâh?) de iyi ilişkileri vardır ve uçları onlara *icâzet vererek beylemişlerdir*; dolayısıyla Osman Bey'de saltanat ve hânlığa liyâkat vardır ve onların hân, Osman olmalıdır. Beyler şunu da hatırlatırlar ki *saltanat, ya ittifakla ya istibkakla olur*. Dolayısıyla aralarında yaratılan ittifakla Osman'ı kendilerine hân seçeceklerdir. Böylece başlarında Osman Gâzi olduğu halde, *gazâ* yapma kararı alırlar ve Oğuz töresine göre üç kere eğilip yere baş koyarlar; *ballardan ve kımızlardan* Osman Gâzi'ye kadeh sunar, padişâhlığını kutlarlar. Lütfi Paşa, s.155.

²⁸ *Âşık Paşazade*, s. 359.

varoluş ilişkisi, diğer bir ifadeyle yaşamı anlamlandırma anlamında son derece gerçek durmaktadır.

Öte yandan ve son tahlilde, Fâtih Sultan Mehmed'in İskender ve Roma'dan ilham alan bir imparatorluk düşü olduğu kaynaklara yansımıştır.²⁹ Ancak onun bunu, atalarının yaptığı gibi *gazâ* motivasyonu ile gerçekleştirdiğini biliyoruz.³⁰ Dolayısıyla, Fâtih döneminin çağdaşı olan Aşıkpaşazâde'nin tarihinde kullandığı *âl* ve *gazâ* ağırlıklı hâkimiyet söylem ve terminolojisinin, bu anlam evreni içinde sadece kuruluş ve yükseliş dönemiyle sınırlı olduğunu düşünmemek gerekmektedir. Bu söylem ve terminoloji Osmanlı Devleti'nin tımar ve raiyyet sistemiyle merkezileşmesini tamamladığı 16. ve 17. asırlara ve hatta teb'a yerine vatandaş modelinin benimsendiği modernleşme adımlarına değin, Osmanlı tarihyazımında tüm canlılığını koruduğu kanaatindeyiz.

---

²⁹ Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, Çev. Karolidi, Kaknüs Yay., İstanbul, 2005, s.31.

³⁰ Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, TTK, Ankara 1995, s.125.

Kaynakça

Birinci el kaynaklar:

- Âşık Paşazade Osmanlı'nın Tarihi*, Çeviri: Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003.
- Âşık Pâşâzâde Târîhi*, Matba'a-ı 'Âmire, İstanbul 1914.
- Danışmendnâme*, Haz. Necati Demir, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zumûn*, Mektebetü'l-Musennâ, Bağdat 1941.
- Kritovulos, *İstanbul'un Fetih*, Çev. Karolidi, Kaknüs Yay., İstanbul, 2005.
- Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âli-i Osman*, Hazırlayan: Kayhan Atik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Mehmed Neşrî, *Neşrî Tarihi*, c. I, Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Mukaddimetu İbn Haldûn*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2001.
- Saltuknâme*, Şükrü Haluk Akalın, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, Cilt I.
- Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemai'd-Devleti'l-'Osmâniyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1975.
- Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth*, Hazırlayan: Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977.

İkinci el kaynaklar:

- AFYONCU, Erhan, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.1, sayı.2, 2003, s.101-172.
- ATEŞ, Ahmed, "Menâkıb", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, c.7, s.701-702.
- BABİNGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çeviri: Coşkun Üçok, Ankara, 1982.
- EMECEN, Feridun, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, 2001.
- SÜMER, Faruk, "Selçuklular", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.36, s.380-384.
- HAMMER, Joseph, *Devlet-i Osmaniyye Târîhi*, Tercüme: Mehmet 'Atâ, Dâru'l-Hilâfeti'l-'Aliyye, Evkâfi İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1914.
- <http://data.onb.ac.at/rec/AL00620750>
- <http://www.onb.ac.at/>
- İNALCIK, Halil, "Sultanizm", Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", Çeviren: K. Aydın Akagündüz, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı 7, Ekim 1994, s.5-26.

- “Question of the Emergence of the Ottoman State”, *Ottoman Social and Economic History*, Variorum, Londra 1985.
- , Bülent ARI, “Osmanlı-Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar”, *Uluslararası Askerî Tarih Dergisi*, Yayın no:19, Ankara 2007, s.214-216.
- , *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, TTK, Ankara 1995.
- KAFADAR, Cemal, *Between Two Worlds, The Construction of the Otoman State*, University of California Press, Londra 1996.
- KAYAPINAR, Akif, “İbni Haldûn’un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, 2006.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Alp”, *Tarih Araştırmaları I* (içinde), Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- , *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- , “Âşık Paşa-zâde”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, c.1, s.706-709.
- Necib Asım, “Osmanlı Tarihî nüvisleri ve Müverrihleri – Medhal”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, İstanbul, 1326 (1910), cilt: I, sayı: 1, s.41-52.
- ÖZ, Mehmet, “Kuruluştan Fatih Devrine Kadar Osmanlılar ve Gazâ”, *İstanbul’un Fetihinin 550. Yıldönümü Münasebetiyle Fâtih, Fetih ve İstanbul Sempozyumu*, Kültür Bakanlığı ve Türk Ocakları Genel Merkezi, Ankara 31 Mayıs-1 Haziran 2003. <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehoz/makalelerim.html>
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Âşıkpaşazâde”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c.4, s.6-7.
- , “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, *FSM İlmî Araştırmalar ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1 (2013) Bahar, s.271-293.
- Söğüt’ten İstanbul’a*, Derleyen: Oktay Özel, Mehmet Öz, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.
- ŞAHİN, Haşim, “Menâkıbnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c.28, s.112-114.
- TAESCHNER, F., “‘Ashik-Pasha-Zâde’ *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, c.1, s.720.

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun Komitelerinin Romanya'daki Faaliyetleri

Operations of Armenian Hinchak and Dasnaktsutyun Committees in Romania During World War I

Cemal Sezer*

Özet

Ermenilerin önde gelen komitelerinden olan Hınçak ve Taşnaksutyun, Birinci Dünya Savaşı sırasında bağımsız bir devlet kurma amacıyla İtilaf Devletlerinin yanında faaliyetlerini yoğun bir şekilde sürdürmüştür. Bu faaliyetlerin başında İtilaf Devletleri içerisinde özellikle Rusya'nın safında savaşmak için gönüllü asker toplamak ve Osmanlı Devleti ile ilgili her türlü bilgiye ulaşarak, bunları İtilaf Devletlerine bildirmek olmuştur. Osmanlı Devleti, Komite üyelerinin yürütmüş olduğu yıkıcı davranışlara karşı kayıtsız kalmamış, onların kimliklerini tespit etmeye ve onlardan gelebilecek zararlı faaliyetleri engellemeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, komiteciler hakkında bilgi edinmek için parayla tuttuğu Ermeni muhbirlerden özellikle faydalanmıştır. Yalnız Rusların, Osmanlı Devleti ile ilgili istihbarat toplanmasında Ermenilerin yanısıra Türklerden de yararlandığını belirtmek gerekmektedir. Dolayısıyla bütün bu ifade edilenler doğrultusunda Hınçak ve Taşnaksutyun komitelerinin faaliyet yürüttüğü yerler içerisinde Romanya önemli bir ülke olarak yerini almaktadır. Araştırmada; adı geçen komitelerin Romanya'daki faaliyetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Romanya, Hınçak Komitesi, Taşnaksutyun Komitesi

Abstract

Hinchak and Dasnaktsutyun, leading Armenian committees, carried out its operations intensively in company with the Allies in order to found an independent state. One of the prominent activities was to recruit voluntary soldiers to fight on Allies' side, especially for Russia and obtain all sort of information about the Ottoman State and report them to the Allies. The Ottoman State reacted to those subversive activities

---

* Yrd. Doç. Dr., *Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.*
E-mail: cemalsezer61@gmail.com

done by the committees and it tried to identify them and prevent potential damages. The Ottoman State particularly benefited from the hired Armenian informers. On the other hand, it is crucial to state that Russia benefited not only from the Armenians, but also the Turks in getting information about the Ottoman State. Accordingly, Romania was an important place where Hinchak and Dasnaktsutyun committees carried out their operations. The operations of the mentioned committees were studied in this paper.

Keywords: World War I, Ottoman State, Romania, Hinchak Committee, Dasnaktsutyun Committee

Giriş

1871 yılında siyasi birliğini sağlayan Almanya'nın sömürge elde etmek istemesi, dünyanın en büyük sömürge imparatorluğunu kurmuş olan İngilizlerin hoşuna gitmemiştir. Ayrıca bu durum, Alsace-Lorraine'nin intikamını¹ almak için fırsat kollayan Fransızların, İngilizlerin yanında olmasına sebep olmuştur². Almanlara karşı Fransızların desteğini alan İngilizlerin Rusya'yı da yanlarına çekmek istemeleri üzerine, 1907 yılında Reval'de yapılan görüşmelerle İngiliz-Rus ittifakı sağlanmıştır³. Neticede İngiliz-Fransız-Rus ittifakı kurulmuş oldu. Almanya ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İtalya ile bir araya gelerek önceden anlaşmıştır⁴. Böylece devletler arasında, Birinci Dünya Savaşı öncesi bloklar oluşmuştur⁵. Osmanlı Devleti, yalnızlıktan kurtulmak için önce İngilizlerin başını çektiği gruba yaklaşırsa da karşı tarafın bu yönde bir isteğinin

¹ Fransızlar, Almanlara karşı ittifak anlaşmasını İngilizlerden önce Rusya ile yapmıştır. Geniş bilgi için Bkz.: Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 391-400; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih [1789-2010]*, Der Yayınları: 391, İstanbul 2010, s. 328. Almanya, Fransa'yı mağlup ederek 1 Mayıs 1871 tarihinde Frankfurt Antlaşması ile siyasi birliğini kurmuştur. Bu antlaşmayla Fransa'dan Alsace-Lorraine'i almıştır. Buranın kaybedilmesi Fransızlar adına "bir evlat acısıydı." Bkz.: Armaoğlu, *19. Yüzyıl*, s. 326-327.

² İngiltere'nin sömürge politikası Avrupa'nın diğer büyük devletleriyle sorunlar yaşamasına neden olmuş ve onların tepkileriyle karşılaşınca yalnızlaşmıştır. İngiltere, Avrupa'daki gelişmeleri "İnziva" denilen siyaseti uygulayarak takip etmeye çalışmıştır. Fakat bu siyaset, 19. yüzyılın sonlarında zararlı bir hale gelmiştir. İlk önce Almanlarla anlaşmaya çalıştıysa da bu durum gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine Fransa ve Rusya ile sorunlarını çözerek yalnızlıktan kurtulmuştur. 8 Nisan 1904 tarihinde İngiliz-Fransız Antlaşması imzalanmıştır. Bkz.: Armaoğlu, *19. Yüzyıl*, s. 400-401, 441.

³ Armaoğlu, *19. Yüzyıl*, s. 443-450; Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 334-337.

⁴ Geniş bilgi için Bkz.: Armaoğlu, *19. Yüzyıl*, s. 341-348, 357-361; Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 324-325.

⁵ Yalnız Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri, İtalyanlara bir takım yerleri vermeyi kabul ederek, onları kendi yanlarına çekmeyi başarmıştır. Bkz.: Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, Alkım Yayınevi, Ankara (Basım Yılı Yok), s. 116-118.

olmadığını görünce Almanların yanında savaşa girmiştir⁶. Bu, Ermenilerin çok istediği bir durumdu. Çünkü Ermeniler, İngiliz-Fransız ve Rus desteği ile bağımsızlıklarını sağlayabilirdi. Fakat bunun karşılığında onların yanında savaşmaları ve ayrıca başka yollarla onlara hizmet etmeleri gerekiyordu. İşte bu hizmet yollarından birisi, Osmanlı Devleti ve müttefikleri ile ilgili her türlü bilgiye sahip olmak ve bunları gerekli yerlere ulaştırmaktı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na Almanya ile birlikte savaşa girmiş, Ermeniler de bağımsızlık hedeflerine ulaşmak için İttifak Devletleri'nin yanında yer almışlardır⁷. Ermeniler belirledikleri hedeflerine ulaşmak için cemiyet ve komiteler kurmuşlardır. Bunlar arasında 1860'da Adana'da "*Hayrsever Cemiyeti*", sonrasında "*Fedekarlar Cemiyeti*"; Van'da "*Araratlı*", 1872'de "*İttihat ve Halas Cemiyeti*"; Muş'ta "*Mektep Sevenler*", "*Şarklı*"; 1880 yılında Erzurum'da "*Silahlılar Cemiyeti*", "*Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti*", "*Ermenistan'a Doğru Cemiyeti*"; 1882 yılında "*Karabağ Cemiyeti*"; İstanbul'da "*Ermeni Vatanperver İttihadi*"; Erzurum'da "*Müdafaa-i Vatandaşlar Cemiyeti*" yer almaktadır⁸. Ermenilerin kurmuş oldukları komiteler içerisinde en etkili olanları Armenakan⁹, Hınçak ve Taşnaksutyun'dur¹⁰.

⁶ Üçlü İttifak içerisinde yer alan İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Balkan siyaseti ve Bosna-Hersek'i almış olması, Osmanlı yetkililerinin hoşuna gitmemiştir. Bu nedenle Osmanlı yetkilileri ilk önce İngiltere daha sonra Fransa ile görüşmüştür. Ancak İngiltere ve Fransa'nın olumsuz görüş belirtmesi üzerine anlaşma sağlanamamıştır. Bunun üzerine Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devleti'ni İttifak bloğuna davet etmiştir. Osmanlı yöneticileri de Almanya ile ittifaka olumlu bakmıştır. Sonuçta Osmanlı Devleti ile Almanya arasında 2 Ağustos 1914 tarihinde ittifak antlaşması imzalanmıştır. Bu şekilde Osmanlı Devleti, İttifak bloğuna girmiştir. Bkz.: Armaoğlu, *20. Yüzyıl*, s. 107-108.

⁷ Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde genellikle ticaret, zanaat gibi mesleklerle uğraşmışlar, ayrıca Darphane Müdürlüğü, Hariciyede tercümanlık, Meclis-i Ayan azalığı, nazırlık gibi çeşitli devlet kademelerinde önemli görevleri yerine getirmişlerdir. Bkz.: Nejat Göyünç, "Türkler ve Ermeniler", *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı I*, 60, (2014), s. 54-58. Bu hususta geniş bilgi için Bkz.: Rahip G. Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006; Musa Kılıç, "Osmanlı Hâriyecisi'nin Ermeni Elçi ve Maslahatgüzarları", *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı I*, 60, (2014), s. 687-696. Dolayısıyla Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsız bir devlet kurmak için isyan etmeleri ve bu amaca hizmet etmek üzere oluşturdukları çeteler vasıtasıyla Müslüman halka katliamlarda bulunmaları Osmanlı yönetimine girmelerinden çok sonra gerçekleşecektir. Bu durumun yaşanmasının nedenleri olarak; büyük devletlerin Osmanlı üzerindeki hedefleri doğrultusunda Ermenileri kışkırtmaları ve desteklemeleri, misyonerlerin ve Ermeni Kilisesi ve ileri gelenlerinin faaliyetleri, Ermeni komitelerinin çalışmaları denilebilir. Bkz.: Ergünöz Akçora, "Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri", *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, 38, (2001), s. 751-761.

⁸ Akçora, "Ermeni Sorunu", s. 750.

⁹ İstanbul'da 1848 yılında doğan Mıgırdıç Portakalyan, Van'da kurduğu okulda öğretmenlik yaparken Ermeni gençlerinin ihtilal fikri kazanmalarında önemli rol oynamıştır. Bu gerekçeyle Osmanlı yetkililerince Van'da bulunmasına izin verilmemiştir. Bunun üzerine Portakalyan, 1885 yılında Fransa'ya giderek, burada yine ihtilal fikirlerini içeren yayınlarda

Hınçak Komitesi, Ağustos 1887 tarihinde Cenevre’de kurulmuştur. İhtilalci bir özelliğe sahip olan Komitenin milliyetçi ve komünist bir düşünce tarzı bulunuyordu¹¹. Kafkasyalı Ermenilerden olup, Komitenin kurucuları arasında yer alan Avedis Nazarbeg, komite merkezini Londra’ya taşımıştır¹². Bu Komite önce Ermenilerin olduğu yerlerde teşkilatlanmaya önem verdi¹³. Komitenin asıl hedefi Türkiye’nin doğusu, İran ve Rus taraflarındaki Ermenileri birleştirmek ve buraları kapsayan bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktır¹⁴. İstanbul merkez olmak üzere Bafra, Merzifon, Amasya, Yozgat, Trabzon, Arapkir’de şubeleri vardı¹⁵. Teşkilatlar vasıtasıyla gerekli hazırlıkların yapılmasıyla ayaklanmaların çıkarılması düşünülüyordu. Bu doğrultuda Hınçak Komitesinin desteğiyle ilk isyan 1890 yılında Erzurum’da başlamıştır. Ermeni gösteri ve ayaklanmalarından en önemlisi yine aynı yıl İstanbul’da Kumkapı Kilisesi’nde yapılan konuşmaların ardından Osmanlı bayrağının parçalanması üzerine çıkmıştır. Hınçak Komitesinin başlattığı bu gösteri ve ayaklanmalar daha sonra, Rus ve İngiliz elçilikleri ile konsolosluklarının da yardımıyla ülke geneline yayılmıştır¹⁶.

Taşnaksutyun Komitesi, 1890 yılında sosyalist ve milliyetçi gruplar tarafından Tiflis’te kurulan ve bu yıldan itibaren yoğun bir şekilde faaliyetlerini sürdüren Komitenin asıl programı, 1892 yılındaki kongrede ortaya çıkmıştır. Buna göre halk silahlendirilecek, çeteler oluşturulacak ve ihtilal hareketlerinde bulunulacaktı¹⁷. Bu anlayışla hareket eden Komite üyeleri, Komiteye para yardımında bulunmayanları, ya da kendileri için zararlı gördükleri kimseleri öldürmüşlerdir. Öldürülen bu kişiler içerisinde papaz, avukat, tüccar olanlar da vardır¹⁸. Taşnaksutyun Komitesinin kurulduktan sonraki ilk hedefi, çeşitli yerlerde faaliyet gösteren Ermeni cemiyetlerini birleştirmek ve Anadolu’ya giden çetelere yardım etmektir. Asıl amaç ise; isyanlar çıkararak, bağımsızlığı sağlamaktır¹⁹. Yalnız Komite; İngiliz, Fransız ve Rus desteğiyle Ermenilerin bağımsızlığına ulaşacaklarını düşünüyordu²⁰. Komite üyeleri bu düşüncelerini yaymak için resmi yayın organları

---

bulunan “*Armenia*” adlı gazeteyi çıkarmıştır. Portakalyan’ın dokuz öğrencisi gazetenin isminden esinlenerek, aynı yıl Armenakan Komitesini kurmuşlardır. Komiteye göre Ermeniler bağımsızlıklarına ancak ihtilal yaparak ulaşabilirdi. Bkz.: Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 186-187; Göyünç, “Türkler”, s. 66.

¹⁰ Göyünç, “Türkler”, s. 66.

¹¹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 190.

¹² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 431.

¹³ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet’in İlanından Önce ve Sonra)*, Haz. Ahmet Tetik ve Diğerleri, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 10.

¹⁴ Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 431.

¹⁵ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 191.

¹⁶ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, s. 10-11.

¹⁷ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 192-193.

¹⁸ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, s. 11-12.

¹⁹ Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 442-443.

²⁰ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, s. 12.

olan Droshak Gazetesi'ni kullanmışlardır²¹. Taşnakların faaliyet yürüttükleri yerlerden birisi de ABD idi. Burada da Ermenice gazeteler çıkararak, Osmanlı Devleti aleyhinde haberler yapmışlardır²².

Ermenilerin Bükreş'te bir komite kurması 28 Kasım 1886 tarihi öncesine kadar gitmektedir. Çünkü belirtilen tarihte Rusçuk Tüccar Vekâletinin Hariciyeye gönderdiği yazı, Bükreş'te bir Ermeni komitesinin varlığıyla ilgiliydi. Osmanlı yetkililerinin edindiği bilgilere göre Komite, Ermenilere bağımsızlık kazandırmayı amaçlıyordu. Bu sıralarda Bükreş'ten başka Romanya'nın diğer şehirlerinde de komiteler kurulmuştur²³.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Bükreş'te Hınçak Komitesine ait bir şubeyi, aslen Erzurumlu fakat Genovada yaşayan A. Hairti isminde bir Ermeni'nin Bükreş'e gelmesiyle açılmıştı. Şubenin açılmasında Hairti'ye, burada yaşayan Acid Dolabyan isminde birisi yardımcı olmuştu²⁴. Bu Komitenin İstanbul'da da faaliyet gösteren bir şubesi vardı. Bunun yanı sıra Londra, Petersburg ve Paris'te şubeleri bulunuyordu. Komite, Kalas ve Romanya'nın diğer şehirlerinde oturan Ermeniler arasından birçok üye edinmişti²⁵. Hınçak Komitesinin yanı sıra Taşnaksutyun Komitesinin de Bükreş'te şubesi yer alıyordu²⁶. Taşnak Komitesinin buradaki İcra Kurulu üyelerinden bazıları şu kişilerden oluşuyordu²⁷: Karabet Zartanyan, Tekfor Magaşyan, Karabet Bodigyan ve Sarin Arakel.

1. Gönüllü Ermeni Toplanması

Osmanlı Devleti, Rusya ile savaşa girmeden önce gerekli hazırlıklar Ermeniler tarafından yapılmıştı. Çeşitli yerlerden gönüllü olarak Kafkasya'ya giden Ermeniler, burada Rus ordusuna katılarak savaşmayı bekliyorlardı²⁸. Bu nedenle Ermeniler, Rusya'nın yanında savaşmak için gönüllü olarak yazılmışlardır. Ermeni kaynaklarında toplam 250.000 Ermeni'nin İtilaf Devletlerinin yanında ve bunlardan 200.000'inin Ruslar adına savaştığı belirtilmektedir²⁹. Ermeni gönüllü askerlerinin yoğun olarak toplandığı ve Rus taraflarına geçişte önemli yerlerden birisi Romanya olmuştur. İstanbul'da yaşayan ve daha sonra Romanya'ya giderek burada gönüllü Ermeni toplamak

²¹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 193.

²² *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, s. 12.

²³ Mithat Aydın, "Ermeni Komitacılığının Romanya Boyutu (1886-1916)", *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı III*, 62, (2014), s. 1812.

²⁴ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 9.

²⁵ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 19/6, Lef 2.

²⁶ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih.9.

²⁷ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13, Lef 6 ve 8.

²⁸ Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 589-590.

²⁹ Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 147.

için propaganda faaliyetleri yapanlar Komite üyesi idi. Bunlar; Robert Koleji'nde öğretmenlik ve Amerikan gazetelerine muhabirlik yapan Agopyan, Banker Martin Agopyan, Mühendis Komikyan, Terkararyan ve Miraryan'dı. Bu kişiler Bükreş'ten Sünne'ye geçip, Osmanlı tebaasından olan Vartanisyân'ın evinde kalmıştır. Daha sonra bunların yapacakları konuşmaları dinlemesi için Ermeniler Sünne'deki kiliseye davet edilmiştir. Kilisede toplananlardan Rus ordusuna gönüllü olarak yazılmaları istenmiş ve Osmanlı Devleti'nin aleyhinde konuşmalar yapılmıştır. Ayrıca bu kişiler daha önce de ilginç bir konuda tartışmışlardır. Tartıştıkları husus Rusların işgal ettiği Anadolu topraklarındaki Müslümanların katledilmesi gerektiği idi. Terkararyan ve Miraryan Müslümanların katliamının gerekliliğini savunurken diğerleri ise tam tersini belirterek, Ermenilerin medeni bir millet olduğu düşüncesinin dünyaya gösterileceğini ifade etmişlerdir³⁰. 10 Aralık 1914 tarihli Hariciye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda; Osmanlı tebaasından olup, şimdiye kadar Rusya'nın Reni Limanı'nda toplanan ve sayıları 4.031'i bulan gönüllü Ermeni'nin Kafkasya'ya sevk edildikleri yer alıyordu³¹. Osmanlı Devleti'nin Bükreş Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 21 Aralık 1914 tarihli yazıda ise; Rusya'ya gönüllü olarak gitmeleri için İbrail'deki Ermenilerin teşvik edilmesi üzerine, Osmanlı Sefareti Romanya emniyetini bu durumdan haberdar etmiş ve alınan önlemler sayesinde gönüllü olarak Rusya'ya gitmelerinin önüne geçildiği belirtiliyordu. Yine aynı yazıya göre, bu tarihe kadar Kalas'tan Reni Limanı'na vapurlar vasıtasıyla giden Ermeni sayısı 400'dü. Bunların 150'si İbrail taraflarından gitmişti³². Her ne kadar buralardaki Ermenilerin savaşmak için Rusya tarafına göç etmelerinin engellenmesi için Osmanlı yetkililerince Romen idaresine yapılan müracaatlar sonuç vermiş ise de bu durumun kısa süreli olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Osmanlı Sefareti ile Osmanlı Devleti arasında yapılan yazışmalardan hem Ermeni komitelerinin Osmanlı aleyhindeki propagandaların devam ettiği hem de bu propagandalar sonucunda Ermenilerin Rus tarafına gönüllü olarak gittiği anlaşılmaktadır.

26 Mart 1915 tarihinde Bükreş'ten İstanbul'daki İstihbarat Şubesine gönderilen yazıda; Romanya ve Amerika'daki birçok Ermeni'nin savaşmaları için Ruslar tarafından gönüllü olarak toplandığı, bunun yanı sıra Bükreş'te Osmanlı tebaası olan 50 Ermeni'ye Rus pasaportu sağlanarak, seyahat izni alındığı ve bunlara 10'ar Ruble harçlık verildiği belirtilmektedir. Bu gönüllülerin Osmanlı tebaası olmaları dikkat çekicidir³³. Ayrıca aynı yazıda; Avrupa'da

³⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)*, III, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları Nu: 80, Ankara 2006, s. 149-150; Aydın, "Ermeni Komitacılığı", s. 1817.

³¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları Nu: 91, Ankara 2007, s. 94-95.

³² *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, I, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 49-50.

³³ Osmanlı Devleti'nde seferberlik ilan edildikten sonra Osmanlı tebaasından olan Ermenilerin askerlik vazifelerini yapmaları ya da askerlik görevlerinden muaf

bulunan teröristlerin, İran pasaportuyla İstanbul'a gidecekleri ve Varna'da bulunan Dimitri Teodonaff adında bir Rus yetkiliyle görüştikleri bildirilmekteydi. Teodonaff'un İstanbul'da Almanlar tarafından yapılan bir mühimmat fabrikasını havaya uçurmak için para ile bir kişi tuttuğu da yer almaktaydı³⁴. 25 Nisan 1915 tarihli yazıda; Rusya'ya giden gönüllü Ermenilerin sayısı 60 olarak verilmişti³⁵. 90 kişilik gönüllü Ermeni grubu 15 Haziran'da Köstence'den hareket etmişti³⁶. 17 Haziran'da Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne verilen bilgiye göre 8 Haziran akşamı trenle Rusya'ya gitmek üzere 70 kadar gönüllü Ermeni yola çıkmıştı. Ertesi akşam bir kafilenin daha gideceği Köstence Baş şebenderliğinden bildirilmişti³⁷. Hariciye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 1 Temmuz 1915 tarihli yazıda ise; Romanya'da çıkan yarı resmi Andapondis Gazetesi'nde yer alan bir haberde Rusya'ya gidecek olan gönüllü Ermenilerin sayısı 50 idi ve onları uğurlamak için Ermeni cemaati üyelerinden birçok kişi Bükreş'teki istasyonda hazır bulunuyordu³⁸. 20 Temmuz'da da 30 Ermeni gönüllü olarak Kalas yoluyla hareket etmiş ve bunlar Ermeni cemaatinin bazı önde gelenleri tarafından gönderilmişti³⁹. 7 Ağustos 1915 tarihli Hariciye Nezaretinden Başkumandanlığa gönderilen yazının içeriğinde, Kalas'tan kısa bir zaman önce gönüllü olarak 200 Ermeni'nin vapurla Reni'ye gittiği yer alıyordu⁴⁰. Ayrıca Reni yoluyla Odesa'ya gidenler de oluyordu. Hatta burada Ermeni papazı vapura binerek gönüllü olarak savaşmaya giden Ermenilerle birlikte dualar ediyordu. Gönüllü Ermeniler, Rus posta vapurları vasıtasıyla Kalas'a kadar geliyordu ve bu vapurlar İbrail'e uğramıyordu. Hâlbuki gönüllülerin toplanma merkezi İbrail'di. İşte bu noktada buradaki Ermeni komiteleri devreye girerek gönüllü Ermenilerin sefer masraflarını karşılayarak, onları Kalas'a ulaştırıyor ve buradan da vapurlara bindirerek Reni'ye gönderiyorlardı. Hatta bir seferinde, Ermenilerin hepsi: "*Yaza doğru görürsünüz, Türkiye'de neler çıkaracağız!*." demişler ve bu ifadeler Şebenderlik tarafından Ermenilerin Anadolu'da bir ihtilal hazırlığı içerisinde oldukları şeklinde düşünülmeye neden olmuştur⁴¹. Osmanlı Devleti adına muhbirlik yapan

---

tutulmaları için gerekli bedeli ödemeleri gerekiyordu. Bkz.: ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 3; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, I, s. 191.

³⁴ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 1.

³⁵ BOA, HR. SYS, nr. 2879/19, Lef. 2.

³⁶ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 68/38.

³⁷ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 8/16.

³⁸ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 8/60.

³⁹ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 68/51.

⁴⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, I, s. 193.

⁴¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri*, III, s. 130-131; Aydın, "Ermeni Komitacılığı", s. 1817. Ermenilerin Anadolu'da bir ihtilal gerçekleştirmek için gerekli hazırlıkları yapması Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlamıştır. Örneğin Sadarettin Dâhiliye Nezaretine gönderilen 6 Mayıs 1913 tarihli yazıda; Ermenilerin yer aldığı Doğu Anadolu vilayetlerine Rusya'dan el bombaları ve dinamitler getirildiği ve bir ihtilal hareketi

birisinin 29 Şubat 1916 tarihli raporunda Ermeni gönüllü toplama faaliyetleriyle ilgili şunlar belirtiliyordu⁴²:

“Öğleden önce saat 10’da ‘Hınçak’ kahvesine gittim. Kafkasya’ya yeni gönderilecek gönüllüler hakkında malumat almaya çalışıyorum. Aldığım malumat aşağıdadır.

Kafkasya’daki Ermeni Gönüllüleri Karargâhı

Tiflis, 10 Şubat 1916

Vekilimizden rica ederim ki Bükreş, Kalas ile Köstence’de bulunan gönüllüleri buraya göndersin. İmza: Veratçıyan”

Bu telgraftan sonra Romanya’da propaganda faaliyetleri daha da yoğun bir şekilde yürütülmüş ve gönüllü Ermeni toplanmaya devam edilmiştir. Rusçuk’tan kaçan Ermeniler, Kafkasya’ya gönderilmiştir. Bunların pasaportlarına vize işlemi Kalas’tan sağlanmıştır. Rusların savaşmak için Ermeni gönüllülerine çok ihtiyacı vardı. Bunların sayısı 20.000 olmalıydı. Bunu teşvik etmek için gönüllü Ermenilere verilen paralar arttırılmıştır⁴³.

Romanya’da faaliyetlerini yoğunlaştıran Ermeni komiteleri, Rusya’ya Ermenilerin gönüllü olarak gönderilmesi için Rus yetkilileriyle beraber çalışıyordu⁴⁴. Bunun üzerine Osmanlı yöneticileri Bükreş Sefaretinden, Rusya’ya gönüllü olarak giden Osmanlı tebaası Rum ve Ermenilerin kimler olduğu hakkında bilgi edinmesini istemiştir. 26 Aralık 1914 tarihli Bükreş’ten gönderilen yazıda bu durumla ilgili şu bilgiler bulunmaktaydı⁴⁵: Rusya’ya gönüllü olarak giden Ermeni ve Rumların kimliklerinin belirlenmesi için Kalas ve İbrail şebhenderliklerine yazıldı. Onlardan gelen bilgiye göre Romanya’nın çeşitli yerlerinden toplu olarak gelenler şebhenderliklere hüviyetleriyle ilgili kayıt yaptırmadan, 50-60’ar kişilik gruplar halinde doğrudan Rus vapurlarına bindiklerinden dolayı kimlik bilgilerini almak çok zor olmaktadır. Yine Osmanlı tebaasından olan bazı Ermeni hamallar gönüllü olarak Rusya’ya, Rumlar ise

---

içerisinde oldukları Osmanlı Devleti adına çalışan bir muhbir tarafından Romanya’dan bildirilmiştir. Bkz.: BOA, BEO, nr. 004170-312682-001-001.

⁴² BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 69/16, Lef 1.

⁴³ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 69/16, Lef 1. Fransa’nın Romanya Ortaelçisinden Fransız Dışişlerine gönderilen 12 Aralık 1917 tarihli yazıda; Odesa Ermeni Devrimci Komitesinin bir üyesinin Ortaelçi ile görüşerek, Rusya’nın Ermenilere ilgi göstermediğini, İtilaf Devletlerinden özellikle Fransa’dan yardım beklemediklerini, ayrıca Kafkasya’da gönüllü Ermeni ve Gürcülerden oluşan ve sayıları 20.000’i bulan askeri bir gücün varlığından bahsedilmiştir. Bkz.: Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, V, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. XLI.

⁴⁴ Rusya, gönüllü olarak savaşacak Ermenilerin sevkini sağlamak ve Osmanlı Devleti’nin aleyhinde propaganda yapmak için Köstence’de bir teşkilat kurmuştur. Bu teşkilatın başında Giresun Rus Konsolos yardımcısı Kolaro Nikola adında bir Rum vardı. Bkz.: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri*, III, s. 133.

⁴⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri*, III, s. 123-126.

Sırbistan yoluyla Yunanistan'a gitmektedir. Bunlara Kalas'taki Rus ve İbrail'deki Yunan konsolosları yardım etmektedir. Yunanistan'a gidenler Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne ahalisinden olup Romanya'ya sonradan gitmiş Rumlardandır. Şimdiye kadar 85 kişi Selanik'e gitmiştir. Bu Rumlara yardım ve rehberlik edenler ise Romen vatandaşı Tekirdağlı Kurukahveci Zafir ve Yunanlı Stefo adlarındaki kişilerdir. Rusya'ya giden Ermenilerin çoğu ise, Sivas, Bitlis ahalisindendir ve amale takımındandır. Bunları teşvik edenler de Osmanlı tebaasından Kemah'ın Pekerç köyünden olup, İbrail'de yaşayan Kurukahveci Kigork Ohannesyan, İstanbullu Zare Güleyan, Şuşehrili Fırıncı Kırkor, Vanlı Aşçı Samuel Kaloyeç, Karahisar-ı Şarkili Fırıncı Nişan, Muşlu Hamalbaşısı Muso, Bitlisli Hamalbaşısı Haço, Tatarpazarcıklı asker kaçakları Leon ve Kigork kardeşlerdir. Bu kişiler mektup ve telgraflar ile Romanya'nın çeşitli yerlerinde çalışmakta olan Ermenileri İbrail'e çağırarak, Kalas'taki Rus Konsolosunun teşvikleri ve para yardımlarıyla Reni yoluyla Rusya'ya göndermektedirler⁴⁶.

23 Temmuz 1915 tarihinde Bükreş Sefaretine Sünne'den bir rapor gönderilmiştir. Bu rapor, Sünne'deki Ermeniler hakkında bilgiler içermektedir. Buna göre burada hem Osmanlı hem de Rus tebaasından olan ve sayıları 600'ü geçen işçi Ermeniler vardı. Savaşın çıkmasıyla beraber Rus tebaasındakiler askerlik vazifeleri için Kafkasya'daki savaş alanlarına gitmişti. Bunlar, Ermeni komiteleri tarafından her birine 50'er Frank harçlık verilerek, Rus vapurlarıyla Tuna'nın İsmail ve Kilia yoluyla gönderilmişti. Osmanlı tebaasından olanlar ise, Rus konsolos memurları ve Ermeni komitelerinin kışkırtmaları neticesinde, aynen Rus tebaasındakiler gibi Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak için Kafkasya'ya hareket etmişlerdi. Rusların Van'a girdiği haberinin alınması üzerine, yine gönüllü olarak gitmeler beşer onar kişilik gruplar halinde devam etmişti. Sonuçta Romanya tebaasından olup da geride kalan Ermenilerin sayısı 100'ü bulmuyordu. Bunların büyük bir kısmı ise yaşı ilerlemiş, aciz kimselerdi. Savaşın başlarında, Ermeni komitelerinin kendi imkânları ve Rus memurlarının da yardımıyla buradan birçok silah ve patlayıcı madde sağladıkları haberi de alınmıştı. Sünne'de Ermenilerin hareketlerini düzenleyenler arasında Uluslararası Tuna Komisyonu Başkâtibi Tekirdağlı Hristofor Vartanisyân'ın olduğu, Osmanlı Devleti'nin buradaki şebhenderi tarafından belirlenmişti. Şebhendere göre bu kişi tahminen 50 yaşlarında, sakalsız, Avrupa'da eğitim görmüş, ikiyüzlü birisiydi. Sünne'de komitacılık faaliyetlerinde bulunan ve bu faaliyetler için yardım toplayan kişiler ise şunlardı: Kahveci Bitlisli Avedis Artin, Kahveci Kığılı Karabet Bogos, Berber Kığılı Ovakim Artin, Kurukahveci Erzincanlı İstefan Kiragos, Kurukahveci Kemahlı Bogos Asadoryan, iki kardeş olan Kahveci Bitlisli Moşeh Markar ve Kahveci Şeker Markar idi⁴⁷.

⁴⁶ 1 Ocak 1915 tarihinde Kalas Başşebenderliğinden Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda; üç gün önce Reni taraflarından 18 Rus vapuru ile 24 şilebin Sırbistan'a gitmek üzere Kalas'tan geçtiği belirtiliyordu. Bkz.: BOA, DH. EUM. 5. şb., nr. 7/11.

⁴⁷ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 3; ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 3-2; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, I, s. 191-192; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri*, III, s. 135-138; Aydın, "Ermeni Komitacılığı", s. 1817.

28 Temmuz 1916 tarihinde Başkumandanlık Vekâletinden Emniyeti Umumiye Müdüriyetine gönderilen istihbarat raporlarına⁴⁸ göre gönüllü Ermeni toplamaya çalışan bazı kişiler hakkında bilgiler edinildiğini görüyoruz. Haklarında bilgilere ulaşılan Ermeniler şunlardır:

Dikran Pelenkiyan: Kahve fabrikası sahibi ve İcra Kurulunun başkanıdır. Tahsil görmemiştir. Sadece Ermenice ve biraz da Romence bilmektedir. Özel işlerini bırakır ve bütün gün dükkânları gezerek Rusların yanında Kafkasya'ya savaşmaya gidecek gönüllü Ermeni toplamaya çalışır. Hatta birçok Ermeni'yi kendi parasıyla yollamıştır⁴⁹.

Sarin Arakel: Rusya'ya gidecek gönüllü Ermenileri Kalas Rus Konsolosluğuna bildirerek, onların sorunsuz olarak gitmelerini sağlamak için ara sıra Kalas'a gitmektedir⁵⁰.

Karabet Zartanyan: Kendisi kunduracıdır. İcra Kurulunun ikinci başkanıdır. Amerika'ya birçok kez gitmiş ve Komitenin diğer üyeleri üzerinde etkisi vardır. Taşnak Komitesinin en önde gelen komitacıdır. Rusya'ya giden gönüllü Ermenilerin serbest olarak gitmelerini sağlamak için her hafta Kalas'a giderek buradaki Rus Konsolosluğundan vize almalarını sağlamaktadır⁵¹.

Ermeni komiteleri, Türkiye'den Rusya'ya veya Avrupa'nın değişik yerlerinden savaşmak için gönüllü olarak Kafkasya'ya giden Ermenilere yardım toplamak üzere faaliyetlerini sürdürmüştür. Yardım toplama işlerini Hınçak, Taşnak ve Ermeni Hayırlı Cemiyeti gerçekleştiriyordu. Yalnız ilk başta yardımları Taşnaklar yürütüyordu. Fakat görülen suüstimaller üzerine her cemiyetin kendisi para toplamaya başlamıştır. Ermenilerin çoğu Bogos Nubar Paşa'nın başında olduğu Ermeni Hayırlı Cemiyetine güveniyordu. Toplanılan yardımların yüzde 40'ı Bogos Nubar Paşa'ya, yüzde 25'i Taşnak Komitesine ve geri kalanı ise Hınçak ile Eçmiyazin'deki Katogikosa gönderiliyordu⁵². Hınçak Komitesi gönüllü Ermenilere cephede sağlık hizmeti vermesi için Salib-i Ahmer yani bir Kızılhaç teşkilatı kurmuş ve bu teşkilata 9 kadın ile 3 kız, hastabakıcı olarak kayıtlarını yaptırmıştır. Ayrıca gönüllü Ermenilerin elbise ve çamaşır ihtiyaçları Romanya'daki Ermeniler tarafından karşılanmaya çalışılıyordu. Rusya'ya Anadolu'dan göç eden Ermeniler sefalet içerisinde bulunuyordu. Ruslar, bunlara gerekli desteği sağlamıyordu. Bu nedenle Bogos Nubar Paşa, Ermeni cemiyetlerine bir mektup yazarak, yardım toplanılmasını istemiştir. Bunun üzerine beş gün içerisinde 7.000 Ley Romanya'da toplandı. Sonuçta yardım tutarı 12.657 Leye ulaştı ve bu para hemen Paris'te bulunan Bogos Nubar Paşa'ya gönderilmiştir⁵³.

⁴⁸ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr 25/13, Lef 1.

⁴⁹ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13, Lef 6.

⁵⁰ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13 Lef 6.

⁵¹ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13 Lef 8.

⁵² BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13, Lef 8.

⁵³ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13, Lef 5.

2. Casusluk Faaliyetleri

Ermeniler, Rusların yanında gönüllü olarak savaşmalarının yanı sıra İtilaf Devletleri için casusluk faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bükreş'te olup Ruslar adına casusluk faaliyetlerinde bulunan bazı Ermeniler Osmanlı Sefareti tarafından belirlenmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır⁵⁴:

- Bükreş'teki bir gazetenin muhabiri Liparit Nazaryan,
- Ruslar tarafından Bükreş'e gönderilen Jan Balzaryan,
- Görünürde sanatkâr olup, aslında Osmanlı Devleti ve Almanya aleyhinde faaliyetlerde bulunan Taşnaksutyun Komitesine mensup Ermeni ihtilalci Jarmak,
- Bükreş'te meşhur pastacı Derbederyan,
- İstanbul'da arabacı olup, Bükreş'te yaşayan Agopyan,
- Rus sarayında mızıkacı olup, Bükreş'te oturan İvanof,
- Osmanlı Devleti'nin Bükreş Şehbenderliği eski kâtibi Aris Lazar⁵⁵,
- Rus hafiyesi Vantura.

Osmanlı yetkilileri, Ermeni muhbirlerinden de yararlanmak⁵⁶ yoluyla, casusluk faaliyetleri içerisinde olduğu tespit edilen veya devletin aleyhinde çalışan Ermeniler hakkında ayrıntılı bilgiler elde etmeye çalışmıştır. Örneğin Ohans Hevagyany adlı kişi araştırılmış ve onun hakkında birtakım bilgilere ulaşılmıştır. Bu kişi, 1871 yılında Trabzon'da doğmuştur. Tahsilini Trabzon'da yapmış, savaştan önce Londra'ya gitmiş, burada şark halılarıyla ilgili işlerle uğraşmış, buradan da Mısır'a giderek Bogos Nubar Paşa ile görüşmüş ve tekrar Avrupa'ya dönerek faaliyetlerini yürütmüştür. Bu kişi 30-32 yaşları arasında orta boylu, siyah saçlı, bıyıkları İngilizlerinki gibi olup, esmer renkli ve kara gözlüydü. Osmanlı yetkililerince akıllı bir adam olarak görülmüştür. Fransızca, İngilizce, Almanca ve Türkçeyi çok iyi bilen Hevagyany, savaş başladığında Sofya'da yer alıyordu. Daha sonra buradan Bükreş'e geçmiştir⁵⁷.

⁵⁴ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 12; ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 12-3; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, II, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları Ankara 2005, s. 17-18.

⁵⁵ Bu kişi "*Almanların Türkiye'yi İstilas*" adıyla bir kitap yazmıştır. Bkz.: ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 16. Ayrıca Hariciye Nezaretinden Başkumandanlık Vekâletine gönderilen 30 Temmuz 1916 tarihli yazıda; yalnız Aris Lazar isminde birinin 14 Eylül 1910 tarihinden itibaren Bükreş Şehbenderliğinde kâtiplik yapmaya başladığı ve suistimallerden dolayı 19 Mart 1915'te görevinden azledildiği belirtiliyordu. Bkz.: ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 12; ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 16-10.

⁵⁶ Örneğin Bükreş Sefareti Ataşemiliterliğinden İstanbul'daki İstihbarat Şubesine gönderilen 13 Şubat 1916 tarihli yazıda, muhbirin ismi Zara Kapriliyan olduğu bildiriliyordu. Bkz.: ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 9-2.

⁵⁷ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 12; ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 12-3; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, II, s. 17.

Başka bir örnek olarak Ruslar adına çalışan Vantura verilebilir. Aslen İstanbullu olan Viktor Vantura savaş başladığında Rusya'ya gitmiştir. Daha sonra Romanya'ya geçip, burada Ermeni ihtilal komiteleriyle çalışmıştır. İlk önce Bükreş'e, daha sonra Köstence'ye yerleşmiştir. Babası İstanbul'da memurdu. İstanbul'da yaşayan emtia tüccarı Avram Kohen ile tütün tüccarı Elyas'ın Romanya'ya giderek Vantura ile sıkı münasebetlerde bulunmaları üzerine, İstanbul'a döndüklerinde bunlara Romanya'ya gitmelerinin nedeni sorulmuş ve sıkı bir soruşturmadan geçirilmiştir. Hatta Vantura bu kişilerle görüşürken dikkat çekmemek için ikametgâhını Köstence'ye almıştır⁵⁸. Köstence'de Gradinarof ve Georgevitch Verdian adlı Rus casuslarının Rusya'ya gitmeleri üzerine onların yerine İstanbul Rumlarından Dimitri Liyakapol ve Osmanlı vatandaşı Vantura ile sahte isimli Lokiadis casusluk faaliyetlerini yürütmüştür⁵⁹.

Ruslar adına casusluk yapanlardan biri de, Ermeni İhtilal Komitesinin her toplantısına katılan Aris Lazar'dı. Bundan başka Ermeni Taşnak Komitesi kâtibi olup aynı zamanda Rus Casus Teşkilatı adına kuryelik yapan Agop Küçükyan, Bulgaristan'a giderek Bulgar Hükümetinin⁶⁰ müttefikleriyle yaptığı görüşmeleri veya pazarlıkları öğrenmeye çalışmıştır. Kendisi Taşnak Komitesinin en çalışkan üyesi olduğu gibi ayrıca Komitenin altı icra üyesinden birisiydi. Rusya'ya giden gönüllü Ermenilerin pasaportlarını düzenliyordu⁶¹.

Osmanlı Devleti'ne çalışan bir muhbirin ifadesine göre önceden Kalas Osmanlı Başşehbenderliğinde çalışmış olup, Osmanlı Meclisinde Ayan olan Azaryan Efendi, İttihad Terakki Cemiyetinin aleyhinde faaliyet gösterenlerle birlikte çalışmaktaydı. Azaryan Efendi'nin Ruslar ve İtilaf Devletleri adına faaliyetlerde bulunma olasılığı yüksekti. Ayrıca eski Ayan üyesi bugün Ermeni Gönüllüleri Komite Başkanı Arişgaro Pastırmacıyan'ın da yakın arkadaşındı. Muhbir tarafından verilen bu bilgiler Bükreş Hınçak Komitesi Başkanı Dolapyan'dan alınmıştı. Azaryan Efendi'den başka eski nazır Noradonkiyan Efendi'nin yeğeni Hrand Noradonkiyan da Rusları destekliyordu⁶².

Yine yazışmalardan anlaşıldığına göre zahire ticarethanesinde memurluk yapan Mansilyan ve tüccar Leon Nabliyan, Osmanlı Devleti'nden düşman ülkelere iltica etmiş olan birkaç İstanbullu Ermeni'yle münasebette bulunarak, onların Türkiye ile haberleşmesini sağlıyordu. Osmanlı yetkililerine göre aşağıda isimleri verilecek olanların akrabaları casusluk faaliyetlerinde bulunabilirdi. Bu

⁵⁸ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 15; ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 15-1.

⁵⁹ BOA, DH. EUM. 5. şb., nr. 28/1.

⁶⁰ Bulgaristan, 12 Ekim 1915 tarihinde Sırbistan'a savaş ilan ederek Birinci Dünya Savaşı'na girmiştir. Bkz.: Armaoğlu, 20. *Yüzyıl*, s. 119.

⁶¹ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 16-1; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, II, s. 21.

⁶² BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13, Lef 2.

doğrultuda Osmanlı Başkumandanlığı Vekâleti 2. şubesi, 14 Nisan 1916 tarihli yazı ile Polis Müdüriyetini uyarmıştır. Hepsi Komite üyesi olan kişilerin isimleri şunlardır: İngiltere’de olan S. Sarkesyan, Paris’te Mıgırdıç Kadetyan, Glaskon’da Şork Bonciya Kimbiyan, Kişinef’de Nişanyan Gidikyan, Kars’ta Nişan Karikoryan⁶³. Osmanlı yetkililerini bu şekilde davranmasına neden olan gelişmeler yaşanmıştır. Bükreş’te Ermeni ihtilal komiteleri bünyesinde faaliyet gösteren Ermenilerin akrabaları da Osmanlı Devleti’nde aynı hizmette bulunmuştur. Örneğin Bükreş Hınçak Komitesi Başkanı Dolabyan’ın öğretmen yeğeni Misak Dolabyan, İzmir’deki Ermeni çetelerinin başkanıydı⁶⁴. 28 Temmuz 1916 tarihinde elde edilen istihbarat raporlarına⁶⁵ göre şu kişiler casusluk faaliyetlerinde bulunuyordu:

Tekfur Magaşyan: Ermeni Casus Teşkilatının kuryesidir. Taşnak Komitesinin haberleşme ve evraklarını Agop Küçükyan ile birlikte düzenlemektedir⁶⁶.

Karabet Bodigyan: İcra Kurulunun Dikran Pelenkiyan’dan sonra en çalışkan ismidir. Osmanlı tebaasındandır. Taşnak üyelerinin her ay verdikleri vergileri toplamaktadır. Bazen Ermeni Casusluk Teşkilatının topladığı bilgileri Ruslarla paylaşmaktadır⁶⁷.

Agop Küçükyan: İcra Kurulunun Kâtibidir. Rusya ve Fransa adına çalışan Ermeni Casus Teşkilatında kuryelik yapmaktadır⁶⁸.

Ruslara casusluk faaliyetlerinde bulunduğu tespit edilen ve Bulgaristan’dan gönderilen Doktor Cermak⁶⁹, Bükreş’e geçmiştir. Burada da Ruslara casusluk hizmetlerine devam etmiş ve karşılığında Rus Sefaretinden paralar almıştır⁷⁰. Taşnak Komitesi’nin toplantıları yukarıda belirtilen Magaşyan, Agop Küçükyan ve bazen Doktor Cermak’ın evinde yapıyordu⁷¹. Ayrıca Ermeni Komite üyeleri

⁶³ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 13.

⁶⁴ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 19. Başka yazışmalarda Bükreş’teki Hınçak Komitesi Başkanı’nın erkek kardeşi olduğu belirtilmektedir. Bkz.: ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 19-2; ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 19-3.

⁶⁵ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13, Lef 1.

⁶⁶ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13, Lef 8.

⁶⁷ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13 Lef 6.

⁶⁸ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13 Lef 8.

⁶⁹ Taşnak Cemiyetinin en önde gelenlerinden biri olan Cermak, Rusya ve Ermenistan’da bulunan Ermeniler ve güya Türklerin vahşetine uğrayan Ermeniler hakkında Köstence’de konferans vermiştir. Bkz.: BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13, Lef 7. Ermeni komitelerinin faaliyetlerini yoğun olarak sürdürdüğü ülkelerden birisi de Bulgaristan olmuştur. Ermeni komitelerinin Birinci Dünya Savaşı sırasında Bulgaristan’daki faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi için Bkz.: Yıldırım, *Bulgaristan’daki Ermeni Komiteleri*, s. 143-182.

⁷⁰ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 16-1; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, II, s. 21.

⁷¹ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13, Lef 8.

Anadolu'da da casusluk faaliyetlerini yürütmeye çalışıyorlardı. Örneğin, 28 Mart 1917 tarihinde öğleden önce saat 11.10'da Haydarpaşa'dan Eskişehir'e hareket eden 1.072 numaralı posta treni Bilecik'e vardığında, askerlere ayrılmış olan 40 kişilik vagona yakalanan ve kendisinin Konya Ereğlisi'nden olduğunu söyleyen Marad veled-i Yoaki ismindeki Ermeni, asker olduğuna dair evrak veremediğinden ve bilet gösteremediğinden Bozüyük'teki askeri görevlilerce yakalanmış, buradan da Eskişehir'e sevk edilmiştir. Marad'ın Ermeni Komite üyesi olmasından şüphelenilmiştir. Şayet kendisi bu şüpheyi ortadan kaldırırsa serbest bırakılacaktı⁷². Yapılan inceleme sonucunda Marad'ın Komite üyesi olduğu anlaşılmış, soruşturma için İstanbul'a gönderilmiş ancak, tren Haydarpaşa İstasyonu'na geldiğinde firar etmiştir⁷³.

Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderilen 5 Temmuz 1916 tarihli yazıda; Agop Martin ve Mardiros Karabet adlı şahısların casusluk faaliyetlerinde bulunabileceğinden Bükreş'e ne zaman gittikleri, nereli oldukları, aileleri hakkında bilgiler alınmasını ve döndükleri zaman haklarında soruşturma yapılması isteniyordu⁷⁴.

Bükreş'teki bir fotoğrafçı kendisine fotoğraf çektiren Ermenilerin resimlerini 500 Ley karşılığında vereceğini Bükreş'teki Sefarete bildirmiştir⁷⁵. Bu, Osmanlı yetkililerince önemli bir durumdu. Böylece casusluk faaliyetlerinde bulunan kişiler tanınmış olacak ve takipleri kolaylaşacaktı. Sonuçta bu fotoğraflar Alman Şehbenderliği tarafından satın alınarak Berlin'e, buradan da bir kopyası İstanbul'a gönderilmiştir⁷⁶.

Ruslar casusluk faaliyetlerinde sadece Ermenileri kullanmıyordu. Para karşılığında bazı Türklerden de faydalanmışlardı. Bunlardan biri Köstence'de oturan Mustafa Hacı Ağa'dır. Özellikle Türkler vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne askeri bilgiler elde etmeye çalışmıştır⁷⁷.

Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleri Romanya'da faaliyet yürütürken aynı zamanda birbirleriyle çekişme içerisinde olmuşlardır. Hınçak Komitesi'nin propaganda amaçlı bir gazete çıkarması üzerine Taşnak Cemiyeti de nüfuzlarını devam ettirmek ve Hınçaklar ile rekabet edebilmek için bir gazete yayınlamaya karar vermişlerdir. Bunun için Köstence'de para toplamaya başlamışlar ve üç gün içerisinde toplanan miktar 3.200 Leyi bulmuştur⁷⁸.

⁷² ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 26; ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 26-1.

⁷³ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 26-2.

⁷⁴ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 24/3, Lef 1.

⁷⁵ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 1; ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 9; ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 9-4.

⁷⁶ ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, Fih. 12-2; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, II, s. 17.

⁷⁷ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 19/6, Lef 2.

⁷⁸ BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 25/13, Lef 7.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri'nin yanında savaşa girmesi, komitacı Ermenilerin çok istediği bir durumdu. Böylece yıllardır bekledikleri Anadolu'da bağımsız bir devlet kurma hedefinin gerçekleşme zamanının geldiğini düşünüyorlardı. Ancak Ermeni komiteleri bunun büyük devletlerin desteği ile olacağını da farkında idiler. Çünkü Anadolu'da Rusların, İngilizlerin ve Fransızların çıkarları vardı ve onların isteği olmadan burada bir devletin kurulması olanaksızdı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin İttifak grubunun yanında yer alması Ermeni komitelerinin çıkarına olmuştu. Böylece Ermeniler de karşı tarafı seçerek, onlarla beraber özellikle Rusya'nın yanında gönüllü olarak savaşmışlardır. Öyle ki asker sayısı yüzbinleri geçecek şekilde hiç de azımsanmayacak kadardır. Bu anlamda gönüllü olarak Rusların yanında savaşacak Ermenilerin Rusya'ya gitmelerinde önemli bir işlev görmüştür. Ermeni komiteleri, Romanya'da şubeler açarak ve bunlar vasıtasıyla casusluk faaliyetlerinde bulunarak İttifak Devletleri ile ilgili bilgi ve belgeleri İtilaf Devletlerine ulaştırarak yardımcı olmuşlardır. Ayrıca Hinçak ve Taşnaksutyun komiteleri bu şubeler aracılığıyla, içerisinde Osmanlı Ermenilerinin de yer aldığı Ermeni gruplarının gönüllü olarak Rusya'nın yanında ve bilhassa Kafkasya'da savaşmaları ya da buradaki çetelere katılmaları için teşvik etmişlerdir. Bundan yararlanmak isteyen Rus konsoloslukları da boş durmamış, pasaportlar düzenleyerek ve vapurlar tahsis ederek gönüllü Ermenilerin Rusya taraflarına gitmelerine yardımcı olmuşlardır. Hatta sefer masrafları için hem konsolosluk hem de Ermeni komiteleri para yardımında bulunmuştur. Bu yardımlar gönüllü olarak giden Ermeni ailelerini de kapsamıştır.

Osmanlı Devleti, Ermenilerin Romanya'daki casusluk faaliyetlerinden veya Ruslar adına savaşmak için gönüllü olarak yazılmalarından buradaki Sefareti vasıtasıyla haberdar olmuştur. Sefaret, casusluk yapanların kimliklerini belirlemiş, onlara karşı dikkatli olunması gerektiğini belirtmişti. Ayrıca casusluk yaptıkları belirlenen kişilerin Osmanlı Devleti'ndeki akrabaları da yakından takip edilmiştir. Romanya'daki konsolosluklar aracılığıyla gönüllü olarak yazılan Osmanlı tebaasına mensup Ermenilerin kimler olduğu hususunda araştırma yapılmak istenmişse de pek de başarı sağlandığını söyleyemeyiz. Sadece gönüllü yazılmaları teşvik eden elebaşları denebilecek bazı kişiler tespit edilmiştir. Bu konuda Rus konsoloslarının izlediği yolun etkili olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Osmanlı Konsolosunun da ifade ettiği üzere Rusya'ya pasaportsuz girilemezken, gönüllü Ermenilere pasaport sağlandığı gibi herhangi bir kayıt yaptırmadan Romanya'dan çıkış yapmaları da sağlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin kimlik tespiti yapması zorlaşmıştır.

Kaynakça

1- Arşiv Kaynakları

2- Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri**

aa- Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)

Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)

ab- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 2. Şube Belgeleri (DH.EUM.2.şb.)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 5. Şube Belgeleri (DH.EUM.5.şb.)

Hariciye Nezareti Tasnifi Siyasî Kısım Evrakı (HR.SYS.)

b- Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, I, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, II, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

DİLÂN Hasan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, V, TTK Yayınları, Ankara 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), III, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları Nu: 80, Ankara 2006.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâm (1878-1920), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları Nu: 91, Ankara 2007.

2- Kitap ve Makaleler

AKÇORA, Ergünöz, “Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri”, *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, 38, (2001), s. 751-761.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

-----, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, Alkım Yayınevi, Ankara (Basım Yılı Yok).

AYDIN, Mithat, “Ermeni Komitacılığının Romanya Boyutu (1886-1916)”, *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı III*, 62, (2014), s. 1809-1820.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra), Haz. Ahmet Tetik ve Diğerleri, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.

** Arşiv belge numaraları metinde verilmiştir.

- ÇARKCIYAN, Rahip G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Türkler ve Ermeniler”, *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı I*, 60, (2014), s. 25-73.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005
- KILIÇ, Musa, “Osmanlı Hâriyecisi’nin Ermeni Elçi ve Maslahatgüzarları”, *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı I*, 60, (2014), s. 687-696.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih [1789-2010]*, Der Yayınları: 391, İstanbul 2010.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, , Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- YILDIRIM, Bülent, *Bulgaristan’daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Ek I. Romanya'daki Komite üyeleri hakkında. Bkz. ATASE, BDH, Kls. 310, Dos. 1260, ih. 13.

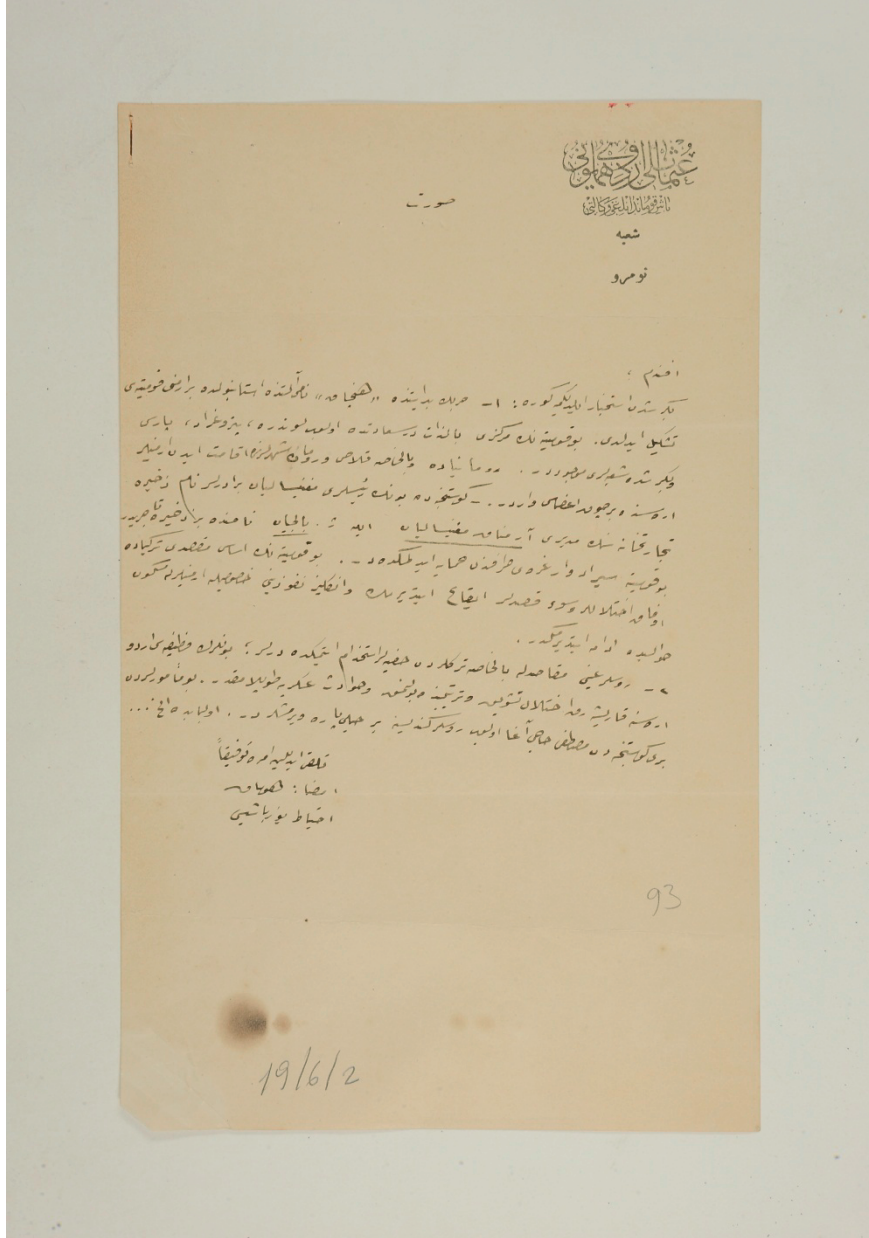
اوراق اوطنك نومروسى	ع ٢٤١١٨	عثمانلى اردوى همايونى باش قومانداننى وكالتى	ميشك امضاسى	بج
شعبه لك نومروسى	٢٤١١٨	شعبه	تاريخ تيبضى	٢٤/١١
مسودتنك امضاسى	٢٤١١٨	بوليس بريس عى	ميشه قوبلان نومرو	
تاريخ نسودى	٢٤١١٨		مقابله چيك امضاسى	
قلم اوطنك نومروسى	٢٤١١٨		مقابله تاريخى	

بوسجودنه بيلدير بوسجودنه
 سانسال لايحه نام بيوك زفره نماغانه نسي مئدراننده ديجر ديمل لايحه
 بيلدير؛ زيكونده دشمه مائده القبا امشير تا به چه استوللان ايرنى
 ايرنى سانسالده بيلگنده رايونك زيكونده ايرنى توشه ائنگله در
 برادونك استولله هياكله ايره بيلدجه ان باره هياكله
 احمد سنان اسدق بوسجودنه
 س. س. سانسالده ايرنى ائنگله
 سفيدجى ناره سايانه پارسه
 سورجه بوجيا لايحه غنوسقون
 سانسالده لايحه كيننده
 سانسالده لايحه قاصده
 استخامى رقومندك كافوسى طاستا قيسمدايا جهمي نيس قوسجودنه نندرس
 عى

A	١-٢
D	٨٥٢
F	١٣

بوسجودنه لايحه
 س. س. سانسالده ائنگله
 سفيدجى ناره سايانه پارسه
 سورجه بوجيا لايحه غنوسقون
 سانسالده لايحه قاصده

Ek II. Romanya'daki Hınçak Komitesi üyeleri ve casusluk faaliyetleri hakkında.
Bkz. BOA, DH. EUM. 2. şb., nr. 19/6, Lef 2.

Güvenlik Kaygılarının İdari Modernleşmeye Etkisi: Taşlıca'nın İdari Dönüşümü (1851-1912)

Impact to the Administrative Modernization of Security Concerns: Administrative Conversion of Pljevlja (1851-1912)

Murat Tuğluca*

Özet

19. yüzyılda Balkanlarda baş gösteren milliyetçilik akımının tesiriyle yaşanmakta olan ayrılıkçılık hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki en önemli meselelerinden olmuştur. Osmanlılar ayrılıkçılığa karşı çeşitli yöntemlerle mücadele vermişlerdir. Bunlardan birisi de taşrada idari düzenlemelere gidilmesidir. İdari birimlere yönelik düzenlemeler, çeşitli saiklere göre gerçekleştirilir. Sınır idari birimleri söz konusu olduğunda ise güvenlik, birinci saik olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Balkan coğrafyasının etnik ve dinsel yapısı söz konusu olduğunda güvenliğin sağlanması için etkin bir mücadelenin her alanda verilmesi gerekiyordu. Buna komşu devletlerin sınır topraklarındaki emelleri eklendiğinde tehdidin hem içten hem de dıştan geldiği tahmin edilebilir. Bu itibarla Balkanlardaki taşra idarelerine yönelik düzenlemelerde, Osmanlı merkezinin güvenlik yönetiminin önemli ölçüde etki ettiği düşünülmektedir. Taşlıca bu tür duruma tipik bir örnektir. Şehir, coğrafi ve stratejik konumu münasebetiyle 19. yüzyılda birçok idari düzenlemeyle karşılaşmıştır. Düzenlemelerin hepsinde de güvenlik birinci dereceden etkili olmuştur. Çalışmada; Taşlıca'nın hem iç tehdit hem de dış tehdit unsurlarına karşı etkin bir mücadele vermek maksadıyla geçirdiği idari düzenlemeler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Taşlıca, İdari Modernleşme, Güvenlik Yönetimi, Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar.

Abstract

Separatism movements appearing with the help of nationalism movements arisen in 19th century became one of the most important issues of the Ottoman Empire in the last period of the state. Ottomans campaigned against separatism with several methods. One of them was

---

* Yrd. Doç. Dr., Abi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
E-mail: mtugluca@abievran.edu.tr

provincial administrative regulations. Regulations which were directed to administrative units were conducted according to several motives. When border administrative units are in subject, security becomes the first motive. Especially, when ethnicity and religion of Balkans are considered, it was required to perform an effective campaign in every area in order to provide security. When desires of neighbor countries in border lands accompany with this problem, it can be predicted that the danger appears from both domestic and foreign sides. In this respect, regulations directed to provincial administrations in Balkans was shaped in the fragment of central security management of the Ottoman Empire. Pljevlja is a typical example of such cases. This province was exposed to several administrative regulation in the 19th century due to its geographical and strategic location. Security was effective reason in the first rank in all these regulations. In the study, administrative regulations of Pljevlja, which was conducted in order to make an effective campaign against both domestic and foreign threats, is emphasized.

Keywords: Pljevlja, Administrative Modernism, Security Management, Ottoman Empire, Balkans.

Giriş

Bugün Karadağ sınırları içerisinde Pljevlja adıyla yer alan Taşlıca, ülkenin kuzeyinde dağlık bir coğrafyada bulunmaktadır.¹ Şehir, 1465 yılından 1912 yılına kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Yüzyıllar boyunca Osmanlı egemenliği altında kalan Taşlıca, camileriyle ve birçok tarihi yapıyla bugün hala Osmanlı'dan izler taşımaktadır.² Bu çalışmada, Taşlıca'nın yakınçağ tarihine bir giriş mahiyetinde şehrin Tanzimat sonrası Osmanlı yönetiminde geçirdiği idari düzenlemeler incelenecektir.³ Bunu yaparken Taşlıca'nın geçirdiği idari modernleşmenin güvenlik kaygısıyla olan bağını ortaya koymak, çalışmanın temel amacı olarak belirlenmiştir. Osmanlı tarihi boyunca gerçekleştirilen idari düzenlemelerin gerekçelerinin coğrafi, ekonomik, idari, mali, askeri vb. saiklere dayandığı bilinmektedir. Tek bir sebebe dayalı idari düzenleme elbette düşünülemezse de incelenen Taşlıca vakasında diğer sebeplerden daha ön planda tutulmanın güvenlik kaygısı olduğu gözlenmiştir. Bunda Taşlıca'nın coğrafi-stratejik konumu, sınırda bulunması ve ayrıca etnik ve dini yapısının belirleyici etkisi olmuştur. Gerçekten de Taşlıca'nın coğrafi ve dolayısıyla

¹ Bkz. Harita 1: Karadağ Fiziki Haritası

² Taşlıca'daki camiler için bkz. Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica 2001, s. 257-279. Taşlıca'daki Osmanlı izlerinden kesitler için bkz. Resim 1, 2 ve 3.

³ Taşlıca'nın bu dönem idari tarihini inceleyen Türkçe, İngilizce, Sırpça yahut Karadağca monografik bir çalışma bulunmamaktadır. *Istorija Pljevalja* adlı eserde dönemle ilgili şu iki çalışmaya bakılabilir. Ema Miljković, "Pljevaljsko društvo—preobražaj srpskog trga u osmansku kasabu", *Istorija Pljevalja*, Pljevlja 2009, s. 89-131; Slavenko Terzić, "Pljevlja na putu u novo doba (1804-1913)", *Istorija Pljevalja*, Pljevlja 2009, s. 175-277. Bu bilgiyi veren Prof. Dr. Ema Miljković'e müteşekkirim.

stratejik konumu, bu çalışmada ele alınacak idari düzenlemelerin (yükselmelerin) önemini ve gereğini ortaya koymaktadır. Zira Taşlıca, önemli bir yol kavşak konumundaydı: Kotor ve Risna'dan başlayıp Grahovo, Niksiç, Krnova, Şavnik, Yezero ve Tara üzerinden Taşlıca'ya kadar uzanan kuzey yolu ile Trebinje ve Bileçe üzerinden Dubrovnik'e kadar giden yol Taşlıca'ya hayat vermektedir. Bu, Taşlıca'yı hem ekonomik hem de idarî açıdan önemli bir merkez haline getirmiştir.⁴ Taşlıca ve hinterlandının Sırbistan ve Karadağ arasında bir koridor halinde bulunması stratejik önemini artırırken; 1878 Berlin Antlaşmasıyla Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı işgal etmesiyle fiilen Taşlıca'nın Avusturya ile sınırı oluşturur hale gelişi, stratejik önemini bir kat daha artırmıştır. Şehir Osmanlı Devleti açısından Karadağ ve Sırbistan'ın arasından Bosna'ya açılan bir koridor olduğu gibi aşağıda görüleceği üzere Avusturya açısından da Selanik üzerinden Akdeniz'e açılan yegâne koridor konumundaydı.

Taşlıca'nın Osmanlı egemenliğindeki son yüzyılı, İmparatorluğun dağılma sürecindeki en zor yıllarıdır. Döneme kısa bir göz atmak gerekirse daha gerilere gitmeden süreci II. Mahmud ile başlatabiliriz. Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinde önemli adımların atıldığı II. Mahmud dönemi, yönetimde merkezileşme adına önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Devleti içte ve dışta uğraştıran birçok büyük mesele, reformları hızlandırmayı gerektiriyordu. Meselelerin başında Balkanlarda başlayan ayrılıkçı hareketler ile Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'ı Osmanlı'dan koparma mücadelesi gelir. İki kriz, reformların çok daha süratle ve radikal bir şekilde yürütülmesini gerektirmiştir. Bu sebeple 1839'da Tanzimat Fermanı ilan edilmiş, devlet idaresi, askerlik, vergi ve toplumsal meselelerde önemli düzenlemeler vaat edilmiştir. 1856 Islahat Fermanı ise özellikle gayrimüslim nüfusa yönelik iyileştirmeleri ön plana çıkartmakta idi.⁵

Merkeziyetçiliği temel alan reformlar, kuşkusuz taşra idaresini de kapsamıştır. Zira 19. yüzyılda İmparatorluğun gündemini meşgul eden meselelerin başında Osmanlı topraklarının milliyetçilik akımının etkisiyle özellikle Balkanlardaki erimesi gelir. Bu coğrafyadaki gayrimüslim unsurlar, Osmanlı'dan ayrılıp bağımsızlık elde etmek için mücadele etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu ayrılıkçılara karşı çeşitli şekillerde mücadele vermiştir. Bunlar; isyanlarda askeri tedbirler olabileceği gibi Osmanlılık gibi fikri mücadeleler şeklinde de vukua gelmiştir. Mücadelenin önemli bir ayağını idari modernleşme teşkil etmektedir. Bu bağlamda Osmanlı klasik taşra idaresinden vazgeçilerek çeşitli düzenlemelere gidilmiş, ancak mevzubahis düzenlemeler bir gecede yapılarak hemen tüm İmparatorluk sathına yayılmamıştır. Düzenlemeler,

⁴ Abidin Temizer, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 2013, s. 34.

⁵ Bu dönem için şu çalışmalara bakılabilir: İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 1997; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V-VI, TTK, Ankara 1995.

zamana yayıldığı gibi pilot bölge uygulamaları ve deneme yanılma gibi yöntemlerle geliştirilmiştir. Süreç içerisinde milliyetçilik akımına kapılmış gayrimüslim unsurların taşra yönetimlerine dâhil edilmesi önemli görülmüştür. Bu yolla ayrılıkçı fikirlerin filizlenmesine ve palazlanmasına olanak sağlayan taşradaki kötü yönetime son verileceği düşünülmüştür. Böylelikle Balkanlarda yaşanan ayrılma eğilimlerine bir reçete olarak taşra idaresini yeniden düzenleyen 1864 Vilayet Nizamnamesi hazırlanmıştır. Nizamname, 19. yüzyıldaki idari düzenlemeler içerisinde önemli bir merhaleyi ifade etmektedir. Sistemin oturması, yaygınlaşması zaman almıştır. Önce Tuna vilayetinde denenen ve başarılı sonuçlar elde edilen yeni sistemle önemli bir adım atılmıştır. Daha sonra aynı nizamnamenin 1865'te Bosna'ya uyarlanmasıyla Tanzimat'ın vaat ettiği idari hususlar bu bölgede de hayata geçirilmeye başlanmıştır.⁶ Bosna eyaleti dâhilindeki Taşlıca da bu düzenlemelerden nasibini elbette almıştır.

1876'da İkinci Meşrutiyet'in ilanı ve akabinde yaşanan 93 Harbi ile 1878 Berlin Antlaşması sonucu Balkanlardaki dengeler derinden sarsılmıştır. Antlaşmayla daha önce yarı bağımsız veya tam bağımlı olan bazı Balkan ulusları bağımsız veya yarı bağımsız hale gelmiştir. Bu süreçte Taşlıca'yı ilgilendiren en önemli husus Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i işgal etmesi olmuştur. Mezkûr antlaşma ile Balkanlarda yaklaşık 30 yıl bir barış dönemi yaşanmıştır. Bunun yaşanmasında II. Abdülhamid'in siyasetinin rolü oldukça büyüktür. Onun tahttan inmesini takip eden siyasi olaylar, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından resmen ilhakı ve Bulgaristan'ın bağımsızlığıyla sonuçlanmasının yanında Balkanlarda büyük bir hezimete sebep olacak Balkan Harplerinin (1912-1913) yaşanmasına da sebep olmuştur.⁷ Bu savaşların ilkiyle Taşlıca'daki Osmanlı egemenliği son bulmuştur.

Çalışmada belirlenen amaçlar doğrultusunda aşağıda evvela Taşlıca'nın Tanzimat öncesi durumuna kısa bir bakış atılacaktır. Daha sonraki bölümlerde Taşlıca'nın idari açıdan geçirdiği merhaleler birer ana başlık altında ele alınacaktır. Buna göre; öncelikle Taşlıca'nın müdürlükle idare edilışinden, akabinde kaymakamlık idaresinden ve son olarak da mutasarrıflık statüsüne erişmesinden bahsedilecektir. Elbette tüm bu süreçlerde yaşanan güvenlik endekslı önemli hadiseler ile idari düzenlemeler arasındaki bağa vurgu yapılarak değerlendirilmelerde bulunulacaktır.

⁶ Bu dönem taşra idaresindeki düzenlemeler için şu çalışmalara bakılabilir: İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I-II, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997; Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, TTK, Ankara 2010. Abdülhamid devri taşra idaresi için bkz. Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.

⁷ II. Abdülhamid devri çalışmaları için bkz. Seyfullah Arpacı, "Sultan II. Abdülhamid Bibliyografyası", *Devr-i Hamid*, V, İstanbul 2012, s. 341-402.

A. Tanzimat Düzenlemelerine Kadar Taşlıca

Taşlıca'nın tespit edilebilen en eski ismi Pljevlja'dır. Slav kökenli Pljevlja ismi ilk defa 1339 yılı kayıtlarında görülmektedir. Şehrin ismi Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Taşlıca olarak değiştirilmiştir.⁸ Evliya Çelebi, "Müzeyyen Taşlıca" olarak ifade ettiği şehre bu ismin verilmesini, şehrin etrafında billur gibi beyaz taşlı dağların bulunmasına bağlamaktadır.⁹ Taşlıca, ilk olarak 1383 yılında I. Murad zamanında Timurtaş'ın Bosna fetihleri esnasında Osmanlılar tarafından ele geçirilmiştir. Ancak daha sonraki zamanlarda Bosna kralları tarafından geri alınmıştır.¹⁰ Şehir, Fatih döneminde yapılan Bosna ve Hersek fetihleriyle 1465'te tekrar Osmanlı egemenliğine girmiştir.¹¹ Bosna'nın fethi tamamlandıktan sonra altı vilayetten oluşan Bosna sancağı teşkil edilmiştir. Taşlıca, bu vilayetlerden Hersek dâhilinde, "nefs-i bazar-ı Plyevlya nam-ı diğer Taşlıca" şeklinde idari olarak yerini almıştır.¹² Evliya Çelebi'ye göre Taşlıca, Hersek sancağının ortasında olduğu gerekçesiyle sancak merkezi haline gelmiştir.¹³

1661 yılında Taşlıca'da beşi Müslüman beşi gayrimüslimlerden oluşan 10 mahalle bulunmaktaydı. Ayrıca bu dönemde Taşlıca'da 10 cami, iki medrese, üç mektep, iki tekke, bir imaret, bir hamam, üç han, 700 ev, 200 dükkân, bir tabakhane ve çok sayıda değirmen vardı. Hersek'in Paşa Sancağı olması itibarıyla Taşlıca, Hersek valisine ev sahipliği yapmaktaydı. Sancak; 24 zeamet sahibi, 224 tımar sahibi, alaybeyi, çeribaşı, yüzbaşı ve bunların cebelüleriyle 3.000 asker çıkartma kapasitesine sahiptir. Evliya Çelebi'nin deyimi ile bunlar "güzide" askerlerdir. Diğer resmi görevliler; kadı, müftü, nakibüleşraf, ayan, sipahi kethüdayeri, yeniçeri serdari, muhtesip ağası, şehir kethüdası, haraç ağası ile bâcdâr ağasıdır.¹⁴

⁸ Slobodan Şçepanoviç, "Kolaşın Müslümanlarının Kökenleri", *Muhacirlerin İzinde, Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Der. Hayri Kolaşinli, Ed. Mirze Mehmet Zorbay, Lotus Yayınları, Ankara 2004, s. 155-156.

⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, VI, YKY, İstanbul 2002, s. 250, 251.

¹⁰ Z. Gölen, *Bosna Hersek*, s. 39.

¹¹ S. Şçepanoviç, "Kolaşın Müslümanları", s. 156.

¹² Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM*, 18/2005, Ankara 2006, s. 251, 262. Bosna'nın ilk tahrir defterine göre, Bosna sancağında en büyük idari birimin "vilayet" olduğu görülmektedir. Vilayet tabirinin kullanımı daha çok Bosna'nın fetih öncesi idari dağılımı ile ilgilidir. Osmanlılar, fethettikleri bölgeleri kimden almışlarsa onun adıyla adlandırmakta ve bu kişinin hüküm sürdüğü bölgeyi vilayet tabiri ile belirtmektedirler. Burada geçen vilayet tabiri, sancağın bir alt birimi olarak kullanılmaktadır (H. Oruç, "Bosna Sancağı", s. 254). Buradaki vilayet tabiri, 19. yüzyılda 1864 Nizamnamesinde belirlendiği gibi taşradaki en büyük idari birimi ifade etmemektedir.

¹³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 251.

¹⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 251, 252.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgedeki Müslüman nüfusun oranı, Hristiyan nüfusa oranla artmıştır. 1570’de Müslüman nüfusun oranı % 64 iken, yüzyılın sonunda % 71,5’e yükselmiştir.¹⁵ Şehir, 19. yüzyıla kadar çoğunluğu Müslüman olan bir merkez olma özelliğini korumuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde bölgenin nüfusuna ilişkin veriler çoğu zaman farklılık arz etse de bu özelliğin devam ettiği ortadadır.¹⁶

Taşlıca, 1833 yılına kadar Hersek sancağının merkez kazası olma özelliğini korumuştur.¹⁷ Taşlıca kazası, bu özelliğini yitirene kadar sancağın idari, mali ve askeri sorumluları olan sancakbeyleri ve mütesellimlerin hükümet merkezi olmuştur.¹⁸ Ancak 1833 yılında Taşlıca, Hersek sancak merkezliğini kaybedip normal bir kaza statüsüne dönüşmesiyle bu özelliğini yitirmiştir.¹⁹

B. Taşlıca’nın Müdürlük Olarak İdaresi (1851-1860)

1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile İmparatorluğun modernleşme çabası ivme kazanmıştı. Ferman, İmparatorluk merkezinde ve taşrasında önemli

¹⁵ Mustafa Memiç, “Tarihsel Süreç İçinde Sancak’taki Müslüman Varlığı”, *Muhacirlerin İzinde, Boşnakların Trajik Göç Taribinden Kesitler*, Der. Hayri Kolaşinli, Ed. Mirze Mehmet Zorbay, Lotus Yayınları, Ankara 2004, s. 136.

¹⁶ Çeşitli çalışmalarda ve kaynaklarda Taşlıca’nın nüfusu, aşağıdaki şekillerde verilmiştir: 1878/79’da 3.250 Müslüman, 3.717 Hristiyan; 1882/83’te merkez kazada: 4.269 Müslüman, 3.263 Hristiyan; 1882/83’te sancağın tamamında: 8.450 Müslüman, 9.324 Hristiyan; 1881/82-93’te 20.555 Müslüman, 17.155 Hristiyan; 1893/94’te merkez kazada: 13.941 Müslüman, 7.137 Hristiyan; 1893/94’te sancağın tamamında: 20.550 Müslüman, 17.155 Hristiyan (Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti’nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 2002, s. 92, 94, 95, 97); 1879’da 12.080 Müslüman, 10.965 Hristiyan; 1882’de 6.269 Müslüman, 4.000 Hristiyan; 1909’da 12.000 Müslüman, 4.000 Hristiyan; 1910’da 28.857 Müslüman, 25.544 Hristiyan (A. Temizer, *Karadağ’ın Yapısı*, s. 80, 81); 1896-1897’de 22.668 Müslüman, 21.782 Gayrimüslim (*Kosova Vilayet Salnamesi*, 1314, s. 639); 1880’de 2.995 (Erkek) Müslüman, 2.593 (Erkek) Gayrimüslim; 1895’de 22.800 Müslüman, 21.715 Gayrimüslim; 1900’de 23.894 Müslüman, 21934 Gayrimüslim (*Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, Haz. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2007, s. 334, 336, 341); 1894’te “32080’i Müslim olmak üzere 39389 ahalisi vardır” (Ş. Sami, *Kâmûsu’l-Âlâm*, IV, Maarif-i Nezaret-i Celilesi, İstanbul 1311, s. 2987). Bu dönemde Osmanlı nüfus sayımlarıyla ilgili çalışmalarda verilen rakamlar ve tutarsızlıklar hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 84-90. Nüfus rakamlarındaki farklılıklarda 19. yüzyılda yaşanan göç hadiselerinin etkisi büyük olmalıdır. Özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus harbinin sebep olduğu yoğun göç hareketi, coğrafyanın nüfus dengesini bozmuştu (M. Ünlü, *Kosova Vilayeti*, s. 108). Bu durum nüfusun tam tespitini oldukça güçleştirmektedir. Bundan dolayı Taşlıca’nın nüfusuna dair tam bir rakam vermek mümkün olmamakla beraber incelenen dönemde genel itibarıyla Müslüman nüfusun Hristiyan nüfusa oranla bir üstünlüğe sahip olduğu söylenebilir.

¹⁷ S. Şçepanoviç, “Kolaşin Müslümanları”, s.156.

¹⁸ BOA, *HAT*. 51/2387/D, (Hicri 29/Z/1215- Miladi 13.05.1801); BOA, *HAT*. 1026/42766/I, (Hicri 03/Ş/1243- Miladi 19.02.1828).

¹⁹ A. Temizer, *Karadağ’ın Yapısı*, s. 33.

idari, askeri ve mali değişikliklere gidileceğinin sinyalini vermektedir. Temel meselelerin başında vergi vardı. Vergiler mali yapının sürekliliği açısından önemliydi. Bu itibarla Tanzimat'ın ilk uygulamaları vergi işlerini düzene sokma çabası olmuştur. Osmanlı merkezi yönetimi, bağımsız hareket eden valiler nedeniyle vergi gelirlerini toplayamamaktan rahatsızdı.²⁰ Bu yüzden Tanzimat'ın taşrada tesisi için valilerin yetkileri kısıtlanmak istenmiştir. Mali işlerin yürütülmesindeki yetkilerini kırmak maksadıyla valilerin mali yetkileri *muhassıl-ı emvâl* devredilmiş ve valiler yalnızca asayişten sorumlu hale getirilmişlerdi.²¹ İki yıllık başarısız bir uygulamanın ardından istenen sonuca ulaşılamadığı gerekçesiyle muhassıllık uygulaması 1842 yılında kaldırılmış ve tekrar iltizam usulüne dönmüştür.²² Ancak eyaletlerin mali işleri yine valilere verilmek istenmediğinden bu görev defterdarlara bırakılmıştır. Mevzubahis uygulamaya koşut olarak idari birimlerde de yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Taşra yönetimi, eski isimlere uygun bir şekilde sancak-kaza uygulamasıyla yürütülmüştür. Ancak 1840'tan 1842'ye kadar çalışan *muhassıl-ı emvâl*'in yerine kaymakam atandı ve kaza müdürlükleri tesis edildi.²³ Böylelikle klasik sistemden farklı olarak sancak yönetimi kaymakamlara, kaza yönetimi ise müdürlere verilmiş oldu.²⁴ 19. yüzyıl ortalarına kadar müdürlük, büro işlerinde kullanılan bir unvan iken²⁵ Tanzimat'ın getirdiği düzenleme ile müdürlük, mülkî bir unvan

²⁰ Nizam Önen ve Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim, İstanbul 2011, s. 123.

²¹ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 625. Ancak valilerin yetkilerini kısıtlama girişimi 1852 yılından itibaren askiya alınmıştır. Bu tarihten itibaren valiler tekrar güçlendirilmiştir. (N. Önen ve C. Reyhan, *Mülkten Ülkeye*, s. 142 vd.). Tanzimat'ın 1851 yılından itibaren uygulandığı Bosna'da valilerin güçlü zamanlarına isabet ettiğini ifade etmek gerekir. Ayrıca Çadircı, valilerin yetkilerinin kısıtlanması ve eyaletlerin yönetiminin tamamen meclislere devredilmesi suretiyle valilerin hükümet temsilcisi olarak olup biteni izleyen kimseler durumuna düşürülmelerini bu dönemde taşra yönetiminde yapılan idari düzenlemelerdeki başarısızlığın nedeni olarak görmüştür. Bkz.: Musa Çadircı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, TTK, Ankara 1985, s. 276.

²² Çadircı, "Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması", s. 260; İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması", s. 638, 639.

²³ Yücel Özkaya, "Tanzimat Öncesi Sosyal ve Kültürel Durum ve 1840-1850 Arasında Taşrada Tanzimatın Uygulanışı", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara 1991, s. 127; Musa Çadircı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)", *IX. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara 1988, s. 1155.

²⁴ M. Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 225.

²⁵ Müdürlük; idare, hazine ve kalem işlerine ait bir vazife veya makamı işgal eden kimselerin unvanı olarak kullanılmaktaydı. Osmanlı Devleti teşkilatında 19. yüzyıla kadar böyle bir vazife ve memuriyet unvanına rastlanmamakta, bu makamlar için idari kadrolarda zaim, nazır, muhassıl, mütesellim ve voyvoda; bürokrasi kadrolarında ise

haline dönüşmüştür. Müdürler böylelikle kazaların mali, idari ve askeri vazifelerini üstlenmişlerdir. Klasik dönemde kadı yönetimindeki kazalar, müdürlerin idaresine verilmek suretiyle kadılardan (dolayısıyla adli bir birimden) bağımsız idari bir birime dönüştürülmüştür.²⁶

Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü askeri, idari ve mali düzenlemeler, hemen uygulamaya konamamış, zamana yayılmıştır. İmparatorluğun etnik, dini ve coğrafi dokusu, düzenlemelerin hemen her yerde kabul görülüp uygulanmasına imkân tanımamaktaydı. Bu yüzden çeşitli eyaletlerden Tanzimat'a karşı direnç gösterilmiştir. Dirençlere rağmen Tanzimat uygulamaları yürürlüğe konulmaya çalışılmıştır.²⁷ Bosna'da da Tanzimat'a uzun müddet bir karşı duruş sergilenmiştir. Düzenlemelerin burada uygulanabilmesi için önemli bir mücadele verilmiştir. Bölgede tüm dirençlerin kırılmasından sonra yani ancak 1851 yılından itibaren Tanzimat Bosna'da uygulamaya konabilmiştir.²⁸ Bu münasebetle 1842 yılından itibaren yürürlükte olan müdürlük idaresini, Bosna eyaletinde bulunan Taşlıca'da ancak 1851'den itibaren görmeye başlıyoruz.²⁹ Bu haliyle Tanzimat düzenlemelerine uygun bir şekilde Taşlıca kazası, Bosna eyaletine bağlı Hersek sancağının bir müdürlüğü olmuştur.

Müdürler, *küçük meclisler* vasıtasıyla kazalarını yönetiyorlardı. En büyük sorumlulukları, vergilerin vaktinde toplanmasını sağlamaktı.³⁰ Bir diğer önemli

---

emin, reis, halife ve kâtip gibi muhtelif tabirler kullanılmakta idi (M. Tayyib Gökbilgin, "Müdür", *İA*, VIII, İstanbul 1979, s. 784).

²⁶ Musa Çadırcı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", *Belleten*, LIII/206 (1989), s. 237, 238; Önen ve Reyhan, *Mülkten Ülkeye*, s. 135; Sadık Fatih Torun, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Sancak Yönetimi (1839-1921)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 68, 69; M. Çadırcı, "Osmanlı Ülke Yönetimi", s. 1158.

²⁷ M. Çadırcı, "Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması", s. 257. Taşrada Tanzimat'a karşı genel itibarıyla gösterilen tepkiler ve Tanzimat uygulamasının geç başladığı eyaletler için bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten*, LII/203 (1988), s. 611-620; Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık, Hükümet Sancakları ve diğer sancaklarda uygulaması için bkz. Ömer Toraman, *Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 2010; Hasan Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2006; Özlem Gülenç İğdi, *Tanzimat'tan Sonra İdari Yapılanmada Ankara Örneği (1842-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2009.

²⁸ Bosna'da yaşanan direniş ve isyanlar için bkz. Z. Gölen, *Bosna-Hersek*, s. 65-87. Ayrıca bkz. Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyamları (1839-1878)*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009 ve ayrıca bkz. Emine Ak, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 61-65.

²⁹ BOA, *İ. MV.L.* 243/8798, (Miladi 22/L/1268- Miladi 09.08.1852).

³⁰ Z. Gölen, *Bosna-Hersek*, s. 166; M. Çadırcı, "Osmanlı Ülke Yönetimi", s. 1158.

vazifeleri ise sorumluluk alanlarında asayiş ve güvenliği temin etmekte.³¹ Bu amaçla kaza müdürleri maiyetlerinde belli sayıda asker istihdam etmekteydiler. Taşlıca müdürleri, çoğunlukla Taşlıcalı Arnavutları asker olarak istihdam etmişlerdir. Ancak Arnavut askerlerin taşkınlıkları, müdürleri zor durumda bırakmıştır. Böylesi bir olayı Kasım 1858'de Müdür Sergerde Şahin Bey'in maiyetindeki askerlerle ilgili bir problemde görmekteyiz. Şahin Bey'in maiyetindeki askerler uygunsuz hareketlerde bulunmuşlardır. Bu askerler Taşlıcalı Arnavutlardan oluşmaktaydı. Bunların verdikleri rahatsızlıklar merkez tarafından haber alınmış ve askerlerin ilişkilerinin kesilmesi emredilmiştir. Merkezin Şahin Bey'e bir diğer ihtarı da maiyetinde bir daha Taşlıcalı Arnavutları istihdam etmemesi olmuştur.³²

Taşlıca yönetimi, iç güvenliğe ilişkin sorunlardan başka Karadağ sınırından gelen tazyiklerle de uğraşmak zorunda kalmıştır. Özellikle Karadağ eşkiyası tarafından 19. yüzyılın ortalarına kadar Taşlıca'nın taciz edildiğine dair haberler gelmekteydi.³³ Bu tür hadiselerin önüne geçmek maksadıyla ihtiyaç duyuldukça takviye birlikler isteniyor ve gerekli önlemler alınıyordu.³⁴ Asker sayısını artırmanın yanında istihkâm ve palankaların tamir, bakım ve kuvvetlendirilmesi üzerinde çalışmalar da yapılmıştır.³⁵ Ayrıca 1859 yılında Taşlıca'ya dört adet karakol yapımının gündeme geldiği ancak bunların yapımının ertesi yıla kaldığı anlaşılmaktadır.³⁶ Ertesi bahar karakol inşaatının mali ve mühendislik ihtiyaçları giderildikten sonra Temmuz ayında çalışmalara başlanmıştır.³⁷

Taşlıca'nın Karadağ ve Sırbistan arasında bulunmasından kaynaklı stratejik açıdan nazik konumu, bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla yukarıda mevzubahis edilen takviye birlikler getirmek, yeni istihkâmlar yapmak, palanka inşa etmek, karakol yapmak gibi düzenlemeleri gerektirmiştir. Ancak anlaşılan o ki, hem taşra yönetimince hem merkezi yönetimce sadece askeri takviye ve mühendislik faaliyetleriyle bölgenin muhafaza edilemeyeceği değerlendirilmekteydi. Mevzubahis faaliyetlerin yanında idari düzenleme yapma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu amaçla 1860 yılına gelindiğinde Taşlıca'nın idari statüsü sancağa yükseltilmiştir. Aşağıda bu konu üzerinde durulacaktır.

³¹ M. Çadırcı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi", s. 240.

³² BOA, *A. MKT. NZD.* 268/97, (Hicri 09/R/1275- Miladi 16.11.1858); BOA, *A. MKT. NZD.* 269/36, (Hicri 14/R/1275- Miladi 21.11.1858); BOA, *A. MKT. NZD.* 269/91, (Hicri 17/R/1275- Miladi 24.11.1858).

³³ BOA, *A. MKT. UM.* 349/86, (Hicri 30/N/1275- Miladi 03.05.1859).

³⁴ BOA, *A. MKT. MHM.* 162/8, (Hicri 07/M/1276- Miladi 06.08.1859).

³⁵ BOA, *MKT. MHM.* 198/3, (Hicri 01/R/1277- Miladi 17.10.1860).

³⁶ BOA, *A. MKT. NZD.* 293/53, (Hicri 27/Ra/1276- Miladi 25.10.1859); BOA, *A. MKT. MHM.* 174/17, (Hicri 06/C/1276- Miladi 01.01.1860); BOA, *A. MKT. UM.* 382/11, (Hicri 04/Ca/1276- Miladi 29.11.1859).

³⁷ BOA, *A. MKT. MHM.* 184/38, (Hicri 13/Za/1276- Miladi 03.06.1860); BOA, *A. MKT. MHM.* 187/77, (Hicri 25/Z/1276- Miladi 15.07.1860).

C. Taşlıca'nın Kaymakamlık Olarak İdaresi (1860-1879)

Klasik dönem Osmanlı sancak sisteminde idarenin başında sancak beyi bulunurdu. Sancakların tevcihi, asker kökenli beylere askeri vazifelerinin karşılığı olarak verilmekteydi.³⁸ 17. yüzyıldan itibaren sancağın tevcihinde arpalık usulüne geçildi. Buna göre; bir sancağın gelirleri, üst düzey bir Osmanlı paşasına arpalık usulüyle verilir. Tasarrufa alan mutasarrıf, sancağa hiç gitmez sancağın idaresini kendi adına yürütmek üzere bölgeye bir “mütesellim” ya da “müsellim” gönderirdi. Mütesellim, yetki ve görev itibarıyla daha önceki sancakbeyleriyle aynı statüye sahipti. Ancak sancağın esas mutasarrıfına bağlı bir şekilde çalışmaktaydı.³⁹ Uygulama yaygınlaşarak 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Tanzimat'ın ilk idari düzenlemeleri ile 1840 yılında sancak yönetimi mütesellimlerden alınarak muhassıllara verilmiştir. 1842 yılında muhassıllık kaldırılmış, sancak yönetimi için “kaymakamlık” görevi ihdas edilmiştir.⁴⁰ Böylelikle kaymakamlar, Tanzimat öncesi mütesellimlerin görevlerini üstlenmişlerdir.⁴¹

Önen ve Reyhan'a göre 1860 yılına gelinceye kadar gerçekleştirilen yukarıda değinilen idari düzenlemeler, kalıcı olmaktan uzak haldeydi ve Osmanlı mülki yapısı bir türlü oturmamıştı. Ana hedefi merkezîyetçilik olan düzenlemeleri gerçekleştirenlerin net ve tutarlı bir yol haritaları olmaksızın bu işi yürütmeleri, Osmanlı mülki yapısını süreç içerisinde tam anlamıyla bir yap-boz oyununa dönüştürmüştü. Böylesi bir tabloda dönemsel iç ve dış dinamiklerin tesiri büyük gözükmektedir. Çok geniş bir coğrafyada birbirinden oldukça farklı sosyo-ekonomik değişkenlere, gayrimüslim unsurların milliyetçilik akımının

³⁸ Klasik dönem Osmanlı taşra idaresi temelde eyalet, sancak ve kaza şeklinde örgütlenmiş birimlerden müteşekkildi. Bu konu için bkz. Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)”, *Osmanlı*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 77-88.

³⁹ Halil İncılık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed. Thomas Naff-Roger Owen, London 1977, s. 30; Musa Çadircı, *Osmanlı Türkiye'si Yönetiminde Yenilikler 1826-1856*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yakınçağ Tarihi Kürsüsü, Doçentlik tezi, Ankara 1979, s. 19-22.

⁴⁰ M. Çadircı, “Osmanlı Ülke Yönetimi”, s. 1155.

⁴¹ M. Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 236. Kaymakam terimi klasik dönem Osmanlı sisteminde kelime anlamıyla kullanılmaktaydı. Buna göre; bir makamı tasarruf eden şahsın kendi adına işlerini yürütmekle görevlendirdiği kişi (kaim-makam) yani vekil anlamına gelmekteydi. Mesela veziriazamın serdar olarak yahut başka bir sebeple hükümet merkezinden ayrıldığı zamanlarda onun yerine vekâlet eden vezirlere kaimmakam denilirdi (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB, İstanbul 1993, s. 219). Tanzimat öncesinde vali ya da mutasarrıfların geçici bir süre için yerlerine atadıkları kimselere de bu unvan verilir. Tanzimat dönemindeki ele aldığımız kaymakamlığın, isim benzerliği dışında bunlarla bir ilgisi yoktur (Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s. 236).

tesirinde geliştirdikleri ulus-devlet özlemi de eklenince taşra idaresinde *bir örnek* uygulamalar gerçekleştirilememiştir.⁴²

Bu ortam ve tarihte Taşlıca, sancağa dolayısıyla kaymakamlık idaresine yükseltilmiştir. Taşlıca'nın etrafındaki Prepol, Kolaşın ve Çayniçe kazaları, Taşlıca kazasıyla birleştirilerek bir kaymakamlık teşkil edilmiştir.⁴³ Kazanın ilk kaymakamı olarak *asker-i muvazzafa sergerdelerinden* Celal Bey tayin edilmiştir.⁴⁴ Taşlıca'nın Hersek sancağı merkezi Mostar'a olan uzaklığı ve yol güvenliği, bu idari düzenlemenin gerekçesi olarak gözükmemektedir.⁴⁵ Ayrıca Taşlıca kazasının büyüklüğü, düzenlemenin bir diğer gerekçesini teşkil etmektedir. Bu iki sebebe bağlı bir şekilde, ancak bu iki sebepten daha önemli olarak Taşlıca'nın sancağa çevrilmesinin çeşitli iç ve dış güvenlik sebepleri bulunmaktadır: Taşlıca kazasına yakın durumdaki Kolaşın ahali, Osmanlı belgelerinin diliyle "ekseriyeti edebisiz ve terbiyesiz" oldukları için çevrelerine zarar vermektedirler. Kolaşın kazası Taşlıca sancağına bağlanmak suretiyle bu kaza ahalsinin çevrelerine verdiği zarar önlenmek istenmiştir. Netice itibarıyla bölgenin "fitne ve fesat çıkarmaya uygun bir bölge oluşu" sebebiyle Prepol, Kolaşın ve Çayniçe kazalarının birleştirilerek bir kaymakamlığa bağlanmasının havalinin "zabt u rabtına ve asâyiş-i umûmiyenin" ikmaline katkı sağlayacağı düşünülmüştür.⁴⁶ Şehrin idari açıdan yükselmesinin dış güvenlik tehditlerine karşı önemli gerekçeleri de bulunmaktadır. Taşlıca, Prepol ve Kolaşın kazalarının Karadağ ve Sırbistan ile sınır olmaları itibarıyla konularının önemine binaen, bölgede bir kaymakamlık teşkil edilmesi stratejik bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Hersek Mutasarrıfı, 2 Ekim 1860 tarihinde mevzubahis gerekçeleri içeren teklif yazısını Meclis-i Vâlâ'ya sunmuştur. Teklif edilen idari düzenlemenin coğrafi açıdan uygulanabilirliği ve gerekliliğinin daha net anlaşılması için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Riyasetinden bir harita yapılması istenmiştir. İstenen harita hazırlandıktan sonra, bölgeyi tanıyan "zâbitân-ı askeriye"ye incelenmiştir. İncelemeler neticesinde bölgenin "ehemmiyet ve nezaket-i mevki'iyelerine nazaran" teklif edilen düzenlemenin tasdik edilmesine karar verilmiştir. Sonuç itibarıyla düşünülen idari yükselmenin "maslahatça pek münasib" görüldüğü anlaşılmıştır.⁴⁸

⁴² N. Önen ve C. Reyhan, *Mülkten Ülkeye*, s. 151-153.

⁴³ BOA, *MVL*. 919/10 Belge No: 3-4, (Hicri 17/R/1277- Miladi 02.11.1860).

⁴⁴ BOA, *A. MKT. MVL*. 122/90, (Hicri 21/Ca/1277- Miladi 05.12.1860).

⁴⁵ Cevdet Paşa, bu gerekçeyi şu şekilde izah etmektedir: "Hersek bir kıt'a-i cesime olub Çayniçe ve Taşlıca ve Prepol ve Kolaşın kazaları dahi Hersek muzâfâtından iken Drobniak ve Piva ve Çerkotse nahiyelerinin isyanı hasebiyle Tara nehrinin sağ tarafında bulunan mezkûr kazaların Hersek sancağıyla hatt-ı muvâsalatları münkati' ve Mostar'dan bu kazalara gidilecek olsa Foça üzerinden dolaşılmak lazım gelip hâlbuki bu yolda dahi emniyet meslûb olduğuna mebnî Çayniçe ve Prepol ve Kolaşın kazalarının ilhâkiyle Taşlıca kaymakamlığı teşkil olunmuş idi" (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991, s. 49, 50).

⁴⁶ BOA, *I. MVL*. 439/19497, (Hicri 29/S/1277- Miladi 16.09.1860).

⁴⁷ BOA, *I. MVL*. 439/19497-002/001, (Hicri 03/Ra/1277- Miladi 19.09.1860).

⁴⁸ BOA, *I. MVL*. 439/19497-007/001, (Hicri 01/Ca/1277- Miladi 15.11.1860).

Bölgenin stratejik önemi, Sırbistan ve Karadağ'ın arasında bir koridor konumunda olmasından kaynaklanmaktaydı.⁴⁹ İki ülkenin Slavik kökenleri ve Hristiyanlıkları, içerisinde Taşlıca'nın da bulunduğu Bosna toprakları üzerindeki emellerini körüklemekteydi. Zira Sırbistan ve Karadağ'ın bu coğrafyaya hâkim olmak gibi uzun vadeli planları vardı. Bu tarihi emeller, Hristiyan-Müslüman çatışmasını körüklemekte ve bölgenin güvenliğini tehdit eder hale getirmekteydi. Bundan dolayı Hristiyan ahalinin durumu, Taşlıca yönetiminin ve buna bağlı olarak da merkezi hükümetin hassasiyetle üzerinde durduğu bir mesele olmuştur. Gerçekten de Balkanlarda 19. yüzyılda yaşanan sorunların ortak özelliğinin etnik ve dini mevzulara dayalı meseleler olduğu savunulabilir.⁵⁰ Taşlıca örneğinde Osmanlı hükümetinin bu konulara bağlı olarak üzerinde durduğu sorunlar; kilise yapımı, Hristiyan-Müslüman çatışması, mezhep meseleleri ve Hristiyan ahalinin merkezi otoriteye karşı isyan hareketleri olmuştur.

Kilise yapımı Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaayı hâkimiyet alanına kattığı en eski zamanlardan beri karşı karşıya kaldığı bir mesele olmuştur. Ancak 19. yüzyıla kadar bu konu, Osmanlı Devleti için çok önemli bir sorun olarak görülmemiştir. Konu, temelde şeriatın sınırları çerçevesinde işlem görmüştür. Şeriat, zimmi konumundaki Hristiyan ahaliye, daha önceden mevcut olmayan bir kilise yapımına müsaade etmemekteydi.⁵¹ Ancak eskime ve yıkılma durumunda kilisenin tamir edilmesine ve yenisinin yapımına müsaade edilmekteydi.⁵² Klasik dönemdeki şeriat temelli bu uygulama, Osmanlı Devleti için önemli bir problem teşkil etmemiş, zira bu dini mesele devletin kuvvetine bağlı olarak şeriat sınırlarında ve bir iç mesele olarak çözülmüştür. 19. ve 20. yüzyıllarda kilise sorunu, sadece dini değil etnik boyutu da olan bir mesele haline gelmesi münasebetiyle kilise yapımı oldukça hassas bir hal almıştır.⁵³

⁴⁹ Bkz. Harita 2: Kosova Vilayeti Haritası h.1325- m. 1907

⁵⁰ Yunan örneği için bkz. Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 40-63. Balkan uluslarıyla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Kemal H. Karpat, "Balkan Ulusal Devletleri ve Ulusçuluk: İmge ve Gerçek", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, İstanbul 2004, s. 7-60.

⁵¹ Bu şer'î uygulama Osmanlı kanunnamelerine de girmiştir. 1516 tarihli Kanunname-i Vilayet-i Bosna'dan konuyla ilgili bir hüküm örneği şu şekilde verilebilir: "Bazı yerlerde kadim kâfir zamanından berü kilise olmayan yerlerde kilise ihdas olunmuş, onun gibi cedid ihdas olunmuş kiliseler yıkırılıb ve içinde oturub teccüs-i ahval edüb diyar-ı küffara haber eden keferenin ve papasların muhkem haklarından geline ve siyaset oluna." Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, III, Fey Vakfı, İstanbul 1991, s. 377, 378.

⁵² Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara, 2001, s. 14; Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s. 8.

⁵³ Bu dönemde kiliseler sorununa bir örnek olarak Bulgar kilisesi için bkz. Gülnihal Bozkurt, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları", *OTAM*, 4/1993, s.99- 119.

Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri zafiyetinin bir sonucu olarak kilise meselesi bu dönemde kimi zaman bir iç mesele olmaktan çıkmıştır. İslam hukuku, bir bölgeye sıfırdan kilise yapımına sıcak bakmasa da 19. yüzyılda bu tür taleplere Osmanlı hükümeti tarafından daha itidalle yaklaşıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁴ Devlet, Tanzimat ve Islahat Fermanları gereğince kilise yapımı konusunda şeriatın dışına çıkmakta bir beis görmemiştir.⁵⁵ Aynı durum Taşlıca için de söz konusu olmuştur. Mesela 1888 yılında Taşlıca'ya bağlı Prepol kasabasında Rum ahali, *Meryem Ana* adıyla bir kilise yapmak istemiş ve bu istek bir tereddüde mahal vermeden kabul görmüştür.⁵⁶ İnşa olunan kiliselerde yortu kutlaması yapıldığı ve metropolitlerin önemli kilise açılışlarına katıldığı ve uygulamalardan ahalinin memnuniyet içerisinde olduğuna dair haberler hükümete bildiriliyordu.⁵⁷ Dahası devlet, kilise inşa faaliyetlerine katkıda dahi bulunmaktaydı. Mesela, 1860 yılında Taşlıca'da Hristiyanlar için önemli olan ve kazaen yanan bir manastırın aslına uygun bir şekilde yeniden inşasına yönelik gerekli iznin pürüzsüz bir şekilde verildiği, vergi kolaylığı sağlandığı ve padişahın da bir miktar yardımda bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸

Dönemin şartları gereği Osmanlı Devleti, kilise inşası konusunda daha tedbirli davranmak durumunda kalmıştır. Bu tür talepler hem Müslümanların hem de Hristiyanların tepkisi çekilmeden itidal üzere çözülmeye çalışılmaktaydı. Mesela 1887 yılında Taşlıca'ya yarım saat mesafedeki bir bölgede yeniden inşa

---

⁵⁴ Bu dönem kilise yapımlarının kaydedildiği defterler için bkz. Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar), *OTAM*, 9/1998, s. 155-175.

Erişim: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1153/13571.pdf>

⁵⁵ Şeriat yeni kilise yapımına yasak getirmiş olmasına rağmen İmparatorluğun uzun tarihi boyunca, özellikle 19. yüzyıl öncesinde hiçbir şekilde kilise yapımına müsaade edilmediği zannedilmemelidir. Çeşitli zamanlarda yeni kilise yapımları itirazlara rağmen mümkün olmuştur. 1642 yılında Bursa'da gerçekleşen bir olay konuya dair bakış açısını gözler önüne sermektedir. Bursa kadısı Hocazade Mesud, 1642'de Bursa'ya kadı olarak tayin edildiğinde kendisinden önceki kadıların yeni bir kilise yapımına müsaade ettiklerini tespit etmiştir. Hocazade Mesud, şeriata aykırı bir uygulama olduğu için kilisenin kapatılmasını emretmiştir. Sadrazam olayı duyunca kadıyı görevden azletmiştir. Bunun üzerine bir grup Müslüman ahali, şehri yakıp yıkmaya kalkışır ardından sorumlular devlet tarafından cezalandırılır. Netice itibarıyla sadrazam meselenin devlet adına gayrimüslimler lehine halledilmesi için her tür çabayı sarf etmiştir (Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, Çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul 2011, s. 155).

⁵⁶ BOA, *İ. DH.* 1102/86342, (Hicri 10/Ra/1303- Miladi 17.12.1885). Klasör içerisinde kilisenin inşası için kroki ve planlar bulunmaktadır.

⁵⁷ BOA, *TŞR. BNM.* 4/42, (Hicri 09/Ra/1280- Miladi 28.08.1863)

⁵⁸ BOA, *İ. HR.* 170/9176, (Hicri11/M/1276- Miladi 10.08.1859); BOA, *HR. MKT.* 302/22, (Hicri 25/M/1276- Miladi 24.08.1859); BOA, *HR. MKT.* 302/35, (Hicri 25/M/1276- Miladi 24.08.1859); BOA, *İ. DH.* 454/30123, (Hicri 05/L/1276- Miladi 27.04.1860).

edilen bir kiliseye Hristiyan cemaat tarafından daha önceki çanın ağırlığından daha fazla ağırlıkta bir çan takılması talebi gündeme gelmiştir. Talep, daha önceki ağırlıktan daha fazla çan asılamayacağı ifade edilerek reddedilmiştir.⁵⁹ Reddetmenin temelinde yatan sebep, bölgedeki Müslüman ahalinin bundan dolayı rahatsızlık duyacağı ve rencide edileceği endişesidir.⁶⁰

Taşlıca'da Hristiyanlarla ilgili önemli meselelerinden birisi de iç ve dış güvenliği tehdit eden Müslüman-Hristiyan çatışmasıdır. Kaza idaresinin konu hakkında oldukça duyarlı olduğu, özellikle Hristiyanların incitilmemesi için hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır.⁶¹ Devletin hem Tanzimat hem de Islahat fermanları gereğince konuyu çok önemseydiği ve taşra yönetimlerine konu hakkında sık sık hatırlatılmalarda bulunduğu bilinmektedir. Bu genel tutuma ve bölgedeki hassasiyete rağmen bazı yerel yetkililer tarafından Hristiyanlar aleyhinde gerçekleştirilen münferit olaylarla karşılaşmak da mümkündür. Mesela Ağustos 1863'te hükümet, Taşlıca'daki bazı resmi görevlilerin Hristiyan ahaliye karşı kötü muamelede bulunduğu gerekçesiyle kaymakamı uyarmak durumunda kalmıştır. Olayla ilgili olarak Hristiyan ahalinin arzuhali, *Saltanat-ı Seniyye*'ye ulaşmıştır. Arzuhalde Hristiyan ahali, tüm Osmanlı tebaasının istisnasız bir tutulduğuna inanmalarına rağmen hemşerileri olan Müslüman ahalinin kendilerine kötü muamelede bulduklarını şikâyet etmişlerdir. Şikâyetlerinde, dini ayinlerine karşı olumsuz bir tavır sergilendiği, askeri erkândan hakaret gördükleri, zabıta memurları tarafından her gün evlerine baskın yapılarak zorla yiyecek ve içeceklerinin alınarak eziyet gördükleri, bu tarz talepler karşılansayınca da fena halde darp edildikleri, evlerinde rahat bırakılmadıkları, paskalya günlerinde *katl* ve yaralanmaya sebebiyet verecek muameleye maruz kaldıkları dile getirilmiştir. Hristiyan ahali şikâyetlerini kaymakamlığa beyan etmelerine rağmen gerekli işlemlerin yapılmadığını, devamında durumu kumandanlığa, Hersek Mutasarrıflığına ve Bosna Valiliğine bildirilmesine rağmen buradan da bir netice alamadıklarını iddia etmektedirler. Üstelik yetkililerin, kendilerini mesuliyetten kurtarmak maksadıyla Hristiyan ahaliye iftiralar atarak bir papaz ile beş tüccarı hapsedtirdikleri de iddialar arasındadır. Hükümet, şikâyet dilekçesi üzerine derhal meselenin tahkik edilmesini kaymakamlığa bir emirle iletmiştir. Emirde bu gibi durumların hemen ortadan kaldırılması için daha önce defalarca gönderilen fermanlara atıfta bulunularak gereğinin yapılması istenmiştir.⁶² Netice itibarıyla merkezi hükümetin Hristiyan

⁵⁹ BOA, *DH. MKT.* 1415/108, (Hicri 02/Ş/1304- Miladi 26.04.1304). Aynı yaklaşımı, yüzyıl önceki başka bir örnek olayda görmekteyiz. 1792 yılında Taşlıca'nın Piva ve Drobnjak nahiyelerinde bulunan iki kilisenin rahibi, kiliselerini tamir ettirebilmek için müsaade istemişlerdir. İki kilisenin *kadim* olması itibarıyla aslına uygun olması şartıyla tamirlerine fetva verilmiştir. BOA, *C. ADL.* 58/3520, (Hicri 29/M/1207- Miladi 16.09.1792).

⁶⁰ BOA, *DH. MKT.* 1407/145, (Hicri 03/B/1304- Miladi 28.03.1887).

⁶¹ BOA, *MVL.* 917/5, (Hicri 04/S/1277- Miladi 22.08.1860).

⁶² BOA, *TŞR. BNM.* 2/95, (Hicri 18/S/1280- Miladi 04.08.1863).

ahali hakkında bölgede yaşanan herhangi bir adli ve toplumsal vakayı dikkatli bir şekilde takip ettiği ve derhal neticelendirilmesini istediği söylenebilir.⁶³

Hristiyanların arzuhallerinde beyan ettikleri ithamların doğruluğu sorgulanabilir olmakla birlikte; bölgede Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında önemli ölçüde hassasiyetin olduğu net bir şekilde ortadadır. Mesela herhangi bir münferit cinayet davası gibi vaka-i adliyeden sayılabilecek bir hadisede maktulün Hristiyan oluşu, Hristiyan-Müslüman çatışmasına bir gerekçe teşkil edebiliyor ve durumdan vazife çıkarma heveslisi bazı kişilerin faaliyetleri için kullanılabilirdi.⁶⁴ Cevdet Paşa, bölgedeki izlenimlerine dayalı bir şekilde bu tür hadiselerde vakanın milli bir davaya dönüştüğünü örnek olaylarla anlatmıştır. *Tezâkir* adlı eserinde Paşa, Taşlıca'da Granitza adlı bölgede birkaç eşkiyanın bir Hristiyan'ı öldürmesi üzerine yetkililerin tahkikat yapıp olayı neticelendirmesine rağmen Hristiyan ahalinin kepenk kapatıp bir ihtilal havası estirdiklerinden dem vurmaktadır. Vaka-i adliyeden olayların hemen bu şekilde bürünmesinin sebebinin Paşa, bölge Hristiyanlarının her mevzuyu uzun bir süredir milli bir davaya dönüştürmeye meyilli hale gelmelerinde aramaktadır.⁶⁵

Bu tür olaylar, zaman zaman Hristiyan ahalinin isyanıyla neticelenmiştir. Özellikle Karadağ sınırında bulunan ve topraklarının büyük bölümü Karadağ sınırları içerisinde bulunan Drobniyak nahiyesi ahali, isyanlarıyla meşhur olmuşlardı. Drobniyak ahali, milis faaliyetlerinde bulunmaktaydılar.⁶⁶ Osmanlı belgelerine göre isyanların arkasında Karadağlılar vardı. Karadağlılar, Kolaşin ve Taşlıca kazalarında bulunan Hristiyan ahaliye silah temin ederek isyana teşvik ediyorlardı. İsyanlarda doğrudan hedef konumunda olanlar bölgenin Müslüman ahaliydi.⁶⁷ Dış destekli isyanların tek sorumlusu Karadağlılar değildi. Taşlıca'nın içerisinde bulunduğu sınır bölgesinde Avusturya ve Sırbistan'ın bölgedeki Hristiyan ahaliye yönelik propaganda faaliyetleri yürüttükleri anlaşılmaktadır. Bununla ilgili istihbarat bilgileri Osmanlı hükümetine ulaşmaktaydı. Faaliyetlerin önemli bir kısmı okullar vasıtasıyla yürütülüyordu. Osmanlı hükümetine göre bu okulların propaganda faaliyetlerine yönelik, karşı propaganda amacıyla yeni okullar açılmalıydı. Ayrıca muhtemel karışıklıklara karşı sınır boylarındaki şehirlerin asker sayısının artırılması da düşünülmüyordu.⁶⁸

⁶³ BOA, TŞR. BNM. 6/29, (Hicri 03/R/1280- Miladi 17.09.1863); BOA, TŞR. BNM. 8/60, (Hicri 05/Ca/1280- Miladi 19.10.1863); BOA, TŞR. BNM. 8/61, (Hicri 05/Ca/1280- Miladi 19.10.1863).

⁶⁴ BOA, TŞR. BNM. 2/100, (Hicri 19/S/1280- Miladi 05.08.1863).

⁶⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991, s. 271.

⁶⁶ BOA, TŞR. BNM. 24/78, (Hicri 26/M/1281- Miladi 30.06.1864).

⁶⁷ BOA, DH. MKT. 1314/17, (Hicri 29/Z/1287- Miladi 22.03.1871). Belgeler, isyan için gerekli silah ve teçhizatın Karadağ tarafından dağıtıldığını söylemektedir. Mesela 1900 yılında Karadağ hükümetinin Kolaşin, Taşlıca ve Akova Hristiyanlarına silah dağıttığı istihbaratı alınmıştır. BOA, DH. MKT. 2326/43, (Rumi 19.01.1316- Miladi 01.04.1900).

⁶⁸ BOA, DH. MKT. 2083/41, (Hicri 27/M/1315- Miladi 28.06.1897).

Taşlıca sancak olduktan sonra yeni statüsünün gereği olarak bazı kurumlar ve makamlar ihdas edilmiştir. Bunların başında gelen makam kuşkusuz kaymakamlıktır. Taşlıca bölgesinin stratejik konumu itibarıyla mevkiin önemine binaen kaymakamlığa atanacak kişilerde aranan özelliklerin başında iyi yönetim becerilerine sahip, deneyimli ve ehliyetli bir kişi olması gelmektedir. Bunun yanında coğrafi şartların elverişsizliğine ayak uydurabilecek fiziki niteliklere sahip olmak da bir özellik olarak aranmıştır. Zira bölgenin sert iklimi, cılız bir fiziksel yapıya uygun değildi. Bu sebeple böylesi bir özelliğin Taşlıca Kaymakamları için arandığı söylenebilir. Nitekim ilk Taşlıca Kaymakamı Celal Bey, bölgenin havasına ve suyuna uyum sağlayamadığı gerekçesiyle istifa etmek durumunda kalmıştır. Onun yerine bölgenin önemi ve nazik konumu dikkate alınarak ehliyetli bir zat olarak Denizli Kaymakamı Raşid Efendi'nin tayin edilmesi uygun görülmüştür.⁶⁹

Sancak statüsüne geçildikten sonra mal ve tahrirat kâtiplikleri, teşkil edilen ilk memuriyetlerden olmuştur.⁷⁰ Kaymakamlık öncesinde mevcut bulunan muhtar ve millet reisleri, sorumlu oldukları kesimin vergi tahsilıyla görevliydi.⁷¹ Muhafaza memurları,⁷² zaptiye neferleri,⁷³ kocabaşılık,⁷⁴ tapu kâtipliği,⁷⁵ Taşlıca'da bulunan diğer memuriyetler olarak göze çarpmaktadır. Bunlar içerisinde zaptiye neferleri iç güvenliğinin tesisi açısından önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nde "Zaptiye Teşkilatı"nın kurulması ile birlikte ülkenin belirli bölgelerinde ordu merkezleri oluşturularak, zaptiyeye gerektiğinde yardımcı olacak hazır asker bulundurma uygulaması, Tanzimat'ın güvenliğe yönelik önemli uygulamalarındandır. Böylelikle Tanzimat öncesinde "kapu

⁶⁹ BOA, İ. MVL. 465/21015-003/001: "Hersek sancağı dâbilinde kâin Taşlıca kaimmakamı Ali Celal Beyin vârid olub Meclis-i Vâlâ'ya i'ta buyrulan bir kâ'ı şukkasında liva-i mezbûrun âb ve havasıyla imtizâç idemediğinden bahisle istifası vuku' bulmuş olmasına ve liva-i mezbûrun ehemmiyet ve nezâket-i hâzırası mülâbesesiyle tayin olunacak kaimmakamın ashâb-ı ehliyetden ve rûkûb ü nüzüle muktedit bir zâtdan olması lâzımeden bulunmuş olduğuna binaen münasib lede't-te'emmül Denizli kaimmakamı sabık izâztili Raşid Efendi sıfat-ı matlûbe ile muttasıf görünmüş olmağın mûma ileyh Celal Beyin azlîyle kaimmakamlık-ı mezkûra mabsus olan beş bin gurus maaş ile efendi-i muma ileybin memuriyeti bi'l-icra suret-i hâlin Hersek mutasarrıfı saadetlî Paşa'ya iş'arı ve hazînece ifa-yı muktezâsının dabi Maliye Nezâret-i celîlesine havalesi tezekkür kılındı ise de olbabda emr u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir Fi 7 Zi'l-ka'de sene [1]278"

⁷⁰ BOA, MVL. 925/28, (Hicri 24/B/1277- Miladi 05.02.1861).

⁷¹ BOA, A. MKT. MHM. 761/43, (Hicri 15/B/1278- Miladi 17.01.1862).

⁷² BOA, A. M. 26/105, (Hicri 30/M/1279- Miladi 27.07.1862).

⁷³ Taşlıca'da kaymakamlık teşkil edilmezden evvel 8 olan süvari zaptiyesi 19'a, 10 olan piyade de 26'ya çıkartılmıştır. Bunun yanında bir süvari, iki piyade çavuşu, bir yüzbaşı, zaptiye kâtibi ile sandık emini istihdam edilmesi istenmiştir. Zira eski teşkilatlanmayla bir kaymakamlığın idaresinin mümkün olmayacağı değerlendirilmiştir. BOA, İ. MVL. 451/20116, (Hicri 21/M/1278- Miladi 29.07.1861).

⁷⁴ BOA, TŞR. BNM. 21/89, (Hicri 29/Z/1280- Miladi 05.06.1864).

⁷⁵ BOA, MVL. 998/33, (Hicri 28/R/1281- Miladi 30.09.1864).

halkı” ile güvenliği doğrudan kendisine bağlı birliklerle yürüten valiler, Tanzimat’la birlikte merkezin iç güvenlik kuvvetlerini denetleyen temsilcileri haline gelmişlerdir.⁷⁶

Bu dönemde sancaklarda teşkil edilen en önemli kurum, kuşkusuz önceleri *keüçük meclis* olarak adlandırılan, 1849’dan itibaren ise *sancak meclisi* olarak adları değiştirilen meclislerdir.⁷⁷ Taşlıca’nın sancak oluşuyla burada da bir sancak meclisi teşkil edilmiş ve sorumluluk alanı içerisinde faaliyetlerini yürütmüştür.⁷⁸ Kaymakamlar, sancaklarındaki vazifelerini, meclis başkanı sıfatıyla, meclislerle birlikte hareket ederek ve meclisler vasıtasıyla yürütüyorlardı. Sancak meclisi, kaymakamdan başka, sancağın diğer resmi görevlileri olan mal müdürü, hâkim, tahrirat ve mal başkâtipleri ile bölgenin Müslüman ve gayrimüslim toplulukların temsilcilerinden müteşekkildi. Meclisler eyalet meclislerinin bir alt birimi olarak ve sorumluluk alanları içerisinde sancağın güvenliği, vergilerin düzenli bir şekilde toplanması ile adli işlerin yürütülmesinden sorumluydular.⁷⁹

1864 yılına gelindiğinde Taşlıca’nın statüsünde tekrar bir değişim yaşanmıştır. Bosna eyaletine bağlı Yenipazar sancağında gerçekleştirilen birtakım idari düzenlemeler Taşlıca’yı da etkilemiştir. Yenipazar sancağı, Bosna-Hersek’in ikili yapısına eklenmiş üçüncü bir bölge hüviyetindeydi. Yenipazar, Bosna’da Tanzimat’ın uygulanmasından sonra Bosna’ya bağlı bir kaymakamlık haline getirilmişti. Ancak 1864 vilayet düzenlemesinin hemen öncesinde, sancağın büyüklük ve öneminden dolayı yeni bir düzenlemeye daha gidilmiştir.⁸⁰ Buna göre; Yenipazar sancağının sancak merkezi Seniçe kazası olmuş ve burası bir mutasarrıflığa dönüştürülmüştür. Seniçe’nin mutasarrıflığa dönüşmesine paralel olarak Seniçe’nin civarında bulunan ve Taşlıca sancağına bağlı bulunan Kolaşin ile Prepol kazaları Seniçe’ye ilhak edilmiştir. Taşlıca sancağına bağlı iki kazanın Seniçe’ye ilhakıyla Taşlıca sadece Çaniçe kazasıyla kalmıştır. Bu duruma bağlı olarak Taşlıca kaymakamlığı lağvedilmiştir. Seniçe merkezli düzenlemelerin temel gerekçesi bölgede isyanların eksik olmamasıydı.⁸¹ İdari düzenlemeler ile isyanların son bulacağı düşünülmekteydi. Böylelikle Taşlıca, Seniçe’ye dolayısıyla Yenipazar sancağına bağlı bir kazaya dönüşmüştür.⁸² Ardından Taşlıca Kaymakamlığında daha önce ihdas edilen mal ve tahrirat kâtiplikleri lağvedilmiştir. Bunların yerine bir kâtip istihdam edilmesine karar verilmiştir.⁸³ Cevdet Paşanın deyimiyle Taşlıca kaymakamlığı

⁷⁶ M. Çadırcı, “Osmanlı Ülke Yönetimi”, s. 1157.

⁷⁷ M. Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 236.

⁷⁸ BOA, A. MKT. MHM. 262/78-001/001 ve 002/001, (Hicri 18/Za/1279- Miladi 06.05.1863).

⁷⁹ M. Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 236, 237; N. Önen ve C. Reyhan, *Mülkten Ülkeye*, s. 169; S. F. Torun, *Türkiye’de Sancak Yönetimi*, s. 80-83

⁸⁰ Z. Gölen, *Bosna-Hersek*, s. 148, 149.

⁸¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, 1991, s. 95.

⁸² BOA, MVL, 983/54, (Hicri 29/L/1280- Miladi 06.04.1864).

⁸³ BOA, TŞR. BNM. 13/41, (Hicri 22/Ş/1280- Miladi 31.01.1864).

Taşlıca kazasından ibaret kalmıştır. Yine Paşa'nın ifadesine göre; Yenipazar sancağının merkezi Seniçe'nin küçük bir kaza olması itibarıyla bölgede önemli derecede eşraf bulunmadığından meclis-i livada alınan kararlar, Taşlıca ve Yenipazar'ın diğer bölgeleri tarafından pek önemsenmiyordu.⁸⁴

1864 Nisan'ına gelindiğinde Taşlıca'nın idari serüveninde yukarıda mevzubahis edilen değişim yaşanmıştır. Aynı tarihlerde Bosna taburlarını kurmakla görevli Cevdet Paşa Bosna'da bulunmaktaydı. Taşlıca'da bu idari düzenleme gerçekleşikten yaklaşık bir ay sonra yani Mayıs 1864'te Paşa, Taşlıca kaymakamlığının mülki ve mali yönetiminin içerisinde bulunduğu düzensizlik nedeniyle burayı teftişe çıkmıştır. Paşa, Taşlıca'ya gelir gelmez Taşlıca'nın "umur-ı mülkiye ve maliyesini" fena bir halde bulduğunu ifade etmektedir. Paşa hemen kaymakamı azletmiş ve yerine Çelebipazarı kazası müdürü Hacı Selim Bey'i tayin etmiştir. Ardından mal kâtibi tutuklanmıştır. Tahkikat komisyonları kurulmuş ve incelemeler için Yenipazar mutasarrıfı Mahmud Paşa Taşlıca'ya gelmiştir. Cevdet Paşa ve ekibi Taşlıca'da 27 gün kalıp tahkikatlar ve ıslahatlarla uğraşmışlardır.⁸⁵

Taşlıca, 1860 yılında kaza statüsünden sancak statüsüne yükseltilecek bir kaymakamlık haline gelmişti. Bu tarihte sancakların yöneticileri kaymakamlardı. 1864 yılında Taşlıca, Yenipazar (Seniçe) sancağına bağlanarak bir kazaya düşürülmüştür. 1865 Bosna vilayet nizamnamesinde kaymakamların görev alanları yeniden tanımlanmıştır. Buna göre daha önce sancak yöneticisi olan kaymakamlar, kazaların yöneticileri haline gelmiştir. Yani artık kaymakamlar, sancakların değil kazaların mali, idari ve askeri yöneticisi ve kazası dâhilinde her türlü emir, kanun ve yönetmeliğin uygulayıcısı oldular. Dolayısıyla Taşlıca, 1865 yılından itibaren bir kez daha ama bu kez kaza statüsüyle bir kaymakam tarafından idare edilmiştir. Daha sonraki tarihlerde gerçekleşen vilayet düzenlemelerinde yani 1867 ve 1871 düzenlemelerinde de kaymakamların statülerinde bir değişiklik yaşanmamıştır. Bu tarihlerde de Taşlıca aynı statüsünü korumuştur. Taşlıca, bir kaza statüsüne düşmekle birlikte önemini yitirmemiştir. Ayrıca Seniçe'nin durumundan kaynaklanan arızı bir gerekçe ile kaza haline getirilmiştir. Zira Taşlıca'nın önemli bir kaza olduğu kaza kaymakamının aldığı maaştan da belli olmaktadır. Bu dönemde kaymakamların standart maaşları yoktu. Maaşlar kazaların büyüklüğüne, sosyal ve stratejik önemine göre belirlenmekteydi. Kazalar ve kazaların kaymakamları, maaşlarına göre dört kademeye ayrılmıştı. 1874'te Bosna-Hersek'e bağlı Yenipazar sancağı kazası olan Taşlıca kaymakamının maaşı 3.150 kuruştur. Buna göre Taşlıca, birinci derece kaza statüsüne sahiptir.⁸⁶

Daha sonraki idari düzenlemelerde Taşlıca'nın önemi bir kez daha ortaya konacak ve tekrar bir sancağa dönüşmesi sağlanacaktır. Süreç, Bosna'da yaşanan 1875 ayaklanmasından sonra gelişen olayların akabinde Yenipazar'ın tamamen

⁸⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, 1991, s. 50, 53.

⁸⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, 1991, s. 49-53.

⁸⁶ Z. Gölen, *Bosna-Hersek*, s. 164, 165.

Bosna'dan ayrılarak Kosova vilayetine bağlanmasıyla başlayacaktır.⁸⁷ Düzenleme dolayısıyla Yenipazar sancağına bağlı bulunan Taşlıca kazası da Kosova vilayetine bağlanmış oldu.⁸⁸ Taşlıca 1879 yılına kadar aynı statüyle kalmıştır. Bu tarihte güvenlik gerekçeleriyle tekrar bir sancağa, diğer bir deyişle livaya çevrilerek bir mutasarrıfın yönetimine verilmiştir. Aşağıdaki bölümde Taşlıca'nın liva olma süreci ve sonrasında yaşanan olaylar üzerinde durulacaktır.

D. Taşlıca'nın Mutasarrıflık Olarak İdaresi (1879-1912)

Osmanlı taşrasında özellikle Balkan coğrafyasında görülen ayrılık eğilimleri, Osmanlı merkezi yönetiminin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşra idaresine yönelik yeni düzenlemelere gitme ihtiyacını kuvvetlendirmişti. 1864 vilayet nizamnamesi temelde bu kaygıyla, yani İmparatorluğu bir arada tutmak kaygısıyla ortaya konmuştur. Nizamnamenin temel reçetesi, merkezîyetçilikti.⁸⁹ 8 Kasım 1864 tarihinde yürürlüğe giren nizamname, taşrada merkezîyetçiliği esas alan yeni bir hiyerarşi kurgulamıştır. Buna göre; yeniden düzenlenen eyaletin ismi vilayet olarak değiştirildi. Her vilayet kendi altında birçok sancağa/livaya, her liva kazaya, her kaza da köylere ve nahiyelere ayrılmıştı. Vilayetlere vali, livalara mutasarrıf, kazalara kaymakamların atanması öngörülmüştür.⁹⁰ Nizamname, temelde aynı kalmak suretiyle 1871 yılında yeniden bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. İki nizamnameye göre vilayetlerde devletin mülkiye, maliye, eğitim, ticaret, ziraat ve sanayi gibi alanlardaki sorumlusu valilerdi. Livalarda valilerin bu yetkilerini üstlenen kişiler mutasarrıflar olmuştur.⁹¹

Yeni idari düzenleme, öncelikle pilot bölge olarak seçilen Tuna vilayetinde 1864 yılında uygulamaya konulmuştur.⁹² Bosna'da Müslüman nüfusunun yoğunluğundan kaynaklı Tanzimat uygulamalarına karşı bir direncin mevcudiyeti, 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde yapılan bazı değişikliklerle 1865 yılında Bosna-Hersek için ayrı bir nizamname çıkartılmasını sağlamıştır.⁹³ Bu tarihten itibaren yeni vilayet sistemi Bosna'da uygulamaya girmiştir. Yeni uygulamada Taşlıca, kaza statüsüyle idari teşkilattaki varlığını sürdürmüş ve bir kaymakam tarafından idare edilmiştir. Ancak 1879'a gelindiğinde Taşlıca'nın stratejik konumu, idari açıdan bir statü değişikliğini zaruri kılmıştır. Taşlıca ve civarının Sırbistan, Karadağ ve (Bosna-Hersek'in Avusturya işgali altında olmasından dolayı) Avusturya-Macaristan sınırında bulunması, bölgenin geleceğine yönelik siyasi, askeri ve güvenlikle ilgili gerekçelerle idari düzenlemeler yapılmasını gerektirmiştir. Dahası

⁸⁷ Z. Gölen, *Bosna-Hersek*, s. 150.

⁸⁸ M. Ünlü, *Kosova Vilayeti*, s. 36.

⁸⁹ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 1979, s. 290.

⁹⁰ R. Davison, *Reform*, s. 166, 168.

⁹¹ Mutasarrıfların görevleri için bkz. S. F. Torun, *Türkiye'de Sancak Yönetimi*, s. 148-150.

⁹² R. Davison, *Reform*, s. 172.

⁹³ İ. Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 65.

Avusturya'nın Taşlıca'da asker bulundurmaya başlaması, bu gerekliliği zorunlu hale getirecektir. Aralık 1879 tarihinde temelde bu gerekçelere dayalı olarak Taşlıca kazası, sancak/liva olarak mutasarrıflığa çevrilmiştir. 1879 öncesinde Taşlıca, Kosova vilayetine bağlı Yenipazar sancağının bir kazası iken artık Kosova vilayetinin bir livası haline gelecektir.

Bu düzenlemenin temel sebebinin Avusturya'nın Taşlıca'da asker bulundurmaya başlaması olduğu anlaşılmaktadır. Avusturya'nın Taşlıca'da asker bulundurma meselesi, 1878 Berlin Antlaşması'na dayanmaktadır. Antlaşmada Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'te asayişin sağlanmasının kendileri açısından önemli olduğu gerekçesiyle Bosna-Hersek'i işgal etmeyi teklif etmiştir. Teklifin içeriğine göre bölgede Osmanlı Devleti'nin hükümlerini hakları korunacak, işgal geçici olacak, ancak belirsiz bir zaman müddetince sürecektir. Müzakereler neticesinde teklif kabul edilmiş ve karara bağlanmıştır.⁹⁴

Bosna'nın Avusturya tarafından işgali, bölgeyi müstakbel Büyük Slav devletine ait bir toprak parçası olarak gören Sırp'lar tarafından kabul edilebilir bir durum değildi.⁹⁵ Bu yüzden zaman içerisinde Sırp'lar tarafından Avusturya'ya karşı tecavüz hareketleri görülmüştür. Karadağ da Avusturya varlığına sıcak bakmıyor ve düşmanca tavrını sergilemekten çekinmiyordu. Balkanlar'da Panislavizm politikası çerçevesinde büyük emelleri olan Rusya'nın da bu duruma sıcak bakması mümkün değildi.⁹⁶ Avusturya varlığına en büyük muhalefet, işgal altında bulunan Bosna-Hersek ahalisinden gelmekteydi. Zira ahalinin büyük bölümü Müslümandı ve böyle bir işgali kabullenmeleri mümkün değildi. Müslüman olmayan Slavlar da işgalden memnun değillerdi. Onların gönlü Karadağ veya Sırbistan'dan yana idi. Bu yüzden Bosna'da Avusturya'ya karşı isyanlara girişilmişti. Daha sonraki süreçte Avusturya ordusu tarafından silah altına alınan yerli ahalden fırsat bulan Müslümanlar Osmanlı tarafına; gayrimüslimler Sırbistan yahut Karadağ tarafına firar etmişlerdi.⁹⁷ Osmanlı Devleti, Bosna içerisindeki muhalefete karşı kayıtsız kalmayı tercih etmiştir. Hatta Osmanlı belgelerine göre; Avusturya'nın bölgeyi işgalinin sorunsuzca yürütülmesi için Osmanlı Devleti elinden geleni yapmıştı. Herhangi bir isyan hadisesinin Osmanlı Devleti'ne yapılmış olacağı şeklindeki tehditlerle ahalden gelebilecek direnç hareketleri kırılmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti idaresi

⁹⁴ Besim Darkot, "Bosna-Hersek", *İA*, II, İstanbul 1979, s. 727; Nazif Hoca, "Yeni Pazar", *İA*, XIII, İstanbul 1996, s. 397.

⁹⁵ B. Darkot, "Bosna-Hersek", s. 727.

⁹⁶ F. Armaoğlu, *Siyasi Tarib*, s. 538. Taşlıca'nın içerisinde bulunduğu Kosova vilayetine komşu olan Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan ve Avusturya gibi devletler ile çıkarları gereği bölgeyi yakından takip eden Rusya ve İngiltere gibi devletlerin bölgeye olan ilgileri ve faaliyetleri için bkz. M. Ünlü, *Kosova Vilayeti*, s. 179-201.

⁹⁷ BOA, Y. PRK. ASK. 22/54, (Hicri 09/C/1301- Miladi 05.04.1884).

içerisinde, bu tutuma ve işgale karşı derin bir muhalefet olmasına rağmen devlet tarafından bir karşı koyuş sergilenmemiştir.⁹⁸

Avusturya'nın Taşlıca'yı işgali de bu bağlamda gelişmiştir. Bosna'nın işgali sürecinde, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Yenipazar sancağında yeni idare usulünün uygulanıp uygulanmadığını denetlemek ve güvenliği sağlamak amacıyla bir garnizon bulundurmaya istiyordu. Zira Berlin Antlaşması, Avusturya'ya bu sancağın her yerinde asker bulundurabilme, ticari ve askeri yollar yapma yetkisini vermiştir.⁹⁹ Yenipazar sancağı, Sırbistan ile Karadağ arasında bulunuyordu ve burasını kontrol altında tutmazsa Avusturya'ya Selanik yolu kapanacaktı. Avusturya, 1871'de Alman İmparatorluğu'nun ortaya çıkmasıyla yönünü doğuya çevirmiş, gözünü iki istikamete yani Adriyatik ve Selanik'e dikmişti. Doğudaki emellerine ulaşmanın yolu Selanik'ten dolayısıyla Yenipazar sancağından geçmekteydi.¹⁰⁰ Bu durum Yenipazar sancağı kazası olarak Taşlıca'nın işgale maruz kalmasına sebep olacaktır.

Taşlıca ahalisi ve memurlarında işgal korkusu, işgalden yaklaşık bir yıl önce yaşanmıştır. Avusturya askerinin Taşlıca'ya altı saat mesafeye kadar yaklaştığı haberi Ekim 1878'de bir heyecanın yaşanmasına sebep olmuş, ancak bu tarihte işgal gerçekleşmemiştir. ¹⁰¹Ancak sonraki süreçte Taşlıca ve Prepol'e Avusturya'nın asker çıkartması hususunda Osmanlı ile Avusturya Devletleri anlaşacaktır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna ve Yenipazar'ın bazı yerlerinde asker yerleştirme isteğini Mart 1879'da Osmanlı Devleti'ne ilettiler. Müzakereler neticesinde Bosna ve Yenipazar konusu netleşene kadar Taşlıca ve

---

⁹⁸ Padişaha sunulan bir arzdan Osmanlı Devleti içerisinde Avusturya'nın serbestçe ve Osmanlı askerinin yardımı ile Yenipazar ve dolayısıyla Taşlıca'ya girişine ciddi bir muhalefet söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Arzda, Avusturya askerinin Taşlıca ve Çaniçe arasında bulunan mevkiî tutup istihkâm ettikten sonra herhangi bir zorluğa ve dirence tesadüf etmeden uzak hedefleri olan Selanik'e girebilecekleri değerlendirilmektedir. Dahası Selanik elden çıktıktan sonra tüm Arnavutluk'un muhasara altında kalacağı ve İstanbul'un da kuşatılmış hale geleceği aşikâr olarak görülmektedir. Arzda konu hakkında bir irade-i seniyye ilan edilmesi istenmektedir. İrade-i seniyye ile tüm ehl-i İslam büyük bir iştiyakla mücadele edecek, Avusturya'nın Yenipazar'a girişi engellenecektir. Ayrıca böyle bir hareketin sadece Yenipazar'ı değil Avusturya işgali altındaki tüm Bosna'yı da kapsayarak Avusturya'nın hem Yenipazar'dan hem de Bosna'dan atılmalarını sağlayacağı düşünülmektedir. Zira bu hareketin başlaması halinde Bosna ahalisi de silaha sarılacak ve esaretten kurtulmak için mücadele edecektir. Bu konuda 30 bin Arnavut askeri ve 25 bin Yenipazar dilaverleri yeterli görülmektedir. Bunlar Saltanat-ı Seniyye ve Avusturya esareti altında yaşamamak uğruna canlarını fedaya hazır olarak değerlendirilmektedir. BOA, Y. A. HUS. 162/31, Belge No: 1, (Hicri 27/N/1295- Miladi 25.09.1878).

⁹⁹ Muhammet Aruçi, "Yenipazar", *DİA*, XLII, İstanbul 2013, s. 470. Ayrıca Yenipazar için bkz. A. Popovic, "Yeni Bazar", *EI*², XI, Leiden Brill 2002, s. 321-322.

¹⁰⁰ F. Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, s. 537, 539.

¹⁰¹ BOA, *DH. MKT*. 1324/74, (Hicri 12/L/1295- Miladi 10.10.1878).

Prepol mevkilerinde Avusturya tarafından *asâkir-i mustahfazğa* konulması, Osmanlı askeri erkânı tarafından kabul görülmüştür.¹⁰² Ancak bölgenin idaresi Osmanlı Devleti'nde kalmaya devam edecekti.¹⁰³

Eylül 1879 tarihli Padişaha sunulan bir arzda Avusturya askerinin “ehemmiyet ve nezaketi malum olan Taşlıca kazasına” girdiği bildirilmiştir. Arzda belirtildiğine göre; Osmanlı ordusu, Avusturya askerinin girişine yardım için “fevkalade gayret” göstermiştir. Bu amaçla Osmanlı ordusu ahaliyi tehdit dahi etmiştir. Ahali tehditler sebebiyle Avusturya askerinin girişine muhalefet etmemiştir.¹⁰⁴ Avusturya askerinin Taşlıca'ya girişinden sonra ortaya çıkan ihtilaf, Taşlıca'da bulunan Osmanlı askerinin ne olacağı olmuştur. İki devlet arasındaki dostluğun ahaliye gösterilmesi maksadıyla tarafeyn askerlerinin bir müddet daha birlikte Taşlıca'da kalması uygun bulunmuştur.¹⁰⁵ Ancak mahallin darlığı münasebetiyle bir ihtilaf söz konusu olmuşsa da müzakereler neticesinde Osmanlı askeri Taşlıca'yı terk etmemiş, uygun bir yer belirlenerek varlığını sürdürmüştür. İki devletin askerinin aynı şehirde bulunmasının zaman içerisinde çeşitli sorunlara yol açtığı görülmüşse de¹⁰⁶ birkaç münferit hadiseye rağmen iki taraf askeri genel itibariyle büyük problemlerle karşı karşıya kalmadan uzun yıllar beraber Taşlıca'da bulunmuşlardır.¹⁰⁷ Hatta uzun beraberlik sürecinde Avusturya ve Osmanlı askerleri iyi geçinmişler, karşılıklı nişan vermek, ziyafet hazırlamak, özel günlerde ortak merasim düzenlemek gibi çeşitli taltif ve jestlerde bulunmuşlardır.¹⁰⁸

İşgalden sonraki süreçte, yeni gelişmelerin de etkisiyle Taşlıca, idari açıdan liva statüsüne yükseltilmiştir. Bu bağlamda Taşlıca'nın kaymakamlıktan mutasarrıflığa geçiş süreci ve güvenliğe ilişkin gerekçeleri üzerinde biraz daha detaylı duralım: Son Taşlıca kaymakamı Aralık 1879 tarihinde kaymakamlık

¹⁰² BOA, *İ. DU'İT.* 138/61-002/001, (Hicri 25/Ra/1296- Miladi 19.0.1879).

¹⁰³ B. Darkot, “Bosna-Hersek”, s. 727.

¹⁰⁴ BOA, *Y. A. HUS.* 162/31, Belge No: 1, (Hicri 27/N/1295- Miladi 24.09.1878).

¹⁰⁵ BOA, *Y. A. HUS.* 162/31, Belge No: 2, (Miladi 12.09.1879)

¹⁰⁶ BOA, *Y. PRK. ASK.* 11/34, (Hicri 27/R/1299- Miladi 18.03.1882).

¹⁰⁷ BOA, *BEO.* 3357/251772, (Hicri 16/C/1326-Miladi 15.07.1908): “*Avusturya hükümetinin muvakkaten tabt-ı işgalinde bulunan Bosna ve Hersek katasıyla Taşlıca ve Yenipaşar sancaklarında budûd-ı fasılasından dolayı tarafeyn kuvâ-yı askeriyesi arasında mevcut ihtilaf münasebetiyle Avusturya karagöllerinin asâkir-i şahaneye ateş itmeleri gibi ahval tabaddüs ütdiği ve melfuf barita bi't-tedkik iki cihetin kumandanları beyninde hâsıl olacak neticeye göre karagöllerini*” düzenleme çalışmaları kararlaştırılmıştır. Bu yolla küçük çaplı ihtilaflar giderilmeye çalışılmıştır.

¹⁰⁸ BOA, *İ. HR.* 286/17893, (Hicri 14/Ş/1299-Miladi 01.07.1882); BOA, *İ. HR.* 306/19476, (Hicri 3/Ş/1304-Miladi 27.04.1887); BOA, *İ. HR.* 324/20952, (Hicri 28/Ca/1309-Miladi 30.12.1891); BOA, *İ. HR.* 313/20006, (Hicri 29/C/1306-Miladi 02.03.1889); *Taşlıca Mutasarrıflığı Ahvaline Dair Resmi Muharrerat*, Milli Kütüphane, 1323, Yz. A. 1758, s. 51, 52; BOA, *DH. MKT.* 1354/24, (Hicri 06/L/1303-Miladi 08.07.1886); BOA, *Y. MTV.* 127/107, (Hicri 13/Ra/1313-Miladi 03.09.1895); BOA, *Y. MTV.* 103/55, (Hicri 23/S/1312- Miladi 26.08.1894).

vazifesinden istifa etmiştir. İstifanın üzerine yeni bir kaymakam ataması yapılmamış, bunun yerine bölgenin önemine binaen merkez Taşlıca kazası olmak üzere bir liva teşkil edilmiştir. Liva, Priboy ve Prepol nahiyelerinin Taşlıca'ya ilhakıyla kurulmuştur. Böylelikle *Meclis-i Mahsus* kararı gereğince Taşlıca bir liva olmuştur. Bu uygulamaya temel teşkil eden gerekçeler, *Viyana Seferet-i Seniyyesinden* gönderilen tebliğlere dayanmaktadır. Tebliğlere göre; bölgenin siyasi durumu, Avusturya'nın bölgedeki faaliyetleri, varlığı ve uygulamaları, bölge yönetimini çok hassas hale getirmiştir. Mevzubahis hassas duruma ayak uydurabilecek bir yönetimin sergilenmesi ise yönetimin başında bulunacak şahsın, Osmanlı Devleti'nin diline aşına ve politikasına vâkif iyi yetişmiş bir kişi olmasıyla mümkündür. Bunu gerçekleştirmenin yolu ancak üst düzey bir idari yapılanmayla yani mutasarrıflığa geçmek suretiyle mümkün görülmüştür. Mutasarrıf olacak zatın aynı zamanda "ümera-yı askeriden" olması da lüzumlu görülmüştür.¹⁰⁹ Selanik'te bulunan Mirliva Süleyman Paşa, bu vasıflara sahip olduğu gerekçesi ile Taşlıca Mutasarrıfı olarak atanmıştır. Gerçekten de Taşlıca ve civarının sahip olduğu önem münasebetiyle buraya atanacak mutasarrıfın niteliklerinin belirlenmesinde hassasiyetle durulduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁰

Taşlıca, Kosova vilayetinin en son ihdas edilen sancağı olarak diğer sancaklar kadar büyük değildi. İlk kurulduğunda kendisine bağlı bir kazası dahi yoktu. Nitekim Taşlıca Livası, Prepol ve Priboy nahiyelerinin Taşlıca kazası ile birleştirilmesi suretiyle ihdas edilmiştir. Taşlıca'ya altı saat mesafede bulunan Prepol, 1880'de kaza statüsüne erişmiş ve Taşlıca Livasının ilk kazası olmuştur.¹¹¹ Priboy ise Osmanlı hükümrancılığında Sırp hükümrancılığına geçtiği 1913 yılına kadar nahiye olma özelliğini sürdürmüştür. Taşlıca'nın idari bölünmesi 1883 yılına kadar aynı şekilde kalmış, bu tarihte yeni bir nahiye daha ihdas edilmiştir. Taşlıca'ya bağlı bulunan 10 köy birleştirilerek merkezi Mauca olan yeni bir nahiye oluşturulmuş ve bir müdür ile kâtip atanmıştır. İdari düzenlemenin altında yatan sebep Avusturya işgalidir. Zira mevzubahis köylerin halkı civar köylere saldırılar düzenleyerek rahatsızlık vermekteydiler. Bunların kontrol altına alınarak Avusturyalıların bu konuda söz söyleme haklarının doğmasını engellemek amacıyla böyle bir tasarrufa gidilmiştir.¹¹² Ancak nahiyenin ömrü uzun olmamış, zira daha sonraki tarihleri içeren kayıtlarda bu nahiye ismine rastlanmamıştır.¹¹³ Taşlıca'da 1893/94'te merkez kazasının 62, Prepol kazasının 22, Priboy nahiyesinin 12 köyü varken;¹¹⁴ 1896/97'de merkez kazasının 53, Prepol kazasının 33, Priboy

¹⁰⁹ BOA, İ. DH. 796/64592, (Hicri 13/M/1297- Miladi 27.12.1879).

¹¹⁰ BOA, Y.A. RES. 5/10, (Hicri, 18/M/1297- Miladi 01.01.1880).

¹¹¹ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006, s. 423; Ş. Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, s. 2987; Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye-i Coğrafya*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1315, s. 117, 127.

¹¹² M. Ünlü, *Kosova Vilayeti*, s. 39.

¹¹³ M. Ünlü, *Kosova Vilayeti*, s. 45, 46, 48; *Kosova Vilayet Salnamesi*, 1300, s. 107; *Kosova Vilayet Salnamesi*, 1311, s. 187.

¹¹⁴ *Kosova Vilayet Salnamesi*, 1311, s. 184, 187, 188. 1894 yılında basılan *Kâmûsu'l-A'lâm*'ın 4. cildine göre Taşlıca'da 73 köy bulunmaktadır (Ş. Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, s. 2987).

nahiyesinin 35 köyü bulunmaktaydı.¹¹⁵ 1908/09'a gelindiğinde Prepol ve Priboy'un 29, Taşlıca kazasının 44 köyü vardı.¹¹⁶

Taşlıca'nın liva olmasından sonra liva olmanın gerektirdiği bazı kurumsal yapılar Taşlıca idaresine girmeye başlamıştır. Öncelikle bir liva idare meclisi ihdas edilmiştir.¹¹⁷ Liva idare meclisleri, livanın idari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işlerini ve idari uyumsuzluk sorunlarını görüşüp karara bağlayan bir organdı. Meclisin başkanı livanın mutasarrıfıydı. Bundan başka; hâkim, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatin ruhani lideri meclisin tabii üyeleri idi. Ayrıca, ahali tarafından iki Müslüman, iki gayrimüslim kişi meclise üye olarak seçilmekteydi.¹¹⁸

Taşlıca sancağı teşkil edildikten sonra yapılan düzenlemelerin başında Bidayet Mahkemesinin kurulması gelmektedir. Tanzimat reformlarının önemli bir boyutu, adli alanda gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede şer'i mahkemelerin yanında nizamiye mahkemeleri kurularak adli teşkilatlanmada dâualist bir yapı ortaya konmuştu. Nizamiye mahkemeleri ceza ve hukuk dairelerine ayrılmaktaydı. Her bir kısım bidayet ve istinaf mahkemeleri olmak üzere iki dereceliydi. Bidayet mahkemeleri kaza, liva ve vilayetlerin merkez kazalarında bulunmaktaydı.¹¹⁹ Kanun gereğince Taşlıca'da bir Liva Bidayet Mahkemesi kurulmuştur. Bidayet mahkemesinin her bir dairesinde bir başkan, iki üye ve iki aza mülazımı görev yapardı.¹²⁰ Bugünkü savcılığa tekabül edebilecek müdde-i umûmilik,¹²¹ müdde-i umumi muavinliği¹²² ile ilk sorgu hâkimi denebilecek müstantik,¹²³ Taşlıca Bidayet mahkemesinde görev yapan diğer görevlilerdi.

Yeni taşra idaresinin getirdiği kurumlardan birisi de belediyelerdi. Tanzimat reformlarıyla başlayan taşrada yerel yönetim kurma çabası, belediyelerin idari bir varlık olarak 1871 vilayet nizamnamesi uyarınca livalarda ve kazalarda kurulması ile neticelendirilebilmiştir.¹²⁴ Buna göre belediyeler, yerel halk sağlığı, bayındırlık hizmetleri ve benzeri sorunlarla ilgilenmekteydi. Belediyeler iki temel organdan oluşuyordu. Birisi reis, diğeri de meclisti. Belediye uygulaması taşrada ancak 1877 yılında hayata geçirilebilmiştir.¹²⁵ Belediye düzenlemeleri çerçevesinde Taşlıca'da bir belediye reisliği teşkil edilmiştir. Belediyenin mevzubahis hizmetlerini yerine getirmek üzere gereken giderler için mal sandıkları

¹¹⁵ *Kosova Vilayet Salnamesi*, 1314, s. 638, 639, 651.

¹¹⁶ M. Ünlü, *Kosova Vilayeti*, s. 53.

¹¹⁷ BOA, *DH. MKT.* 1513/50, (Hicri 08/L/1305- Miladi 18.06.1888).

¹¹⁸ İ. Ortaylı, *Maballi İdareler*, s. 81. Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, s. 292.

¹¹⁹ Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat, y.y. t.y, s. 193, 204, 205.

¹²⁰ E. B. Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 208.

¹²¹ BOA, *İ. DH.* 803/65045, (Hicri 13/Ca/1297- Miladi 23.04.1880).

¹²² BOA, *İ. DH.* 1174/91749, (Hicri 04/Ş/1307- Miladi 26.03.1890).

¹²³ BOA, *İ. ŞD.* 107/6437-001-002, (Hicri 28/Za/1308- Miladi 05.07.1891).

¹²⁴ İ. Ortaylı, *Maballi İdareler*, s. 176.

¹²⁵ R. Davison, *Reform*, s. 179.

oluşturulmuştu.¹²⁶ Mesela sağlık hizmetlerinin önemine binaen Taşlıca belediyesi bünyesinde bir doktor istihdam edilmiştir.¹²⁷ Doktorun maaşı belediye tarafından ödeniyordu.¹²⁸

Bu dönemde önemli bir diğer kurum olarak müftülüğü görmekteyiz. Müftüler, klasik dönem Osmanlı Devleti taşra idaresinde kadıların hiyerarşisine koşut bir örgütlenmeye sahip değillerdi. 19. yüzyıla gelindiğinde müftülerin idari faaliyetlerde rol alacak kadar önem kazandığı ortadadır. Zira yukarıda işaret edildiği üzere müftüler, liva meclisinin doğal üyeleri haline gelmiştir. Bunda müftülerin bu dönemde İslam toplumunu temsil eder hale gelmelerinin rolü olmalıdır. Taşlıca müftüsü ise mutasarrıflık döneminde görevini uzun süre icra edememiştir. Çünkü 1879 yılında Taşlıca'nın Avusturya tarafından işgali nedeniyle müftü Taşlıca'yı terk etmiştir.¹²⁹ Bölgede gerçekleştirdiği faaliyetler onun İstanbul'a sürülmesini gerektirmiştir.¹³⁰ Beraberinde bulunan 80 muhacirle önce Yenipazar'a gitmiş, ardından vilayet merkezine, oradan da İstanbul'a geçmiştir.¹³¹

Taşlıca, sancak olduktan sonra yukarıda birkaç örneği verilen idari kurumlardan başka birçok kurum daha ihdas edilmiştir. Bunların tamamını görevleriyle tanıtmak çalışmanın sınırlarını aşacağı için süreç içerisinde Taşlıca idaresine katılan dairelerin sadece bir dökümü aşağıdaki tablolarda verilmiştir. Tablolar; 1300 (m. 1882-1883), 1311 (m. 1893-1894) ve 1314 (m. 1896-1897) Kosova Vilayet Salnameleri çerçevesinde hazırlanmıştır. Tabloları tarih sırasına göre hazırlayarak, ilk salnamede bulunmayan kurumları, ikinci salname verilerine göre hazırladığımız ikinci tabloda vermeyi yeğledik. Böylelikle kronolojiye uygun hazırlanan tablolarla Taşlıca'nın idari organizasyonundaki gelişim süreci daha net görülebilir hale gelmiştir.

Daire Adı	Görevlileri	Daire Adı	Görevlileri
Meclis-i İdare-i Vilayet	Mutasarrıf (Reis) Naip Muhasebeci Tahrirat müdürü Metropolit Kâtip (Üye değil)	Tahsilat Komisyonu	Reis 4 Aza
Maarif ve Evkaf Komisyonu	Reis 2 Aza	Orman Memuru	Kolcu Kantaracı

¹²⁶ BOA, BEO. 157/11737-001/002, (Rumi 03/XII/1308- Miladi 20.02.1893).

¹²⁷ BOA, DH. MKT. 1661/56, (Hicri 01/S/1307- Miladi 27.09.1889).

¹²⁸ BOA, DH. MKT. 1403/38, (Hicri 11/C/1304- Miladi 07.03.1887).

¹²⁹ BOA, DH. MKT. 1324/74, (Rumi 27/VII/1294- Miladi 10.10.1878).

¹³⁰ BOA, HR. TO. 166/64 (Miladi 22.04.1880).

¹³¹ BOA, Y. PRK. A. 2/40 (Hicri 23/Ra/1296-Miladi 16.03.1879); BOA, Y.A. RES. 3/10-001-001, (Rumi 16.I.1295-Miladi 28.03.1879) ve 002-001, (Hicri 08/R/1296-Miladi 31.03.1879); BOA, DH. MKT. 1327/104, (Hicri 25/Ş/1296-Miladi 14.08.1879).

¹³² Kosova Vilayet Salnamesi, 1300, s. 102-107.

Tahrirat Kalemi	Müsevvid Mübeyyiz Mübeyyiz-i Sani Evrak Memuru 3 Mülazim	Telgraf Memurları	Müdür Muhabere Memuru Fransızca Muhabere Memuru Süvari Çavuşu Piyade Çavuşu Musil-i Muharrerat
Menafi Sandığı Vekilleri	Reis 3 Aza Sandık Sermayesi: 49.000	Merkez Zaptiye Memurları	Süvari Bölük Ağası Diğer Ağa Bölük Emni Vekili
Mahkeme-i Bidayet Hukuk Dairesi	Naip (Reis) Müdde-i Umumi Muavini 2 Aza İcra memuru Mahkeme Baş Kâtibi Zabıt Kâtibi Mübaşir	Muhasebe Kalemi	Varidat Mukayyidi Masarifat Mukayyidi Refik Evrak Mukayyidi Sandık Emni Odacı
Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi	Reis-i Sani Müstantik Muavini Aza Aza mülazımı Zabıt Kâtibi Mübaşir Odacı	Belediye Dairesi	Reis 3 Aza Kâtip Sandık Sermayesi: 198.390 pare.
Aşar ve Ağnam Dairesi	Müdür Kâtib-i Evvel Kâtib-i Sani Ambar Memuru Odacı	Defter-i Hâkâni Kalemi	Memur Baş Kâtip Kaza Kâtibi
Rüsumat Memurları	Rüsüm-ı Sitte Memuru Rüsumat Memuru Kapı Memuru Kâtip	Mekteb-i Rüşdiye	Muallim-i Evvel Muallim-i Sani Rika Muallimi Bevvab
Ziraat Komisyonu	Reis 6 Aza	Eytam Sandığı	Müdür Sermayesi: 64.607

Yukarıdaki tablodan 11 yıl sonrasına ait aşağıdaki tablo, sadece yukarıda olmayan yeni kurumları içermektedir. Yani yukarıdaki tabloda bulunan kurumlar aşağıda tekrar edilmemiştir. Burada ifade edilmesi gereken bir diğer husus, 1882/93 yıllarında bazı memuriyetlerin idari bir hüviyete erişmemişken, 1893/94 yıllarından itibaren idari bir hüviyete kavuşmuş olmalarıdır. Mesela orman memurları Orman İdaresine, telgraf memurları Telgraf ve Posta İdaresine, rüsumat memurları da Rüsumat İdaresine dönüşmüştür.

Daire Adı	Görevlileri	Daire Adı	Görevlileri
Vergi Dairesi	Memur 2 Muvazzaf-ı Muhammin Fahri Muhammin Vergi Kâtibi Refik Defterci	Umur-ı Nafia Komisyonu	Reis (Mutasarrıf) Reis-i Sâni Kapıcıbaşı 6 Aza Kâtip Sandık Emni
Nüfus Kalemi	Memur Kâtip	İstatistik Komisyonu	Reis (Muhasebeci) 8 Aza
Ticaret Komisyonu	Reis 3 Aza	Telgraf ve Posta İdaresi (Daha önce sadece Telgraf Memurları idi)	Müdür Muhabere Memuru 2 Çavuş Fransızca Muhabere Memuru

¹³³ *Kosova Vilayet Salnamesi*, 1311, s. 178-184.

Memûrîn-i Mütferrika	Duyun-ı Umumiye Memuru Polis Komiseri Pasaport Memuru Rüsumat Memuru	İbtidâi Mektebi	Musul 5 Okul 158 Erkek 92 Kız
Hristiyan Mektepleri	2 Okul 226 Erkek 93 Kız	Merkez Livaya Bağlı Köy Sayısı	62

Son salnamemiz olan 1314 (1896-1897) yılı Kosova Vilayet Salnamesinde yukarıdaki daireler dışında yeni bir daire görülmemektedir. Bu yüzden ayrıca bir tablo hazırlanmamıştır. Sadece yeni memuriyetler göze çarpmaktadır. Bunlar; zabıta memuru bölük ağası, onun muavini, polis, gümrük sandık emini, gümrük kantarcısı ve iki gümrük kolcusudur.¹³⁴ Yeni memuriyetlerle iç güvenlik ve gümrük memurlarının sayısının artırıldığı ortadadır.

Mutasarrıflık döneminde sancak olmanın avantajıyla Taşlıca'da imar faaliyetlerinde bir artış gözlenmektedir. 1883 yılında yeni hükümet konağı inşasına başlandı.¹³⁵ Okul inşa faaliyetleri de artmıştır.¹³⁶ Mesela 1892'de Taşlıca'da yapımı kararlaştırılan “mekteb-i ibtidâi”nin senelik masraflarının karşılanması için hayvan satışından bir vergi alınması kararlaştırılmıştır.¹³⁷ Ancak alınan tedbirlerin Taşlıca'daki okul ihtiyacını hemen karşılamaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1894 yılına gelindiğinde halen Taşlıca'da toplanan maarif hissesinin okulların tesisi için yeterli olmadığından dem vurulmaktaydı. Ancak bu duruma çareler üretmeye çalışmaktan vazgeçilmemiştir.¹³⁸ Taşlıca'daki okullaşma çabası, II. Abdülhamid'in tüm İmparatorluk sathında gerçekleştirdiği okullaşmanın bir yansımasıdır.¹³⁹ Taşlıca'da imar ve bayındırlık alanındaki artışın bir diğer önemli sebebi de Avusturya işgalidir. Taşlıca'nın mutasarrıflık olarak idare edildiği dönemin büyük bölümü, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun askeri işgali altında geçmiştir. Avusturya ordusu, Taşlıca'da bulunduğu müddetçe hem askeri yapıların inşasıyla hem de kara ve demiryolu

¹³⁴ *Kosova Vilayet Salnamesi*, 1314, s. 630-636.

¹³⁵ BOA, ŞD. 65/3796, (Hicri 23/L/1300- Miladi 27.08.1883).

¹³⁶ BOA, MF. MKT., 87/3, (Hicri 05/N/1302- Miladi 18.06.1885); BOA, İ. MF. 2/37, (Hicri 4/Za/1311- Miladi 04.05.1894).

¹³⁷ BOA, ŞD. 2600/13, (Hicri 14/S/1310- Miladi 07.09.1892).

¹³⁸ M. Ünlü, *Kosova Vilayeti*, s. 120, 121. 1893/94'te beşi Taşlıca'da, ikisi Prepol'de ve beşi Priboy'da olmak üzere 12 sıbyan mektebinde toplam 478 öğrenci vardı. Aynı yılda Taşlıca'da altı ibtidâi okulu, dokuz muallim ve 400 öğrenci, Prepol'de dokuz ibtidâi, dokuz muallim ve 346 öğrenci bulunmaktaydı. Rüşdiye sayısı iki olup beş muallim 90 öğrenci vardı. Bu tarihte 15 öğrencisi ve bir muallimi bulunan bir medrese de hizmet vermeye devam etmektedir. 1898/99'da rüşdiye sayısı üçü Taşlıca'da ikisi Prepol'de olmak üzere beşe çıkmıştır. Öğrenci sayısı 102 olmuştur. Taşlıca'da bir idadinin açılması ancak 1910'da gerçekleşmiştir. Bunların dışında 1905/6'da Taşlıca'da 115 öğrencili 5 ibtidâi bulunmaktaydı. M. Ünlü, *Kosova Vilayeti*, s. 128, 132, 134, 141, 145, 148, 157.

¹³⁹ II. Abdülhamid dönemi okullaşma faaliyetleri için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1999.

faaliyetleriyle bölgenin kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Taşlıca'nın bu döneminde Avusturya işgalinin yansımaları belirgin bir şekilde gözlenmiştir.

Avusturya idaresi altında Bosna-Hersek'te umumi asayiş sağlanmış, kara ve demiryolu inşası yaygınlaşmış, zirai ve sınai sahalarda gelişmeler yaşanmıştır.¹⁴⁰ Taşlıca ve Yenipazar'da da birçok askeri bina yapılmıştır. Askeri tahkimatın bölgede sağlam bir şekilde sağlanmasıyla, Avusturya'nın bölgeyle olan bağının askeri boyutu kuvvetlendirilmiştir. Bunun yanında Avusturya ordusu bölgede bulunduğu müddetçe haberleşme ve ulaşım ağını genişletmeye çalışmıştır. Avusturya'nın bölgede gerçekleştirdiği ve hedeflediği bayındırlık faaliyetleri, bölgeyi kendine entegre etme operasyonunun diğer ayaklarını temsil etmekteydi. Özellikle demiryollarına yönelik çalışmalar ve planlar, entegrasyonun yapı taşı haline gelecekti. 1884'teki planlara göre Belgrad'dan Niş'e doğru yapılmakta olan demiryolu hattının Niş'ten Vranja'ya oradan da Priştine yahut Üsküp tarafına bağlanması düşünülüyordu. Bu sağlandığı takdirde; Avusturya, Mitroviçe hattından Prizren yoluyla İşkodra'ya kadar bir kol yola teşebbüs edilecek, diğer taraftan da Seniçe yoluyla Saraybosna'ya kadar yapımı tamamlanmış hattın Mostar'a oradan Medkoviçe'ye¹⁴¹ bağlanması sağlanacaktı. Bunun tamamlanmasından sonra Saray'dan Vişegrad'a ve oradan da Lim Nehri boyunca Akova yolundan İbre Nehriyle Mitroviçe hattına bağlanmasına kalkışılacaktı.¹⁴² Böylelikle bölgenin hem ekonomik hem de askeri yönüyle Viyana'yla olan bağı kuvvetlenmiş olacaktı. Daha sonraki süreçte görüleceği üzere Balkan Harbi kapıya dayandığında bu demiryolları, Avusturya'nın asker sevkiyatının bir numaralı aracı haline gelecektir.

Taşlıca'da Avusturya askerinin varlığına rağmen bölgede hükümlerlik hakkı Osmanlı Devleti'nde idi. Osmanlı memurları da işlerinin başında vazifelerini yerine getirmekteydi. Mutasarrıf Süleyman Paşa ve diğer memurlar, Osmanlı egemenliğinin bölgedeki mülki ve askeri temsilcileri olarak görev yapmışlardır. Taşlıca kumandanı ve mutasarrıfı Mirliiva Süleyman Paşa, bölgedeki ahaliye ve Avusturyalılara karşı nasıl bir yaklaşım sergilemesi gerektiğini Bâb-ı Ali'ye sormuştur. Bâb-ı Ali konu hakkında çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Buna göre; paşadan istenen, Avusturyalılara şikâyet bahanesi olabilecek durumların ortaya çıkmasını önlemesidir. Bunun için emniyetin muhafazası, paşanın en önemli vazifesi olarak gözükmektedir. Paşaya ayrıca zaman ve zemine göre gerekli tedbirler olarak ahaliye nasihatlerde bulunması önerilmiştir. Avusturyalılar konusunda paşadan istenen, verilen talimatın haricine çıkmamasıdır. Talimat, öncelikle dostluğun korunması amacıyla çaba sarf etmeyi, ancak düşmanlığa yönelik faaliyetlerin hissedilmesi durumunda derhal Bâb-ı Ali'ye haber vermeyi emretmekteydi.¹⁴³ Gerçekten de Mutasarrıf Süleyman Paşa'nın Taşlıca'daki uzun müddet sürdürdüğü vazifesinde, bu iki

¹⁴⁰ B. Darkot, "Bosna-Hersek", s. 727.

¹⁴¹ Bugün Hırvatistan sınırları dâhilinde bulunan Metkoviç olmalıdır.

¹⁴² BOA, Y. PRK. ASK. 22/54, (Hicri 9/C/1301- Miladi 05.04.1884).

¹⁴³ BOA, Y. PRK. ASK. 25/29, (Hicri 15/R/1302- Miladi 01.02.1885).

yaklaşım doğrultusunda hareket ettiği anlaşılmaktadır. O, ahalinin teskin edilmesi ve iç güvenliğin sağlanması için çaba sarf etmiş, Avusturya askeriyle iyi münasebetlere girmiş ve her daim Avusturya askerlerinin her tür hareketini rapor olarak sunmuştur. Yukarıda bahsedilen karşılıklı nişan verme hadiseleri, iyi niyet gösterileri Mutasarrıf Paşanın bu doğrultudaki faaliyetlerine örnek teşkil etmektedir. İstihbarata yönelik faaliyetlerinden de kısaca bahsetmek gerekir. Avusturya askeri Taşlıca'ya yerleştikten sonra çeşitli askeri faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetler Taşlıca Mutasarrıfı Süleyman Paşa tarafından dikkatle takip edilmiştir.¹⁴⁴ Paşa, elde ettiği bilgileri, Osmanlı hükümetine aktarmıştır.¹⁴⁵ Bu bağlamda Avusturya'nın bölgedeki askeri kuvveti,¹⁴⁶ asker sayısını artırmaya yönelik yığınak faaliyetleri,¹⁴⁷ asker sevkîyatları, talim,¹⁴⁸ manevra¹⁴⁹ ve tatbikat faaliyetleri,¹⁵⁰ Avusturya'dan Taşlıca'daki askerlerin denetlenmesi için gelen üst düzey askeri yetkililerin geliş, gidiş ve diğer faaliyetleri,¹⁵¹ paşanın dikkatle izleyip rapor ettiği konular olmuştur.¹⁵² Sırbistan,

¹⁴⁴ Avusturya'nın bölgedeki varlığının uzun vadeli planlarının bir parçası olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Buna göre Avusturya'nın Taşlıca ve Çaniçe arasında müstahkem bir şekilde yerleştikten sonraki adımı Selanik üzerine gidip burayı işgal etmektir. Bu endişe Osmanlı devlet adamlarının aklının bir köşesinde yer sürekli etmiştir. Bundan dolayı Osmanlı hükümeti, Avusturya'nın bölgeye yönelik askeri hareketlerini ilgilie takip etmekteydi. Zira bölgedeki askeri hareketlenmeler, çoğu zaman Avusturya'nın Selanik'e yönelik emellerinin hayata geçirilme çabası olarak yorumlanıyordu. Konu hakkında Avusturya'da bulunan Viyana sefaretî Ateşemiliterî Mirliya Mehmed Şükrü'nün raporu Osmanlı hükümeti açısından aydınlatıcı gözükmemektedir. Mehmed Şükrü'ye ait 1904 tarihli rapora göre; Avusturya ordusunun eksik asker kadrolarını tamamlamaya yönelik çalışmaları, bazı gazetelerce abartılarak hareketlenmelerin bir seferberlik olduğu yorumları yapılmaktaydı. Bu yüzden bunlara itimat edilmemelidir. Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında bir harp zuhuru halinde Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek tarafından asker sevk etmesi zor görünmektedir. Zira Balkan coğrafyasının siyasi durumu buna müsaade edecek konumda gözükmemektedir. Avusturya böyle bir saldırı halinde Mitroviçe'ye veya daha ilerisine kadar yürüdüğü takdirde sağında Karadağ, solunda Sırbistan ve karşısında Osmanlı Devleti olacaktır. Ayrıca İtalyanların irredantizm meselesinden ve Rusya'nın tarihi emellerinden dolayı bölgeyi boş bırakmayacağı ortadadır. Bu sebeplerle Mirliya Mehmed Şükrü, bütün aktörlerin muvafakatini almadan Avusturya'nın bütün bunları göz ardı ederek Selanik'e doğru saldırmasını gerçekçi görmemektedir. BOA, Y. PRK. EŞA. 45/73, (Hicri 28/M/1322- Miladi 14.04.1904).

¹⁴⁵ Bununla ilgili bazı belgeler yayınlanmıştır. Belgeler için bkz. *Bosna Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Haz.: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992, s. 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 248, 249.

¹⁴⁶ BOA, Y. PRK. ASK. 23/9, (Hicri 25/B/1301- Miladi 20.05.1884).

¹⁴⁷ BOA, Y. MTV. 28/84, (Hicri 29/S/1305- Miladi 16.11.1887).

¹⁴⁸ BOA, Y. PRK. ASK. 48/95, (Hicri 03/Z/1305- Miladi 11.08.1888).

¹⁴⁹ BOA, Y. MTV. 54/24, (Hicri 05/S/1309- Miladi 10.09.1891).

¹⁵⁰ BOA, Y. A. HUS. 454/32, (Hicri 20/Ca/1321- Miladi 14.08.1903).

¹⁵¹ BOA, Y. PRK. ASK. 8/43, (Hicri 08/L/1298- Miladi 0.09.1881); BOA, DH. MKT. 1354/102, (Hicri 09/L/1303- Miladi 11.07.1886).

Karadağ ve Rusya ile ilgili olarak Avusturya'nın Taşlıca'da gerçekleştirdiği askeri faaliyetler de Taşlıca mutasarrıfı tarafından takip edilerek rapor edilmekteydi.¹⁵³

Avusturya'nın Taşlıca'daki varlığı 1908 yılına kadar sürmüştür. 1908 yılına gelindiğinde Osmanlı'da II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Bu duruma bağlı bir şekilde Balkanlar'da yaşanan zafiyet dolayısıyla Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Avusturya-Macaristan İmparatoru ise Bosna-Hersek'teki askeri işgal durumunu ilhaka çevirmiştir. İlhak, Taşlıca'daki Avusturya işgalini sona erdirmiştir. 22 Ekim 1908'de Avusturya'nın Taşlıca'da bulunan Generali, hükümet konağında mühim bir konu görüşmek üzere Taşlıca mutasarrıf vekilini davet etmiştir. General görüşmede Avusturya İmparatoru'nun hükümler hakkını Bosna-Hersek'i de kapsayacak şekilde genişlettiği gerekçesiyle Yenipazar sancağını boşaltacaklarını bu yüzden Avusturya askerinin Taşlıca'yı tahliye edeceğini bildirmiştir.¹⁵⁴ Avusturya askeri görüşmeden bir gün sonra yani 23 Ekim 1908 tarihinde sabah saat üçte Taşlıca'yı tahliye etmiştir. Osmanlı askeri, kışlaları, tabyaları ve diğer daireleri teslim alarak Osmanlı sancağını çekmiştir.¹⁵⁵ Çekilme, Taşlıca'da Osmanlı askerinin sayısının artırılmasını gerektirmiştir. Zira Taşlıca'ya gelebilecek herhangi bir saldırının önlenmesi eldeki askerle mümkün değildi. Stratejik bir bölgenin savunmasız bırakılması hem siyasi hem de askeri açıdan düşünülemezdi. Ayrıca ahalinin sükûnetini kaybetmemesi için gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir.¹⁵⁶ Ahali endişelenmekte pek de haksız görünmemektedir. Çünkü Avusturya askeri Priboy'daki kuvvetlerini çekince Osmanlı askeri, bölgede yetersiz kalmış ve şehir iki kez baskına uğramıştır. Doğal olarak ahaliyi korku ve heyecan sarmıştır.¹⁵⁷

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Taşlıca'yı tahliye ettikten sonra Taşlıca'yla ilgilenmekten geri durmamıştır. Taşlıca'da Avusturya'nın bir sivil komiseri görev yapmıştır.¹⁵⁸ Avusturya askeri, 1910'un çeşitli zamanlarında Taşlıca sancağında sınır ihlallerinde bulunmuştur.¹⁵⁹ Bölgede propaganda

¹⁵² Taşlıca'daki Avusturya askerinin durumuna ilişkin başka raporlar için bkz. *Taşlıca Abvaline Dair Mubarrerât*, s. 1-17.

¹⁵³ BOA, Y.A. HUS. 201/24, (Hicri 06/B/1304- Miladi 31.03.1887); BOA, Y. MTV. 65/30, (Hicri 09/M/1310- Miladi 03.08.1892); BOA, Y. MTV. 28/84, (Hicri 29/S/1305- Miladi 16.11.1887); BOA, DH. MKT. 1515/105, (Hicri 15/L/1305- Miladi 25.06.1888); BOA, DH. MKT. 1521/89, (Hicri 06/Za/1305- Miladi 15.07.1888).

¹⁵⁴ BOA, TFR. I. KV. 212/21121 Belge No: 2, (Rumi 24.VII.1324- Miladi 07.10.1908): Taşlıca mutasarrıfı ve kumandanı Miralay Cavit, durumu derhal Kosova vilayetine, Kosova vilayeti de hükümete bildirmiştir.

¹⁵⁵ BOA, TFR. I. KV. 212/21121 Belge No: 5. ve 6, (Rumi 15-16.VIII.1324-Miladi 28-29.10.1908).

¹⁵⁶ BOA, DH. MKT. 2645/24, (Rumi 21/VIII/1324-Miladi 03.11.1908).

¹⁵⁷ BOA, TFR. I. KV. 212/21121 Belge No: 3.

¹⁵⁸ BOA, DH. MKT. 2717/18, (Hicri 01/M/1327-Miladi 23.01.1909).

¹⁵⁹ BOA, HR. SYS. 178/15-002-001, (Hicri 08/Ra/1326-Miladi 20.03.1910); BOA, HR. SYS. 178/16, (Miladi 26.06.1910); BOA, HR. SYS. 178/20, (Miladi 13.03.1911).

faaliyetlerinden de geri kalmamıştır.¹⁶⁰ 1911 yılından itibaren Avusturya'nın ilgisi daha da artmış ve sınıra yığınağa başlamıştır.¹⁶¹ Balkan Savaşları arefesinde Sırbistan ve Karadağ'da yaşanan askeri hareketlenme, Osmanlı ve Avusturya devletlerinin dikkatini çekmiştir. Askeri hareketliliğin Taşlıca sancağını kapsayacağı ihtimaline karşı Avusturya hükümeti, hazırlıklara girişmiştir. Bu bağlamda Avusturya hükümeti, Bosna ve Hersek ile Hırvatistan ordularını seferber hale getirmiş, bölgede daha önce tesis ettiği demiryollarını asker sevkiyatına tahsis etmiştir. Bölgedeki gelişmeleri Bosna Şehbenderliği, Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bildirmekteydi. Şehbenderliğin iletmiş olduğu bir bilgide Avusturya'nın kesin bir şekilde Yenipazar sancağını işgal edeceği ifade edilmekteydi. Viyana *sefaret-i seniyyesi* ateşemiliteri gönderdiği bir telgrafta Balkanlar'da bir savaş çıkacağı öngörüsüyle daha önce terhis edilen Avusturya askerinin tekrar silahaltına alındığı bilgisini vermiştir. Mevzubahis birlikler, Taşlıca sınırında bulunan 15. ve 16. Kolorduya sevk edilmekteydi. Gelen bilgilerden Taşlıca sınırının Avusturya tarafından tedricen tahkim edildiği anlaşılmaktadır. Ateşemiliter, Sırbistan ve Karadağ'daki askeri hareketlenmenin Taşlıca'yı kapsamaya ihtimaline karşı gerçekleştirildiğini bildirmiştir. Gelen bilgiler, Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve konu hakkında Hariciye Nezaretince Avusturya sefiri ile müzakere edilerek bir dostluk anlaşması yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁶² Bu girişimlere rağmen Balkanlar'da oluşan Osmanlı aleyhindeki ittifaka yönelik Avusturya ve Osmanlı tarafından bir karşı ittifak gerçekleştirilememiştir. Osmanlı İmparatorluğu I. Balkan Harbine yalnız başına girmiştir. Osmanlı aleyhindeki ittifakta başı çeken Bulgaristan olmuştur. 1908'de bağımsızlığını elde etmesiyle Bulgaristan, Balkanlar'da etkin bir politika izlemeye başlamıştı. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi de Sırbistan'ı Balkanlar'da etkin bir politika izlemeye itmştir. Bu hareketlenmenin Balkanlar'da Osmanlı aleyhine bir ittifaka dönüşmesi, Yunanistan ile Karadağ'ın Sırbistan ve Bulgaristan arasında oluşmaya başlayan Osmanlı aleyhindeki yakınlaşmaya dâhil olmalarıyla gerçekleşmiştir. Dört devlet Rusya'nın desteğini alarak, Trablusgarp savaşının verdiği avantajı da kullanarak Osmanlı Devleti'ni Balkanlar'dan atmak için savaşı başlattılar. Ekim 1912'de başlayan savaş Mayıs 1913'e kadar sürmüştür. 9 Ekim 1912'de Karadağ ordusu Karadağ-Osmanlı sınırını geçmiştir. 28 Ekim 1912'de Sırbistan ve Karadağ orduları Taşlıca'da kontrolü ele geçirmişlerdir. 1913 yılında Taşlıca Karadağ'ın bir parçası haline gelmiştir.¹⁶³ Savaş Osmanlı Devleti için tam bir hezimet olmuş ve Balkanlar'dan atılmıştır. Böylelikle Taşlıca Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştır.

¹⁶⁰ BOA, HR. SYS. 141/49, (Rumi 07/XII/1326-Miladi 20.02.1911); BOA, HR. SYS. 149/57-002-001, (Miladi 19.10.1911).

¹⁶¹ BOA, HR. SYS. 178/21-005-001/006-001, (Miladi 09.04.1911).

¹⁶² BOA, A. MKT. MHM. 741/19 Belge No: 1, 2, 3, (Hicri 8/Za/1330- Miladi 20.10.1912).

¹⁶³ Živko M. Andrijašević ve Šerbo Rastoder, *The History of Montenegro*, Montenegro Diaspora Centre, Podgorica 2006, s. 140, 141.

Sonuç

Çalışmada Taşlıca'nın Tanzimat sonrası geçirdiği idari düzenlemeler ve bu düzenlemelerin altında yattığı düşünülen güvenlik kaygıları ön plana çıkartılmaya çalışılmıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı egemenliğine giren Taşlıca, coğrafi konumu itibariyle Hersek sancağının ortasında yer aldığı için sancağın merkez kazası haline gelmiştir. Bu haliyle 1833'e kadar Hersek sancağının merkezi olarak önemli bir idari birim olmuştur. Bu tarihten itibaren merkez kaza olma özelliğini yitirmiş, idari açıdan normal bir kaza statüsüne düşmüştür. Ancak kazanın cesameti ve stratejik önemi, uzun vadede eski günlerindeki gibi idari itibarının iade edilmesini sağlamıştır. Tanzimat düzenlemelerinin Bosna eyaletinde 1851 yılından itibaren uygulamaya girmesiyle, Taşlıca kazası müdürlük ile idare edilmeye başlamıştır. 1860 yılında Taşlıca'nın kaza olarak büyüklüğü ve stratejik konumu, bir sancak olmayı gerektirmiştir. Bunun temel sebebi, Taşlıca'nın Karadağ ve Sırbistan arasında kalmış olmasıdır. İki devlet arasında kuvvetli bir idari birim, stratejik bir gereksinim olarak ortaya çıkmış, ayrıca bu sayede Kolaşın ahalisinin çevrelerine verdiği zarara son vererek *şabt u rabi* altına alınmaları da umulmuştur. Böylelikle Taşlıca, sancak statüsüne erişmiş ve mülki amir olarak bir kaymakam atanmıştır.

1864 yılına gelindiğinde Yenipazar sancak merkezinin Seniçe'ye taşınmasıyla Seniçe civarındaki Taşlıca'nın kazaları Taşlıca'dan alınarak Seniçe'ye ilhak edilmiştir. Devamında Taşlıca'nın kaymakamlığı lağvedilmiştir. 1865 yılında mülki amirlerin görev statüleri tekrar bir değişikliğe uğramıştır. Buna göre kaymakamlar sancakların değil kazaların yöneticileri haline gelmiştir. Kaza konumuna düşen Taşlıca yine bir kaymakam tarafından idare edilmeye devam etmiştir. 1875'te Bosna'da çıkan ayaklanmalar yeni bir idari düzenlemeyi gerektirmiştir. Buna göre Taşlıca'nın bağlı bulunduğu Yenipazar sancağı Bosna vilayetinden ayrılarak Kosova vilayetine bağlanmıştır. Böylelikle Taşlıca artık Kosova vilayetine bağlı hale gelmiştir. 1878 Berlin Antlaşması gereğince Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i işgal etmesiyle Taşlıca'nın idari tarihinde yeni bir sayfa açılacaktır. Avusturya, Kosova vilayetine bağlı olmasına rağmen işgali altındaki Bosna-Hersek'in güvenliği açısından kilit bir noktada bulunan Yenipazar sancağında da asker bulundurmak istiyordu. Bu, Taşlıca'nın Avusturya askeriyle tanışması demektir. Yeni durum, Taşlıca'nın idari açıdan tekrar yükselmesini sağlamıştır. Taşlıca, işgalin hemen sonrasında livaya dönüştürülerek bir mutasarrıfın idaresine verilmiştir. Askerî işgal gerçekleşikten sonra Taşlıca'nın hükümlerlik hakları Osmanlı Devleti'nde kalmış, idari ve askerî erkân Osmanlı Devleti'ni temsilen görevinin başında bulunmuştur. Avusturya'nın işgali 1908'e kadar sürmüştür. Avusturya, bu tarihte Bosna-Hersek'i ilhak etmiş, beraberinde Taşlıca'nın da içerisinde bulunduğu Yenipazar sancağını terk etmiştir. 1908'den itibaren Taşlıca tam olarak tekrar Osmanlı egemenliğinde kalmıştır. Ancak bu durum çok uzun sürmeyecektir. 1912'de patlak veren I. Balkan harbiyle 1913 yılından itibaren Taşlıca Karadağ

Krallığın hâkimiyetine geçmiş, böylelikle yaklaşık 450 yıllık Osmanlı hâkimiyeti Taşlıca'da son bulmuştur.

Taşlıca'nın Osmanlı egemenliğindeki son idari serüveni, Balkanların Osmanlı'dan kopuşunun da son demlerine tekabül etmektedir. Bu dönemde Devlet, çeşitli reflekslerle kopuşu engelleme çabasına girmiştir. Mücadelenin ayaklarından birisi de idari düzenlemeler olmuştur. Taşlıca örneğinde görüldüğü üzere; bu şehirle ilgili idari düzenlemeler, stratejik ve güvenlik endeksli gerçekleşmiştir. Bu tür düzenlemelerle kopuşa engel olunabileceği düşünülmüştür. Taşlıca örneğine daha geniş planda bakıldığında; İmparatorluktaki idari düzenlemelerin temelinde Balkanlarda yaşanan kopuşu engelleme çabası olduğu gözlemlenebilir. Ancak tarih, bize Osmanlı idari düzenlemelerinin Balkanlardaki çözümü engelleyen hayalini gerçekleştirmediğini göstermiştir. Bununla birlikte; her hâlükârda idari düzenlemelerin kaçınılmaz olan *sonu* geciktirdiğini düşünmek mümkündür. Pek tabiidir ki kaçınılmaz sonun vukuunda Avrupa siyasetinin rolü yadsınamaz.

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tasnifleri (BOA)

Sadaret Mektûbî Kalemi

Müteferrik Evrak (A. M.)

Mektûbî Kalemi Evrakı (A. MKT.)

Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.)

Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. MKT. MVL.)

Umum Vilayet Evrakı (A. MKT. UM.)

Nezaret ve Devâir Evrakı (A. MKT. NZD.)

Mühimme Kalemi Evrakı (MKT. MHM.)

Bâb-ı Ali Evrak Odası

BEO.

Cevdet

Cevdet Adliye (C. ADL.)

Dâhiliye

Mektûbî Kalemi (DH. MKT.)

Hatt-ı Hümayun

HAT.

Hariciye Nezareti

Mektûbî Kalemi (HR. MKT.)

Siyasi (HR. SYS.)

Tercüme Odası (HR. TO.)

İradeler

Dâhiliye (İ. DH.)

Dosya Usulü (İ. DUİT.)

Hariciye (İ. HR.)

Maarif (İ. MF.)

Meclis-i Vala (İ. MVL.)

Şura-yı Devlet (İ. ŞD.)

Maarif Nezareti

Mektubi Kalemi (MF. MKT.)

Meclis-i Vala Riyaseti Belgeleri

MVL.

Şura-yı Devlet

ŞD.

Taşra Evrakı

Bosna Müfettişliği (TŞR. BNM.)

Yıldız

Sadaret Hususi Maruzat (Y. A. HUS.)

Mütenevvia Maruzat Evrakı (Y. MTV.)

Perakende Sadaret (Y. PRK. A.)

Perakende Evrakı Askeri (Y. PRK. ASK.)

Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA.)

Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A. RES.)

II. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri ve Kaynak Eserler

Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye-i Coğrafya*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1315.

Bosna Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), Haz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1991.

Enliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Diğerini, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, VI, YKY, İstanbul 2002.

Kosova Vilayet Salnamesi, 1300.

Kosova Vilayet Salnamesi, 1311.

Kosova Vilayet Salnamesi, 1314.

Mehmed Nasrullah, Mehmed Rüşti ve Mehmed Eşref, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, Haz. Rahmi Tekin ve Yaşar Baş, OSAV, İstanbul 2003.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti, Haz. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2007.

Taşlıca Mutasarrıflığı Abvaline Dair Resmi Muharrerât, Milli Kütüphane, 1323, Yz. A. 1758.

Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, IV, Maarif-i Nezaret-i Celilesi, İstanbul 1311.

III. Araştırma ve İncelemeler

AGOVIĆ, Bajro, *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica 2001.

- AK, Emine, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, III, Fey Vakfı, İstanbul 1991.
- ANDRIJAŠEVIĆ, Živko M. ve Šerbo Rastoder, *The History of Montenegro*, Montenegro Diaspora Centre, Podgorica 2006.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 1997.
- ARPACI, Seyfullah, "Sultan II. Abdülhamid Bibliyografyası", *Devr-i Hamid*, V, İstanbul 2012 s. 341-402.
- ARUÇI, Muhammet, "Yeni pazar", *DİA*, XLII, İstanbul 2013, s. 468-471.
- BARKEY, Karen, *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, Çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul 2011.
- BOZKURT, Gülnihal, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989.
- BOZKURT, Gülnihal, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları", *OTAM*, 4/1993, s. 99-119.
- ÇADIRCI, Musa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, TTK, Ankara 1985, s. 257-277.
- ÇADIRCI, Musa, *Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler 1826-1856*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yakınçağ Tarihi Kürsüsü, Doçentlik tezi, Ankara, 1979.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997.
- ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)", *IX. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara 1988, s. 1153-1161.
- ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten*, LII/203 (1988), s. 601-626.
- ÇADIRCI, Musa, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", *Belleten*, LII/206 (1989), s. 237-257.
- DARKOT, Besim, "Bosna-Hersek", *İA*, II, İstanbul 1979, s. 725-729.
- DAVISON, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, I-II, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat, y.y, t.y.
- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara 2001.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Müdür", *İA*, VIII, İstanbul 1979, s. 784-786.
- GÖLEN, Zafer *Tanzimat Dönemi Bosna İsyancıları (1839-1878)*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009.

- GÖLEN, Zafer, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, TTK, Ankara 2010.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat’a Kadar)”, *Osmanlı*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 77-88.
- GÜLER, Ali, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan ‘Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)”, *OTAM*, 9/1998, s. 155-175. Erişim: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1153/13571.pdf>
- HOCA, Nazif, “Yeni Pazar”, *İA*, XIII, İstanbul 1996, s. 395-399.
- İĞDİ, Özlem Gülenç, *Tanzimat’tan Sonra İdari Yapılanmada Ankara Örneği (1842-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2009.
- İNALCIK, Halil, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed. Thomas Naff-Roger Owen, London 1977, s. 27-52.
- İNALCIK, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 623-690.
- JUSDANIS, Gregory, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 1998.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V-VI, TTK, Ankara 1995.
- KARPAT, Kemal H. “Balkan Ulusal Devletleri ve Ulusçuluk: İmge ve Gerçek”, *Balkanlar’da Osmanlı Miras ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, İstanbul 2004.
- KARPAT, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KIRMIZI, Abdülhamit, *Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1999.
- MEMİÇ, Mustafa, “Tarihsel Süreç İçinde Sancak’taki Müslüman Varlığı”, *Muhacirlerin İzinde, Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Der. Hayri Kolaşinli, Ed. Mirze Mehmet Zorbay, Lotus Yayınları, Ankara 2004, s. 133-145.
- MILJKOVIĆ, Ema, “Pljevaljsko društvo – preobražaj srpskog trga u osmansku kasabu”, *Istorija Pljevalja*, Pljevlja 2009, s. 89-131.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000.
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 1979.
- ORUÇ, Hatice, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM*, 18/2005, Ankara 2006, s. 249-271.

- ÖNEN, Nizam ve REYHAN, Cenk, *Mülkten Ülkeye Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim, İstanbul 2011.
- ÖZKAYA, Yücel, “Tanzimat Öncesi Sosyal ve Kültürel Durum ve 1840-1850 Arasında Taşrada Tanzimatın Uygulanışı”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara 1991, s. 121-140.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB, İstanbul 1993.
- POPOVIĆ, A., “Yeni Bazar”, *EP*, Cilt XI, Leiden Brill 2002, s. 321-322.
- SAMANİ, Hasan, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2006.
- SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.
- ŞÇEPANOVIÇ, Slobodan, “Kolaşin Müslümanlarının Kökenleri”, *Mubacirlerin İzinde, Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Der. Hayri Kolaşinli, Ed. Mirze Mehmet Zorbay, Lotus Yayınları, Ankara 2004, s. 147-276.
- TEMİZER, Abidin, *Karadağ’ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 2013.
- TERZİĆ, Slavenko, “Pljevlja na putu u novo doba (1804-1913)”, *Istorija Pljevalja*, Pljevlja 2009, s. 175-277.
- TORAMAN, Ömer, *Tanzimat’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ 2010.
- TORUN, Sadık Fatih, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Sancak Yönetimi (1839-1921)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2012.
- ÜNLÜ, Mucize, *Kosova Vilayeti’nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 2002.

Ekler

Harita 1: Karadağ Fiziki Haritası¹⁶⁴

¹⁶⁴ Alıntı: <http://www.ezilon.com/maps/europe/montenegro-physical-maps.html>

Harita 2: Kosova Vilayeti Haritası h. 1325-m. 1907¹⁶⁵

¹⁶⁵ Mehmed Nasrullah, Mehmed Rüşti ve Mehmed Eşref, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, Haz. Rahmi Tekin ve Yaşar Baş, OSAV, İstanbul 2003, s. 28.

Resim 1: Şehrin Günümüz Genel Panoraması

Resim 2: Hüseyin Paşa Camii ve Saat Kulesi

Resim 3: Hüseyin Paşa Camii ve Saat Kulesinin Bugünkü Görünümü¹⁶⁶

---

¹⁶⁶ 1, 2 ve 3 numaralı resimleri kullanmama izin veren dostum Uğur Özcan'a teşekkür ederim.

Sâhib'ül-Hayrât Makbûl (Sokollu) Mustafa Paşa Possessor of Good Works and Deeds Makbûl (Sokollu) Mustafa Pasha

Mehmet Emin Yılmaz*
Gökçe Günel**

Özet

Meşhûr *Sokollu* ailesine mensup olan Mustafa Paşa, Mehmet Paşa'nın amcazâdesidir. Sigetvar seferinde katledilen Arslan Paşa'nın yerine Budin beylerbeyliği görevine getirilmiş; halefi gibi o da katledilmekten kurtulamamıştır. Budin'de 12 yıl beylerbeyliği yapan Mustafa Paşa, bu dönemde “Osmanlı Macaristanı”nda çok sayıda hayır eseri inşa ettirmiştir. Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen 986 / 1579 târîhli vakfiyesi, bâninin vakıf ve hayrâtını öğrenmemiz bakımından son derece önemlidir. Vakfiyesi esas olmak üzere muhtelif yayınlarda ve Macaristan genelinde yaptığımız arazi çalışması sonucunda Mustafa Paşa'nın inşa ettirdiği 13 câmi - mescid, 19 hamam – kaplıca, 17 kervansaray – han, 2 medrese, 2 debbağhâne, 35 değirmen, 1 köprü, 123'ten fazla dükkân, 31'den fazla ev, cehudhâne, muallimhâne, ahır, otluhâne ve mahzen tespit edilmiştir. Hayrât olarak da 13 arsa, çayır, bağ, dalyan ve köyü vakfetmiştir.

Anabtar Kelimeler: Budin, Budapeşte, Macaristan, Sokollu, Mustafa Paşa, vakıf, vakfiye.

Abstract

Mustafa Pasha, a member of famous Sokollu family, was the cousin of Mehmet Pasha. He was appointed to Governor of Budin Province in place of Arslan Pasha, killed during the Szigetvár Battle; and as his successor, he was not able to get rid of from killing. Mustafa Pasha pursued his duty as the Governor of Budin Province for twelve years, and during this period, he had many foundation works constructed in Ottoman Hungary. His waqfiyya/foundation deed dated 986 / 1579 and kept in Topkapı Palace, is highly an important archival document in order to be able to learn the waqf and charity of the founder. According to this foundation deed and as a result of literature survey and *in situ*

* Y. Mimar, Asır Proje Restorasyon Mimarlık Ltd. Şti. E-mail: mimaremin@gmail.com

** Uzm. Sanat Tarihcisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Dış İlişkiler Daire Başkanlığı.
E-mail: gunelgokce@gmail.com

observations through whole Hungry, it is detected that there were 13 mosques/masjids, 19 hammams/thermal baths, 17 caravanserais/khans, 2 madrasahs, 2 tanneries, 35 mills, 1 bridge, over 123 stores, over 31 houses; a Jewish house, a teacher's house, a barn, a place for haystack, and a cellar constructed by Mustafa Pasha. He also donated 13 parcels of land, hayfield, vineyard, fishery, and a village.

Keywords: Budin, Budapest, Hungary, Sokollu, Mustafa Pasha, waqf, waqfiyya.

Giriş

Mustafa Paşa, *Sokollu* ailesinden olup, 3 padişaha 15 yıl sadrazamlık yapan Sokollu Mehmet Paşa'nın amcazâdesidir.¹ Bütün önemli devlet adamları gibi Enderûn'da yetişen Paşa, 1546 yılında Temeşvar (Tîmişoara, Romanya) paşalığına getirildi. Fülele (Filakovo, Slovakya), Kilis (Clissa, Hırvatistan) ve Segedin (Szeged, Macaristan) beyliklerinden sonra, Yahyazade Arslan Paşa'nın² Sigetvar Savaşı'ndan sonra idam edilmesini müteakip 1565/66'da Budin Beylerbeyliği'ne getirildi ve 1574'te de vezir oldu.³ Budin'in 12. Beylerbeyi olan Mustafa Paşa, 12 yıl süren dönemi sırasında şehrin imar ve âbâdı, halkın iyiliği ve Avusturyalılar ile iyi ilişkiler için çalışmıştır.⁴

Tarihçi Peçevi'ye göre: "Sokollu Mehmet Paşa'nın amcaoğlu olan Mustafa Paşa, Bosna Sancakbeyi iken Krupa Kalesi'ni ve bazı palankaları fethetmiş, Sultan Süleyman Sigetvar'a gelirken Arslan Paşa yerine Budin'e vali tayin etmiştir. Sonra Sultan Selim zamanında vezir oldu. On üç yıl Budin'e mutasarrıf olup, düşmanla barış yapılmasına rağmen birçok kale ve palanka onun zamanında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bunlardan biri sarp kayalıklar üzerinde bulunan Fülele Kalesi'dir. Budin varoşunun surları ve baruthanesi, bazı kuleler, Sigetvar ve İstolni Belgrat'ın kuleleri ve burçları ve Budin'de bulunan cami ve ılıcalar, medreseler, han ve imaretler yaptırmıştır."⁵

Budin'deki Beylerbeyliği döneminde Mustafa Paşa'yı İstanbul'daki saray karşısında acze düşüren bazı olaylar meydana gelmiştir. Bunlardan ilki 19 Temmuz 1571 tarihinde Budin kalesindeki baruthanede meydana gelen patlama ve akabinde çıkan yangındır. Bu yangında paşanın sarayı ve İstanbul'a gidecek

¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 6, s. 1181-1814.

² Arslan Paşa, Palota Kalesi'ni izinsiz kuşatmış, Tata ve Veszprem kaleleri düşman eline geçmişti. 3. Ağustos 1566'da Otağ-ı Hümayûn önünde boynu vurularak katledildi. Y. Altaylı, *Budin Beylerbeyi Arslan Paşa (1565-1566)*, s. 45.

³ Y. Altaylı, *Macarca Mektuplarıyla Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa*, s. 159

⁴ Y. Altaylı, *a.g.e.*, s. 160.

⁵ Peçeyli İbrâhim *Peçevî Tarihi*, Haz. B. S. Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları. 3. Baskı, Ankara 1999, c.2, s. 26-28; *Peçevî Tarihi, (cild-i Sani)* B.y.y., T.y. s. 26-28.

hediyelerin de yandığı bilinmektedir. Diğer bir olay ise 19 Mayıs 1578'de Budin'de meydana gelen depremdir. Bu deprem sırasında sarayın barutla dolu kulesine düşen yıldırım, saray ve barutla dolu kuleyi havaya uçurmuş, kuledeki silah ve toplar Tuna Nehri'ne uçmuştur. Bu olayda Budin'de 1.200 kişinin öldüğü bilinmektedir. Bütün bu olaylar ve paşanın arkasından yapılan dedikoduların saraya intikal etmesiyle birlikte amcazâdesi Sokollu Mehmet Paşa da artık Mustafa Paşa'yı koruyamaz duruma gelmiştir.⁶

Sokollu Mustafa Paşa, Sultan III. Murad'ın emriyle 30 Eylül 1578'de İstanbul'dan gönderilen mir ahur (mir ahur-ı kebir) Ferhat Ağa tarafından idam edildi.⁷ Budin'de Mimar Sinan'ın eseri olan camisinin yanındaki türbesine defnedildi.⁸ Mustafa Paşa, sadece Budin'de değil günümüz Macaristanı'nın hemen her bölgesinde şehirlerin imarına katkıda bulunmuş ve hayır eserleri inşa ettirmiştir.

Mustafa Paşa'nın Vakfiyesi

Mustafa Paşa Vakfiyesi, Topkapı Sarayı Müzesi'nde Saray Arşivi Defterler Bölümü'nde muhafaza edilmektedir.⁹ Budin Kadısı Derviş Mehmet tarafından mühürlenmiş vakfiye 26 varaktan ibâret olup, 29 Zilhicce 986 (26 Şubat 1579) tarihlidir. Vakfiyeden, Gy. Káldy-Nagy'nin *Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa*¹⁰ başlıklı makalesinde ve B. Sudár'ın *Dz'sámik és Mecsetek a Hódolt Magyarországon* kitabında bahsedilmesine rağmen günümüze kadar ayrıntılı bir tetkiki yapılmamıştır.

David Geza, "Osmanlı Macaristanı'nda Bazı Vakıflar" isimli makalesinde¹¹ "Sokollu Mustafa Paşa'nın vakfiyesini incelediğini, vakfiyede Paşa'nın Buda vilayetinin Buda, Esztergom (Estergon), Füleke, Hatvan, Mohács (Mohaç), Koppány (Kopan), Simontornya (Şimontorna), Szécsény (Siçen), Szeged, Székesfehérvár (İstolni Belgrad) ve Szigetvár (Sigetvar/Zigetvar) olmak üzere 12 sancak ve Eszék (Ösek), Nemti, Pest (Peşte), (Rác-) Keve (Kuvin), Tolna, Vác ve Valkóvár/Vukovár (Vulkovar) olmak üzere çeşitli yerlerinde birçok cami, mescit, medrese, muallimhane, kervansaray, kaplıca ve hamam olmak üzere vakıf binalar inşa ettirdiğini ifade etmektedir.

Çalışmamızda, vakfiyede bildirilen şehirlere göre bânînin hayır eserleri listelenip tasnif edildikten sonra arazi çalışmasıyla birlikte özellikle Budin ve

⁶ Y. Altaylı, *a.g.e.*, s. 167-169.

⁷ Peçuylu İbrâhim *Peçevî Tarihi*, Haz. B.S.Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları. 3. Baskı, Ankara 1999, c.2, s. 25; Peçevî Tarihi (cild-i sânî) B.y.y., T.y., s. 28.

⁸ Mustafa Paşa'nın camisinin yanında yer alan türbesi de Mîmâr Sinan'ın eseridir. Rıfki Melül Meriç, *Mimar Sinan*, TTK Yayınları, Ankara 1965, s. 27.

⁹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter No.7000, Tarih:29 Zilhicce 986.

¹⁰ Gy. Káldy-Nagy, "Budın Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)", *Bulleten*, TTK Yayınları, Ankara 1990, Sayı 210, s. 649-663.

¹¹ David Geza, "Osmanlı Macaristanı'nda Bazı Vakıflar", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 2012, s. 145-146.

Sigetvar'da Mustafa Paşa'nın günümüze ulaşan eserleri yerinde incelenmiştir. Vakfiyede geçmeyen fakat muhtelif yayınlardan Mustafa Paşa'ya atfedilen eserlerin de eklenmesiyle birlikte bâniye ait toplu bir liste oluşturulmuştur (Tablo 1). Günümüze ulaşmamış eserlerden bazıları da gravürlerde tespit edilmiştir.

Vakfiyeye göre Mustafa Paşa'nın Macaristan, Romanya, Hırvatistan ve Slovakya'daki hayrât ve vakıfların şehirlere göre alfabetik cetveli şöyledir:

Budin¹²: 2 câmi, 3 mescid, 4 kaplıca, 4 kervansaray, 1 medrese, 1 mahzen, 1 han, 1 değirmen, 1 debbağhâne, 1 bağ, 2 muallimhâne, 57'den fazla dükkân, 46'dan fazla ev, 3 arsa

...Budın varoşunda nebri Tuna kenarında on iki hücerâti ve bir dersbâneyi müştemil bir medrese-i latifülbinâ ve rabbü'l-fena binâ eyledim.¹³ ...Budın medrese-i mez'bûreye? muttasıl bir muallim hâneyi babâne ? ibdas eyledim. ¹⁴...Budın Medresesine mülâsık bir câmiî münevver ve ibadetgâh-ı mutabhar binâ eyledim. ...ve dabi Budın hâricinde Hîndî Baba Zâviyesi kurbunda... bir mescid-i münevver binâ eyledim. ¹⁵ ...Budın hâricinde Orta Ilca Mahallesi'nde¹⁶ bir mescid-i şerîf binâ eyledim. ¹⁷ ...Budın hâricinde Gül Baba Zâviyesi kurbunda... tesîs eylediği mahalle mescidi... vakf edip mescid etdim.¹⁸ ...Budın hâricinde Debbağlar¹⁹ Mahallesi'nde merbûm İbrahim el-Çavuş binâ ettiği câmiî şerîf²⁰ ve

¹² Buda, Macaristan

¹³ Mustafa Paşa Vakfiyesi, TSM.A.d.7000, varak 5b.

¹⁴ TSM.A.d.7000, varak 5b.

¹⁵ TSM.A.d.7000, varak 6a.

¹⁶ Orta Ilca Mahallesi, Budin varoşunda Toygun Paşa Camii'nden Horoz Kapısı'na kadar olan bölgedir.

¹⁷ TSM.A.d.7000, varak 6a.

¹⁸ TSM.A.d.7000, varak 6a, 6b.

¹⁹ Osmanlı döneminde, debbağhânedan dolayı Tabakbâne mahallesi olarak isimlendirilen bu bölge, Budin kalesinin güneydoğu eteğinde olup günümüzdeki adı Tabân'dır (Bkz. Gravür 1).

²⁰ Budin'deki Türk hâkimiyetinden sonra bu cami Avusturyalılar tarafından kiliseye çevrilmiştir. Aziz Katalin Kilisesi (Szent Katalin templom) olarak bilinen eser, günümüzde Attila Caddesi No:11'de yer almaktadır (Bkz. Fotoğraf 1).

Bu vakfiyeden haberimiz olmadan önce kaleme aldığımız makalemizde Mustafa Paşa'nın Budin'de bir camisi olduğunu ve onun da Mimar Sinan'ın eseri olduğunu zannediyorduk. (Mehmet Emin Yılmaz, "Budın'de Mimar Sinan'ın Kiliseye Çevrilen Eseri Mustafa Paşa Camii", *Yediköta*, Sayı 82 (2015), s. 58-61.) Vakfiyenin okunmasıyla birlikte Mustafa Paşa'nın iki camisi olduğu ve bizim Sinan'ın eseri olarak bildiğimiz Tabakhane'deki caminin aslında İbrahim Çavuş Camii olduğunu öğrendik. Şu halde Sinan'ın eseri Budin varoşunda, Toygun Paşa Camii ile Osman Bey Camii arasında, Tuna kenarında olması gerekir. 1686 kuşatma gravürlerinde câmi, kubbeli ve minareli olarak çizilmiştir. Vakfiyenin okunmasıyla birlikte bu hatamızı da düzeltmiş olduk.

muallimbâneyi... ihyâ ve ibkam ta'mîr ve itmâm eyledim...²¹ ...Gürz İlyas Depesi²² kurbunda olan karbansarayın... ve yanında dükkânların...²³ ...Orta Ilıca kurbunda olan kervansaraya ve mezbûr kervansaraya muttasıl dükkânlara...²⁴ Budin'de vâki olan medresenin...²⁵ Budin varoşunda Topal Sinan Bey nam zâ'imden iştirâ eylediğim debbağhânemi cem'i bududuyla ve müstemil olduğu bir bab kasab dükkân ile...²⁶ Budin'de ... bilfi'ül içinde sakin olduğum evlerimi...²⁷ tabtânî ve fevkânî büyüt-ı müteaddidesiyle ve aburyla ... üç bâb dükkân ile... Kale-i Budin dâbilinde merbûm Hüsrev Paşa Câmii Mahallesi'nde... tabtânî ve fevkânî taş binâlu evlerimi... Budin Kalesi dâbilinde Alaca Evler demekle maruf tabtânî ve fevkânî taş binâlu evlerimi...²⁸ Budin dâbilinde bilfi'ül sakin olduğum evlerim kurbunda... beş bâb dükkân... müstemil olan evlerimi...²⁹ ...ve Gönüllü Mahallesinde binâ eylediğim kervansarayım... binâ eylediğim kervansarayım kurbunda... fevkânî ve tabtânî evlerimi... müstemil olduğu dört bâb dükkâm... ile evlerimi...³⁰ ...ve yine mezkûr kervansarayım kurbunda... evlerimi³¹ ...mezkûr kervansarayım kurbunda... olan evlerimi...ve Budin Kalesi bâricinde... Gül Baba Zâviyesi'ne yolda yüz akça mukataalı evlerimi müstemil olduğu bir sofasıyla ve kileriyle ve yazlık odasıyla ve altında bodrumuyla ve bir miktar bağıyla ve mezkûr bağa muttasıl müstemil olduğu beş bâb dükkân ile...³² ...Budin'de medrese-i mezbûr kurbunda... tabtânî ve fevkânî evimi³³ ...Budin varoşu dâbilinde ... yedi bâb dükkânımı... Hîndî Baba Zâviyesi kurbunda... mahzenimi...ve Debbâğlar Mahallesinde... iki bâb dükkâna müstemil olan debbağ hanımı... Budin varoşunda Gürz İlyas Bayırı altında Nebr-i Tuna kurbunda vâki olan³⁴ kaplıcamı³⁵...ve mezkûr [Gürz İlyas Bayırı altında] kaplıcamın

Mimar Sinan'ın eserleri için bkz: Sâî Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân*. Mustafa Paşa Camii, eserin "bina olunan cevâmi-i şerifler" bölümünde 74. sırada "Budîn'de Maktûl Mustafa Paşa Câmii" adıyla kayıtlıdır.

²¹ TSM.A.D. 7000 varak 6b, 7a.

²² Budin'in güneydoğusunda Gürz İlyas Tekkesi'nin bulunduğu bu tepe, günümüzdeki Gellert Tepesi'dir (*Gellértbogy*) (Bkz. Gravür 1).

²³ TSM.A.d.7000, varak 17a.

²⁴ TSM.A.d.7000, varak 17b.

²⁵ TSM.A.d.7000, varak 18b.

²⁶ TSM.A.d.7000, varak 12a.

²⁷ TSM.A.d.7000, varak 7b.

²⁸ TSM.A.d.7000, varak 8a.

²⁹ TSM.A.d.7000, varak, 8b.

³⁰ TSM.A.d.7000, varak 8b.

³¹ TSM.A.d.7000, varak 8b, 9a.

³² TSM.A.d.7000, varak 9a.

³³ TSM.A.d.7000, varak 9a, 9b.

³⁴ Bu eser, hâlen kullanılmakta olan Yeşil Direkli Ilıca olarak da bilinen Rudaş (Rudas Gyógyfürdő) hamamıdır (Bkz. Gravür 1, Çizim 1, Fotoğraf 2).

³⁵ TSM.A.d.7000, varak 9b.

kurbunda Hindî Baba Zâviyesi mukabelesinde vâki' kervansarayım³⁶... Budin Hâricinde Debbağlar Mahallesiinde sabıkan Peşte kadısı olan Mevlana Hasan Efendi'den iştirâ eylediğim³⁷ kaplucam³⁸... Budin dâbilinde Gönüllü Mahallesiinde binâ eylediğim³⁹ kaplucay⁴⁰... kaplucamın [Gönüllü Mahallesiindeki] kurbunda binâ eylediğim kervansarayı müstemil olduğu sekiz bâb dükkân ile⁴¹... Budin hâricinde Baruthâne kurbunda binâ eylediğim⁴² kaplucam⁴³... Budin hâricinde Baruthâne kurbunda vâki olan kaplucamı harimiyle⁴⁴... Budin dâbilinde câmiî şerfîm kurbunda vâki olan ... üç bâb dükkânımı... Budin hâricinde merhûm Hamza Bey'in karındaşı oğullarından iştirâ eylediğim binâsı hâli yerimi⁴⁵...ve yine merhûmun [Hamza Bey] karındaşı oğullarından aldığım mez-kûr ... tûlen iki yüz zîra ve arzen yüz yirmi zîra arz-ı bâliyemi dört bâb bodrumıyla ...ve Baruthâne bendinin başından eski değirmen ocağının deresiyle Nebr-i Tuna'ya varınca ve andan Tuna yalıyla Miftah Baba Bahçesi nihayet bulduğu tarik-i 'amm ve andan mez-kûrun başına gelince tabminen iki dönüm miktarı hâli yerimi... Budin hâricinde Ok Meydanı semtinde... evim⁴⁶ ... Budin hâricinde Gürz İlyas Bayırı altında... olan evimi müstemil olduğu bağ ile⁴⁷... Budin Kalesi dâbilinde Câmi-i Kebîr mahallesiinde... birbirine mülâsık sekiz bâb dükkânımı müstemil olduğu tabtânî ve fevkânî hücerâtıyla... Câmi-i Şerfî Mahallesiinde [Budın Kalesi dâbilinde] çarşu yüzünde ... tabtânî ve fevkânî otuz beş bâb buyut... müstemil olan üç tabakalı evi⁴⁸ ... Fethi Çelebi kabvehânesine [Budın Kalesi dâbilinde] doğru bir canibi mez-kûr evim

³⁶ TSM.A.d.7000, varak 10a.

³⁷ Bu hamam hâlen kullanılmakta olan Raç (Rác Gyógyfürdő) hamamıdır. Küçük Ilca veya Tabakhane Ilcası olarak da adlandırılır (Bkz. Fotoğraf 4).

³⁸ TSM.A.d.7000, varak 10a.

³⁹ Bu kaplıca halen ayakta olup etrafına yapılan ilavelerle birlikte hizmet vermektedir. Günümüzde Fő Caddesi No:84'te yer alan ılıca, Kral Hamamı (Király Gyógyfürdő) olarak bilinmektedir (Bkz. Fotoğraf 3, Çizim 2-3).

⁴⁰ TSM.A.d.7000, varak 10a.

⁴¹ TSM.A.d.7000, varak 10a.

⁴² Veli Bey Kaplıcası (Veli bej Fürdője) olarak bilinen bu hamam günümüzde çevresine yapılan ilavelerle birlikte büyük bir termal tesis olarak kullanılmaktadır (Bkz. Fotoğraf 5-6, Gravür 2, Çizim 4-5-6-7).

Evliyâ Çelebi ılıcaı tafsilatlı olarak anlattıktan sonra şöyle demektedir: “Bu ılıcaya gerçi Veli Bey Ilcası derler, ama camekânının kapısı üzerinde güzel iri yazı ile yazılan tarihi budur: Bu makam-ı dil-küşânın dediler tarihini / Mustafa Paşa binasıdır binâ-yı bî-bedel. Sene (---)” Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme (Günümüz Türkçesiyle)*, Haz: Seyit Ali Kahraman, YKY, 6. Cilt, İstanbul 2010. s.323.

⁴³ TSM.A.d.7000, varak 10a.

⁴⁴ TSM.A.d.7000, varak 10b.

⁴⁵ TSM.A.d.7000, varak 10a.

⁴⁶ TSM.A.d.7000, varak 10b.

⁴⁷ TSM.A.d.7000, varak 10b, 11a.

⁴⁸ TSM.A.d.7000, varak 11a.

...[Budın Kalesi dâbilinde] birbirine mülâstak dört bâb dükkânımı
...[Budın Kalesi dâbilinde] evim köşesinden dört yol ağzındaki bir bâb
dükkânımı... [Budın Kalesi dâbilinde] evlerimin mukabelesinde ... çarşu
dükkânlarıyla mahdud olan evimi... [Budın Kalesi dâbilinde] evime
müştemil... birbirine muttasıl iki bâb dükkânımı... Fetih Çelebi
kahvehânesi karşusunda iki bâb dükkânımı⁴⁹ ...Budın varoşunda ... mülk
evlerimi⁵⁰ ...Kaşa-i Budin'e tâbiî Eski Budin⁵¹ kurbunda İşve ? [اشوه] nam
nehir üzzerinde dair olan iki çarhla müştemil bir bâb âsiyâbımı⁵²...

Canfedâ Palankası⁵³: 3 değirmen, 1 değirmen, 1 değirmen

...kale-i mezbûre [Peşte] varoşunda Yazberin [یانبرین] Palankası
kurbunda nehr-i Zakiva⁵⁴ [زاکو] ceziyesinde kethüdam olan Memi
kethüdamdan iştirâ etdiğim üç bâb âsiyâbımı⁵⁵...mezbur palanka [Yazberin]
varoşunda nehri Zakiva [زاکو] üzzerinde üç aded çarha müştemil olan bir bâb
âsiyâbım ...kaşa-i mezbûre [Yazberin] tâbiî olan Kürüş ? [کوروش] nam
varoş dâbilinde... âsiyâbımı⁵⁶...

Cankurtaran⁵⁷: 1 kervansaray, 8 dükkân

...varoş mezbûre [Kovin] kazasına tâbiî Cankurtaran Palankası
varoşunda binâ eylediğim kervansarayımı müştemil olduğu sekiz bâb
dükkân ile⁵⁸... Cankurtaran kervansarayına⁵⁹ ...

Doka⁶⁰: 1 kervansaray

...Doka kervansarayına⁶¹ ...

Estergon⁶²: 1 hamam

...Kale-i Estergon'un varoş-ı kebiri dâbilinde binâ eylediğim
hamamımı⁶³...

Filek⁶⁴: 1 mescid, 1 değirmen, evler, ahır, çayır

⁴⁹ TSM.A.d.7000, varak 11b.

⁵⁰ TSM.A.d.7000, varak 11b, 12a.

⁵¹ Günümüzdeki Óbuda semti.

⁵² TSM.A.d.7000, varak 12a.

⁵³ Yazberin - Jászberény, Macaristan

⁵⁴ Günümüzde Hatvan ve Jászberény'nin içinden geçen Zagyva nehridir.

⁵⁵ TSM.A.d.7000, varak 12a, 12b.

⁵⁶ TSM.A.d.7000, varak 12b.

⁵⁷ Adony, Macaristan

⁵⁸ TSM.A.d.7000, varak 12b.

⁵⁹ TSM.A.d.7000, varak 17b.

⁶⁰ Duka, Macaristan

⁶¹ TSM.A.d.7000, varak 18a.

⁶² Esztergom, Macaristan

⁶³ TSM.A.d.7000, varak 12b.

...Filek Kalesi dâbilinde bir mescid-i şerîf binâ eyledim⁶⁵ ...Kale-i Filek'de vâki mescidim kurbunda ... olan evlerimi müstemil olduğu abur ile⁶⁶ ...kale-i mezbûre [Filek] kurbunda Şid⁶⁷ [شيد] nam karye kurbunda ... mülk çayırımı⁶⁸...kale-i merkuma [Filek] kazasına tâbi Şayogömör⁶⁹

[شايوگموره] sınırında Ferç [فرچ] değirmenleri dimekle maruf üç çarba bir bâb âsiyâbımı⁷⁰

Födvar⁷¹: 1 mescid, 1 kervansaray, 6 dükkân

Lıvayı Budun'a tâbi' Födvar nam palankanın varoş dâbilinde... bir mescid-i latîf ve mâbed-i şerîf binâ eyledim.⁷² Kaz-a-i mezbûreye [Budın] tab'i Födvar nam palanka varoşunda binâ eylediğim kervansarayımı müstemil olduğu altı bâb dükkân ile⁷³...Födvar kervansarayına⁷⁴ ...

Göle⁷⁵: 1 değirmen, 2 değirmen, 1 değirmen, 2 değirmen, çayır

...Göle Kazasına tâbi Tumaşek⁷⁶ [توماشك] nam karyede Nebr-i Köröş⁷⁷ üzerinde üç kata çarba müstemil bir bâb âsiyâbımı⁷⁸... Kaz-a-i mezbûre [Göle] tâbi Tamaş [طماش] nam karye kurbunda Sibkut ? [سيب قوت] dimekle maruf mevzide küffar zamanında Filik Yanoş mutasarrıf olduğu tahminen bir yük arabalık mülk çayırımı⁷⁹ ... kaz-a-i mezbûre [Göle] tâbi Bekiş⁸⁰ [بکيش] nahiyesinde .... nam karyede nebr-i Köröş üzerinde üç kata çarba müstemil ve kaz-a-i mezbûre tâbi varoş Bekiş kurbunda Kerçen Laslu değirmenlerimi dimekle ma'ruf iki kata çarba müstemil bir bâb âsiyâbımı⁸¹... kaz-a-i mezbûre [Göle] tâbi Nebr-i Köröş

⁶⁴ Filakovo, Slovakya

⁶⁵ TSM.A.d.7000, varak 7a.

⁶⁶ TSM.A.d.7000, varak 15b.

⁶⁷ Şid köyü, Filakovo'nun 5 km doğusundadır.

⁶⁸ TSM.A.d.7000, varak 15b.

⁶⁹ Günümüzde Slovakya'da kalan Gemer köyünün Macarca adı Sajógömör'dür. Filakovo'nun 55 km kuzeydoğusunda yer almaktadır.

⁷⁰ TSM.A.d.7000, varak 15b.

⁷¹ Dunaföldvár, Macaristan

⁷² TSM.A.d.7000, varak 6b.

⁷³ TSM.A.d.7000, varak 12a.

⁷⁴ TSM.A.d.7000, varak 17b.

⁷⁵ Gyula, Macaristan

⁷⁶ Günümüzde Romanya topraklarında yer alan Tâmaşda köyü, Göle'nin 25 km doğusunda Köröş nehrinin kenarındadır.

⁷⁷ Romencesi Crişul, Macarcası Körös

⁷⁸ TSM.A.d.7000, varak 16b.

⁷⁹ TSM.A.d.7000, varak 16b.

⁸⁰ Békés, Gyula'nın 22 km kuzeybatısında yer almaktadır.

⁸¹ TSM.A.d.7000, varak 16b, 17a.

üzerinde Vîrye değirmenleri demekle ma'ruf üç kıta çarba müstemil olan bir bâb âsiyâbumı ... kaşa-i mezbûre [Göle] tâbiî Varoş-ı Bekiş dâbilinde sekiz aded çarba müstemil olan iki bâb âsiyâbumı ve mezkûr âsiyâblara müteallik olan arz-ı hâliye cem⁸²...

Hatvan⁸³: 1 hamam, 4 dükkân, 1 değirmen

...Ka'a Hatvan dâbilinde vâki olan hamamı müstemil olduğu dört bâb dükkân ile⁸⁴ ... kale-i mezbûre [Hatvan] kurbunda Nebr-i Zakra⁸⁵ [زاكرو] üzerinde dair olan dört kat'a çarba müstemil bir bâb âsiyâbumı⁸⁶...

İstolni Belgrad⁸⁷: 1 câmi, 1 mescid, 1 hamam, 8 dükkân, 2 değirmen

...İstolni Belgrad Kalesi dâbilinde bir câmi-i rafîüttak ve mescid-i meniürrevak binâ eyledim. ⁸⁸ Kale-i İstolni Belgrad'da binâ eylediğim hamamı müstemil olduğu fevkânî ve tabtânî sekiz bâb dükkân ile⁸⁹... kale-i merkume [İ. Belgrad] kazasına tâbiî nebr-i Şarviz⁹⁰ üzerinde Fona [فونه] nam karye kurbunda ... dört aded çarba müstemil olan iki bâb âsiyâbumı⁹¹...

Kopan⁹²: 1 hamam, 8 dükkân, 2 değirmen, 1 değirmen, 1 değirmen

...Kale-i Kopan'da binâ eylediğim hamamı ve mezkûr hamama tâbiî sekiz bâb dükkânı⁹³... kale-i mezbûre [Kopan] kazasına tâbiî Kapoş nam nehir üzerinde Sakal⁹⁴ nam karye kurbunda vâki' beş aded çarba müstemil olan iki bâb âsiyâbumı⁹⁵... kaşa-i mezbûre [Kopan] tâbiî nebr-i mezbûr üzerinde Berki⁹⁶ nam karye kurbunda beş aded çarba müstemil bir bâb âsiyâbumı ... kaşa-i merkume [Kopan] tâbiî Nebr-i Kopan üzerinde Peşkob değirmenleri demekle ma'ruf üç aded çarba müstemil bir bâb âsiyâbumı⁹⁷...

⁸² TSM.A.d.7000, varak 17a.

⁸³ Hatvan, Macaristan

⁸⁴ TSM.A.d.7000, varak 15b, 16a.

⁸⁵ Günümüzde Hatvan'ın içinden geçen Zagya nehri olmalıdır.

⁸⁶ TSM.A.d.7000, varak 16a.

⁸⁷ Székesfehérvár, Macaristan

⁸⁸ TSM.A.d.7000, varak 7a.

⁸⁹ TSM.A.d.7000, varak 12b.

⁹⁰ İstolni Belgrad'ın batısından başlayıp güneydoğusuna doğru akan Sárviç deresi Tolna'nın doğusunda Tuna'ya karışmaktadır.

⁹¹ TSM.A.d.7000, varak 12b, 13a.

⁹² Törökkoppány, Macaristan

⁹³ TSM.A.d.7000, varak 13a.

⁹⁴ Szakály

⁹⁵ TSM.A.d.7000, varak 13a.

⁹⁶ Nagyberki, Macaristan

⁹⁷ TSM.A.d.7000, varak 13a.

Kovin⁹⁸: 1 hamam, 3 dükkân

...*varoş-ı Kovin dâbilinde binâ eylediğim hamamı ve mezkûr hamama tâbiî' üç bâb dükkânımı*⁹⁹...

Mohaç: 1 kervansaray, 8 dükkân, 1 hamam, , 1 değirmen, evler

...*Mohaç Palankası varoşunda binâ eylediğim kervansarayımı müstemil olduğu sekiz bâb dükkân ile ve otluk yeriyile ve mezkûr kervansarayım kurbunda binâ eylediğim hamamı*¹⁰⁰... *Mohaç kervansarayına*¹⁰¹... *kaşa-i mezbûre [Mohaç] tâbiî Ban nam karye kurbunda Nehri Karaş üzerinde dair olan dört adet çarba müstemil bir bâb âsiyâbımı*¹⁰²... *Mohaç Palankası varoşunda... olan evimi müstemil olduğu büyüt-ı müteaddidesiyle*¹⁰³...

Nemçe¹⁰⁴: 1 mescid, 1 hamam, 2 değirmen, 1 çayır

...*ve Sirem sancağında Kasaba-i Nemçe'de bir mescid-i şerîf ve ma'bed-i latif binâ eyledim.*¹⁰⁵ ... *kasaba-i Nemçe dâbilinde binâ eylediğim hamamı ... kasaba-i mezbûre [Nemçe] varoşunda vâki' yedi adet çarba müstemil iki bâb âsiyâbımı*¹⁰⁶... *kasaba-i mezbûre [Nemçe] kazasına tâbiî Kuyik Yança [قويك يانچا] nam meşranın mümtaz ve muayyen sınuru dâbilinde ... tahmînen elli arabalık çayırımı*¹⁰⁷...

Novigrad¹⁰⁸: 1 hamam

...*Kale-i Novigrad dâbilinde binâ eylediğim hamamımı*¹⁰⁹...

Ösek¹¹⁰: 1 câmi, 1 kervansaray

...*ve Pojega Sancağında kale-i Ösek hâricinde bir câmi-i şerîf*¹¹¹ *ve ma'bed-i latif binâ eyledim.*¹¹² ... *Ösek kazasında Nefs-i Ösek'te binâ eylediğim kervansarayımı*¹¹³... *Ösek kervansarayına*¹¹⁴...

⁹⁸ Ráckeve, Macaristan

⁹⁹ TSM.A.d.7000, varak 12b.

¹⁰⁰ TSM.A.d.7000, varak 14a.

¹⁰¹ TSM.A.d.7000, varak 17b.

¹⁰² TSM.A.d.7000, varak 14a.

¹⁰³ TSM.A.d.7000, varak 14a, 15b.

¹⁰⁴ Nijemci, Hırvatistan

¹⁰⁵ TSM.A.d.7000, varak 17a.

¹⁰⁶ TSM.A.d.7000, varak 14b.

¹⁰⁷ TSM.A.d.7000, varak 14b, 15a.

¹⁰⁸ Nógrád, Macaristan

¹⁰⁹ TSM.A.d.7000, varak 15a.

¹¹⁰ Eszék - Osijek, Hırvatistan

¹¹¹ Evliyâ Çelebi câmi hakkında şu bilgileri vermektedir: “varoşta Mustafa Paşa Camii: gerçi kiremit ile örtülü camidir, ama kalabalık cemaate maliktir, zira çarşı pazarın

Pakşa¹¹⁵: 1 kervansaray

...Pakşa kervansarayına¹¹⁶ ...

Peçuy¹¹⁷: 1 debbağhâne, evler, dükkânlar, 1 değirmen

...Kale-i Peçevi dâhilinde binâ olunan debbağhânemi buyut-u müteaddidesiyle ve dükkânlar ile¹¹⁸... Kazza-i Peçevi muzâfâtından Venekin [ونكين] nam karye kurbunda Kraş [قراش] nam nehir üzere dair olan üç aded çarba müstemil bir bâb âsiyâbımı¹¹⁹...

Peşte¹²⁰: 1 medrese, evler, 1 câmi, 1 çifte hamam, dükkânlar, 1 kervansaray, 11 dükkân, 1 otluhâne, dükkânlar

...Kale-i Peşte dâhilinde sekiz hücerâtu ve bir dersâne ve müderris süknası için tayin biyyut-ı müteaddideyi müstemil bir medrese-i refülimad ma'mur ve bünyâd edip¹²¹ ... Peşte dâhilinde bir câmi-i nurani ve makam-ı ruhani binâ eyledim. ¹²² ...Kale-i Peşte dâhilinde binâ eylediğim Câmi-i Şerîfîm kurbunda vâki olan çifte hamamımı müstemil olduğu dükkânlar ile ve mezîkûr hamam mukabelesinde vâki olan kervansarayımı müstemil on bâb dükkân ile ve otluhânesiyle¹²³... Peşte hamamına ve mezîbûr kervansarayaya muttasıl olan dükkânlara¹²⁴ ... Peşte ... dâhilindeki kervansarayaya¹²⁵...

Seçen¹²⁶: 1 hamam, çayır, 1 değirmen, 1 değirmen, 1 değirmen

...Seçen Palankası dâhilinde binâ eylediğim hamamı¹²⁷... ...mezîkûr palanka [Seçen] kurbunda ... Bakavâgra ? [بکواغره] Çayırı dimekle maruf olan mülk çayırımı ve mezîkûr çayırım kurbunda vâki Lûdan¹²⁸ [لودان] nam

---

kalabalık yerinde bir nurlu camidir. Bunun da kible kapısı üzerinde iri yazı ile tarihi budur: Mustafa Paşa bu dâr-ı rahmeti/Eyledi ihya ki budur râh-ı dîn/Ruşen olanlar hakkı eyler müdâm/Kesb eder kurbet-i Huda'ya zahidin/Câmi'in böyle dedim tarihini/Melce-i rahmet, mekân-ı âbidin." Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme (Günümüz Türkçesiyle)*, Haz: Seyit Ali Kahraman, YKY, 6. Cilt, İstanbul 2010, s. 233.

¹¹² TSM.A.d.7000, varak 7a.

¹¹³ TSM.A.d.7000, varak 14b.

¹¹⁴ TSM.A.d.7000, varak 17b.

¹¹⁵ Paks, Macaristan

¹¹⁶ TSM.A.d.7000, varak 17b.

¹¹⁷ Pécs, Macaristan

¹¹⁸ TSM.A.d.7000, varak 12a.

¹¹⁹ TSM.A.d.7000, varak 14b.

¹²⁰ Pest, Macaristan

¹²¹ TSM.A.d.7000, varak 5b.

¹²² TSM.A.d.7000, varak 7a.

¹²³ TSM.A.d.7000, varak 12a.

¹²⁴ TSM.A.d.7000, varak 17b.

¹²⁵ TSM.A.d.7000, varak 17a, 17b.

¹²⁶ Szécsény, Macaristan

¹²⁷ TSM.A.d.7000, varak 15a.

¹²⁸ Seçen'in kuzeyinde Nyerges deresi kenarındaki Ludányhalászi köyü olabilir.

mezâide üç aded çarba müstemil olan bir bâb âsiyâbımı¹²⁹ ...mezâkâr palanka [Seçen] kazasında nebri İpol¹³⁰ [ایپول] üzerinde Virbe [ويربه] demekle maruf iki çarba müstemil bir bâb âsiyâbımı... kaşa-i merkume [Seçen] tâbiî Sinan [سنان] nam karye kurbunda nebri İpol [ایپول] üzerinde üç aded çarba müstemil bir bâb âsiyâbımı¹³¹...

Segedin¹³²: 1 hamam

...Kale-i Segedin dâhilinde vâki hamamımı¹³³...

Sigetvar¹³⁴: 1 hamam, 1 dükkân, 1 kervansaray, 13 dükkân

...Kale-i Seget'te vâki olan hamamımı müstemil olduğu bir bâb dükkân ile... Kale-i mezbûrede [Siget] Ali Beyden iştirâ olunan kervansarayım on iki dükkân ile¹³⁵... Sigetvar kervansarayına¹³⁶...

Solnok¹³⁷: 1 değirmen, dalyanlar, 2 köy, 1 değirmen

...Solnok Kazasının Nebr-i Zakva¹³⁸ [زاكوه] üzerinde ve varoş-ı Tur [طور] kurbunda vâki' beş bâb çarba müstemil bir bâb âsiyâbımı¹³⁹... kaşa-i mezbûre [Solnok] tâbiî Nebr-i Kereş¹⁴⁰ [كرش] üzerinde vâki ... saydgâb [avlak] olan dalyanlarımı¹⁴¹... Erdel ile Solnok Sancağı sınuru mabeyinlerinde Peşbuki Laden¹⁴² [پشبوکی لادن] ve Görüş Petra [كورش پتره] nam karyeleri ve merkum Görüş Petra karyesinin kurbunda üç kat'a çarba müstemil bir bâb âsiyâbımı¹⁴³...

Şimentorna¹⁴⁴: 1 hamam, 2 değirmen

...Şimentorna Palankası bâricinde harabe kilise kurbunda olan hamamımı¹⁴⁵... palanka [Şimentorna] kurbunda Nebr-i Balaton¹⁴⁶ [بالاتون] üzerinde dair olan altı aded çarba müstemil iki bâb âsiyâbımı¹⁴⁷...

¹²⁹ TSMA.d.7000, varak 15a, 16b.

¹³⁰ İpol nehri günümüzde Seçen'in kuzeybatısında olup Slovakya sınırını oluşturmaktadır.

¹³¹ TSMA.d.7000, varak 15b.

¹³² Szeged, Macaristan

¹³³ TSMA.d.7000, varak 16b.

¹³⁴ Szigetvár, Macaristan

¹³⁵ TSMA.d.7000, varak 14b.

¹³⁶ TSMA.d.7000, varak 18a.

¹³⁷ Szolnok, Macaristan

¹³⁸ Kuzeyden doğup Solnok'ta Tisa nehrine dökülen Zagva deresidir.

¹³⁹ TSMA.d.7000, varak 16b.

¹⁴⁰ Solnok'un güneyinde Tisa nehrine dökülen Körös deresidir.

¹⁴¹ TSMA.d.7000, varak 16b.

¹⁴² Solnok'un 80 km doğusundaki Püspökladány olmalıdır.

¹⁴³ TSMA.d.7000, varak 16a.

¹⁴⁴ Simontornya, Macaristan

Tolna¹⁴⁸: 1 hamam, 7 dükkân, 11 dükkân, 8 cehudhâne¹⁴⁹, 18 ev, 2 dükkân, 1 ev, 14 dükkân, 2 değirmen, 2 değirmen, 1 kervansaray

...Varoş Tolna dâhilinde binâ eylediğim hamamı ve mezkûr hamam kurbunda vâki yedi bâb dükkâna müstemil olan kervansarayımı ...varoş mezbûre [Tolna] dâhilinde Varsek Uça [وارسك اوچا] Mahallesinde arz-ı hâliye üzerinde binâ eylediğim on bir bâb dükkânımı ve mezkûr dükkânlar kurbunda sekiz bâb hüceratı müstemil olan cehudhâneleri ... varoş-ı mezbûre [Tolna] dâhilinde câmiî şerîf kurbunda on sekiz bâb hücerâta ve iki bâb dükkâna müstemil Raç mahalden iştirâ eylediğim evlerimi ... varoş-ı mezbûrede [Tolna] hamam kurbunda ... olan evimi¹⁵⁰... varoş-ı merkumda [Tolna] balık pazarında Şarkizi Lukaç [شاركى لوقاچ] evine muttasıl arz-ı hâliye üzerinde binâ eylediğim on dört bâb dükkânımı¹⁵¹... varoş-ı mezbûre [Tolna] kazasına tâbi Köleş¹⁵² [كولش] nam karye sınırında Nebr-i Şarviz¹⁵³ üzerine dair olan sekiz aded çarba müstemil olan iki bâb âsiyâbımı ki dört aded çarba Beka¹⁵⁴ [بكا] nam karye çayırı kurbunda ve dört aded çarba Hedübek ? [هدوبك] nam karye kurbunda vâkidir. ¹⁵⁵...kaza-i mezbûre [Tolna] tâbiî Serdhel¹⁵⁶ [سردهل] nam karye sınırında Şarviz üzerinde vâki dört aded çarba müstemil iki bâb âsiyâbımı¹⁵⁷... Tolna kervansarayına¹⁵⁸...

Tuvarnik¹⁵⁹: 1 kervansaray

...Tuvarnik kervansarayına¹⁶⁰ ...

Vaç¹⁶¹: 1 kervansaray, 5 dükkân

...Vaç kalesi varoşunda binâ eylediğim kervansarayımı müstemil olduğu beş bâb dükkân ile¹⁶²... Vaç Varoşundaki kervansaraya¹⁶³...

¹⁴⁵ TSMA.d.7000, varak 13a.

¹⁴⁶ Macaristan'ın en büyük gölü olan Balaton'a dökülen nehirlerden biri olmalıdır.

¹⁴⁷ TSMA.d.7000, varak 13a, 13b.

¹⁴⁸ Tolna, Macaristan

¹⁴⁹ Yahudilerin oturduğu ev

¹⁵⁰ TSMA.d.7000, varak 13b.

¹⁵¹ TSMA.d.7000, varak 13b, 14a.

¹⁵² Köleş köyü Tolna'nın kuzeybatısında Şarviz nehrinin kenarındadır.

¹⁵³ İstolni Belgrad'ın batısından başlayıp güneydoğusuna doğru akan Sárviç deresi Tolna'nın doğusunda Tuna'ya karışmaktadır.

¹⁵⁴ Tolna'nın kuzeyinde Şarviz deresinin yakınındaki Bikács olmalıdır.

¹⁵⁵ TSMA.d.7000, varak 14a.

¹⁵⁶ Tolna'nın kuzeybatısında Şarviz deresine yakın Szedres olmalıdır.

¹⁵⁷ TSMA.d.7000, varak 14a.

¹⁵⁸ TSMA.d.7000, varak 17b.

¹⁵⁹ Tovarnik, Hırvatistan

¹⁶⁰ TSMA.d.7000, varak 18a.

¹⁶¹ Vác, Macaristan

Valkovar¹⁶⁴: 1 kervansaray, 9 dükkân, 1 mescid

...İlok kazasına tâbi Valkovar kalesi varoşunda binâ eylediğim kervansarayımı müstemil olduğu dokuz bâb dükkân ile¹⁶⁵... Valkovar kervansarayına¹⁶⁶... vâki olan mescidin¹⁶⁷...

Varat¹⁶⁸: 2 köy

...Erdel'de Varat'a tâbi Behar¹⁶⁹ nahiyesinde devletlü padişah hazretleri bu kullarına ihsan ve temlik eylediği Bikaç¹⁷⁰ ve Büyük Radvani ... iki karyelerini¹⁷¹...

Mustafa Paşa'nın Vakfiyede Geçmeyen İmâr Faaliyetleri

Mustafa Paşa, vakfiyede yazılı yapılardan başka Budin'de Baruthâne yakınlarında Yahyapaşazâde Şehit Arslan Paşa Türbesi'ni¹⁷², Budin ile Pešta arasına ulaşım sağlayan Zincirli Köprü'yü¹⁷³, Budin varoşunda camisinin yanında kendi türbesini¹⁷⁴ ve Ösek'te medrese ve mektepler¹⁷⁵ inşa ettirmiştir. Ayrıca İstolni Belgrad, Sigetvar (Fotoğraf 7-8) ve Budin kalelerini tâmir ettirmiş, yeni burç ve tabyalar eklemiştir.¹⁷⁶

Evliyâ Çelebi, Sigetvar Kalesi'nde Mustafa Paşa'nın yaptırdığı tabya hakkında şu bilgileri vermektedir¹⁷⁷:

“...kapı dışındaki tabya duvarının yüzünde yol üzere adam boyundaki duvarda dört köşe beyaz mermer üzere celi hat ile bu tarih yazılmıştır:

¹⁶² TSMA.d.7000, varak 15a.

¹⁶³ TSMA.d.7000, varak 17b.

¹⁶⁴ Vukovar, Hırvatistan

¹⁶⁵ TSMA.d.7000, varak 14b.

¹⁶⁶ TSMA.d.7000, varak 17b.

¹⁶⁷ TSMA.d.7000, varak 21a.

¹⁶⁸ Günümüzde Romanya sınırlarındaki Oradea şehridir (Mac. Nagyvárád).

¹⁶⁹ Bibaria (Romanya), Varat'ın (Oradea) 15 km kuzeyindedir.

¹⁷⁰ Bicaci (Romanya), Macaristan sınırında olup Varat'ın (Oradea) 25 km güneybatısındadır.

¹⁷¹ TSMA.d.7000, varak 16a.

¹⁷² E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, c.1, s.132.

¹⁷³ Budin ile Peşte arasında ulaşım Sokollu Mustafa Paşa tarafından 1567 yılında yaptırılan, Tuna nehri üzerinde birbirine zincirle bağlanmış 70 kayıkla kurulmuş, 700 adım uzunluğunda, 7 adım genişliğindeki *Zincirli Köprü* ile sağlanıyordu (Bkz. Gravür 4). S. M. Bilge, *Osmanlı Macaristanı*, s.129, Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, c.6, s.328.

¹⁷⁴ Mustafa Paşa'nın camisinin yanında yer alan türbesi de Mîmâr Sinan'ın eseridir. R. M. Meriç, *Mimar Sinan*, s.27

¹⁷⁵ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, c.6, s.234.

¹⁷⁶ E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, c.1, s. 139, 140, 189.

¹⁷⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, c.6, s. 672.

*İki kule yaptı avn-i şab ile
Mustafa Paşa bi-avn-i Kirdkâr.
Kulleler Elburz'a mânend oldular
Her biri hısn-ı hasîn-i üstüvâr.
Kul oda olsa Sigetvar'a ne tan
Olmadı mı her birisi bir bisar.
Ey Velî savt ile dedim târibin:
Dâyimâ olsun cibanda ber-karâr.
Sene 981.*

Muhtelif yayınlarda, Sigetvar'da inşâ edilen Kanûnî Sultan Süleyman'ın makam türbesi Sokollu Mustafa Paşa'ya atfedilmektedir.¹⁷⁸ Zikredilen binâların Mustafa Paşa'nın amcazâdesi Sokollu Mehmet Paşa tarafından yaptırıldığı vakfiyesinde kayıtlıdır.¹⁷⁹

Sonuç

Sonuç olarak Mustafa Paşa'nın inşa ettirdiği 13 câmi - mescid, 19 hamam – kaplıca, 17 kervansaray – han, 2 medrese, 2 debbağhâne, 35 değirmen, 1 köprü, 123'ten fazla dükkân, 31'den fazla ev, cehudhâne, muallimhâne, ahır, otlukhâne ve mahzen tespit edilmiştir. Hayrât olarak da 13 arsa, çayır, bağ, dalyan ve köyü vakfetmiştir (Bkz. Tablo 1).

¹⁷⁸ Evliyâ Çelebi, J. Molnár ve T. Gökbilgin türbeyi Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa'nın yaptırdığını bildirmekte, E. H. Ayverdi de bu görüşü desteklemektedir. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, c.7, s. 41; J. Molnár, *Macaristan'daki Türk Anıtları – Monuments Turcs en Hongrie*, s.27; M. T. Gökbilgin, *Türk İdaresinde Budin*, s. 171; E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, c.1, s. 252.

¹⁷⁹ Sokollu Mehmed Paşa Vakfiyesi'nde, Sigetvar kurbundaki palankanın ve palanka içindeki, türbe, mescit ve tekkenin Sokollu Mehmet Paşa Vakfî'na ait olduğu yazılıdır. Sokollu Mehmet Paşa Vakfiyesi (VGMA,572/27/20)

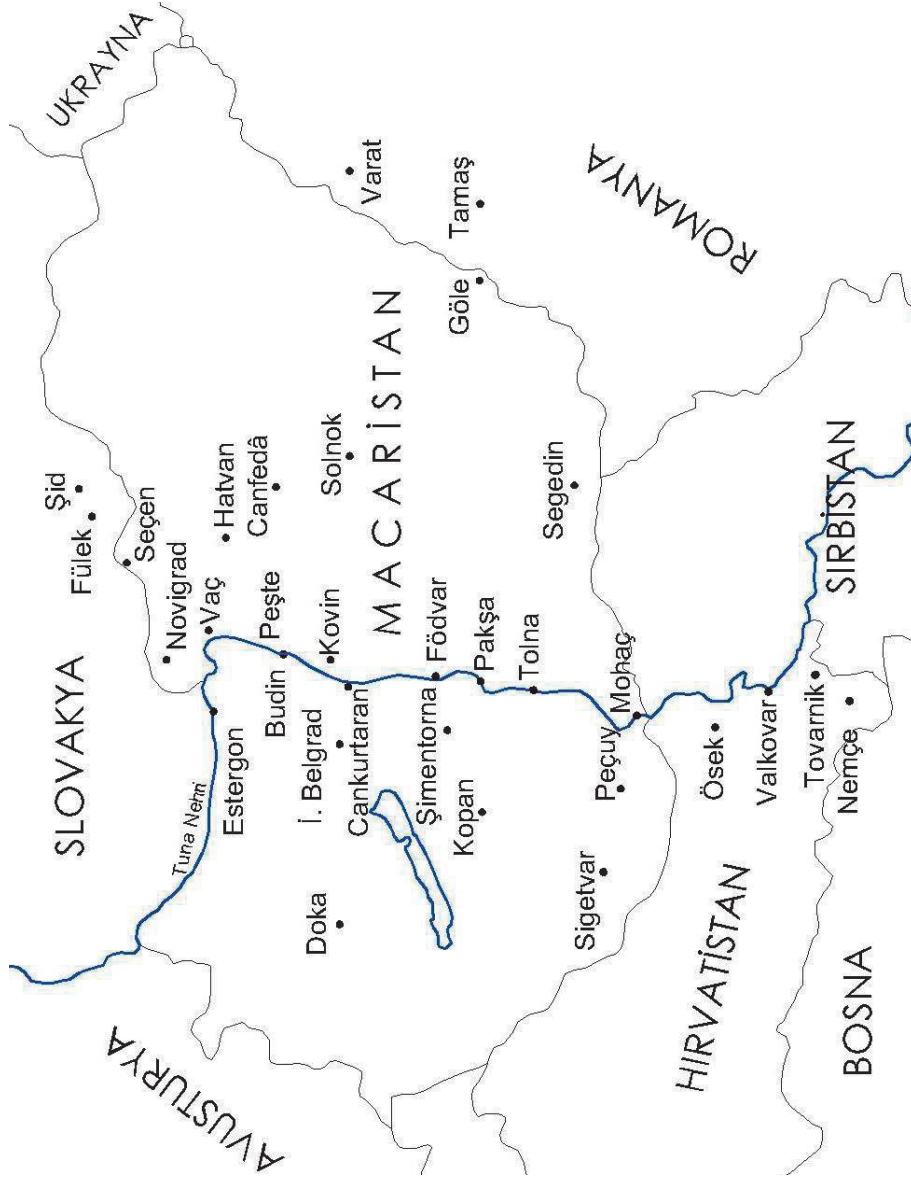
Tablo 1: Şehirlere göre Mustafa Paşa'nın vakıf ve hayrâtı

	Câmi - mescit	Kaplıca - hamam	Kervansaray - han	Medrese	Mektep	Köprü	Türbe	Debbaghâne	Kule - burç - tabya	Degirmen	Dükân	Ev ¹⁸⁰	Arsa ¹⁸¹
Budin (131+)	5	4	5	1		1	2	1	1	1	57+	49+	4
Canfedâ (5)										5			
Cankurtaran(9)			1								8		
Doka (1)			1										
Estergon (1)		1											
Filek (5+)	1									1	2+		1
Födvar (8)	1		1								6		
Göle (7)										6			1
Hatvan (6)		1								1	4		
İ. Belgrad (14)	2	1						1		2	8		
Kopan (13)		1								4	8		
Kovin (4)		1									3		
Mohaç (12+)		1	1							1	8	1+	
Nemçe (5)	1	1								2			1
Novigrad (1)		1											
Ösek (4+)	1		1	1	1+								
Pakşa (1)			1										
Peçuy (4+)								1		1	1+	1+	
Peşte (19+)	1	1	1	1							13+	2+	
Seçen (5)		1								3			1
Segedin (1)		1											
Şigetvar (17)		1	1						1		14		
Solnok (5)										2			3
Şimentorna (3)		1								2			
Tolna (67)		1	1							4	34	27	
Tuvarnik (1)			1										
Vaç (6)			1								5		
Valkovar (11)	1		1								9		
Varat (2)													2
Toplam (261+)	13	18	17	2	1+	1	2	2	3	35	123+	31+	13

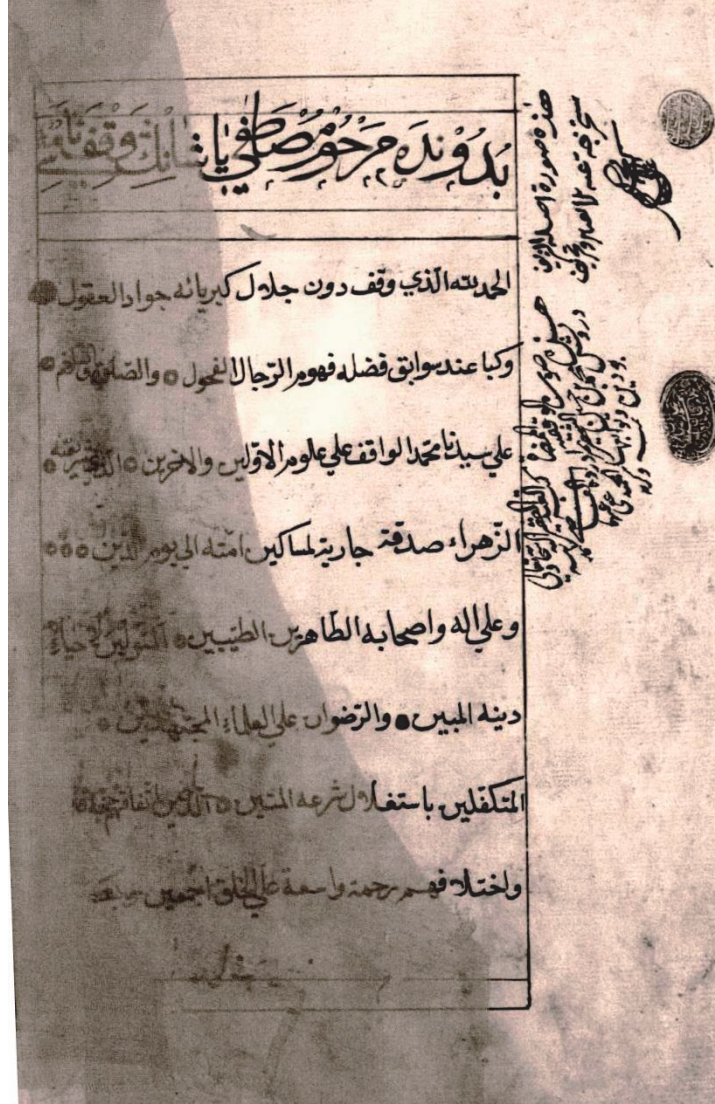
¹⁸⁰ Vakfiyede tanımlı ev, cehudhâne, muallimhâne, mahzen, ahır ve otluhâne bu başlıkta toplanmıştır.

¹⁸¹ Vakfiyede belirtilen arsa, çayır, bağ, dalyan ve köyler bu başlıkta toplanmıştır.

Harita 1: Mustafa Paşa'nın vakıf ve hayrâtının bulunduğu yerler Çizim:
Mehmet Emin Yılmaz, 2015

Belge 1: Merhûm Mustafa Paşa Vakfiyesi (TSMA.D-7000, v.1)

Kaynak: TSMA.D.7000

Fotoğraf 1: İbrahim Çavuş Camii – Aziz Katalin Kilisesi

Kaynak: Mehmet Emin Yılmaz Arşivi (2014)

Fotoğraf 2: Yeşil Direkli İlçe – Rudaş Hamamı

Kaynak: Mehmet Emin Yılmaz Arşivi (2014)

Fotoğraf 3: Mustafa Paşa Ilıcası – Horoz Kapısı / Kral Hamamı

Kaynak: Mehmet Emin Yılmaz Arşivi (2014)

Fotoğraf 4: Tabakhâne Ilıcası – Raç Hamamı

Kaynak: Mehmet Emin Yılmaz Arşivi (2014)

Fotoğraf 5: Veli Bey Ilcası

Kaynak: M. Kiel Arşivi (1972)

Fotoğraf 6: Veli Bey Kaplıcası'nda Mustafa Paşa kitâbesi

Kaynak: Gökçe Günel Arşivi

Fotoğraf 7: Sigetvar Kalesi'nde Mustafa Paşa Kulesi'nin dış cephesi

Kaynak: Mehmet Emin Yılmaz arşivi (2014)

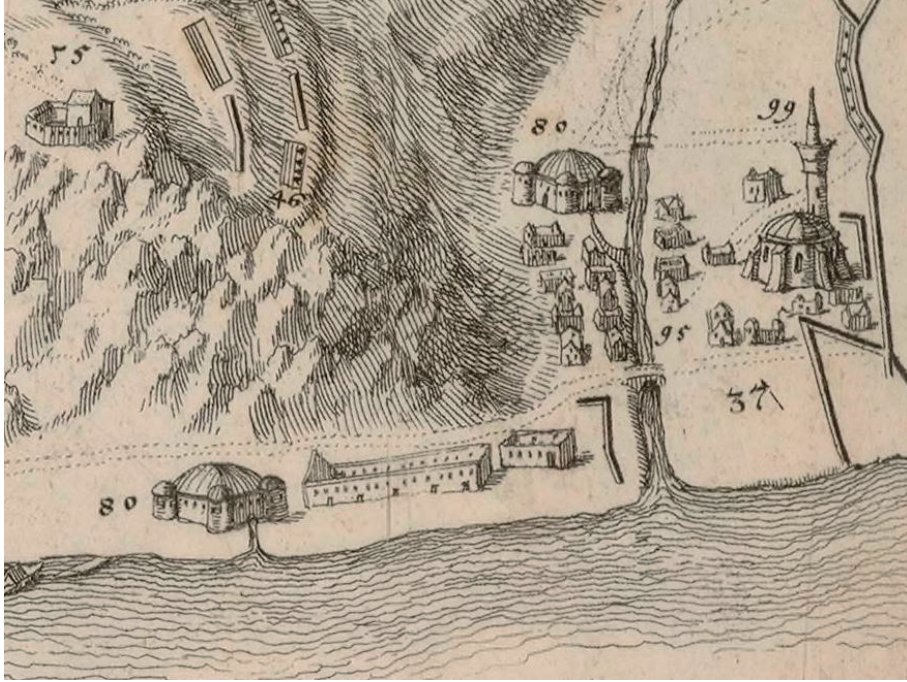
Fotoğraf 8: Sigetvar Kalesi'nde Mustafa Paşa Kulesi'nin içi

Kaynak: Mehmet Emin Yılmaz Arşivi (2014)

Gravür 1: Budin Kuşatma Gravüründen ayrıntı:

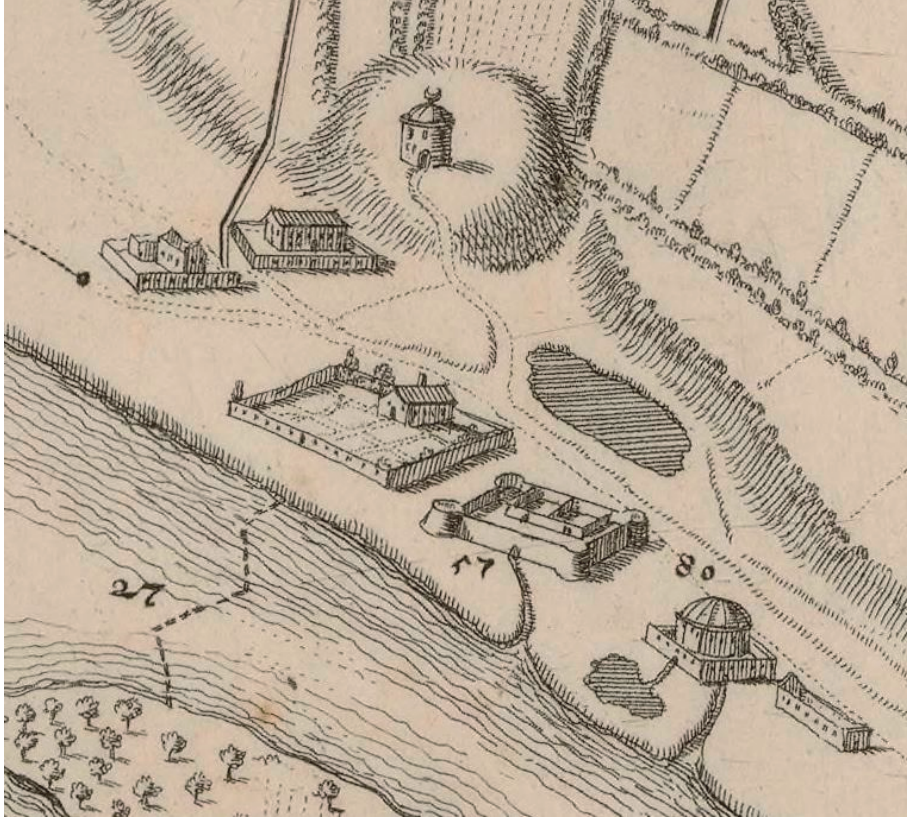
Kalenin güneyindeki Tabakhâne Mahallesi: En solda Tuna kenarında Mustafa Paşa Ilcası (Rudaş - Yeşil Direkli Ilca), Ilcanın yanındaki kervansaray, derenin solundaki Tabakhâne Ilcası (Raç – Küçük Ilca) ve Mustafa Paşa'nın tamir ettirdiği İbrahim Çavuş Camii. Vakfiyede bildirilen medrese, debbaghâne, muallimhâne ve dükkânlar da bu mahallededir. En solda tepe üstünde çizilen yapı da Gürz İlyas Tekkesi'dir.

Kaynak: Charles de Juvigny, 1686. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE DD-2987 (3266 B)

Gravür 2: Budin Kuşatma Gravüründen ayrıntı:

Baruthâne Mahallesi: 57 numarayla işaretli yapı baruthâne, tepenin üstündeki kubbeli yapı Gül Baba Türbesi, altındaki binâ Gül Baba Tekkesi, 80 numarayla işaretlenmiş yapı da Veli Bey Ilıcası'dır.

Kaynak: Charles de Juvigny, 1686. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE DD-2987 (3266 B)

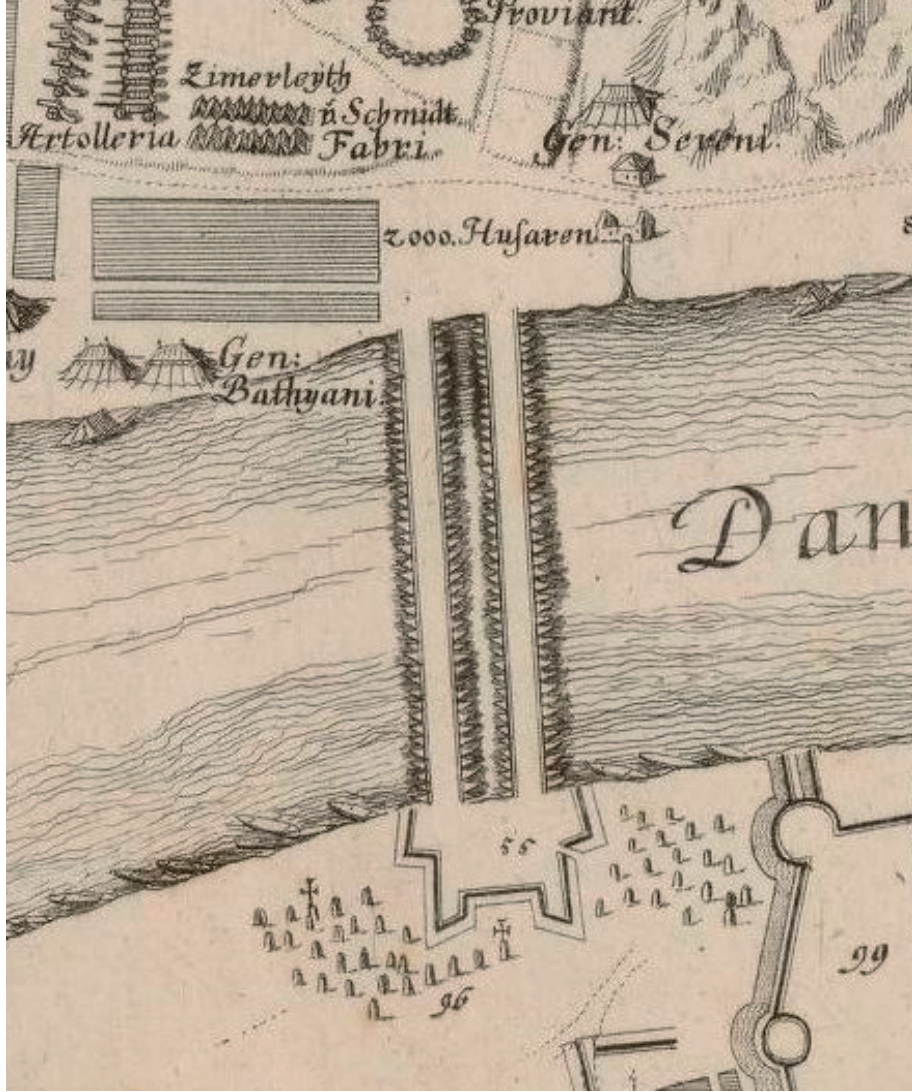
Gravür 3: Budin Kuşatma Gravüründen ayrıntı:

Budin varoşunda Mimar Sinan'ın eseri olan Mustafa Paşa Camii

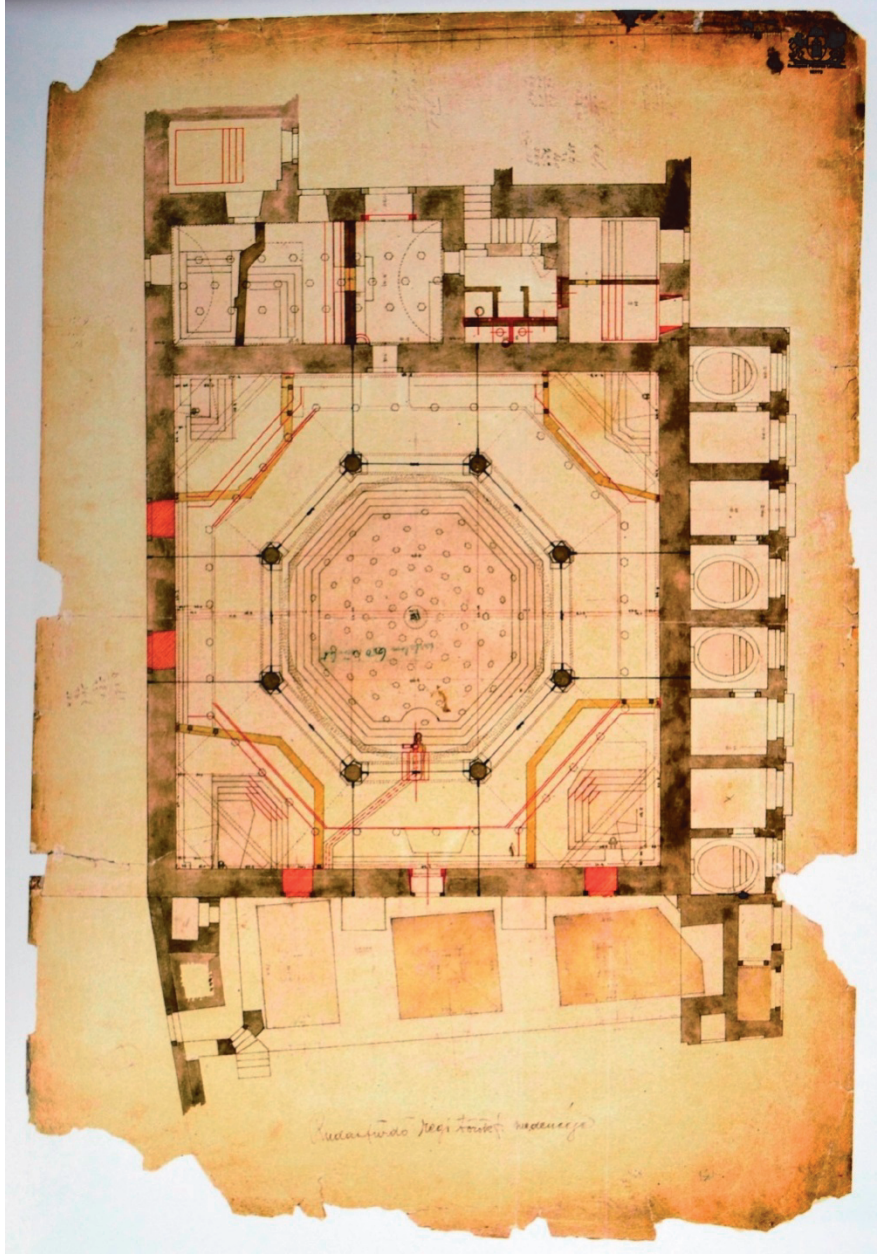
Kaynak: Charles de Juvigny, 1686. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE DD-2987 (3266 B)

Gravür 4: Budin Kuşatma Gravüründen ayrıntı:
Budin varoşu ile Peşte'yi birbirine bağlayan köprü

Kaynak: Charles de Juvigny, 1686. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE DD-2987 (3266 B)

Çizim 1: Yeşil Direkli İlica – Rudaş Hamamı planı (H. János, 1880)

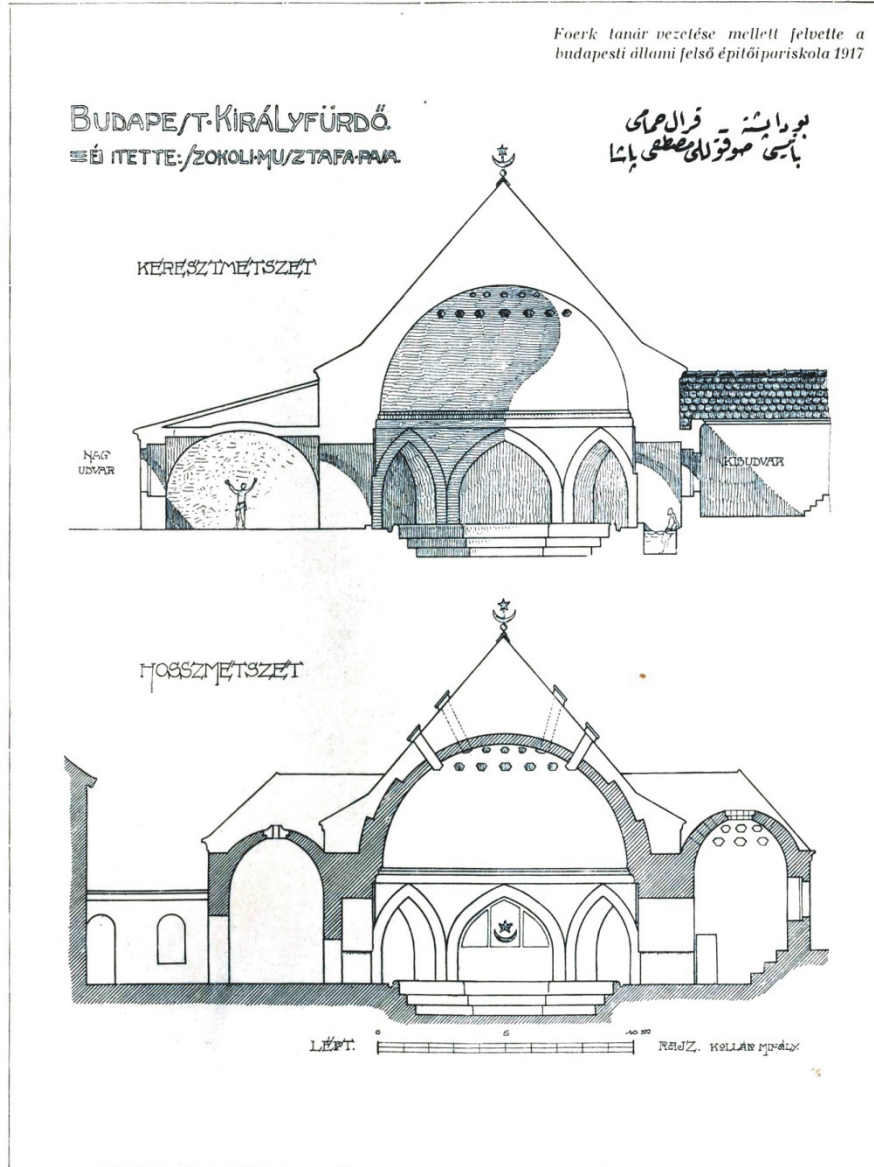

Kaynak: M. K. Radnai, *Rudas Gyógyfürdő*, s.64.

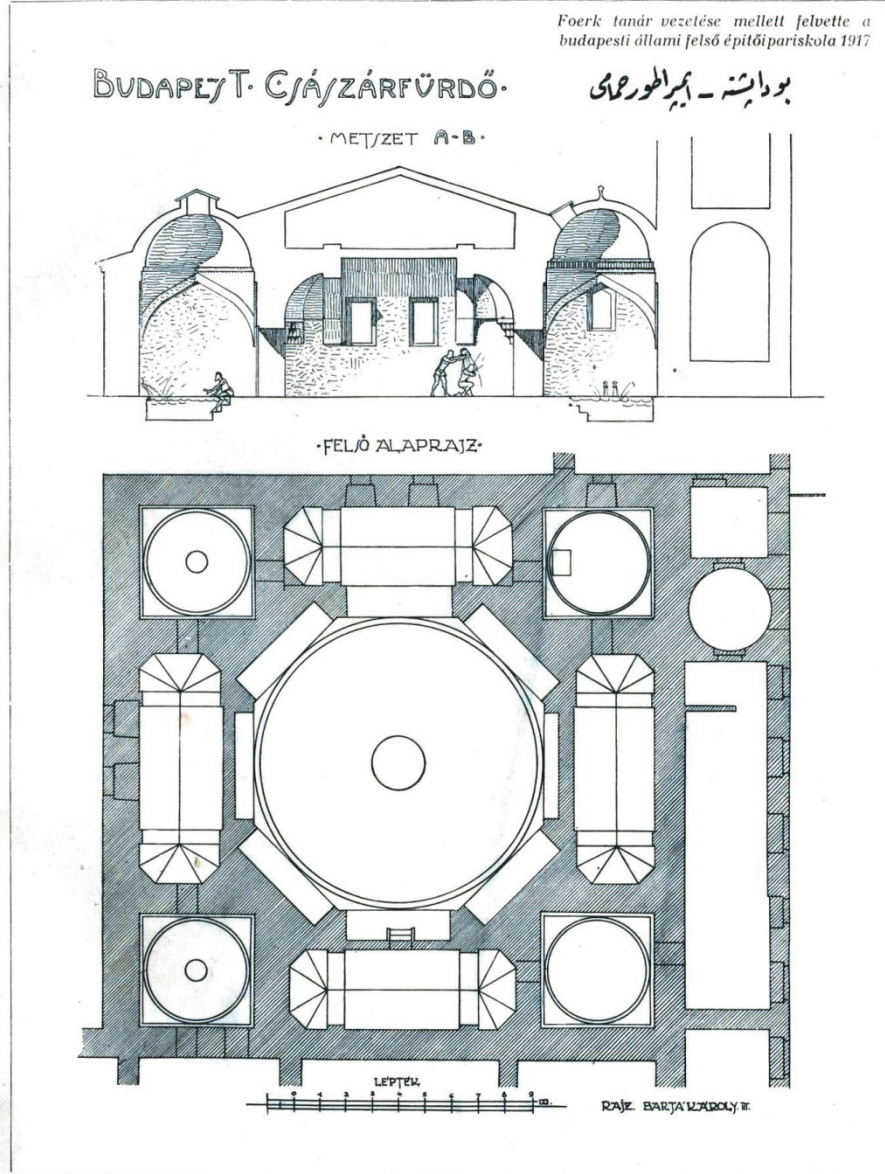

Çizim 3: Mustafa Paşa İlcası, Horoz Kapısı / Kral Hamamı
(Çizim: Foerk Ernö, 1917)

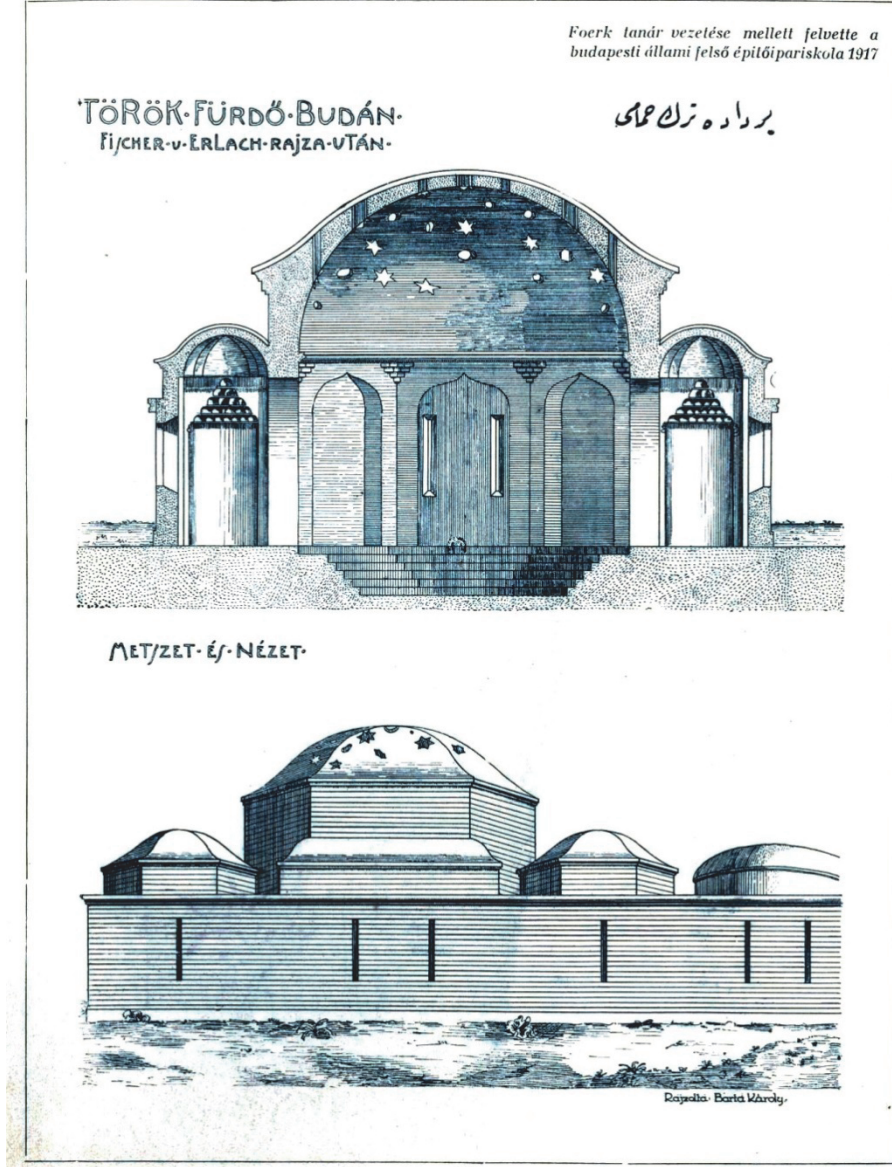
Kaynak: F. Ernö, *Török Emlékek Magyarországbán*, 40 numaralı çizim.

Çizim 4: Veli Bey Kaplıcası – Çasar / İmparator Hamamı
(Çizim: Foerk Ernö, 1917)

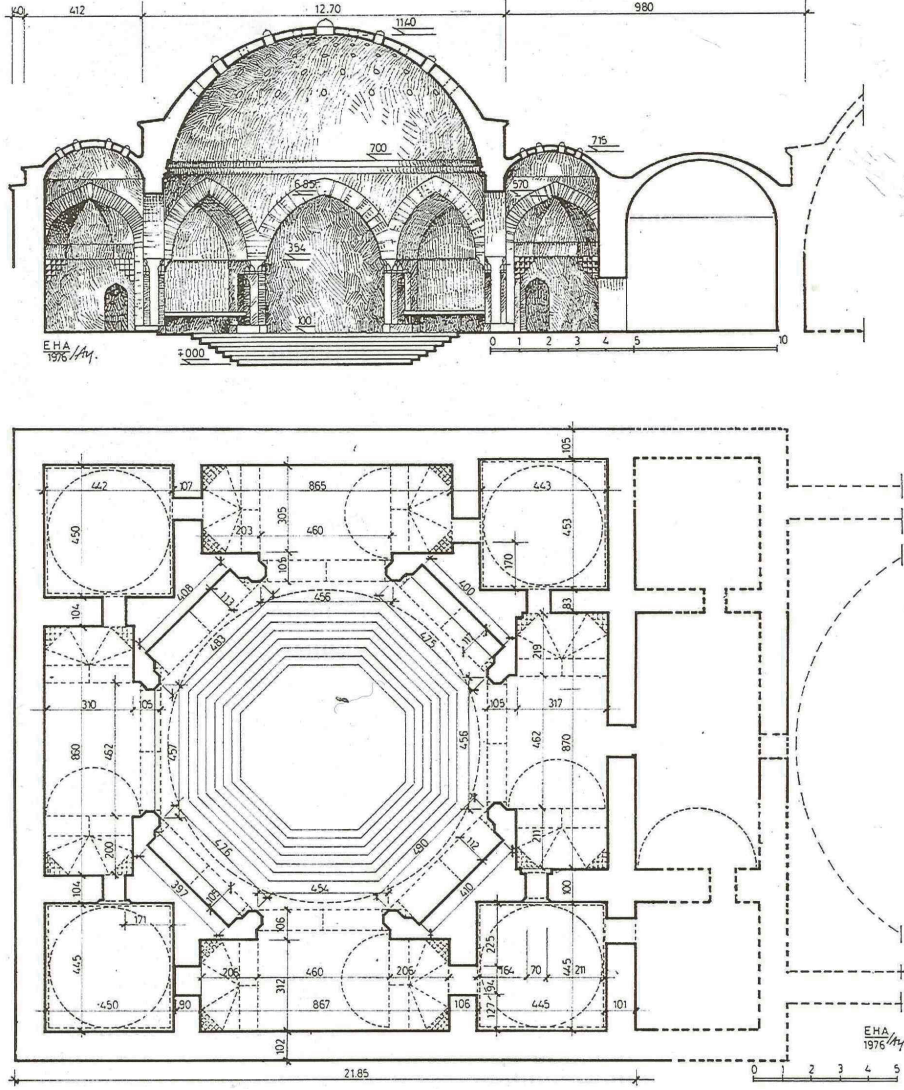
Kaynak: F. Ernö, *Török Emlékek Magyarországbán*, 43 numaralı çizim.

Çizim 5: Veli Bey Kaplıcası – Çasar / İmparator Hamamı (Çizim: Foerk Ernö, 1917)

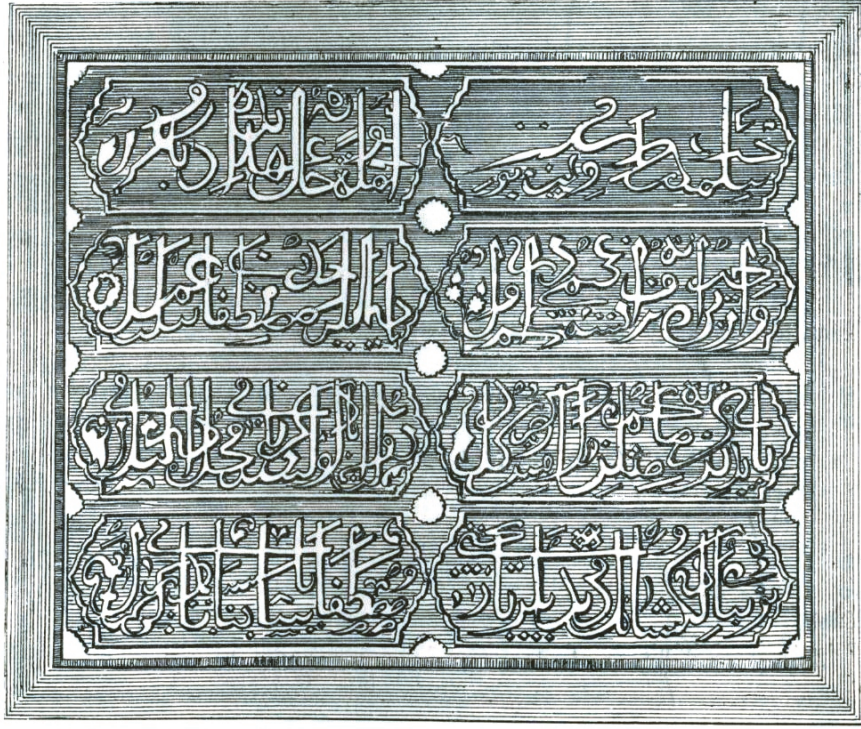
Kaynak: F. Ernö, *Török Emlékek Magyarországhban*, 37 numaralı çizim.

Çizim 6: Veli Bey Kaphçası restitüsyonu (Çizim: A. Yüksel, 1976)

Kaynak: E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, c.1, s.130.

Çizim 7: Veli Bey Kaplıcası'nda Mustafa Paşa kitâbesi estampajı
(Çizim: Foerk Ernö, 1917)

Kaynak: F. Ernö, Török Emlékek Magyarországbán, s.19.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- Merhûm Mustafa Paşa Vakfıyesi (Topkapı Sarayı Müzesi Saray Arşivi, Defter No:7000, Tarih: 29 Zilhicce 986).
- Sokollu Mehmet Paşa Vakfıyesi (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No: 572, Sayfa No:27, Sıra No:20, Tarih: 29 Zilhicce 981).
- Fransa Millî Kütüphânesi (Bibliothèque nationale de France) 1686 Budin Kuşatması Gravürü, Charles de Juvigny, Harita Bölümü: GE DD-2987 (3266 B).

Matbû Kaynaklar

- ALTAYLI, Yasemin, "Budın Beylerbeyi Arslan Paşa (1565-1566)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2006, Sayı 19, s. 33- 51.
- ALTAYLI, Yasemin, "Macarca Mektuplarıyla Budın Beylerbeyi Sokullu Mustafa Paşa (1566-1578)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2009, Sayı 49, s. 157-171.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000.
- BİLGE, Sadık Müfit, *Osmanlı'nın Macaristanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.
- GEZA, David, "Osmanlı Macaristan'ında Bazı Vakıflar", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 2012, s. 143-148.
- ERNÖ, Foerk, *Török Emlékek Magyarországon*, Budapeşte 1918.
- Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme (Günümüz Türkçesiyle)*, Haz: Seyit Ali Kahraman, YKY, 6. Cilt, İstanbul 2010.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Türk İdaresinde Budın", Atatürk Konferansları, c.5, TTK Yayınları, Ankara 1975, s.163-178.
- KÁLDY-NAGY, Gy., "Budın Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)", *Bulleten*, TTK Yayınları, Ankara 1990, Sayı 210, s.649-663.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- MERİÇ, Rıfık Melûl, *Mimar Sinan*, TTK Yayınları, Ankara 1965.
- MOLNÁR, Jozsef, *Macaristan'daki Türk Anıtları-Monuments Turcs en Hongrie*, TTK Yayınları, Ankara 1973.
- Peçuylu İbrâhim, *Peçevi Tarihi*, Haz. B. S. Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1999.
- RADNAÏ, Mária Keresztes, *Rudas Gyógyfürdő Thermal Baths Heilbad*, Budapeşte 2006.
- Sâî Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1315.
- SUDÁR, Balázs, *Dzámik és Mecsetek a Hódolt Magyarországon*, Budapeşte 2014.
- YILMAZ, Mehmet Emin, "Budın'de Mimar Sinan'ın Kiliseye Çevrilen Eseri Mustafa Paşa Camii", *Yedikuta*, Sayı 82 (2015), s. 58-61.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (OTAM) DERGİSİ

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Hakemli olan dergide Osmanlı tarihi ile ilgili özgün ve bilimsel makaleler, çeviriler, kitap tanıtımları yer almaktadır. Makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca olabilir.

OTAM Dergisi'ne gönderilecek yazılar, daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere sunulmamış olmalıdır. Yazarlar telif hakkı kendilerinde olmayan materyaller için gerekli izni almakla sorumludur.

OTAM Dergisine gönderilecek yazıların özgün ve bilimsel olması, mevcut literatüre katkı sağlaması beklenir. Özgün araştırma ve inceleme makaleleri yanında, çeviri, belge yayını, haber, nekroloji, kitap tanıtımı gibi yazılara da yer verilir. Yayına kabul edilen yazıların telif hakkı Ankara Üniversitesi OTAM Müdürlüğü'ne aittir.

OTAM Dergisi yazım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, elektronik olarak otam@ankara.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar kabul edilmez. Yazının bir nüshası, yazar(lar)ın imzasının bulunduğu "Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi" ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye/ANKARA.

OTAM Yayın Kurulu, yazıların esasına yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Yazım Kuralları

Yazılar sırasıyla başlık, özet, anahtar kelimeler, metin, tablolar, resimler, kaynakçadan oluşmalı, MS Word programında, Garamond yazı karakteri ile yazılmalıdır.

1. Başlık: İçerikle uyumlu ve onu en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Büyük harflerle ve 16 punto yazılmalı ve ortaya hizalanmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında daima 6nk aralık bırakılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad-soyadı başlığın altında, sağ köşede 11 punto ile yazılmalı ve (*) işareti ile yazar(lar)ın unvanı, akademik durumu, görev yaptığı kurum, e-posta adresi 10 punto ile italik olarak dipnotta verilmelidir.

Örneğin: * Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.

3. Özet: Çeviri, haber, nekroloji ve kitap tanıtımı dışındaki yazılara konuyu tam olarak yansıtan en fazla 300 ve en az 150 kelime içeren Türkçe ve İngilizce özetler eklenmelidir.

4. Anahtar kelimeler: Özetlerin sonunda makalenin ana konusu ile ilgili en az 4 ve en fazla 6 anahtar kelime bulunmalıdır.

5. Metin: Metin 11 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üstten: ve alttan 5,6 cm, sağdan ve soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf girintisi 0,75 cm olmalı, paragraflar arasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar genel olarak (resimler ve tablolar dışında) 10,000 kelimeyi aşmamalıdır. Daha uzun bir metin için editöre başvurulmalıdır.

6. Alıntı: Alıntılar iki satıra kadar paragraf arasında tırnak içinde italik olarak verilmeli; iki satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak sağ ve soldan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalıdır.

7. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı ve akışı sağlamak üzere ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar, ilk harfleri büyük, 11 punto ve koyu karakterde yazılmalıdır.

8. Tablo ve Resimler: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Resimler, yüksek çözünürlüklü (300 dpi), baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resimlere numara ve isim verilmelidir. Resim numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; resim adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplamı yazının üçte birini aşmamalıdır.

9. Dipnot: Dipnotlar, sayfa sonunda 10 punto tek satır aralığıyla ve girintisiz olarak yazılmalıdır. Bir eser ilk defa atıf yapıldığında tam künyesi ile yazılmalı, sonrasında kısaltma olarak gösterilmelidir. Dipnotta gösterilen bir eser, hemen bir önceki dipnot ile aynı ise a.g.e. (kitap için) ya da a.g.m. (makale, ansiklopedi maddesi için) şeklinde kısaltmalar kullanılabilir. Eserler dipnotlarda şu şekilde gösterilmez:

Kitap:

1- Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev.. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 12.

2- H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 14.

3- *A.g.e.*, s. 12.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.

1-Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575.

2-H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 577.

3- *A.g.m.*, s. 577.

10. Kaynakça: Metnin sonunda kaynakça kısmı bulunmalı ve burada sadece metin içinde atıf yapılan eserler gösterilmelidir.

Kitap:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.:

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

Adres:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

ANKARA UNIVERSITY JOURNAL OF THE CENTER FOR OTTOMAN STUDIES

OTAM Journal is a peer-reviewed journal published biannually in SPRING and FALL. Original and scholarly articles (10,000 words max.), translations, book reviews on any aspect of Ottoman history are accepted for publication provided that they are approved by referees. Strict anonymity is accorded to both authors and referees.

Articles may be written in Turkish, English, French or German.

Articles submitted to the *OTAM* Journal must not have been previously published nor is under consideration for publication anywhere else. It is the responsibility of authors to obtain the necessary permission to use material that is not their own. The copyrights of the articles and reviews accepted for publication are transferred to the Directorate of Ankara University *OTAM* unless otherwise specifically agreed.

Manuscripts complying with the journals GUIDELINES should be sent via e-mail to otam@ankara.edu.tr. Articles not conforming to the guidelines may be rejected. A PRINTED COPY of the article together with the "TRANSFER OF PUBLICATION RIGHTS" bearing the signature of the author(s) must be sent to the following address:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye ANKARA.

OTAM holds the right to make minor changes in the articles accepted for publication. Articles not accepted for publication cannot be returned to authors.

AUTHOR'S GUIDELINES

Submitted works should be written using MS Word program in Garamond and follow the order indicated below:

Title, Abstract, Key Words, Text, Tables, Illustrations/Photos, Works Cited.

1. Title: The title must be written in 16 point capital letters and centered. There must be 6nk space between the sub-headings and paragraphs.

2. Affiliation: The Author's name(s) must written in 11 point and appear below the title on the right hand. An asterisk footnote (*) following the last name should provide the author's affiliation and correspondence e-mail written in 10 point.

Example: * Instance: **Prof. Dr., Ankara University , Faculty of Letters, Department of History, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.*

3. Abstract: Works apart from book reviews, translations and news must include abstracts of 150-300 words in both **Turkish** and **English**, and placed after the title.

4. Keywords: The Turkish and English abstract should be followed by 4-6 key words.

5. Main Text: The main text of the article must be written in 11 point, single-spaced. Pages must be numbered and have the following margins: Top – Bottom: 5.6 cm; Right–Left:4.5cm; Paragraph indent 0,75; 6nk space between paragraphs.

Articles should generally be no more than 10,000 words in length (plus figures and tables).

Authors of larger manuscripts should contact the Editor for advice.

6. Quotations: Quotations of up to two lines in length should be given within the body of the text in quotation marks and italics. Quotations longer than two lines should be given as a separate paragraph, indented 1cm on both sides, single-spaced and written in 10 point.

7. Section Titles: Section titles may be used to provide an orderly flow of information in the article. Section titles must be written in 11-point bold, and the first letter of each word in the title must be capitalized.

8. Tables and Pictures: Tables must be numbered and titled. Table numbers must be at the far left and non-italic. The title must be in italics with the first letter of each word in the title capitalized. Tables should be placed in the body of the text.

Pictures must be sent as separate attachment to the article, scanned in high resolution (300 dpi) print quality. Pictures must be numbered and have a caption. Diagrams, tables and pictures must not exceed one-third of the total space of the article.

9. Footnotes: Footnotes should be written in 10pt. The first time a work is cited in a footnote, the full citation must be given. Subsequently, the citation may be shortened. If the work to be cited in the footnote is exactly the same as the work cited in the footnote immediately before it (with no intervening footnotes), you may use *Ibid.* or *Ibid.* with a page number. For instance:

Book:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, p. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, p. 14.

3-*Ibid.*, p. 577.

Article, encyclopedia entry, etc.:

1- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575.

2- H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", p. 577.

3- Ibid., p. 577.

10. Works Cited: Only cited works should be listed in the following format:

Book:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Article, encyclopedia entry, etc.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575-610.

Address:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

ÇAVUŞ, REMZİ

Plevne Müdafaası'nda Topun Önemi / The Importance of the Cannon in the Defense of Plevna 1

GEZA, DAVID

Macaristan'da Yönetici Osmanlı Aileleri / Leading families in Ottoman Hungary 13

GÜLLÜ, RAMAZAN ERHAN

İstanbul'da Ermeni-Rum Kiliseleri Krizi ve Ermenilere Tanınan Yeni İmtiyâzlar (1890-1891) /
The Crisis of the Armenian and the Greek Orthodox Patriarchates in Istanbul and
New Concessions for Armenians (1890-1891) 31

KAYA, GÖKHAN

Bürokratik Nüfûza Karşı Monarşik Egemenliği Yeniden Kurgulamak Üzerine Bir Girişim:
Mahmud Nedim Paşa'nın Görüşlerinde Ahlâk ve Devlet İdaresi /
An Initiative for Reconstituting the Monarchical Sovereignty Against the Bureaucratic Domination:
Mahmud Nedim Pasha's Ideas on Ethics and the State Administration 55

KÖKÇÜ, AYŞE

Osmanlı'da Astronomi ve Matematik Doktoralı İlk Bilim Adamımız: Arakel Garabed Sivasliyan /
Our First Scholar with Ph.D. in Astronomy and Mathematics in the Ottomans:
Arakel Garabed Sivasliyan 95

KURTARAN, UĞUR

Osmanlı Dİplomasi Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar İle Bu Kaynakların
İncelenmesindeki Metodolojik ve Diplomatik Yöntemler Üzerine Bir Değerlendirme /
A Review on Primary Sources Used in Writing Ottoman Diplomatic History and the
Methodological and Diplomats Techniques in Analyzing These Sources 107

ÖZCAN, EMİNE SONNUR

Âşıkpaşazâde Târîhi'nde Osmanlı Hâkimiyet Söylemi ve Terminolojisi /
The Ottoman Sovereignty Discourse and Terminology in the Âşıkpaşazâde Târîhi 141

SEZER, CEMAL

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Hinçak ve Taşnaksutyun
tKomitelerinin Romanya'daki Faaliyetleri / Operations of Armenian
Hinçak and Dasnaksutyun Committees in Romania During World War I 157

TUĞLUCA, MURAT

Güvenlik Kaygılarının İdari Modernleşmeye Etkisi: Taşlıca'nın İdari Dönüşümü
(1851-1912) / Impact to the Administrative Modernization of Security
Concerns: Administrative Conversion of Pljevlja (1851-1912) 177

YILMAZ, MEHMET EMİN-GÖKÇE GÜNEL

Sâhib'ül-Hayrât Makbûl (Sokollu) Mustafa Paşa /
Possessor of Good Works and Deeds Makbûl (Sokollu) Mustafa Pasha 219

ISSN: 1019-469X